

J(O)
(TS)

Journal
of
Old Turkic Studies

**Vol. 4/2 (summer)
2020**

E-ISSN 2564-6400

**Journal
of
Old Turkic Studies**

Vol. 4/2 (Summer)
2020

E-ISSN 2564-6400

JOURNAL OF OLD TURKIC STUDIES is a refereed international journal which provides an interdisciplinary scholarly platform in the field of Medieval Turkic philology, history, culture and literature. The first and the most important criteria for the selection of papers for publication is originality and scholarly standing. The **JOTS** accept only manuscripts written in Turkish, German, English or French. Manuscripts written in other languages will not be accepted. The **JOTS** is published twice per year in January or February (winter) and July or August (summer). The Editorial Board may also decide for special issues. The **JOTS** is a completely free and open-access journal published online. Authors are responsible about article's content and its consequences.

This journal can be accessed electronically via *DergiPark* (www.dergipark.gov.tr/jots).

Manuscripts for online publication, editorial correspondence and books for review should be sent to these e-mail addresses: jotseditor@gmail.com or jotseditor@yahoo.com.

Editor

Dr. Erdem UÇAR

(Friedrich Schiller University, Jena/Germany)

Editorial Board Members

Prof. Dr. Aloïs van TONGERLOO (Geel/Belgium) [Emeritus], Prof. Dr. Ceval KAYA (Ardahan University, Ardahan/Turkey), Prof. Dr. Erhan AYDIN (Inönü University, Malatya/Turkey), Prof. Dr. Georges-Jean PINAULT (École Pratique des Hautes Études, Paris/France), Prof. Dr. György KARA (Indiana University, Indiana/USA) [Emeritus], Prof. Dr. Marcel ERDAL (Freie Universität Berlin, Berlin/Germany), Prof. Dr. Nicholas SIMS-WILLIAMS (University of London, London/United Kingdom), Prof. Dr. Nikolay KRADIN (the Russian Academy of Sciences, Vladivostok/Russia), Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA (İstanbul/Turkey) [Emeritus], Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (New Jersey/USA) [Emeritus], Prof. Dr. Toshio HAYASHI (Soka University, Tokyo/Japan), Prof. Dr. Uli SCHAMILOGLU (University of Madison-Wisconsin, Wisconsin/USA), Dr. Ablet SEMET (Berlin/Germany), Dr. Béla KEMPF (University of Szeged, Szeged/Hungary), Dr. Dai MATSUI (Osaka University, Osaka/Japan), Dr. Delio V. PROVERBIO (Vatican Apostolic Library, Vatican City State), Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ (Çanakkale Onsekiz Mart University, Çanakkale/Turkey), Dr. Jens WILKENS (Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Göttingen/Germany), Dr. Kahar BARAT (Florida/USA), Dr. Mutsumi SUGAHARA (Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo/Japan), Dr. Peter PIISPANEN (Stockholm University, Stockholm/Sweden), Dr. Salih DEMİRBİLEK (Ondokuz Mayıs University, Samsun/Turkey), Dr. Stefan GEORG (Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, Bonn/Germany).

Preparation of Manuscript

1. Manuscripts should be single-spaced and with 2.5 cm margins for all sides. The font of the manuscript should be Times New Roman and the size of the body text should be 12 points.
2. The first page should contain the full name (last names fully capitalized) and affiliation of author (university, city, country), and the contact e-mail address for the author(s).
3. The English abstract should provide clear information about the research and the results obtained. It should not exceed 150 words. The abstract does not need to be written in any other language than English. Please provide 5-7 keywords or phrases to enable retrieval and indexing.
4. Contributors who are not native Turkish, German, English or French speakers are strongly advised to ensure that a professional language editor has reviewed their manuscript.
5. Reviews should include author, title, publisher, ISBN number and number of pages. After providing a concise summary of the content, review should also include a critical analysis of a book in terms of its strengths and weaknesses.
6. Graphs and photographs should be numbered in sequence with numerals. Each figure should be identified with the figure number, its approximate location should be marked in the text.
7. Please refrain from using Microsoft Office Word's automated features.
8. Reference should be given in parenthesis surname of author(s), publication date and page numbers; for one author references (Clauson 1964: 354); for more than one author references (Bazin-Hamilton 1972: 28). The references with more than two authors should be noted as (Wilkins et al. 2014: 4).
9. If the same author has more than one work on the same dates, than each of they should be added a, b, c letters.
10. Reference list should be set out in the alphabetical order at the end of the paper.
11. References should be shown as follows:

Books

CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

Articles, et al.

BAZIN, L. & J. HAMILTON (1972). "Un manuscrit chinois et turc runiforme de Touen-Houang. *British Museum Or.* 8212 (78) et (79)", *Turcica*, 4: 25-42.

CLAUSON, Sir G. (1964). "Early Turkish Astronomical Terms", *Ural Altaische Jahrbücher*, 35: 350-368.

TEKİN, Ş. (1966a). "Buyan Evirmek (Sevâbın Tevcihi)", *Reşit Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara: 390-411.

TEKİN, Ş. (1966b). "Bemerkungen zur vorislamischen türkischen Literatur: über ein vor kurzem aufgefundenes vollständiges Exemplar des Maytrisimit", *Cultura Turcica*, 3: 176-189.

WILKENS, J. et al. (2014). "A Tocharian B Parallel to the Legend of Kalmāṣapāda and Sutasoma of the Old Uyghur Daśakarmapathāvadānamālā", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 67/1: 1-18.

C O N T E N T S

FRONT MATTER (283-288)

ARTICLES (289-731)

Ayşe AYDIN & Ahmet ÇETINKAYA (289-305)

Firdevsî'nin Hayât u Memât Adlı Eseri ve İmlâ Özellikleri
Firdävsî's Work named Hayât u Mamât and its Orthographic Features

Türkan KORKMAZ BULUT (306-375)

Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Bir Eser: Aksaraylı İsâ, Destân-ı İsmâîl
[06 Mil Yz A 6823/5]

A Literary Work of Old Anatolian Turkish Period: Aksaraylı İsâ, Destân-I İsmâîl [06 Mil Yz A 6823/5]

Mehmet HAZAR (375-436)

Runik Harfli Eski Türk Yazıtlarındaki Ses Olayları
Phonetic Cases in Old Turkic Inscriptions with Runic Script

Aslıhan HAZNEDAROĞLU (437-468)

Salur Kazan ve Yuvarlanan Taş Anlatısı Hakkında
About the Story of Salur Qazan and the Rolling Stone

Peter PIISPANEN (469-498)

Additional Turkic and Tungusic Borrowings into Yukaghir V

Yukagir Dilindeki Türkçe ve Tunguzca Alıntılara İlaveler V

Sultan TULU (499-510)

Dede Korkut Kitabı'nda Ala Edatı ve Anlamı Üzerine

On the Particle ala in the Book of Dädä Qorqut and its Meaning

Erdem UÇAR (511-530)

Eski Uygurca Asgançu ve Asgançula-'nın Kökeni Üzerine

About the Etymology of Asyançu and Asyançula- in Old Uyghur

Vahid ZAHİDOĞLU (531-545)

Dede Korkut Kitabı'nda Bazı Tartışmalı Yer Adları Üzerine

About Some Debated Place Names in the Book of Dädä Qorqut

Peter ZIEME (546-731)

Die Lehre des Buddha und das Königshaus des Westuigurischen Reichs: Die vier
Begegnungen

Buddha'nın Öğretisi ve Batı Uygur Kağanlığı Hanedanı: Dört Karşılaşma

REVIEWS (732-789)

Türkan KORKMAZ BULUT (732-741)

ÖNDER, S. Y. Yazıcızâde Ali'nin Oğuznamesi (Metin-Tercüme-Sözlük-Tıpkıbasım),
Dergâh Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 180, ISBN: 978-625-7005-09-8

Şenol KORKMAZ (742-749)

ÇAKMAK, S. (2019). Edîb Ahmed Yüknêkî: Atebetü'l-Hakâyık, İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2019, ss. 468, ISBN: 978-975-17-4150-9

Osman Fikri SERTKAYA (750-763)

TEZCAN, S. Topkapı Sarayı Oğuznamesi, İnceleme, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, ss. 308, ISBN: 978-975-08-4699-1

Erdem UÇAR (764-777)

ÖZERTURAL, Z. Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Band 1 Verben, Teil 2: edäd- – iztä-, unter Mitwirkung von K. RÖHRBORN, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2020, XXIII+148 pp. ISBN: 978-3-515-12613-7

Erdem UÇAR (778-782)

MORIYASU, T. Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road, Berliner Turfantexte XLVI, Brepols Publishers, Turnhout (Belgium), 2019, 304 pp.+Plate XVII, ISBN: 978-2-503-58708-0

Erdem UÇAR (783-789)

RENTZSCH, J. & H. YILDIZ. The Uybat Inscriptions: a Group of Old Turkic Runic Texts from the Yenisei Area, De Gruyter, Berlin/Boston, 2020, 146 pp. ISBN: 978-3-11-067448-4

Firdevsî'nin Hayât u Memât Adlı Eseri ve İmlâ Özellikleri

Firdävsî's Work named Hayât u Mamât and its Orthographic Features

Ayşe AYDIN & Ahmet ÇETİNKAYA

Sakarya University (Sakarya/Turkey)

E-mails: ayse@sakarya.edu.tr & ahmet.cetinkaya3@ogr.sakarya.edu.tr

Hayât u Memât (1508), written by Firdevsî during this period spanning XIII.-XVIth centuries, is one of these works. The work has an important place in terms of reflecting the language and spelling features of Old Anatolian Turkish, containing the features of the translated works, and providing information about religious, mystical and moral issues. In our study, firstly, information was given about the Old Anatolian Turkish period and the religious, mystical and moral works written in this period, then the life, literary personality and works of Firdevsî, who was the author of the work, were mentioned, and then the presentation of *Hayât u Memât* was introduced. The introduction section consists of examples of the external features, content and spelling features of the work.

Key Words: Old Anatolian Turkish, Firdevsî, Hayât u Memât, Religion, Sufism, Manuscripts.

0. Giriş

Eski Anadolu Türkçesi, XIII. yüzyılda başlayarak XVI. yüzyıl başlarına kadar devam eden Batı Türkçesinin ilk döneminin adıdır. XVI. yüzyılda yerini Osmanlı Türkçesine bırakır (Ercilasun 2014: 438). Oğuz Türkçesi ilk olarak bu dönemde yazıya geçirildiği için Eski Anadolu Türkçesinin Türk Dili tarihi içerisindeki önemi büyüktür (Şahin 2003: 13).

TİMURTAŞ bu dönemi: “Eski Anadolu Türkçesi devresi, Selçuklular devri ile İstanbul’un fethi arasındaki zamanın (XII-XV. yüzyıllar) edebi dilidir. XV. yüzyılın ikinci yarısı hatta XVI. yüzyılın ilk çeyrek kısmı Klasik Osmanlıcaya geçiş devresini teşkil eder. Bu intikal devresinde de Eski Anadolu Türkçesi özellikleri hâkim durumdadır.” (2011: 319) şeklinde tarif etmiştir.

KORKMAZ da Eski Anadolu Türkçesinin dönemlerini; Oğuzcanın Eski Anadolu Türkçesinden önceki tarihi dönemi (VI-XI. yüzyıllar arasındaki dönem ile XI-XIII. yüzyıllar arasındaki dönem olarak iki alt başlıkta inceler.), Oğuzcanın geçirdiği ikinci tarihî gelişme süreci (XII-XII. yüzyıllar arasını kapsayan dönem) ve üçüncü dönem (Oğuzların Orta Asya’dan uzak bir coğrafi bölgede, yani Anadolu’da bağımsız bir devlet kurduktan sonra (MS. 1071), XII. yüzyıl sonlarından başlayarak oluşturdukları Eski Anadolu Türkçesi Dönemi’dir) olarak üçe ayırmıştır (2005: 471-473).

ERCILASUN, Eski Anadolu Türkçesinin; Anadolu Selçukluları Dönemi’ni, Beylikler Dönemi’ni, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Dönemleriyle Osmanlı İmparatorluğunun ilk dönemini kapsadığını söyler (2014: 438). ŞAHİN, Eski Anadolu Türkçesini; Selçuklu Türkçesi, Beylikler Dönemi Türkçesi ve Osmanlı Türkçesine Geçiş Dönemi Türkçesi olarak üç devreye ayırdıktan sonra bu devirleri şöyle açıklar: Selçuklu Dönemi Türkçesine baktığımızda savaşlar ve karışıklık nedeniyle günümüze ulaşabilen eserlerin XIII. yüzyıl sonrasına ait olduğu görülmektedir. Selçuklu devletinin yıkılmasından Osmanlı devletinin bir imparatorluk haline gelmesine kadar geçen döneme Beylikler Dönemi denilmektedir. Bu dönemde Selçuklu devrinin aksine çok sayıda tercüme ve telif eser verilmiştir. Ayrıca Türkçeye dayalı yerli ve millî bir yazı diline geçiş bu dönemde gerçekleşmiştir. Osmanlı Türkçesine geçiş döneminde Arapça ve Farsçaya gösterilen ilginin artmasıyla beraber sade Türkçe ile yazma eğilimi yavaş yavaş terk edilmiştir. Edebî

yönden oldukça yüksek bir seviyede bulunan Türk edebiyatı dil açısından bakıldığı zaman büyük bir düşüş yaşamıştır (2003: 14-29).

Eski Anadolu Türkçesi Dönemi'nde de ilk örneklerine IX-XII. yüzyıllar arasında rastladığımız dinî, tasavvufî ve ahlakî eserler verilmiştir. Selçuklular Dönemi'nde düşünce özgürlüğünün bulunması Anadolu'da mezhep ve meşrep çeşitliliğinin artmasına sebep olmuş ve bu alanda verilen telif ve tercüme eser sayısını arttırmıştır. Özellikle, Mevlânâ'nın *Mesnevî'si*, İran ve Türk edebiyatına büyük bir etki yapmıştır. İlahî aşk, insan-ı kâmil, ahlâkî eğitim, sohbet, tecellî, adab ve erkân, nefsin fenalıkları gibi konuların işlendiği bu eserlerin telif ve tercüme edilmesi halkın ruhî yükselişinde önemli yer tutmuştur (Bilgin 2007: 334-335). Dinî, tasavvufî ve ahlakî eserlerin telif ve tercümesine ilerleyen yüzyıllarda da devam edilmiştir. Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılan dinî, tasavvufî ve ahlakî eserlerin başlıcaları şunlardır: Ahmed Fakih'in *Çarh-nâme'si*, Mevlânâ'nın *Mesnevî'si*, Hacı Bektaş Velî'nin *Makalât'ı*, Sultan Veled'in *Maarif'i*, Yûnus Emre'nin *Risâletü'n-Nushiyye'si*, Gülşehrî'nin *Mantıku't-Tayr'ı*, Âşık Paşa'nın *Garib-nâme'si* vb.

Eski Anadolu Türkçesi sahasında hem metin neşriyatı hem de müstakil dil bilgisi mevzuları hakkındaki çalışmalar, sayıca hayli artarak memnuniyet verici seviyeye ulaşmış bulunmasına rağmen, bu çalışmaların ihtiyaca cevap verici bir mükemmelliğe ve tamamiyete eriştiğini söyleyemiyoruz. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden günümüze ulaşmış olanlara ilave olunabilecek başka eserlerin de eksikleri giderici payının bulunduğunu kabullenmekle beraber, bizce asıl problem eldeki eserlerin kifayetsizliğinden ve Eski Anadolu Türkçesi üzerinde yapılan çalışmaların azlığından kaynaklanmaktadır (Turan 1999: 265). Bu nedenle tamamlama fikrinin de etkisiyle, eldeki tabakaları da dikkate alarak Firdevsî'nin *Hayât u Memât* adlı eserini incelemeye karar verdik.

Çalışmamızın konusu olan *Hayât u Memât* isimli eser, Eski Anadolu Türkçesi dil ve imlâ özelliklerini yansıtmaya, bu dönemde tercüme edilen eserlerin özellikleri hakkında bilgi vermesi, dinî, tasavvufî ve ahlakî konuları içermesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Bu özelliklerin ortaya konulmasının saha araştırmalarına katkı sağlayacağı ümit edilmektedir.

I. Firdevsî'nin Hayatı, Edebî Kişiliği ve Eserleri

Asıl adı Şerafeddîn Mûsâ olan Firdevsî, 857 (1453) yılında Edincik'te dünyaya gelmiştir. *Firdevsî-i Rumî*, *Firdevsî-i Tavîl*, *Uzun Firdevsî* ve *Türk Firdevsî* gibi isimlerle anılmıştır. Köklü bir aileye mensup olan Firdevsî'nin soyu Alâeddîn Keykûbât dönemine kadar uzanmaktadır. Bazı kaynaklarda Bursalı olduğu bilgisi kayıtlıdır. Bunun sebebi öğrenimini Bursa'da görmesidir. Hayatı Edincik, Bursa, Manisa ve Balıkesir'de geçen Firdevsî bir müddet İstanbul'da da bulunmuştur. Nerede ve ne zaman öldüğü konusunda çeşitli rivayetler bulunmaktadır. II. Bayezid (saltanatı **1481-1512**)'ye sunduğu *Süleymân-nâme* isimli eserinin padişah tarafından uzun bulunması ve beğenilmemesi sebebiyle padişahı hicvedip İran'a kaçtığı söylenir. Ancak eserlerinden hareketle 1517 yılında İstanbul'da olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple ölüm tarihinin 1517 sonrası olduğu düşünülmektedir (Köprülü 1996: 127-128).

Firdevsî, küçük yaşlardan itibaren tıp, tarih, felsefe, hendese, ilm-i nücûm, tasavvuf, doğu mitolojisi, şiir, satranç ve binicilik gibi pek çok alanla ilgilenmiştir. Bursalı Melîhî'den aruz bilgisini öğrenen Firdevsî'nin şiirde kabiliyetinin az olduğu söylenir. Ancak nesirde üretken bir yazar olarak anılmıştır. O, eserlerini farklı konularda sahip olduğu bilgileri göstermek için bir araç olarak kullanmıştır (Yılmaz 2013). Devrine göre sade bir dil kullanan yazarın eserleri öğretici niteliktedir. Muhtelif konularda kırktan fazla eseri olduğu söylene de bunlardan yalnızca on altı tanesinin ismi bilinmektedir (Köprülü 1996: 128).

Yazara şöhretini kazandıran *Süleymân-nâme-i Kebîr*, Hz. Süleymân'ın hikâyelerinin anlatıldığı manzum ve mensur karışık olarak yazılmış bir eserdir. Firdevsî'ye "Uzun" lakabını kazandıran eserin 330, 360 veya 380 cilt olduğunu rivayet eden kaynaklar bulunmaktadır. Eserde tıp, tarih, felsefe, hendese ve ilm-i nücûma ait çeşitli bilgiler yer almaktadır. Firdevsî, bu eserden önce *Kıssa-nâme-i Süleymân Aleyhisselâm* isiminde mensur bir kıssa-nâme telif etmiştir. *Kutb-nâme: Kıssa-i Cezîre-i Midilli* isimli manzum eserinde ise Midilli deniz harekâtını anlatır. *Da'vet-nâme*, astronomi konusunda yazdığı, içinde yüz kırk bir resim de bulunan mensur eserdir. Manzum ve mensur karışık olarak kaleme aldığı *Münâzara-i Seyf ü Kalem*, kalem ve kılıcın birbirlerine üstünlük sağlamaya çalışırken yaptıkları sembolik münazarayı anlattığı eserdir. *Silahşör-nâme* veya *Müsellağ-nâme* adıyla

bilinen eserinde çeşitli silahları anlatır. *Satranç-nâme-i Kebîr*'de ise satrancın tarihçesi ve teknikleri hakkında bilgi verir. Nasîreddîn Tûsî'nin *Câmeşûy-nâme* adlı eserini bir bölüm ekleyerek Farsçadan Türkçeye *Tercüme-i Câmeşûy-nâme* ismiyle tercüme etmiştir. *Tuhfetü'l-Hâdî* ve *Hâcî Bektâş Velî Vilâyet-nâmesi* isimli eserleri menkıbevi bilgiler içermektedir. Farsçadan tercüme ettiği *Teşhîsü'l-İnsân* ve sağlık konusunu ele aldığı *Pend-nâme-i Eflâtûn* dışında *Firâset-nâme*, *Süleymân-nâme* vü *Belkıs-nâme*, *Hadîs-i Ahsen* ve çalışmamızın konusu olan *Hayât u Memât* isimli eserleri bulunmaktadır (Yılmaz 2013).

II. Hayât u Memât'ın Tanıtımı

II.1. Eserin Dış Özellikleri

Eserin tek nüshası bulunmaktadır. Bu nüsha Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi numara 2333'te *Hayât-nâme* adıyla kayıtlıdır. Kaynaklarda eserin Hicrî 914, Milâdî 1508 tarihinde Farsçadan Türkçeye tercüme edildiği bilgisi yer almaktadır (Köprülü 1996: 129).

Eser XVI. yüzyılda kaleme alındığı için Eski Anadolu Türkçesinin dil özelliklerini taşımaktadır. Nesih yazı türünün kullanıldığı eserin satır sayısı 15'tir. Bununla beraber satır sayısının 16'yı bulduğu sayfalar (6a, 26b) da mevcuttur. Eser 99 varaktan oluşmaktadır. Eserin ölçüleri ise 248x147-163x99'dur. Satır ve kapaklarının kenarları kahverengi meşindir.

Eserin zahriye kısmının arka yüzünde 291 tarihi kayıtlıdır. Aynı sayfada *Mustafâ efendininüjdür bu kitâb* ibaresi de bulunmaktadır. Bu bölümün devamındaki sayfanın arka yüzünde ise eserin adı olan "kitâb-ı hayât u memât" yazısıyla beraber "te'lîf-i firdevsî" ifadesi de yer almaktadır. Bu ifadelerin altında ve sol tarafında bulunan yazılar karalandığı ve yıpranmaya uğradığı için okunamamıştır. Ayrıca bu sayfanın solunda eserin tercüme edildiği döneme ait olduğu düşünülen bir mühür ile birlikte Beşiktaş Vakıf Kütüphanesi, Süleymaniye kütüphanesi ve Hacı Mahmud Efendi bölümüne ait mühürler de bulunmaktadır.

Eserin 1a yüzünde yer alan başlığı tezhiplidir. Burada bulunan *besmele-i şerîf* mavi mürekkeple yazılmıştır. Eserdeki başlıklar, ayetler, hadisler, fasılların numaralarını bildiren başlıklar, *nazm*, *nesr*, *dahî*, *nite* gibi ifadeler kırmızı mürekkeple kaydedilmiştir. 2a'dan itibaren ön yüzünün sağ üst kısımlarında Arapça

ibareler yer almaktadır. Ayrıca 35b numaralı sayfanın sol üst kısmında metinde yer alan şiirin vezni olan “fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilün” ile *ki düriş kim içesün âb-ı hayât* mısrası der-kenar olarak kayıtlıdır.

Eser üzerinde Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Tarih programında Fatma Atasoy ÇALIŞKAN tarafından *Firdevsî-i Tavîl’in Kitâb-ı Hayât ü Memât Adlı Eseri: Tahlil ve Metin* adıyla yüksek lisans tezi yapılmıştır. Çalışma, üç bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde *Firdevsî-i Tavîl’in* hayatı ve eserlerini konu alınmış, ikinci bölümde eser hakkında detaylı bilgi verilip, eserin tercüme olup olmadığı çözümlenmeye çalışılmış, son bölümde ise eserin kaynak değeri ele alınıp, dibace ve otuz bâbdan oluşan eserin özeti yapılmıştır. Sonuç ve bibliyografyadan sonra metnin transkripsiyonu da verilmiştir. Tarafımızca eser, transkripsiyonu yanı sıra dil incelemesi, dizin ve sözlük çalışmalarıyla ilmî olarak yayınlanma ve *Firdevsî’nin* söz varlığını bu eser tanıklığında ortaya koyma arzusuyla da ele alınacaktır.

II.2. Eserin Muhtevası

Eser, besmele-i şerîfin ardından Allah’a hamd edilen bir giriş bölümüyle başlar. Sonra 1b numaralı sayfada yer alan *tevhîd bârî te‘âlâ ‘azze şânühü* başlığıyla tevhid bölümüne geçilir. Bu bölümde Allah’ın isimlerinin ve sıfatlarının yer aldığı, aruzun “müstef‘ilün müstef‘ilün müstef‘ilün müstef‘ilün” kalıbıyla yazılmış bir şiire yer verilmiştir. Bu şiir 2a’nın 7. satırına kadar devam eder.

2a numaralı sayfada münacat bölümü başlar. Bu bölüme *ender-münâcât mu-sannif-i kitâb-ı firdevsî zâ‘efallâhü kadrehü* başlığı verilmiştir. Burada Allah’a *sultân, pâdişâh, ilâhî* gibi ifadelerle seslenilerek kaza ve kadere duyulan iman dile getirilir. Bu bölümün sonunda aruzun “mefâ‘ilün mefâ‘ilün fe‘ülün” kalıbıyla yazılmış bir şiir bulunmaktadır. Bu şiir, 2b’nin sonuna kadar devam eder.

3a numaralı sayfada Hz. Muhammed’i öven bir naat bulunmaktadır. *Der-na‘t-ı resûl-i kevneyn seyyidü’s-sakaleyn ve imâmü’l-kibleteyn hâtemü’n-nebiyyin şefi‘ül-müzribîn Muhammed Mustafa sallallâhü‘aleyhi ve sellem* ifadesi başlık olarak verilmiştir. Hz. Muhammed için bu bölümde *andelîb-i çemen-ârâ, mâh-ı âsumân-ı sîdk, münşî-i dîvân, sitâre-i âsumân* gibi benzetmeler yapılmıştır. Naat bölümünde

4a numaralı sayfanın 8. satırına kadar süren, aruzun “mefâ‘îlün mefâ‘îlün fe‘ûlün” kalıbıyla yazılmış bir şiire yer verilmiştir.

4a numaralı sayfanın 9, 10, 11 ve 12. satırlarında dönemin sadrazamı olan Mustafa Paşa’ya yazılmış bir övgü bulunmaktadır. Onun cömertlik kaynağı, vefa ve huzur madeni olduğunu dile getiren ifadeler kullanılmıştır.

Eserin 4a numaralı sayfasının 13. satırında Farsçadan Türkçeye tercüme edildiği *makâle-i hakayıkun ve bu risâle-i dekâyıkun lisân-ı fârisîden zebân-ı türkîye tercüme olduğına cihet* ifadesiyle belirtilmiştir. Aynı sayfanın 15. satırında ise eserin rebü’l-evvel ayında Konstantiniyye’de yazıldığını belirten cümleler yer almaktadır. 5a numaralı sayfanın 15. satırında ise *meşâyih-i kibâr risâlelerinden imâm-ı gazâlî ve şeyh muhyiddîn ‘arabî ve şeyh ‘attâr makâlelerinden intihâb kılup türkîye tercüme olındı* denilerek eserin kaynakları hakkında bilgi verilmiştir.

5b numaralı sayfanın 3. satırında eserin 30 bâbdan oluştuğu belirtilir. Aynı sayfanın 7. satırından başlayarak 6b numaralı sayfanın 9. satırına kadar bâbların içeriği hakkında birer cümlelik özetlere yer verir. Bu özetler şu şekildedir:

bâb: Mevlânâ’nın Şems-i Tebrîzî’ye nefis hakkında soru sorması ve onun da cevap vermesini içerir.

bâb: Mevlânâ’nın Şems-i Tebrîzî’yi eşyâ-i küllî hakkında sorular sorarak imtihân edip onun da cevap vermesini içerir.

bâb: Nefs-i küllînin cism-i küllîye bağlı olmasının asıl sebebinin ne olduğunu içerir.

bâb: Mevlânâ’nın Şems-i Tebrîzî’ye nefis-i küllînin sirâyetini sorması ve onun da cevap vermesini içerir.

bâb: Ölümüne ve hayata itibâr etmenin ne olduğunu içerir.

bâb: Ölümün, hayâtın ve cismin niteliklerinin ne olduğunu içerir.

bâb: Umûr-ı cüziyye ile nefis-i emmâre hakkında soru ve cevapları içerir.

bâb: Ölümün hikmet olduğunun ne anlama geldiğini içerir.

bâb: Ölümü araştırma ve teşhis etmenin yollarını içerir.

bâb: Öldükten sonra hangi mertebeli kişilere rahmet edileceği, hangi dereceli kişilere azap edileceğini içerir.

bâb: Nefsin kuvvetinden fiile çıkmanın nasıl olduğunu içerir.

bâb: Siyâsetten kastın ne olduğunu içerir.

bâb: Nefsin ayıplarını ve bunların örneklerini içerir.

bâb: Nefsin hallerini içerir.

bâb: Hayvanların ölümü kerih görmelerinin sebeplerini içerir.

bâb: Lezzet, elem, rahat ve sıkıntı görmenin sebeplerini içerir.

bâb: Nefs-i emmâre ile umûr-ı cüziyye hakkında bilgileri içerir.

bâb: Hâl ehli ile nâr ehli arasındaki farkları içerir.

bâb: Küfür ve kâfir hakkında bilgileri içerir.

bâb: Cehennem ehli hakkında bilgileri içerir.

bâb: Evliyâların ebediliğe, cahillerin faniliğe rağbet etmesinin sebeplerini içerir.

bâb: Yaradılmışların ahlâkı ve amellerinin birbirine benzememesinin sebeplerini içerir.

bâb: Özet kısmında bu bâbla ilgili bilgi verilmemiştir. Bu bâb ruhânî lezzetler ve nefsânî acıları içerir.

bâb: İnsanla melekler arasında ortak olan yönleri içerir.

bâb: Kötü amellerin ve kabahatli işlerin ne olduğunu içerir.

bâb: Allah'ın birliğine inananların itimâdını ve taklitçilerin itimâdını içerir.

bâb: Âlemin kanunları hakkında bilgileri içerir.

bâb: Nefsin, lezzetten ve elemden ferâgât etmesini içerir.

bâb: Vezirlerin, kalem erbâbının, dergâh bekçilerinin sülûkü hakkındaki bilgileri içerir.

bâb: Mustafa Paşa hakkında bilgileri içerir.

Eserde tasavvuf, ahlak, nefis, hayat, ölüm, cennet, cehennem, küfr, rahat, elem, iyi ve kötü ameller gibi konularda bilgiler verilmektedir. Bu bilgiler; kimi zaman ayetlerle, kimi zaman hadislerle kimi zaman da şiirlerle süslenerek açıklanmıştır.

III. Eserin İmlâ Özellikleri

III.1. Ünlülerin Yazılışları

/a/ Ünlüsünün Yazılışı

Eserde kelime başlarında bulunan /a/ ünlüsü elif (ا), üstünlü elif (اٲ) ve bazen de medli elif (آ) ile yazılmıştır. Kelime içinde elif (ا), üstünlü elif (اٲ) ve sadece üstün ile verilmiştir. Kelime sonunda ise güzel he (اٲ), kısmen de elif (ا) ile gösterilmiştir:

aḡa (اكا) (21b/1)

anda (انده) (26b/11)

alup (آلب) (46b/3)

oglanlar (اوغلانلار) (46a/8)

salar (صالار) (26b/12)

ola (اولا) (5b/6)

arasında (اراسينده) (28a/15)

bunda (بونده) (30b/4)

/e/ Ünlüsünün Yazılışı

Kelime başında yer alan /e/ ünlüsü elif (ا) ve üstünlü elif (اٲ) ile yazılmıştır. Kelime ortasında harekeli veya işaretsiz olarak ya da güzel he (اٲ) ve elif (ا) ile gösterilmiştir. Kelime sonunda ise güzel he (اٲ) ve üstünlü güzel he (اٲ) ile kullanılmıştır:

erenler (ارنلر) (7a/10)

eyleye (ايليه) (9b/1)

idesin (ايدھسين) (27b/15)

ölürseḡ (اولرسك) (28b/8)

görse (كورسه) (20a/3)

gelse (كلسه) (25b/12)

gitmese (كئتمسه) (27b/9)

görünmeye (كورنمايه) (27b/9)

Bilindiği üzere Eski Türkçeden beri kök hecede /e/ veya /i/ sesini barındıran kelimelerle ilgili bir *e-i* meselesi varlığı aşikârdır ve /e/ mi /i/'den, /i/ mi /e/'den gelmektedir konusu tartışılmalıdır: *e/i* meselesi süreçlere bağlıdır ve süreçler halinde vardır. Yani nereden nereye gittiği süreçler ile alâkalıdır. Bir süre Arap alfabesi ile Uygur alfabesinin yan yana kullanılmış olmasından dolayı, Orta Asya'da kullanılan imlâ ile bu durumdan daha az etkilenen Anadolu coğrafya-

sında kullanılan imlâ arasındaki fark açıktır. Hatta bazen tamamen Arapçada olduğu gibi imlâda ünlülerin hiç kullanılmadığı da olmuştur. İlk bakışta çok karışık gibi görülen bu imlâ ve dolayısıyla /e/ ve /i/ meselesi, halli hususunda, bir tarafta /e/ bir tarafta /i/ bulunmasına bakarak, bu iki sesi kendinde toplayan bir kapalı /é/ kabul ve bunun sonradan /e/ ve /i/ şeklinde gelişimi tasavvur edilir (Arat 1953: 306-313)

EMRE'nin “Türkçede Bulanık e (é) Fonemi” (1946: 487-497) adlı makalesine göre Yakutça /ie/ diftongu yarı dar e ünlüsünün en eski biçimidir ve bu diftongun büzülmesi sonucu /e/, /é/, /i/, /ī/ sesleri ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak /é/ sesi eski bir diftongun bıraktığı izden başka bir şey değildir.

CEYLAN'a göre ise (1991: 160), Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıcada kök hecede /e/ sesi için ع ye yazılışı yaygındır. Türkologlar çoğunlukla, bugün Türkiye Türkçesinde e ile söylenip de Eski Anadolu Türkçesi ve Eski Osmanlıcada ع ye ile işaretlenmiş köklerde bir /é/ görme eğilimindedirler. Fakat FOY XIII. yüzyıl Osmanlıcasında bu sesin /i/ olduğu inancındadır (1900:3). FOY'a göre Köktürkçe gibi Osmanlıcada da aynı diyalekt içinde /e/ ve /i/'li çift biçimler vardır (1900: 215). FOY'un /i/'li okuyuşunu yerinde bulmayan NEMETH, çift yazılışları /é/'nin kanıtı sayar (1939: 518).

Timurtaş'a göre, eski imlâmızda kapalı /é/'nin varlığını belirtecek bir işaret ve harfin olmayışı bu husustaki tespiti ve kararı zorlaştırmaktadır. Eski Türkiye Türkçesi metinleri üzerinde araştırma yapanların bazıları /i/'yi /é/ kabul etmelerine karşılık bazıları aslî yazılışa sadık kalmaktadır (Timurtaş 1994: 21). Biz, metnimizde ikinci tercihi takip ettik ve bunu bir mesele olarak değil denklik olarak değerlendirdik: /e/:/i/.

/ı/ ve /i/ Ünlülerinin Yazışı

Metnimizde kelime başında bulunan /ı/ ve /i/ ünlüsü elif (ل), esreli elif (ل) ve elif-ye (ل) ile yazılmıştır. Kelime ortasında harekesiz veya esre (◌), ye (◌) ve esreli ye (◌) ile gösterilmiştir. Kelime sonunda ise ye (ي) ve esreli ye (ي) ile:

iste (استه) (24b/12)

ırag (ايرغ) (33b/5)

indi (اندي) (45b/4)

didügi (دِدُوْغِي) (27a/14)

nitekim (نتهكم) (28b/3)

yir (بير) (38a/1)

idi (ايدى) (26b/15)

iki (اكي) (30b/5)

/o/ ve /ö/ Ünlülerinin Yazışı

“o-ö” ünlüleri kelime başında elif-vav (و), ötreli elif (وا) ve ötreli elif-vav (واو) ile gösterilmiştir. Kelime ortasında ise vav (و) veya ötreli vav (واو) ile yazılmıştır. Türkçe kelimelerin sonunda “o-ö” harfleri bulunmaz. Metnimizde de bu örneklerle rastlanmamıştır:

oglan (اوغلان) (39b/11)

ölümi (اولومي) (34a/5)

ölür (الور) (20a/11)

görünmez (كورنمز) (31a/2)

söylenüp (سويلنوب) (5b/4)

ola (اول) (29a/10)

/u/ ve /ü/ Ünlülerinin Yazışı

Kelime başında bulunan /u/ ve /ü/ sesleri elif-vav (وا) ve ötreli elif-vav (واو) ile yazılmıştır. Kelime ortasında ötre, vav (و) ve ötreli vav (واو) ile kullanılmıştır. Kelime sonunda vav (و) ve ötreli vav (واو) ile işaretlenmiştir:

unutdurur (اؤنتدورر) (31a/9)

üç (اوچ) (49b/8)

hikmetdürür (حكمتدورر) (27a/4)

bunları (بونلري) (10a/12)

bilür (بلور) (27a/15)

şu (شو) (43b/3)

su (سو) (47b/9)

bu (بو) (27b/7)

III.2. Ünsüzlerin Yazılışları

/ç/ Ünsüzünün Yazılışı

Metinde /ç/ ünsüzü kelime başı, ortası ve sonunda bazen cim (چ) bazen de çim (چ) ile gösterilmiştir. Ancak tarafımızca bir imlâ meselesi olarak görülen morfo-fonetik olarak bu tabakalı kullanımdaki kelimeler /ç/ olarak okunmuştur:

çünkim (چونكم) (29a/5)

anuçün (انوكچون) (29a/9)

çek (چك) (38b/6)

agaçlaruç (اغچلرك) (44a/5)

içre (اچره) (39a/3)

içündür (اچوندر) (31b/6)

içünde (ايچنده) (35a/6)

açup (اچۇپ) (32b/3)

çıksa (چىقسە) (32b/2)

içdügi (اچدوگى) (36b/5)

/ŋ/ Ünsüzünün Yazılışı

/ŋ/ ünsüzü metinde *kef* (ك) ile yazılmıştır. /g/ ve /k/ sesini de karşılayan *kef* (ك) harfiyle /ŋ/ ünsüzünü ayıran bir işaret kullanılmamıştır:

yanacağı (يكاغى) (3b/14)

şâhuŋ (شاھۇڭ) (4a/a)

sonra (سۇرە) (6b/6)

benzer (بىزىر) (32a/2)

gönlüŋ (گوڭلۇڭ) (9a/3)

sünükden (سۈنۈكەن) (26a/6)

biŋ (بىڭ) (38b/11)

deŋiz (دەڭىز) (14b/15)

/p/ Ünsüzünün Yazılışı

Kelime başı, ortası ve sonunda yer alan /p/ ünsüzü ve zarf-fiil eki {-(y)Up}, *be* (ب) ile verilmiştir. Yine bir imlâ meselesi olması hasebiyle zarf fiil eklerinde /p/ sesiyle okuma tasarrufunda bulunulmuştur:

kesüp (كەسۇپ) (1a/14)

bişürüp (بىشۇرۇپ) (7a/6)

olup (أولۇپ) (4a/3)

çöküp (چۆكۈپ) (4b/4)

toprak (طېراق) (27b/5)

uçup (اۇچۇپ) (32b/3)

/t/ Ünsüzünün Yazılışı

Metinde art ünlülü kelimelerde yer alan /t/ sesi bazen *tı* (ط) bazen de *dal* (د) ile yazılmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde kelime başı /t/ sesinin ötümlüleştiği bilinen bir durumdur. Ancak art ünlülü kelimelerde bu /t/ sesinin bazen ötümlüleşmeye direnerek aşırı patlayıcı bir sese dönüştüğünü metnimizde görüyoruz. Aşırı patlayıcı sesler, normal ötümsüzlere göre daha önde boğumlandığı halde ötümsüzlüğünü muhafaza eden, bir derece nefesli olmalarına rağmen hafif gırtlak darbeleri ve gergin oldukları için diğer patlayıcılara göre daha ani patlamalı olmak gibi farklı özellikleri barındıran mürekkep bir ara merhale sesi niteliklerine sahiptirler (Turan 1999: 554). Kıpçak Türkçesinin etkisiyle ve ötümsüzlüğü

muhafaza direnciyle ön seste aşırı patlayıcılığa ses olayı metnimizde de örneklenmiştir:

<i>duta</i> (دوته) (48b/4)	<i>dokuşduğundan</i> (دوقشدهغندن) (14a/12)
<i>tokuz</i> (طقوز) (45/12)	<i>turup</i> (طورب) (1b/1)

/k/ ve /ğ/ Ünsüzlerinin Yazılışı

/k/ ünsüzü *kaf* (ق) ile /ğ/ ünsüzü *gayın* (غ) ile gösterilmiştir:

<i>çokdur</i> (چوقدر) (21a/13)	<i>irmaklar</i> (ارمقلر) (44a/5)
<i>toprak</i> (طبراق) (19b/10)	<i>çoğı</i> (چوغي) (18b/9)
<i>ırağ</i> (ايرغ) (33b/5)	<i>andagı</i> (انداعي) (33b/2)

/s/ Ünsüzünün Yazılışı

/s/ ünsüzü art ünlülü kelimelerde *sad* (ص) ile ön ünlülü kelimelerde ise *sin* (س) ile yazılmıştır:

<i>saklamazdı</i> (صقلمزدي) (6a/3)	<i>sevsün</i> (سوسن) (39b/10)
<i>sonra</i> (صكره) (6a/3)	<i>seçmeyen</i> (سچمين) (32a/8)
<i>sordı</i> (صورددي) (8a/14)	<i>söyleme</i> (سويمه) (8b/5)
<i>susuzluk</i> (صوسزلق) (38b/2)	<i>senden</i> (سندن) (39a/4)

III.3. Bazı Kelime ve Eklerin İmlâları

Kim ve Ki'nin Yazılışları

kim ve *ki* kendinden önceki kelimeye bazen bitişik, bazen de ayrı yazılmıştır:

<i>ne kim</i> (نكم) (6b/13)	<i>ne kim</i> (نه كيم) (18a/8)
<i>kaçan ki</i> (قچنكه) (8b/8)	<i>kaçan ki</i> (قچن كه) (26a/1)

İle'nin Yazılışları

ile sözcüğü metinde bazen kendisinden önceki kelimedenden ayrı bazen bitişik olarak gösterilmiştir. Bitişik yazılan örnekler okunurken Türkçenin temel kurallarından olan ses uyumuna dikkat edilmiştir. Kural gereği kelimeye getirilen eklerin hem ünlüleri hem de ünsüzleri uyuma girer. Yani yayınma hadisesiyle birlikte kök kelimedede bulunan seslerin nitelik ve nicelikleri, üzerine getirilen yapım ve çekim eklerine yayılır (Ergüzel-Aydın 2010: 157):

<i>nefs-i emmâre ile</i> (نفس اماره ايله) (39a/9)	<i>hayrıla</i> (خيريله) (6b/14)
<i>tîgûla</i> (تِيغِيْلَه) (1a/10)	<i>insânula</i> (انسانيله) (6b/1)
<i>rûhânla</i> (روحانله) (42a/8)	<i>ahvâlîla</i> (احواليله) (1b/4)
<i>mevlânâ ile</i> (موڤلانايله) (8a/2)	<i>vechle</i> (وجهله) (39a/11)

i- Cevherî Ek Fiilinin Yazılışları

<i>varıdı</i> (واردي) (7a/9)	<i>gülzârıdı</i> (كلزاريدي) (41a/2)
<i>insânîken</i> (انسانيكن) (38b/9)	<i>nebâtîken</i> (نباتيكن) (41a/8)
<i>ekmâli idi</i> (اكمالي ادي) (7a/15)	<i>iderken</i> (ادركن) (7a/11)

İçün Sözcüğünün Yazılışları

içün sözcüğü bazen kendinden önceki kelimeye bitişik bazen de ayrı olarak yazılmıştır:

<i>ten içündür</i> (تن اچوندور) (831b/6)	<i>'izzetünçün</i> (عزتچون) (2b/3)
<i>nefs için</i> (نفس اچون) (31b/10)	<i>kılmağçün</i> (قلماغچون) (8a/8)
<i>beyânı için</i> (بياني اچون) (8b/12)	<i>anuçün</i> (انوكچون) (29a/8)

De'nin Yazılışı

'Dahi' anlamına gelen *de* kendinden önceki kelimeye her zaman bitişik yazılmıştır:

sen de (سنده) (19a/8) (21b/13) (22b/4) (48b/12)

Kadar Sözcüğünün Yazılışı

ne kadar (نه قدر) (2a/13)

ol kadar (اول قدر) (2a/14)

bu kadar (بو قدر) (7b/15)

Soru Ekinin Yazılışları

Metinde soru eki kelimeye bitişik yazılır:

varmı (وارمي) (7b/5)

yokmı (يوقمي) (7b/5)

sevemi (سوه مي) (41b/1)

olurmı (اولر مي) (30a/6)

Tenvin İşaretinin Kullanılışı

Metinde yer alan Türkçe kelimelerde tenvin kullanılmamıştır. Ayetlerde bulunan bazı Arapça kelimelerde bu hareke işaretlenmiştir:

berden (برد) (42b/7)

cülûden (جولود) (43b/12)

bâbin (باب) (44a/11)

vücûhün (وجوه) (44a/9)

Şedde İşaretinin Kullanılışı

Metinde Arapça kelimelerin yanında bazı Türkçe kelimelerde de şedde kullanılmıştır:

issiden (اسيدن) (35b/7)

illâ (ئ) (45b/11)

issi (اسي) (37a/7)

ammâ (اما) (47a/10)

Sonuç

Eseri incelediğimizde Eski Anadolu Türkçesinin karakteristik özelliklerini yansıttığını görürüz. Bunlar *gelüp* (< kel-), *düzetdi* (< tüzet-), *pîrliğe* < pîrlik+e örneklerinde görüldüğü üzere ötümlüleşme, *atlu* (< atlıg), *ayru* (< ayrığ < adrıg), *kapısına* (< kapıg) örneklerinde görüldüğü üzere yuvarlaklaşma, *dürlü* (< türlüg), *atlu* (< atlıg) örneklerinde görüldüğü üzere erime, *olan* (< bolgan), *gerek* (< kergek) örneklerinde görüldüğü üzere yutulma vb. şeklinde sıralanabilir. Bunların dışında *tokuz* (طقوز) (45/12), *tırup* (طورب) (1b/1) gibi aşırı patlayıcılaşma örneklerine de rastlanılmıştır.

Mevlana ile Şems arasında geçen diyaloglardan oluşan eser; tasavvuf, nefis, hayat, ölüm, cennet, cehennem, iyi ve kötü ameller gibi konuları işlemesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Eser, ayrıca Firdevsî'nin edebî kişiliğini yansıtmaktadır. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre nesirde üretken olan Firdevsî'nin nazımda ise yetersiz olduğu söylenmektedir. Çalışmamızın konusu olan metinde yer alan şiirlere baktığımızda vezin hususunda çok sayıda hata yapıldığı görülmektedir. Bu durum, kaynaklarda yer alan bilgileri doğrular niteliktedir.

Çalışmamızda eser; dış özellikleri, muhtevası, dil ve imlâ özellikleri bakımından tanıtılmıştır. İmladan kastımız; sadece bir harf ya da şekli değil, harflerin veya şekillerin birleşip birleşmeme ve hareke veya harflerin tercih sebeplerini de içine alan sesi yazıya geçirme disiplindir.

Ayrıca eser üzerine yaptığımız yüksek lisans çalışmasında (Çetinkaya 2020) *Hayât u Memât*'ın dizini ve bağlama dayalı sözlüğü hazırlanarak söz varlığı ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Yukarıda saydığımız özellikler bakımından kıymetli olan eser üzerine yaptığımız çalışmanın saha araştırmacılarına faydalı olmasını ümit etmekteyiz.

Kaynakça

ARAT, R. R. (1953). “Türkçe Metinlere e/i Meselesine Dâir”, *Rocznik Orientalistyczny*, 17: 306-313.

BİLGİN, A. (2007). “Türk Tasavvuf Edebiyatı Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 10/5: 334-335.

BÜKE, H. (2015). “Firdevsî-İ Rumî, Hayatı ve Eserleri Hakkında Yeni Bilgiler”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13: 481-501.

BÜYÜKKARCI-YILMAZ, F. (2013). “Firdevsî, Şerefeddîn Mûsâ, Uzun Firdevsî, Firdevsî-i Rûmî, Firdevsî-i Tavîl, Türk Firdevsî, (Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, online)

CEYLAN-YILMAZ, E. (1991). “Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 1: 151-165.

ÇALIŞKAN-ATASOY, F. (2019). *Firdevsî-i Tavîl'in kitâb-ı Hayât ü Memât Adlı Eseri: Tahlil ve Metin*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

ÇETİNKAYA, A. (2020). Kitâb-ı Hayât u Memât (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Sakarya. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

DEVELLİOĞLU, F. (2007). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Ankara: Aydın Kitabevi.

EMRE, A. C. (1946). "Türkçede Bulanık e (é) Fonemi", Türk Dili-Belleten, III/6-7: 487-497.

ERCİLASUN, A. B. (2014). Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Ankara: Akçağ Yayınları.

ERGÜZEL, M. & M. AYDIN (2010). "Eski Anadolu Türkçesinde Yapım Ekleriyle Türkçeleşen Arapça, Farsça Kelimelerin İmlâsı ve İbn-î Âdil Melhamesi'nden Yansımalar", Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri, Eds. E. DOĞAN & M. ÖZKAN, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul: 157-169.

FOY, K. (1903). "Azerbajganische Studien mit einer Charakteristik des Südtürkischen I", Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen, 6: 126-193.

FOY, K. (1904). "Azerbajganische Studien mit einer Charakteristik des Südtürkischen II", Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen, 7: 197-265.

KORKMAZ, Z. (2005). "Eski Anadolu Türkçesinin Türk Dilindeki Yeri", Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı, Kanyılmaz Matbaası, İzmir: 471-473.

KÖPRÜLÜ, O. F. (1996). "Firdevsî, Uzun", Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 13, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 127-129.

NÉMETH. (1939). "Zur Kenntnis des Geschlossenen e im Türkischen", Körösi Csoma-Archivum, 1: 515-531.

Sami, Şemseddin. (2005). Kâmûs-ı Türkî, İstanbul: Çağrı Yayınları.

ŞAHİN, H. (2003). Eski Anadolu Türkçesi, Ankara: Akçağ Yayınları: 13-29.

TİMURTAŞ, F. K. (1994). Eski Türkiye Türkçesi, İstanbul: Enderun Yayınevi.

TİMURTAŞ, F. K. (2011). Osmanlı Türkçesi Grameri (Eski Yazı ve İmlâ, Arapça, Farsça, Eski Anadolu Türkçesi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

TURAN, Z. (1999). "Eski Anadolu Türkçesinde Ol- Cevheri Fiili", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 44: 265-289.

TURAN, Z. (2012). “Orta Türkçe Metinlerinde Kelime Başı Ünsüzlerinde Aşırı Patlayıcılığa Var Mıydı?”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 30: 539-558.

Received: 09.06.2020

Accepted: 12.06.2020

Published: 14.06.2020

JOTS, 4/2, 2020: 306-375

Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Bir Eser: Aksaraylı İsâ, Destân-ı İsmâîl [06 Mil Yz A 6823/5]

*A Literary Work of Old Anatolian Turkish Period: Aksaraylı İsâ, Destân-I İsmâîl [06 Mil
Yz A 6823/5]*

Türkan KORKMAZ BULUT

İstanbul Rumeli University (İstanbul/Turkey)
E-mail: turkankorkmaz88@gmail.com

Aksaraylı İsâ lived in the XIVth century around Konya and Aksaray. It is understood from his works that he received a good education and was familiar with religious sciences. Only four of his works have survived today. If the literature is reviewed, new works may be revealed. The subjects he dealt with are about religion and morality. He aimed to popularize Islam and to explain some simple religious information to the public through his works. This study will focus on the story titled *Destân-ı İsmâîl* and it is based on the manuscript (06 Mil Yz A 6823/5) in the Ankara National Library. The work has the characteristics of Old Anatolian Turkish language. In this study, after literary and language studies, transcription of the text, in-language translation and index of the work will be given and fac-simile of the work will be added at the end of the study.

Key Words: Old Anatolian Turkish, Aksaraylı İsa, Destân-ı İsmâîl.

Şiraz'dan bir minyatür [1410-1411]
(Gülbenkyan Koleksiyonu, Lizbon)

1. Giriş

İsmail peygamber, Hz. İbrahim'in oğlu ve Kur'an'da adı geçen bir peygamberdir. *İsmail* kelimesiyle ilgili farklı görüşler olmakla birlikte kelimenin aslı İbranice *Yişmâ'él'* dir. Kelime, 'Tanrı işitir' anlamındadır. Tevrat'ta *Yişmael* kelimesi meleğin: "İşte sen gebesin ve bir oğul doğuracaksın ve onun adını İsmâil koyacaksın çünkü Rab sana olan cefayı işitti." (Tekvin, 16/11) sözünden hareketle İbranicede 'işitmek, bir dilek veya isteği kabul etmek' anlamına gelen *şâma* fiiline bağlanmaktadır. Tevrat'a göre İsmail, Hz. İbrahim'in Hacer'den ilk ve tek çocuğudur. Çocuğu olmayan Sare, cariyesi Hacer'i eşine vermiş ve İbrahim 86 yaşındayken ilk çocuğu İsmail doğmuştur. Tevrat'a göre İsmail 14 yaşındayken Sare İshak'ı doğurmuştur.

İsmail peygamberin adı, Kur'an'da 12 yerde geçmektedir. Annesi Hacer hakkında Kur'an'da bilgi bulunmamaktadır. Kur'an'a göre İsmail, babası İbrahim'in yaşlılık döneminde ve bir duası sonucunda dünyaya gelmiştir. İsmail, çok küçükken babası tarafından Kâbe'nin bulunduğu yere götürülmüştür. Kur'an'da kurban edilmek istenen çocuğun adı açıkça zikredilmese de İslami literatürde daha çok bu kişinin İsmail olduğuna inanılır. Daha sonra babası ile birlikte Kâbe'nin yapımında çalışmış ve babası tarafından bu kutsal mekânın temiz tutulmasında görevlendirilmiştir. Kur'an'a göre İsmail peygamber de seçilmiş bir peygamberdir ve ona da vahiy gelmiştir (Harman 2001: 76-77).

İsmail peygamber, Türk edebiyatında doğumu, çocukluğu, gençliği ve peygamberliği gibi yönleriyle ele alınmıştır. Özellikle annesi Hacer ile birlikte Mekke'de bırakılması, burada zemzem suyunun fışkırması, babası İbrahim tarafından Allah'a kurban edilmek istenmesi, buna razı olup sabır ve teslimiyet göstermesi ve Kâbe'nin inşaatında babası ile birlikte çalışmasından bahsedilmiştir. Türk edebiyatında Hz. İbrahim'i konu edinen eserlerin çoğunda Hz. İsmail'den de bahsedilmiştir. Hz. İsmail hakkındaki müstakil eserlerin bir bölümünü halk için yazılan manzum ve mensur dinî hikâyeler oluşturmaktadır. Bu eserlerde daha çok İsmail'in kurban edilmek istenmesi olayı ve onun teslimiyeti anlatılmaktadır (Uzun 2001: 80-81).

Aksaraylı İsmâ'nın *Destân-ı İsmâ'îl* adlı mesnevisi de Hz. İbrahim'in Hz. İsmail'i kurban etmek istemesi olayını anlatmaktadır. Aksaraylı İsmâ hakkında elimizde yazılı kaynaklara dayalı somut bilgiler yoktur. Konya, Aksaray çevresinde yaşaması; Mevlâna ve oğlu Sultan Veled'i bazı eserlerinde övmesi (06 Mil Yz A 3881/5); eserlerini Eski Anadolu Türkçesiyle yazması, XIV. yüzyıl veya buna yakın bir dönemde yaşamış olduğunu ortaya koymaktadır. Aksaraylı İsmâ'nın *Destân-ı İsmâ'îl* mesnevisinin Hz. İsmail konusunda Türk edebiyatında yazılmış ilk edebî eser olması büyük olasılıktır.

2. Eser Üzerine İncelemeler

2.1. Eser ve Eserin Adı

Eser, Arap harfli Türkçe ile yazılmış İslami dönem Türk edebiyatına ait kısa bir manzum halk hikâyesidir. Eser mesnevî nazım şekliyle ve aruz ölçüsünün *Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilât* kalıbıyla yazılmıştır. Eser halk için yazıldığı için son derece sade, akıcı bir Türkçe kullanılmıştır. Bu tür eserler genelde Beylikler ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş devirlerinde yazılmıştır. Henüz tam anlamıyla ölçünlü (standart) bir dil oluşmamış ve eserler halkın kullandığı dil ile yazılmışlardır. Türk dil tarihinde bu devreye Eski Anadolu Türkçesi denir. Aynı dönemi ifade etmek için Eski Osmanlı Türkçesi, Tarihî Türkiye Türkçesi, Eski Türkiye Türkçesi vb. ifadeler de kullanılmaktadır. Eser, halk için yazılmış kısa bir dinî hikâyedir. Bu dönemde yazılan eserlerin büyük çoğunluğu ümmet çağı edebiyatına uygun olarak İslami bir çizgidedir. Amaç halka bazı basit dinî bilgi ve hadiseleri edebiyat yoluyla aktarmak ve onlarda bir coşku ve dinamizm oluşturmaktır. Bu hikâyeler genelde meddah şairler tarafından köy, kasaba ve şehirlerde halk meclislerinde okunmak için yazılmışlardır. Bu meddah şairlerin o dönem edebiyatı bir araç olarak kullanarak dinî bir görev icra ettiklerini düşünmek de hiç yanlış olmayacaktır. Fakat o dönem yazılan bu eserler Anadolu'da Türkçe ile yazılmış ilk ürünleri meydana getirmiştir. Eserin ne zaman yazıldığı metinde belirtilmemiştir. Fakat hikâyenin diğer bir nüshasında yazarı açıkça belirtilmiştir: Aksaraylı Îsâ (Millî Kütüphane: 06 Mil Yz A 3881/5). Aksaraylı Îsâ'nın eserlerindeki dil özellikleri onun XIV. yüzyılda veya buna yakın bir dönemde eserler veren bir yazar olduğunu göstermektedir.

Eserin adı Ankara Millî Kütüphane 06 Mil Yz A 6823/5 numaralı yazmada *Destân-ı İsmâ'îl* olarak belirtilmiştir. Eser mesnevi nazım şekliyle yazılmış dinî bir hikâyedir ve 128 beyitten oluşmaktadır. Eserin ikinci bir nüshası da Ankara Millî Kütüphane 06 Mil Yz A 3881/5 numarada kayıtlıdır ve 90 beyitten oluşmaktadır. Hikâyenin adı ikinci nüshada da *Dâstân-ı İsmâ'îl* olarak kaydedilmiştir. Ancak hemen belirtelim ki buradaki *destan* terimi eski edebiyatımızda genelde hikâyeye ya da öykülemeye dayalı eserleri belirtmek için kullanılırdı. Mensur hikâyelerde bile *destan* adı görmek mümkündür. Eski edebiyatımızda bu türden pek çok kelime hikâyeye ya da tahkiyeye dayalı eserleri anlatmak için kullanılırdı (Korkmaz 2012: 160-164).

Eserin nüshaları ile ilgili daha geniş bilgiler ilgili bölümde verilecektir. Eserin nüshalarından hareketle hikâyeyi günümüz Türkçesine *İsmail'in Hikâyesi* olarak çevirmek mümkündür.

2.2. Eserin Konusu ve İçeriği

Destân-ı İsmâ'îl, İslami dönem Türk edebiyatına ait mesnevi tarzında yazılmış kısa bir halk hikâyesidir. Eser 128 beyitten oluşmaktadır. Eserde dinî ve ahlaki bir konu ele alınmıştır. Eserde İbrahim peygamber ile oğlu İsmail peygamberin yaşadığı “Allah yolunda oğlunu kurban etme” olayı işlenmiştir. İbrahim peygamber, gece gündüz Allah’a dua edip kendisine bir oğul vermesini isterdi. Eğer bu dileği gerçekleşirse Allah için en sevdiği şeyi kurban edeceğini söylemişti. Allah, İbrahim peygamberin duasını kabul edip ona İsmail’i bağışladı. Zamanla İsmail büyüdüktan sonra İbrahim peygamber düşünde Allah’ın ona: “Neden bizim için en sevdiğini kurban etmedin?” dediğini gördü. Hikâyede bu konu tahkiye edilmiş ve sonrasında gelişen olaylar anlatılmıştır.

İbrahim peygamber, İslam dini inançlarına göre “Hâlilullâh: Allah dostu” unvanını taşımaktadır. Hikâyede ondan bahsedilirken genelde *Hâlil* adı kullanılmıştır. Eserde özellikle ‘Allah dostu’ unvanı ile öne çıkarılmış ve bu şekilde anılmıştır. Kur’an’da kendisinden en çok bahsedilen peygamberlerden biridir. İslami kaynaklarda şeceresinde Terah’ın oğlu olduğu ve soyunun Nuh peygambere kadar dayandığı belirtilmektedir (Harman 2000: 269).

İsmail peygamber, Hz. İbrahim’in oğludur. Kur’an’da adı geçen ve çeşitli vesilelerle anılan bir peygamberdir. Eserde anne ve babasına bağlı bir insan olarak vafedilmiştir. Şeytan onu kandırmaya geldiğinde babasının Allah dostu olduğunu, yanlış iş yapmayacağını söylemişti. Eserde babasının onu Allah için kurban edeceğini öğrendiğinde tam bir teslimiyet gösteriyor ve Allah yolunda canını vermekten çekinmiyor. Kur’an’da on iki yerde adı geçmektedir. İbrahim peygamberin yaşlılık döneminde cariyesi Hacer ile evliliğinden doğmuştur ve ilk çocuğudur. Tevrat ve Hristiyan kaynaklarında İbrahim peygamberin kurban etmek istediği kişi İshak olarak açıklanır. İslami kaynaklarda da bu konuda ihtilaf olmakla birlikte Türk edebiyatında İbrahim’in Allah yolunda kurban etmek istediği kişi olarak İsmail peygamber ele alınır ve bu yönüyle işlenir. İsmail peygamber küçükken babası onu annesi ile birlikte Mekke’ye bugünkü Kâbe’nin bulunduğu bölgeye bırakmıştı. Daha sonra burada babası ile birlikte Kâbe’nin inşasında çalışmıştı. Ayrıca babası tarafından bu kutsal mekânı temiz tutmakla da görevlendirilmişti. Kendisi Allah tarafından peygamber olarak seçilmiş ve diğer peygamberler gibi kendisine de vahiy gelmiştir. İsmail peygamberin hayatı ile ilgili hadislerde çok az bilgi vardır; tarih, tefsir ve kısas-ı enbiya türü kitaplarda ise daha ayrıntılı bil-

giler bulunmaktadır. Hz. Muhammed'in "Ben iki kurbanlığın oğluyum." hadisinde geçen iki kurbanlıktan biri İsmail peygamber diğeri ise babası Abdullah'tır (Harman 2001: 76-80).

Vasfi Mahir KOCATÜRK, *Büyük Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde "Manzum Dinî Destanlar" bölümünde bu türden hikâyelere değinerek hususi kitaplığında bulunan bir yazma üzerinden *İsmail Destanı* hakkında şu bilgileri vermiştir:

"Bu eserde kaynağı Tevrat olan meşhur konu işlenmiştir:

İbrahim Peygamber Allah'a yalvararak kendisine bir oğul vermesini istemiş ve buna karşılık en sevgili şeyini ona kurban edeceğini vadedmiştir. Çok geçmeden oğlu İsmail dünyaya gelir. Onu pek severek vaadini unuttur. Rüyasında Allah'ın hatırlatmasıyla yüz koç kurban ettiği hâlde vaadini yerine getirmemiş sayılır. Tanrı tarafından kulağına gelen bir ses sevdiğinin kurban edilmesini ve sözünden dönmemesini ister. En sevgili atlarını, develerini de kurban eder. Fakat vaadini yerine getirmemiş sayılır. Nihayet Tanrı kendisine İsmail'i boğazlaması gerektiğini bildirir.

İbrahim en derin babalık duygularına rağmen oğlunu Allah yolunda kurban etmeye karar verir. Kesmek üzere kıra götürür. Fakat boğazına sürdüğü bıçak kesmez. Bu sırada gökten bir koç iner, o kurban edilir, İsmail kurtulur.

Allah için her şeyin, en sevgili evladın bile feda edilmesi fikrini telkin eden hikâyeye hafif tasavvufi bir ruh eklenmiştir. Allah sevgisiyle birlikte gönle başka bir sevgi sığmaz, bütün başka sevgileri terk etmek gerektir.

İbrahim'in kurban etmeye karar verdiği oğluna karşı zaafı fakat bütün bunlara yine Allah sevgisinin galip gelişi, İsmail'in itaat ve masumiyetle boyun eğmesi, karardan haberi olmayan annesi Hacer'in oğluna sevgisiyle birlikte güveni ve Allah'a imanı sade, basit fakat patetik bir dille anlatılmıştır." (Kocatürk 2016: 121).

Eserde kıssada hisse olarak verilmek istenen mesaj Allah yolunda en sevdiğin şeylerden bile gerekirse vazgeçmek olarak belirtilebilir. İbrahim Peygamber, bu konuda Allah tarafından sınanmış ve bu sınavı başarıyla yerine getirmiştir. İsmail Peygamber de Allah emrine teslim olmuş, içindeki imanı ve Allah aşkını kanıtlamıştır.

2.3. Hikâyenin Olay Özeti

Cömertlik sultanı olan ve Allah tarafından kendisine Halil ismi verilen İbrahim peygamberin bir evladı yoktu. Geceleri uyuyamaz, ağlayarak Allah'a dualar eder ve kendisine bir evlat bahşetmesini gönülden dilerdi. Allah'a şöyle seslenirdi: "Allah'ım bana bir evlat ver, sana en sevdiğimi kurban edeyim". Bu dileği kabul oldu. Allah ona İsmail'i bağışladı. İbrahim peygamberin isteği yerine gelince Allah için beş yüz deve kurban etti. İsmail'i besleyip büyüttü.

Bir gün İbrahim peygamber uykuya daldığında bir rüya gördü. Yüce Allah ona rüyasında “Niçin sevdiğini benim için kurban etmedin?” diye seslendi. İbrahim peygamberin bütün develerinden daha çok sevdiği yüz devesi vardı ve sabah olur olmaz hepsini Allah yoluna kurban etti. Fakat o gece rüyasında Allah ona yine seslenerek: “Ey Halil, sevdiğini bize kurban etmedin, verdiğin sözde durmadın” dedi. İbrahim peygamberin sevdiği yüz seçkin atı vardı, onların da hepsini sıra sıra kesti ve bütün sevdiklerimi Allah için bağışladım, verdiğim sözde durdum diye düşündü. Ancak o gece rüyasında Allah yine kendisine seslendi: “Ey Halil, verdiğin sözde durmadın, sevdiğini bize bağışlamadın. Senin sevdiğin İsmail’dir. Onu sana biz verdik, şimdi sen de onu bize geri ver. At, deve kesmeyi bırak ve İsmail’i bizim için kurban et.” Halil uykudan uyandığında korkudan onu titreme tuttu. O gece tam yetmiş kez bu rüyayı gördü. İsmail için çok ağladı ve bu işin yapılması gerektiğini, Allah’ın emrinin yerine getirilmesi gerektiğini anladı.

İbrahim peygamber, eğer bunu İsmail’in annesine söylerse içine ateş düşeceğini bildiği için gerçeği ona söylemeyip bir dostun düğününe gideceğini ve İsmail’i de yanında götürüleceğini söyledi. Hacer’den İsmail’in başını yıkamasını, saçlarını taramasını ve temiz elbiseler giydirmesini istedi. Annesi Hacer; İsmail’in ellerini kınaladı, saçlarını taradı ve temiz elbiselerini giydirdi. İsmail’i babasıyla gönderirken ona sarıldı, gözlerinden öptü ve yüzünü yüzüne sürerek: “Sakın babandan ayrılma, benim bu dünyadaki ümidim sensin. Çabucak gidip gel, gözümü yollarda bırakma” dedi.

İbrahim, İsmail’i alıp gidince lanetlenmiş şeytan yaşlı bir ihtiyar kılığında girerek Hacer’in yanına gelir ve ona: “Sen ne yaptın? Kendi elinle oğlunu gurbete gönderdin. Gidip bir daha dönmeyecek. Onun tatlı sözlerini bir daha duymayacaksın ve güzel gözlerini bir daha görmeyeceksin. Babası onu kesmeye götürdü” dedi. Hacer: “Sen ne söylüyorsun, babası onu neden kessin?” der. Şeytan cevap verir: “Allah ona oğlunu kesmesini emretti. Onun bu sözü yerine getirmesi ve Allah’ın buyruğuna uyması gerek. Bu sebeple oğlunu kesecek.” Bunu duyan Hacer: “O, Halil’dir. Allah dostudur. Kötü işi asla yapmaz. Allah buyruğu ne ise onu yerine getirir. Arada yol kesen ve kötü iş yapan sensin” der. Aradığını burada bulamayan şeytan bu sefer de İsmail’in yanına gider ve ona şöyle söyler: “Ey İsmail, baban seni kesmek için bıçağını biledi. Zavallı annen bunu duyunca gözyaşları içinde kaldı ve seni geri çağırman için beni yolladı. Babanla gitme, geri dön.” Bunu duyan İsmail: “Ey ihtiyar, bu senin söylediklerin nasıl sözlerdir? Allah, babamı Halil diyerek övmüştür. Hangi peygamber oğlunun kanını döker? Benim babam beni çok sever ve dünyayı benim gözümle görür. Yürü git buradan, beni oyalama.” der. Şeytan, babasının onu keseceğini söyleyince İsmail öfkelenir ve bir taş alıp

fırlatarak onun gözünü çıkarır. İsmail, babasının yanına giderek: “Baba, kocaman sakalı olan bir ihtiyar gördüm. Baban seni kesmeye götüreceksin, geri dön, dedi. Ben de öfkelenip taşı fırlattım ve onun sağ gözünü çıkardım. Bu davranışım doğru mudur, bilmiyorum.” dedi. Babası İbrahim: “O, şeytandı. Onun fitnesi ve hilesi çoktur. Sen onu dinleyerek geri dönmedin ve doğru yoldan ayrılmadın, akıllı kişi asla şeytana uymaz.” dedi.

İbrahim ve İsmail bu konuşmalardan sonra çöl yoluna düşüp تنها bir yere geldiler. İbrahim ağlayarak içinden şunları geçirdi: “Allah’ım, İsmail benim ciğerparemdir. Onu kesmeye nasıl dayanayım, onun güzel yüzünü nasıl kana boyayayım?”. Allah’ın emrini yerine getirmekten başka çaresi olmayan İbrahim bıçağını yetmiş kez oğluna sürdü fakat elleri titredi bir kılını bile kesemedi. Bunu gören İsmail: “Ey baba, merhamet gözdedir, sana bakarsam bana kıyamazsın ve beni kesmeye dayanamazsın. O yüzden gözlerimi bağla ve yüzümü yere doğru kapat. Bıçağını biledikten sonra ellerimi de bağla, yanlışlıkla sana dokunursam yarın kıyamet gününde cehennem ateşinde yanarım. Senden bir isteğim de şudur ki: Kanlı gömleğimi anneme gösterme.” dedi.

İsmail, vasiyetini bitirdikten sonra dizlerinin üstüne çöktü. Babası nergis gözlelerini bağladı. Elleri ve ayakları da bağlanan İsmail, bunu görünce hâline çok üzüldü ve ağlayarak babasına şöyle dedi: “Ey baba, ben asi değilim, neden ellerim bağlı olsun. Ellerimi ve ayaklarımı çöz. Oğlun İsmail sana karşı gelmez.” Bunun üzerine babası ellerini çözdü. İsmail boynunu uzattı ve babası bıçağı yetmiş kez onun boğazına sürdü fakat bıçak bir türlü kesmedi. Halil öfkelenerek bıçağı taşa vurdu ve taş baştan başa kesildi. Bunu görünce: “Ey asi bıçak, neden taşı kestin de bu işi tamamlamadın?” diye sordu. Bıçak dile gelip: “Ey Halil, Allah İsmail’in bir kılını bile kesmememi emretti. Herkes onun buyruğunu tutmak zorundadır, nasıl keseyim?” dedi.

Halil, bıçaktan bu cevabı işittiği sırada Yüce Allah Cebail’e seslendi: “Çabucak İsmail’e kurbanı yetiştir ve kendini bizim için feda etmek isteyen bu canı kurtar.” Bunu duyan Cebail kurban etmek için bir koç getirdi. Allah İbrahim’e seslendi ve: “Ey Halil, düşün yerine geldi.” dedi. İbrahim de: “Ben oğlumu kurban etmedim ve sözümde duramadım. Düşüm nasıl yerine gelebilir ki?” diye karşılık verdi. Allah tekrar seslenerek: “Ey İbrahim, bizim için oğluna bıçak sürdün. Senin dostluğun bizim katımızda gerçek oldu ve Allah’ın emri yerine geldi. İsmail’in derdine derman bulundu. Sen de Allah’tan lütufta bulunarak bıçağı kendi nefesine çalma.” dedi.

Hikâyenin en sonunda yazar, sözün burada bittiğini söyler ve Allah peygamberi Mustafa’nın ruhu için salavat getirilmesini ister.

2.4. Kahramanlar-Karakterler-Üçüncü Kişiler

Hikâyedeki kişiler ve diğer varlıklar hikâyedeki önem sırasına göre belirtilecektir.

1. İbrahim

İbrahim peygamber, bu hikâyenin iki kahramanından biridir. Bir oğlu olması için gece gündüz Allah'a yalvarırdı. Eğer bir evladı olursa "En sevdiğimi kurban edeceğim." demişti. Çok geçmeden bir oğlu olur, oğlu zamanla büyür. İbrahim peygamber düşünde Allah'ın: Neden sözünde durmadın, neden en sevdiğini bize kurban etmedin" dediğini görür. Hikâye, İbrahim peygamberin Allah'a olan dostluğunun sınanması üzerine kuruludur. İbrahim peygamber Allah'a son derece bağlı ve sözlerine sadık bir insandır. Bu nedenle hikâyede ondan bahsedilirken genellikle *Hâilullâh* veya *Hâil* unvanı kullanılmıştır.

İbrahim peygambere düşünde en sevdiğini kurban etmesi bildirilince hiç tereddüt etmemiştir. Ne kadar koyunu, koçu, atı, devesi varsa hepsini Allah yolunda kurban etmiştir. Ancak düşünde her seferinde en sevdiğinin bunlar olmadığı söylenmiş ve bunları bırakarak oğlu İsmail'i kurban etmesi istenmiştir. İbrahim peygamber bu işin Allah'ın emri olduğunu anlayıp ne kadar üzülse de gereğini yerine getirmek istemiştir. Oğlunu en güzel kıyafetlerle giydirip çölde تنها bir yere götürüp durumu oğluna anlatmıştır. Oğlu Allah'ın emrine teslimiyet göstermiş fakat İbrahim peygamber bıçağı sürdüğünde bıçak onun bir kılını bile kesmemiştir. İbrahim peygamber Allah'ın emrini yerine getiremediği için çok öfkelenerek bıçağı taşa vurmuştur. Daha sonra gökten Cebrail bir koç getirmiş ve onun kurban edilmesini istemiştir. Böylelikle İbrahim peygamber, Allah'a karşı olan dostluğuyla sınanmış ve bunu başarmıştır. Hikâyede oğlu İsmail ve eşi Hacer'e değinilmiş ailesinden olan başka kimseye değinilmemiştir.

2. İsmail

İsmail peygamber hikâyenin iki kahramanından biridir. Hikâyenin adı onunla anılmıştır. Fakat bazı nüshalarda *Kıssa-i İsmail ve İbrahim* denilir ki bu durum hikâyenin iki önemli kişisini göstermesi açısından önemlidir. İsmail peygamber, babası İbrahim peygamberin Allah'tan evlat dilemesi sonucu doğmuştur. Biraz büyüdükten sonra babasının düşünde en sevdiğinin İsmail olduğu ve onu kurban etmesi gerektiği söylenmiştir. Babası, annesinden onu yıkaması ve en temiz giysileri giydirmesini bir dostunun düğününe gideceğini söyler. Babası İsmail'le yolda giderken şeytan bir yaşlı kılığında İsmail'i yoldan çıkarmaya çalışır ve babasının kendisini kesmeye götürdüğünü

söyler. İsmail, babasının Allah dostu olduğunu ve kendisini çok sevdiğini söyler. Şeytan ısrar edince bir taş atarak onun sağ gözünü çıkarır. Günümüzde söylenen “Bir gözü kör şeytan” sözü bu dinî olaydan yadigâr kalmıştır. İsmail peygamber daha sonra bu durumu babasına anlatır, babası da o gördüğünün şeytan olduğunu onun işinin fitne ve fesat olduğunu söyler.

Babası, İsmail peygamberi تنها bir yere götürüp ona durumu anlatınca Allah’ın emrine teslimiyet gösterir. Önce ellerini ve ayaklarını bağlatır, sonra babasına ben asi değilim, oğlun İsmail sana karşı gelmez, der. Babası bıçağı sürdüğünde hiç kendini oynatmaz. Bu durum babasına olan güveninin ve onun doğru olan şeyi yaptığına inanasından kaynaklanmaktadır. Hikâyede İsmail peygamberin babası ve annesine olan güveni tamdır. İyi ve sadık bir evlattır. Hikâyenin iki nüshası onun adıyla anılmıştır. Bu hikâye aslında onun hikâyesidir.

3. Hz. İsmail’in Annesi Hacer

Hikâyede Hacer, İsmail’in annesidir. Babası onu götürüleceği zaman oğlunu yıkayıp, tarayıp en güzel elbiselerini giydirir. Oğluna çabuk git gel, sen benim bu dünyadaki umudumsun; yollarına baktırma, der. Eşine karşı olan inancı ve güveni tamdır. Oğlunu babasından ayrılmaması konusunda tembih eder. Babası ve oğlu yola koyulduktan sonra ilk olarak şeytan onun yanına gelir ve durumu anlatır. Hacer; o Allah’ın dostudur, yanlış iş yapmaz, arada yol kesen sensin, der. Şeytan ondan umduğunu bulamaz ve oradan uzaklaşır. Hikâyede Hacer’le ilgili bundan başka anlatım yoktur.

4. İblis (Şeytan)

Bu hikâyenin kötü kişisi İblis’tir. Hikâyede kişileştirilmiştir. İki yerde karşımıza çıkar. Önce Hacer’in yanına giderek İbrahim’in İsmail’i kesmeye götürdüğünü söyler. Hacer’in eşine karşı olan inancı sarsılmaz, ona haddini bildirerek oradan gönderir. Oradan istediğini bulamayan İblis bu defa yaşlı bir adam kılığına girerek İsmail’i kandırmaya çalışır. Fakat İsmail, babasına karşı olan sevgisinden taviz vermez. İblis’in ısrar etmesi sonucu bir taş alıp ona atar ve onun sağ gözünü kör eder. İblis, hikâyede insanlara karşı kötülük yapmak isteyen ve onların aralarını açmak isteyen bir karakterdir. Her türlü kötülüğün kaynağıdır. Hikâyeye göre kılık değiştirebilmesi olağanüstü özellikleri olduğunu göstermektedir. İblis, hikâyede insanlarla konuşan, kılık değiştirebilen bir karakterdir.

5. Bıçak

Bıçak hikâyede kişileştirilmiş ve konuşurulmuştur. İbrahim peygamber bıçağı oğluna sürdüğünde İsmail'in bir kılını bile kesmez. İbrahim peygamber sinirlenip onu taşa attığında taşı baştan başa keser. İbrahim peygamber ona neden böyle yaptığını sorunca Allah emri böyledir, herkesin ona uyması gerek olduğunu söyler.

6. Cebrail

Cebrail, dinî hikâyelerde Allah'ın mesajlarını, emirlerini peygamberlere ve insanlara taşıyan büyük melektir. Bu hikâyenin sonunda Allah'ın emri ile kurban edilmek üzere bir koç getirerek İbrahim peygambere Allah'ın İsmail'i bağışladığını, Allah'ın emrinin yerine geldiğini söyler.

Bundan başka hikâyede İslam dinine göre her şeyin yaratıcısı olan Allah konuşurulmuştur. Fakat Allah kavramını bir kişi ya da karakter olarak telakki etmemiz mümkün değildir. Her şeyin yaratıcısı, mutlak varlık olan, ebedî ve ezelî olan Allah'tır. Allah, hikâyeye göre 72 kez İbrahim peygamberin düşünme girmiş ve ona "En sevdiğini neden bizim için kurban etmedin?" demiştir. Son düşte yine bu en sevilen şeyin İsmail olduğunu, dostluk için onun kesilmesi gerektiğini söylemiştir. Hikâyedeki ana konu Allah'ın emrinin yerine getirilmesi üzerine kurgulanmıştır. Hikâyenin sonunda yüce Allah, kendini teslim eden İsmail'i bağışlamış ve onun yerine kesilmesi için Cebrail'le birlikte bir koç göndermiştir. Hikâyede dinî anlamdaki hisse Allah'a bağlı olmak ve onun emrine teslim olmaktır. Hikâyenin başlangıcı Allah'ın emrini tatbik etmek üzere başlamış, sonuç yine Allah'ın emri ile olmuştur.

2.5. Eserdeki Mekân ve Zaman

Eserde hikâyenin yer ve zamanı belirtilmemektedir. Bu durumda yazılı kaynaklardaki bilgileri taramak gerekmektedir. Tevrat'a göre Hz. İbrahim'in İshak'ı kurban etmeye götürdüğü yer *Moriya* (Moriyya, Moriyâh, Moriah) diyarıdır. Moriah kelimesinin etimolojisi ve nereye delalet ettiği bilinmemektedir. Bir yoruma göre *Moriah* 'uzaktan görülebilen' yani 'yüksek yer' demektir. Yahudi geleneği Moriah diyarını, kurban yeri olan Moriah Dağı ve Kudüs'teki tapınak tepesi ile aynileştirmektedir. Ahd-i Atîk'te (Tevrat) geçen bir *Moriya* Dağı vardır. Bu dağ, Hz. Süleyman'ın mabedini yaptığı tepenin adıdır. Tarihçi Josephus'a göre bu tepe İshak'ın kurban edilmek istendiği Moriah diyarının dağıdır (Harman 2001: 80).

İslami kaynaklar, Hz. İbrahim'in İsmail'i 2 yaşındayken annesi Hacer ile birlikte henüz bir yerleşim yeri olmayan Mekke'ye getirdiğini belirtir. Hz. İbrahim, onları

Mekke'ye bırakmış, onları koruması için Allah'a dua ederek oradan ayrılmıştır. Yaşadıkları yer bugünkü Kâbe'nin yakınlarıdır. İsmail'in kurban edilmek istenmesi olayı da buraya yakın bir tepe de gerçekleşmiştir (Harman 2001: 78). Fakat Yahudi kaynakları İsmail'in İshak doğduktan kısa bir süre sonra 14 yaşındayken evden ayrılıp annesi Hacer ile birlikte önce Beer-şeba, sonra Paran çölüne gittiklerini belirtmektedirler. Annesi İsmail'i burada Mısır diyarından bir kadın ile evlendirir (Harman 2001: 76).

Hikâyenin zamanını tespit etmek ise çok daha güçtür. Kaynaklara göre İsmail peygamber doğduğunda Hz. İbrahim 86 yaşındaydı ve Kenan diyarında yaşamaktaydı. Kaynakların tahlil edilmesiyle ortaya çıkan yaygın görüşe göre MÖ 2200-2000 yılları arasında yaşamıştır (Harman 2000: 267). Bazı kaynaklar, Hz. İbrahim'in Babil kralı Hammurabi'nin çağdaşı olduğunu belirtirler (Hammurabi'nin doğum ve ölüm tarihleri MÖ 1810-1750 olarak belirtilmektedir). Hikâyede belirtilen İsmail'in kurban olarak kesilmek istenmesi olayı da bu dönem içinde ve Hz. İbrahim'in yaşlılık zamanında meydana gelmiştir.

2.6. Eserin Nüshaları

Eserin şu anki bilgilerimize göre bilinen iki yazma ve bir basma (taş baskı) nüshası vardır. Yazma nüshalar Ankara Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'na kayıtlıdır. Basma nüsha ise *Hikâye-i Mevlidü'n-Nebî* (İstanbul, 1311) adlı eserin sonundaki manzum metinler içindedir.

1. 06 Mil Yz A 6823/5 Nüshası (Asıl Nüsha)

Bu nüsha çalışmada kullandığımız esas nüshadır. Ankara Millî Kütüphane 06 Mil Yz A 6823/5 numarada kayıtlıdır. Eser 128 beyitten oluşmaktadır ve mesnevi nazım şekliyle yazılmıştır. Bu nüshada eserin yazarı açıkça belirtilmemiştir. Fakat aynı hikâyenin diğer bir nüshasında 89. beyitte yazar adı açıkça Aksaraylı İsmâ olarak kaydedilmiştir (bk. 06 Mil Yz A 3881/5). Bu nüsha eserin elimizdeki en iyi ve en ayrıntılı nüshasıdır. Diğer nüshadan 38 beyit daha fazladır. Son derece güzel ve okunaklı bir harekeli nesih yazısı ile yazılmıştır. Eserin adı yazmada *Destân-ı İsmâ'îl* olarak geçmektedir.

Eser, yazmanın 17b-21b varakları arasında kayıtlıdır. Yazmada eserin telif veya istinsah tarihi ile ilgili hiçbir bilgi yoktur. Yazmanın iç ve dış ölçüleri 206x150 mm (160x93 mm) şeklindedir. Harekeli nesih yazısı ile her sayfa 14 satır yazı vardır. Kâğıt türü Abadî kâğıttir. Yazma şemseli, köşebendli, yıpranmış desenli, kâğıt kaplı mukavva bir cilt içindedir. Eser dinî ve ahlaki konulu manzum bir halk hikâyesidir. Yazmanın

şirazesini dağınık, söz başları kırmızıdır. Yazma, 1992 yılında Abdülmecid Güldü'den satın alma yoluyla Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'na girmiştir. Yazmada mesnevi nazım şekliyle yazılmış dokuz manzum halk hikâyesi vardır.

Yazmanın dil özellikleri onun XVII.-XVIII. yüzyıl veya daha sonraki bir dönemde istinsah edildiğini gösteriyor. Çünkü eser Eski Anadolu Türkçesi Dönemi'nde yazılmasına rağmen o dönemde sadece yuvarlak şekilli olan birçok ek yazmada hem düz, hem yuvarlak olarak iki şekilde de görülmektedir. Halk hikâyeleri ile ilgili yazmalar genelde halk arasında yaşamış ve muhafaza edilmiştir. Bu nedenle bu tür yazmalardaki en büyük dil özelliği birden fazla dönemin dilini yansıtmalarıdır. Eski Anadolu Türkçesi Dönemi'nde yazılan eserler sonraki dönemlerde istinsah edilirken istinsah edildiği dönemin dili ve dilin kullanım şekli de eserlere yansımıştır.

Yazmada bulunan hikâyeler sırasına göre şu şekildedir: 1. *Dâstân-ı Serencâm* 2. *Dâstân-ı Şuhmâ* (yazmada yanlış olarak *Dâstân-ı Şehinşâh* olarak verilmiştir.) 3. *Dâstân-ı Geyik* 4. *Dâstân-ı Kesikbaş* 5. *Dâstân-ı İsmâ'îl* 6. *Dâstân-ı Cimcime Sultân* 7. *Dâstân-ı İbrâhim Edhem* 8. *Dâstân-ı Kız* 9. *Dâstân-ı Hibâl*.

Eserin ilk ve son beyitleri şu şekildedir:

001 şöyle tefsir içinde hâlile
yalvarurdu dün ü gün dârü'l-celile

090 bunların ışığına hatm olsun kelâm
vir şalavât muştâfâya ve's-selâm

Çalışma, eserin 06 Mil Yz A 6823/5 numaralı yazma nüshasına dayandığı için bu nüsha üzerine diğer başlıklar altında ayrıntılı incelemeler yapılacaktır.

2. 06 Mil Yz A 3881/5 Nüshası

Bu nüsha eserin ikinci yazma nüshasıdır. Eserin 62a-65b varakları arasındadır ve 90 beyittir. Her iki yazma nüsha aynı kaynaktan gelmektedir ve birbirine benzer nüshalardır. Ancak bu nüsha 90 beyittir ve diğer nüshaya göre beyit sayıları azalmıştır. Kalan beyitlerde çalıştığımız nüsha ile tam olarak paralel değildir. Her iki nüsha üzerinde yaptığımız incelemelerden çıkan sonuç, bu iki nüshanın tenkitli metin için uygun olmadığı ve ayrı ayrı çalışılması yönündedir.

Eser adı bu yazmada *Destân-ı Hazret-i İsmâ'îl* şeklindedir. Bu nüshanın en önemli özelliği yazar adını içermesidir. Buna göre eserin yazarı Aksaraylı İsmâ'dır. Eserin dil özellikleri Aksaraylı İsmâ'nın XIV. yüzyıl veya buna yakın bir dönemde yaşadığını ortaya koymaktadır. Eser, Eski Anadolu Türkçesi dil özelliklerini taşımakla birlikte diğer

nüsha gibi geç dönemde istinsah edildiğinden dolayı sonraki dönemlerin dil özellikleri de esere yansımıştır. Bu durum bu türden pek çok eserde görülen bir özelliktir.

Eser, yazmanın 62a-65b varakları arasında beşinci hikâye olarak kayıtlıdır. Her sayfada harekeli nesih yazısıyla yazılmış 13 satır bulunmaktadır. Eserin iç ve dış ölçüleri şu şekildedir: 225x158 mm (183x113 mm). Eserin kâğıt türü Suyolu filigranlı kâğıttır. Eser ciltsizdir, söz başları kırmızıdır ve yapraklarda yer yer rutubet lekeleri vardır. Yazmada telif veya istinsah tarihine ait herhangi bir kayıt yoktur.

Bu yazmada bulunan hikâyeler sırasına göre şöyledir:

1. Dâstân-ı Kesikbaş
2. Dâstân-ı Güvercin
3. Dâstân-ı Geyik
4. Mevt-i Muhammed-nâme
5. Dâstân-ı Hazret-i İsmâ'îl
6. Dâstân-ı Hatûn 7. Dâstân-ı Ejderhâ
8. Dâstân-ı Cincime Sultan
9. Dâstân-ı Muhammed (Yazmada yanlış olarak Dâstân-ı Muhammed Hanefî yazılmıştır.)
10. Dâstân-ı Hazret-i İbrâhim
11. Dâstân-ı Fatıma.

Eserin ilk ve son beyitleri şu şekildedir:

- 001 şöyle tefsîr içinde hâlile
yalvarurdı dün ü gün dâri'l-celile
- 090 bunların ışığına hatm olsun kelâm
vir şalavât muşafâya ve's-selâm

3. Basma (Taşbaskı) Nüsha: Hikâye-i Mevlidü'n-Nebî, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye 1311 [1895-96], 1323 [1907-08].

Süleyman Çelebi'nin *Mevlidü'n-Nebî (Vesiletü'n-Necât)* adlı eserinin bazı basma nüshalarının sonunda halk meclislerinde okunan bazı dinî ve ahlaki hikâyeler de vardır. Bu hikâyelerden biri de *Kıssa-i İsmâ'îl ve İbrâhîm Aleyhi's-selâm* adlı hikâyedir. Bu hikâye yukarıda iki nüshasını verdiğimiz hikâye ile aynı konuyu anlatan hikâyedir.

Yani, İbrahim peygamberin oğlu İsmail'i Allah'a verdiği söz doğrultusunda kesmeye çalışması ve hikâyenin sonunda Allah'ın emri ile Cebrail'in bir koç getirmesi olayı.

Eser, basma (taş baskı) nüshanın 34-38. sayfaları arasında ve toplam 81 beyitten oluşmaktadır. Yukarıdaki iki yazmanın 128 ve 90 beyitten oluştuğu düşünülürse bu nüshada anlatılanlar daha da kısaltılmış durumdadır. Eser harekeli bir nesih yazı ile her sayfada 21 satır olarak yazılmıştır. Eser Matbaa-yi Osmaniye'de 1311 [1895-96] ve 1323 [1907-08] yıllarında basılmıştır. Eser toplam 48 sayfadır.

Nüshada *Mevlidü'n-Nebî* den başka şu eserler vardır:

1. Vefât-ı Fâtıma
2. Hikâyet-i Geyik
3. Hikâyet-i Gügercin
4. Kıssa-i İsmâ'îl ve İbrâhîm Aleyhi's-selâm
5. Hikâyet-i Kesik Baş
6. Hikâyet (Dinî bir hikâye)
7. Hikâyet-i Deve ve sonda bir hatime duası.

Eserin ilk ve son beyitleri şu şekildedir:

- 01 evvel allâh adını yâd idelim
şoñra dönüp söze bünyâd idelim
- 081 bunda hâtm oldı bu kışşa ey hümâm
muşafânıñ rûhına bî-hâd selâm

Bu nüshalar dışında, Türk ve dünya kütüphanelerindeki yazmalar arasında Aksaraylı İsâ'nın *Destân-ı İsmail* hikâyesinin değişik nüshaları ortaya çıkabilir. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki gerek Hz. İbrahim gerekse Hz. İsmail ile ilgili eserler birbirinin içine geçmiş durumdadır. Bu konudaki yazmaların derlenmesi ve tasnif edilmesi bu çalışmayı aşan başlı başına ayrı bir çalışmanın konusudur.

2.7. Eserin Kaynağı

Aksaraylı İsâ'nın *Destân-ı İsmâ'îl* mesnevisi Arap-İslam kaynaklı bir eserdir. İslam dini ile ilgili bu türden pek çok eser Türk edebiyatında hikâyeleştirilmiştir. Kur'an'da Hz. İbrahim'in oğlunu kurban etmek istemesi olayı isim verilmeksizin Sâffât suresinde anlatılmıştır. Buna göre İbrahim, putperest kavmi tarafından atıldığı ateşten kurtulup

onlardan ayrıldıktan sonra hiç çocuğu olmadığı için Allah'tan sâlih bir evlat ister ve kendisine akıllı, iyi huylu bir erkek çocuk müjdelendir. Çocuk babası ile birlikte yürüyüp gezecek çağa gelince İbrahim'den oğlunu kurban etmesi istenir. Bunu oğluna bildirince oğlu emredileni yapmasını söyler, emre boyun eğip sabredenlerden olacağını söyler. İbrahim, oğlunu kurban etmeye teşebbüs eder fakat Allah tarafından tâbi tutulduğu bu sınavdan başarılı olur; oğlunun yerine kurban olarak gökten bir koç gönderilir, böylece oğlu da kurtulmuş olur (Harman 2001: 78).

Kurban edilecek çocuğun adının Kur'an'da bildirilmemesi, diğer taraftan Tevrat'ta, Yahudi ve Hristiyan geleneğinde bunun İshak olarak kabul edilmesi Müslümanlar arasında da görüş farklılıklarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bir kısmı İsmail'in, bir kısmı da İshak'ın kurban edilmek istendiğini ileri sürmüştür. Hz. Ömer, İbn Mes'ûd, Alkame b. Vakkâs, Kâ'b el-Ahbâr, İkrime el-Berberî, İbn Cerîr el-Taberî ve Suyûtî İshak'ın kurban edilmek istendiğini; Ebu't-Tufeyl, Saîd b. Müseyyeb ve daha başkaları da İsmail'in kurban edilmek istendiğini söylemişlerdir. Hz. Ali, İbn Abbas, Ebu Hureyre, Hasan-ı Basrî, İbn Ömer, Mücâhid b. Cebr, Saîd b. Cübeyr, Suddî ve Katâbe b. Diâme'den de her iki görüş yönünde rivayetler nakledilmiştir (Harman 2001: 78).

Tevrat'ta ise kurban edilmek istenenin İshak olduğu belirtilir. Olay aktarılırken Allah'ın İbrahim'i imtihan ettiği ve "Şimdi oğlunu, sevdiğin biricik oğlunu, İshak'ı al ve Moriya diyarına gir ve orada sana söyleyeceğim dağların biri üzerinde onu yakılan kurban olarak takdim et." dediği nakledilir (Tekvîn, 22/1-19), (Harman 2001: 79).

Türk edebiyatında İbrahim ve İsmail Peygamberler ile ilgili anlatılan kıssalarda kurban edilmek istenen kişi İsmail olarak geçmektedir. Türk edebiyatında işlenen konular Kur'an'a, hadislere ve bunlar dışındaki İslami literatüre uygundur. İslami kaynakların bazıları da kurban edilmek istenenin İshak olduğunu belirtse de Türk kültüründe bu konuda İsmail Peygamber ile ilgili rivayetler öne çıkmıştır.

Kur'an-ı Kerîm'de İbrahim Peygamber'in oğlunu Allah yolunda kurban etmek istemesi olayı isim verilmeksizin Sâffât suresinde 99-111. ayetlerde anlatılmıştır. Bu ayetlerin meali şu şekildedir:

(99) İbrahim bu felaketlerden kurtulduktan sonra "Ben durmayıp Rabbimin emrettiği yere gideceğim. O beni doğru yola götürür." dedi. (100) Sonra "Ya Rab! Bana hayırlı bir oğul bahset." diye niyazda bulundu. (101) Biz de ona yavaş bir civan müjdededik. (102) Vaktaki o civan babasıyla çalışabilecek bir yaşa bastı. İbrahim ona şöyle dedi: "Oğlum! Ben bir rüya gördüm: Seni boğazlıyorum. Bak sen buna ne diyeceksin?" Oğlu dedi ki: "Baba! Emrolunduğunu yap, inşallah beni sabırlılar arasında göreceksin." (103) Vaktaki her ikisi kazaya boyun eğdiler, babası oğlunu alını yere gelmek üzere yatırdı. (104) Biz de ona nida ettik: İbrahim! (105) Rüyanın iktiza ettiği şeyi hakkıyla yaptın, biz iyi iş edenlere böyle mükâfat veririz. (106) Hakikaten en belîğ bir imtihan işte budur.

(107) Ona oğluna bedel büyük bir koç verdik. (108) Sonra gelenler arasında İbrahim hakkında iyi bir nam bıraktık, (109) İbrahim'e selam olsun. (110) Biz iyi iş edenlere böyle mükâfat veririz. (111) Çünkü o, bizim mümin kullarımızdandır (İzmirli 1977: 450-451).

Türk edebiyatında yazarların bu olayı kendi hayal güçleri ile birleştirip kurgulamaları edebiyat sanatı açısından gayet doğaldır. Etkili, güzel ve sanatsal bir anlatım için bu gereklidir de. Eserde anlatılan olaylar İslami literatüre uygundur fakat incelenen nüshalar arasında bazı küçük ayrıntılar vardır. Bu da halk arasında yüzyıllarca okunup anlatılan bu eserler için normal bir durumdur. Bu tür ayrıntılar bazen artarak aynı eser için varyant noktasına kadar gelir. Bu tür hikâyeler belli bir noktadan sonra yazarın elinden çıkar ve insanlar arasında yüzyıllarca halk hikâyeleri olarak okunup anlatılırlar.

2.8. Eserin Yazarı Aksaraylı İsâ

Eserin yazarı çalıştığımız nüsha olan 06 Mil Yz A 6823/5 nüshasında geçmemektedir. Fakat bu eserin diğer bir nüshası olan 06 Mil Yz A 3881/5 nüshasının 89. beytinde açıkça belirtilmiştir:

089 işbu sözi süleymân bülbüli
 aksaraylı 'isâ yârün çulı

“Bu sözü söyleyen Süleyman'ın bülbülüdür, Aksaraylı İsâ Allah'ın kuludur.”

Aksaraylı İsâ'nın eserin dil özelliklerinden ve bu türlü hikâyelerin en yaygın olduğu dönemden hareketle XIV. yüzyılda veya buna yakın bir zamanda yaşadığı düşünülmektedir. Aksaraylı İsâ'ya nispet edilen eserler şu şekildedir:

1. Hikâyet-i Şuhmâ

2. Miraçnâme: *Miraçnâme* nüshalarında Aksaraylı İsâ'nın adı geçmemektedir. Metin Akar, tarafından başka bir eserden hareketle bu eserin Aksaraylı İsâ'ya ait olduğu belirtilmiştir (Akar 1987: 155-157).

3. Dâstân-ı İsmail

4. Kıssa-i İbrahim

Aksaraylı İsâ'nın eserleri ümmet çağı edebiyatına uygun olarak genellikle İslami bir çizgide, dinî ve ahlaki konular üzerinedir. Yazar İslam dini ile ilgili bu türden konuları işleyerek halk meclislerinde icra etmiş olmalıdır. Beylikler ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında bu tür hikâyeler anlatan çok sayıda meddahlar vardı. Aksaraylı İsâ da bir meddah şair olmalıdır. Adında anlaşıldığı üzere Konya ve Aksaray çev-

resinde yaşamıştır. Bazı eserlerinde Mevlâna ve Sultan Veled için övgülerde bulunduğu bakılırsa o dönemin Mevlevî çevrelerine yakın bir şair olmalıdır (06 Mil Yz A 3881/5). Aksaraylı İsâ'nın eserlerinden hareketle İslam dini ile ilgili konulara vâkıf olduğu ve ayrıca Arapça ve Farsça gibi dilleri bildiği anlaşılmaktadır. Eserlerinde yer yer Kur'an ve hadislere göndermeler vardır ancak bunlar büyük ölçüde değildir.

Aksaraylı İsâ'nın eserlerindeki dil oldukça sade ve akıcı bir halk dilidir. Basit halk ruhuna uygun olarak dinî ve ahlaki hikâyeler oluşturup kasaba ve köylerde bunları halk meclislerinde okumuştur. İslam'ı halka sevdiren basit dinî kuralları halka anlatmak için bu tarz basit hikâyeler oluşturmuştur. Amaç halka dinî sevdirmenin yanında bu hikâyeler aracılığı ile insanlara kıssadan hisse vermektir. Bu tür eserlerde genellikle bu dünyanın faniliği, asıl ve ebedî olanın öteki dünya olduğu ve bu nedenle ölmeye önce ölüme hazırlanma fikri yaygın olarak işlenmiştir (Korkmaz 2020: 107). Bu eserde ise Allah'a giden yolda en sevdiği şeyleri bile terk etmek fikri işlenmiştir. Hz. İbrahim, Allah için çok sevdiği oğlunu kurban etmek istemiş ve bu yolda sınanmıştır.

Aksaraylı İsâ, XIV. yüzyılda veya buna yakın bir dönemde yaşamış önemli bir meddah şairdir. Günümüzde yayınlanan ve tespit edilebilen eserleri bir elin parmaklarını geçmemektedir. Bu tür manzum ve dinî halk hikâyeleri genellikle müstakil yazmalar hâlinde olmayıp bir yazmanın veya mecmuanın içerisinde bir parça durumundadırlar. Daha çok halk meclislerinde okunup anlatıldıkları için halkın elindeki yazmalarda da bu türden çok hikâye yer almaktadır. Önümüzdeki süreçte kaynaklar tarandıkça Aksaraylı İsâ'ya ait daha başka eserlerin gün yüzüne çıkması muhtemeldir.

2.9. Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

1. Kocatürk (1970, 2016): Vasfi Mahir KOCATÜRK, *Büyük Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde “Manzum Dini Destanlar” bölümünde özel kütüphanesinde bulunan bir yazma üzerinden (06 Mil Yz A 3881) çeşitli halk hikâyeleri hakkında bilgi vermiştir. Bu destanlar arasında *İsmail Destanı*'ndan da bahsederek olayın küçük bir özerini vermiştir (s. 121-122). Bu bilgiler, eserin konusu ve içeriği kısmında belirtilmiştir.

2. Özalp 2014: N. Ahmet ÖZALP, 2014 yılında yayımladığı *Hikâye-i Mevlidi'n-Nebi (Mevlid Hikâyeleri)* adlı çalışmada Süleyman Çelebi'nin *Vesiletü'n-Necât (Mevlid)* adlı eserinin taş baskı nüshaları sonunda yer alan hikâyeleri yayınlamıştır. Bu hikâyeler içinde *Hikâye-i İsmail ve İbrahim* de vardır. Bu hikâyede yazar adı bulunmamaktadır. Eser, 81 beyitten oluşmaktadır ve bu metne göre 47 beyit daha azdır. Bu eser, *Mevlid* metinlerinin arkasında halk arasında *Mevlid Hikâyeleri* olarak anonim bir şekilde yaşamıştır. Yaptığımız tetkikler bu hikâyenin Aksaraylı İsâ'ya ait olan hikâyeye aynı

hikâye olduğunu göstermiştir. Yazar çalışmada 81 beyitlik hikâyeyi Latin harflerine aktarmış ve günümüz Türkçesine çevirmiştir (s. 99-115). Eserden iki beyit şu şekildedir:

Şöyle gördüm kitab içre Halil

Tanrı'ya yalvarır "Ey Rabbi'l-celil

"Bir kitapta şöyle gördüm: Allah'ın dostu İbrahim Tann'ya yalvarır: "Ey ulu Rabb'im,"

"Bir oğul başışla lütfunla bana

Sevdiğimi kurban eyleyem sana"

"Lütfunla bir oğul başışla bana, bu başışına karşılık sevdiğimi kurban eyleyeyim sana."

Eser üzerine bilgi veren ve yapılan başlıca çalışmalar bunlardır. Bunun dışında Hz. İbrahim ve oğlu İsmail'i anlatan başka yazarlara ait çalışmalar da vardır. Bu çalışmalardan tespit edebildiklerimizi Kaynakça kısmına ekledik.

3. ESERİN DİLİ ÜZERİNE NOTLAR

3.1. Ses Bilgisi İncelemesi

1. Ünlü Değişmeleri

/i/ > /e/ Değişmesi: Bugün /e/ sesi ile yazılan bazı şekiller metinde /i/ şeklinde geçmektedir: *gice* (010), *girü* (025), *vir-* (110), *yigrek* (036), *ir-* (084).

Metindeki bir örnekte /e/ ünlüsü Eski Türkçede olduğu gibi devam etmektedir, bugün olduğu gibi /i/ şekline dönüşmemiştir: *eyü* (040).

Bazı kelimelerde Eski Türkçe döneminde /e/ olan ses metinde /i/ şeklinde geçmektedir: *imdi* (069), *işit-* (069), *nice* (057), *nite* (068).

Metinde hem /e/'li hem de /i/'li şekli bulunan bir örnek mevcuttur: *di-* (031) ~ *de-* (024).

/u/ > /ı/ Değişmesi: Bugün /ı/ olarak telaffuz edilen bazı kelimeler metinde /u/'lu şekilde geçmektedir: *ayruğ* (081), *azdur-* (090), *bağlu* (108), *bağdur-* (048), *kanlu* (105), *şapşaru* (033).

Bugün /u/ sesi ile kullandığımız bazı örnekler metinde <ı> ile yazılmıştır: *bunu* (086), *buyurıcı* (066), *dostlığında* (124), *korğıdan* (033), *kırtıl-* (083), *urucu* (066).

Bazı kelimelerin hem <u> ile hem de <ı> ile yazılmış şekilleri çalışmada mevcuttur: *oğu-* (073) ~ *oğı-* (040), *yavuz* (064) ~ *yavız* (090).

/ü/ > /i/ Değişmesi: Bugün /i/'li olan bazı kelimeler metinde /ü/'lüdür: *bildür-* (074), *bellü* (061), *degül* (108), *getür-* (100), *giydür-* (045), *kendü* (053), *niçün* (060).

Günümüzde /ü/'lü olan bazı şekiller metinde /i/'lidir: *büyi-* (014), *ötri* (071), *yüri-* (081).

Metinde hem /ü/'lü hem de /i/'li şekilde geçen bazı örnekler de bulunmaktadır: *dügüne* (036) ~ *dügine* (040), *sevgüli* (016) ~ *sevgili* (122).

2. Ünlü Uyumu

Kalınlık - İncelik Uyumu: Bu uyum oldukça kuvvetlidir.

Kalınlık-incecik uyumuna uyan bazı örnekler şu şekilde geçmektedir: *buyruğına* (115), *giydürür* (039), *ķulağın* (056), *öldürmege* (074), *sağışladı* (010), *belinledi* (034).

Uyum dışı kalan {-iken} zarf fiil eki yalnızca bir örnekte görülmektedir: *çalarken* (104).

Düzlük - Yuvarlaklık Uyumu: Düzlük-yuvarlaklık uyumu büyük ölçüde sağlanmışır. Düzlük-yuvarlaklık uyumuna giren yaklaşık 490 civarı kelime bulunurken, bu uyuma uymayan yaklaşık 180 civarında kelime bulunmaktadır.

Düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmiş bazı örnekler şunlardır: *ağladı* (034), *almayasın* (126), *bağışlamadı* (023), *dileğim* (105), *gölmegim* (105), *işlemedi* (113), *oğluña* (124), *öldürmege* (074), *sevgili* (122), *tonlarını* (045), *uykudan* (029), *yavız* (090).

Düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmeyen bazı örnekler şunlardır: *atasıdur* (064), *ayruk* (081), *bağlı* (108), *besledün* (057), *kendüye* (107), *ķorkıdan* (033), *sapsaru* (033), *urucu* (066).

3. Ünlü Düşmesi

Ekleşme sırasında meydana gelen ünlü düşmesine örnekler mevcuttur ve bu örnekler şu şekildedir: *oğlını* < oğul+i+nı (041), *beñzi* < beñiz+i (033), *emrine* < emir+i+n+e (125).

4. Birleşme

Türkçede ünlü ile biten bir kelimeye yine ünlü ile başlayan bir ek veya kelime eklendiğinde iki ünlü yan yana gelemeyeceği için ünlü harflerden biri düşer ve bir birleşme meydana gelir. Metinde bulunan birleşme örnekleri şunlardır: *böyle* (063) < bu + eyle, *kendüzünü* (052) < kendü + öz, *nesne* (123) < ne + ise + ne, *niçün* (077) < ne + için, *n'eyledi* (021) < ne + eyle-, *n'ideyim* (095) < ne + it-, *şöyle* (016) < şu + eyle.

5. Ünsüz Değişmeleri

/b/ > /p/ Değişimi: Bir kelime çoğu yerde Eski Türkçede olduğu gibi /b/'li şekilde geçmektedir fakat üç örnekte /p/'ye dönmüş şekli de mevcuttur: *bıçak* (110) → *pıçak* (124).

/b/ > /v/ Değişimi: Eski Türkçede bulunan bazı kelimelerin ön ses, iç ses ve son ses durumundaki /b/'leri /v/'ye dönüşmüştür. Metinde /v/'ye dönüşmüş şekillere örnekler bulunmaktadır: *bar-* > *varmağıl* (075), *bir-* > *virdim* (025), *yabız* > *yavız* (090) / *yavuz* (064).

/t/ > /d/ Değişimi: Bu değişim karışık bir şekilde kendini göstermektedir. Metindeki /d/'li örnekler şunlardır: *dağı* (079), *ditremek* (029), *dutdı* (029). /t/'yi muhafaza eden örnekler kalın sıradan kelimeler olup <tı> harfi ile yazılmışlardır: *tokına* (104), *tolup* (051), *tonları* (039), *tırmağıl* (028), *tuıdı* (072).

/k/ > /g/ Değişimi: Eski Türkçede /k/ ile gösterilen bazı şekillerin Batı Türkçesinde /g/ ile yazıldığı görülmektedir. Metinde geçen örneklerden bazıları şunlardır: *geldi* (038), *gerek* (032), *getürdi* (119), *gidem* (036), *gölmegim* (105), *göñülden* (009), *gün* (011). /k/ sesini devam ettirip /g/'ye dönüşmeyen örneklerden bazıları şöyledir: *kendü* (053), *kendüziñ* (053), *kişi* (091).

/k/ > /ğ/ Değişimi: Türkçe kelimelerde ön ses durumunda /ğ/ sesi olmadığından ön ses durumundaki /k/'lar kendini korumaktadır (Özkan 2000: 107): *kaçan* (091), *kanğı* (078), *kanı* (057). İç ve son ses durumundaki /k/ > /ğ/ değişikliğinin Metinde iki örneği bulunmaktadır: *dağı* (055), *uyğudan* (033).

6. Ünsüz Benzeşmesi

İki ünlü arasında bulunan sedasız ünlülerin sedalılışmasına verilecek örneklerden bazıları şunlardır: *gidelüm* < git-elüm (002), *ideyim* < it-eyim (037), *kuğayıñ* < kuğak+ıñ (056), *ayağım* < ayak+ım (109).

7. Göçüşme

Özellikle Anadolu ağızlarında görülen bu ses olayının sadece bir tane örneği bulunmaktadır: *gölmegim* < gömlek+im (105).

8. Hece Düşmesi

tur- fiilinden gelen, üçüncü teklik şahıs bildirme eki olan *durur*'un metinde üç örneği bulunmaktadır: *muğır durur* (109), *kul durur* (115), *ol durur* (115). {-dUr} şeklinin

daha fazla sayıda örneği bulunmaktadır: *kanıdur* (073), *atasıdur* (064), *buyruğıdur* (032), *cigerümdür* (095), *halıldür* (064), *nedür* (079).

3.2. Şekil Bilgisi İncelemesi

1. Çokluk Eki

Çokluk eki, {+lAr} olarak geçmektedir: *saçlarını* (044), *tonları* (039), *elleri* (098), *gözlerim* (048).

2. İyelik Ekleri

1. Teklik Şahıs İyelik Eki: Bu ek, {+(X)m} şeklinde geçmektedir: *atam* (077), *anama* (105); *ayağım* (109), *cānım* (047), *kanım* (079); *gölmegim* (105), *dileğim* (105), *ümizim* (047), *cigerimdür* (095); *şuçum* (079); *elümi* (103), *yüzümi* (100), *ismā'ülüm* (034).

2. Teklik Şahıs İyelik Eki: Bu ek, {+(X)η} şekillerinde geçmektedir: *anay* (072), *ataıdan* (047); *kulağıı* (056), *kanııı* (071), *oğlııı* (026); *kavliıe* (019), *nefsiıe* (126), *söziıe* (019); *oğluıı* (109), *oğluıı* (030); *düşüıı* (120).

3. Teklik Şahıs İyelik Eki: Bu ek, {+(s)I} şekillerinde geçmektedir: *atı* (021), *dostı* (066), *kuılı* (067), *buyruğıdur* (032); *benzi* (033), *hāceti* (012), *mekri* (088); *anası* (041), *atasıdur* (064); *fitnesi* (088).

1. Çokluk Şahıs İyelik Eki: Bu ek, {+(X)mXz} şeklinde iki örnekte geçmektedir: *aşkıımıza* (026), *hāzretümüze* (124).

2. Çokluk Şahıs İyelik Eki: Bu ekin, örneği yoktur.

3. Çokluk Şahıs İyelik Eki: Bu ek, {+lArI} şeklinde geçmektedir: *tonları* (039), *saçlarını* (044), *elleri* (098), *gözlerin* (055).

3. İsim Çekimi

Yalın (Nominatif) Hâl: Bir ismin herhangi bir hâl eki almadan kullanılmasıdır. Metinde çok sayıda örneği bulunmaktadır: *deve* (028), *baba* (084), *cān* (001), *gün* (011), *taıırı* (092).

İlgi (Genitif) Hâli Eki: Bu ek, {+Xη} ve {+nXη} şekillerinde geçmektedir: *halikiıı* (125), *seniıı* (072), *haııkuıı* (067), *ādemüıı* (004), *ibrāhimiıı* (012), *enbiyāniıı* (005), *muştafāniıı* (128), *ka'beniıı* (006), *taıırınııı* (032), *ayālinüıı* (078), *kendüzinüıı* (052).

Yönelme (Datif) Hâli Eki: Metinde {+A} şeklinde geçmektedir: *kanı* (028), *oda* (104), *taşı* (112), *yola* (048), *ādeme* (003), *cebrā'ile* (117), *düğüne* (036), *göğüle* (123), *hācere* (038).

Yükleme (Akkuzatif) Hâli Eki: {+l} akuzatif eki daima düz ünlülü şekilde görülmektedir: *bıçağı* (098), *cihānı* (050), *cānı* (118), *hāceti* (012), *ismā‘īli* (010), *sözi* (024). Üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra gelen {+n} akuzatif ekinin örnekleri de metinde görülmektedir: *kulağın* (001), *kılın* (114), *şaçın* (038), *dizin* (106), *gözin* (046), *sözin* (056). Üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra gelen {+n} akuzatif ekinin metinde {+n} şeklinde yazımı da görülmektedir. Bu bir imla hatasıdır. Bu tarz halk metinlerinde böyle imla hataları yer yer görülmektedir: *‘ayāliḡ* (053), *göziḡ* (092), *oḡliḡ* (061), *‘amāmıḡ* (039). Zamirlerden sonra gelen {+nl} akuzatif eki arkaik olarak bir iki örnekte görülmektedir: *anı* (027), *bunu* (074).

Bulunma (Lokatif) Hâli Eki: Bu ek, {+dA} şeklinde geçmektedir: *cihānda* (004), *dünyāda* (047), *kitābda* (006), *düşde* (015), *halvetde* (037), *yerededür* (099).

Uzaklaşma (Ablatif) Hâli Eki: Bu ek, {+dAn} şeklinde geçmektedir: *korğıdan* (029), *şeytāndan* (083), *uyḡudan* (033), *göñülden* (009), *ismā‘īlden* (122), *deveden* (016).

Yön (Direktif) Ekleri: {+rü} yön eki kalıplaşmış olarak sadece bir kelimedede görülmektedir: *girü* (025).

Vasita (Enstrumental) Hâli Eki: Metinde {+ıLA}, {+LA} ve {+(X)n} vasita ekleri geçmektedir: *atasıyla* (045), *gözüm-ile* (080), *senünle* (048), *zaḡmetle* (057). Metindeki bir kelimedede {+(X)n} vasita eki kalıplaşmış olarak görülmektedir: *içün* (027).

4. Zamirler

4.1. Şahıs Zamirleri ve Çekimleri

1. Teklik Şahıs Zamiri (Ben): *ben* (025), *beni* (040), *benim* (077), *baḡa* (008).

2. Teklik Şahıs Zamiri (Sen): *sen* (020), *senden* (071), *seni* (072), *seniḡ* (076), *sen misin* (047), *sensin* (066), *senünle* (048), *saḡa* (104).

3. Teklik Şahıs Zamiri (Ol): *ol* (090), *aḡa* (003), *anı* (027), *anıḡ* (060).

1. Çokluk Şahıs Zamiri (Biz): *bize* (118), *bizi* (123), *bizim* (027).

2. Çokluk Şahıs Zamiri (Siz): Metinde örneği yoktur.

3. Çokluk Şahıs Zamiri (Anlar): Metinde örneği yoktur.

4.2. İşaret Zamirleri: *bu* (053), *buna* (079), *bunda* (127), *bunu* (074), *anca* (011), *anda* (057), *andan* (002).

4.3. Dönüşlülük Zamirleri: *kendü* (053), *kendüye* (107), *kendüziniḡ* (052), *kendüziniḡ* (053).

4.4. Belirsizlik Zamirleri: *kamusın* (021), *kanı* (078), *cümle* (016), *ayruk* (081), *biri* (005).

4.5. Soru Zamirleri: *ne* (032), *nedür* (079).

5. Fiil Çekimi

5.1. Bildirme Kipleri

Geniş Zaman: Metinde geniş zaman eki olarak {-A}r, {-I}r ve {-U}r ekleri görülmektedir: *öger* (077), *n'ider* (017), *sever* (080), *örerin* (006), *gönderir* (045), *boğazlar* (058), *ünder* (073), *diler* (009), *kılır* (064), *tırur* (017), *geydürür* (045), *öldürür* (080). Geniş zamanın olumsuzu {-mAz} ekiyle yapılmaktadır. Örneklerden bazıları şunlardır: *turmaz mısın* (020), *bilmezem* (087), *eylemezsin* (015), *kesmez* (098).

Görülen Geçmiş Zaman: Görülen geçmiş zaman eki {-dX} olarak geçmektedir. Ünsüz benzeşmesine girmemiştir. *boğazladı* (021), *kağıdım* (087), *taşladı* (053), *kıldılar* (003), *bağışlamadı* (023), *uyumadı* (010), *belinledi* (034), *gördim* (084), *kesdi* (113), *irdiler* (094), *kesmedim* (121), *gitmedi* (089), *okudum* (006), *urdum* (087), *turmadı* (019), *geldüm* (086), *didüm* (075), *besledü* (057), *işledü* (053), *virmedü* (019).

Öğrenilen Geçmiş Zaman: Öğrenilen geçmiş zaman eki {-mİş}'in tek bir örneği vardır, bu örnek de öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi üçüncü teklik şahıs şeklinde geçmektedir: *olmuşdu* (033).

Gelecek Zaman: Eski Anadolu Türkçesinde umumi gelecek zaman eki olan (Özkan 2000: 137) {-IsAr} metinde dört yerde geçmektedir: *dökiser* (071), *gelmeyiser* (055), *görmeyiser* (056). {-AsI} şekli de bir örnekte geçmektedir: *oğlını boğazlamağı iltesi* (041).

5.2. Dilek Kipleri

İstek Kipi: İstek eki {-A}'dır. Eski Türkçedeki {-gA} ve {-gAy}'dan gelmiştir. Eski Türkçedeki gelecek zaman ekinin /g/'si Batı Türkçesine geçerken düşmüş, böylece {-A} istek eki ortaya çıkmıştır. (Ergin, 1993: 294). Bu ekin metindeki örneklerinden bazıları şöyledir: *yanam* (104), *alam* (037), *gidem* (037), *iletem* (040), *kurtulasın* (083), *çalmayasın* (126), *döymeyesin* (102), *uya* (091), *tokına* (104), *şığmaya* (123), *n'ide* (062), *gide* (094), *işitmeye* (056).

Emir Kipi: Emir kipinde ek şahıslara göre değişmektedir:

1. Teklik Şahıs Emir Eki: Birinci teklik şahıs emir eki olarak {-(A)yIm} şekilleri geçmektedir: *aldayım* (037), *kana boyayım* (096), *yol gözleyim* (036), *n'ideyim* (095), *qurbān ideyim* (037), *döyeyim* (096).

2. Teklik Şahıs Emir Eki: İkinci teklik şahıs bazen eksiz bazen de {-gil} eki kullanılarak gösterilmiştir: *dinle* (001), *kırtar* (118), *uyan* (024), *boğazlağıl* (109), *yuğıl* (028), *bilgil* (063), *döngil* (075), *irgürgil* (118), *eylegil* (027), *söylemegil* (081).

3. Teklik Şahıs Emir Eki: Az sayıda örneği vardır ve {-sXn} şekillerinde geçmektedir: *kıymasın* (102), *söylesin* (067), *olmasın* (104), *eylesün* (067), *kessün* (111).

1. Çokluk Şahıs Emir Eki: Birinci çokluk şahıs {-AlUm} olarak geçmektedir ve iki örneği vardır: *gidelüm* (002), *virelüm* (002).

2. Çokluk Şahıs Emir Eki: İkinci çokluk şahıs {-In} olarak geçmektedir ve iki örneği vardır: *bakmayın* (101), *yağmayın* (101).

3. Çokluk Şahıs Emir Eki: Üçüncü çokluk şahıs emir ekinin örneği yoktur.

Şart Kipi: Sadece bir örnekte {-sA} şart eki geçmektedir: *ol ne dise ol sâ'at itmek gerek* (032).

Gereklilik Kipi: Gereklilik kipi *istek kipi* + *gerek* şeklinde iki örnekte geçmektedir: *tağrınuñ buyruğını gerek tuta* (094), *ismâ'ili ol gerek kırbân ide* (062).

6. Cevher Fiili ve Bildirme Ekleri

i- fiili Eski Türkçede *er-* şeklindeydi. Normal bir yardımcı fiil olan ve bütün kipleri bulunan *er-* fiilinin Batı Türkçesine geçerken /r/'si düşmüş /e/ > /i/ değişmesi ile ünlüsü de değişerek *i-* şekli ortaya çıkmıştır (Ergin, 1993: 299). *i-* fiilinin dört kipi vardır: Geniş zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, şart kipi. Metinde cevher fiilinin geniş zaman, görülen geçmiş zaman bir de şart kipinin örnekleri bulunmaktadır. Görülen geçmiş zaman örnekleri şunlardır: *iblis idi* (088), *telbis idi* (088), *ağlar idi* (007), *diler idi* (091). Şart kipinin örnekleri şu şekildedir: *eger dir isem anasına* (035), *tağrı buyurdu ise* (065). Cevher fiilinin geniş zaman eklerine bildirme ekleri denir. Bildirme eklerinden 1. ve 2. şahıs için kullanılanlar şahıs zamirlerinden, 3. şahıs için kullanılanlar *tur-* fiilinden gelişmiştir (Özkan 2000: 144). Metinde sadece 1. teklik şahıs bildirme eki, 2. teklik şahıs bildirme eki ve 3. teklik şahıs bildirme eki görülmektedir:

1. Teklik Şahıs Bildirme Eki: Bir örnekte bildirme ekinin olumsuzunda birinci teklik şahıs eki olan {-Um} görülmektedir: *âşî degülüm* (108).

2. Teklik Şahıs Bildirme Eki: Bir örnekte {-sIn} eki görülmektedir: *sensin arada iblis yol urucu* (066).

3. Teklik Şahıs Bildirme Eki: {-dUrUr} ve {-dXr} şekillerinin örnekleri bulunmaktadır: *saña muṭī'c durur oğluñ ismâ'ıl* (109), *buyruk anıñdur buyuran ol durur* (115),

hakdır āhir bu sözi saña deyen (024), ol *halildir* yavuz işi nite kılar (068), didi bu ne *işdir* kim işledün (053), baña ünder ismā'îlüm *kanıdır* (073), bu ne ma'nîdür şuçum *nedür* benim (079).

7. Fiillerde Soru Şekli: Soru eki {-mİ}'dir. Metindeki örnekleri şunlardır: *yā halil* sen *ķavliñe tırmar mısın* (020), *sevdüğün* nesneyi *terk itmez misin* (020), *dünyāda vāz* ümizim *sen misin* benim (047).

8. İsim-Fiiller: En işlek mastar eki {-mAk} ekidir (Gülsevin 2007: 122) metinde görülmektedir. Bu örneklerden bazıları şunlardır: *tañrınun* buyruğıdır *ıtmaq* gerek (032), *ya boğazlamağa nice döyeyim* (096), başını *taramağa* kıldı yarağ (043), at deve *boğazlamağı* sen *koğıl* (028), ne *çāre itmek* gerek (097), *ditremek* dutdı anı ol *ķorķıdan* (029), didi *işlemek* gerek işbu işi (031), *iletür* atañ uş seni *öldürmege* (086), vardı *girü gelmege* (054).

9. Sıfat-Fiiller (Partisipler): Fiillerin, zamana bağı isim ve sıfat şekilleridirler. İsimler gibi çokluk, iyelik ve hâl eklerini alırlar (Gülsevin 2007: 123). Metinde geçen sıfat-fiil ekleri şunlardır:

{-dUk}: Bu ekin sadece ince sıradan şekli geçmektedir: *söyledügi* sözler seniñ nice (076), *sevdüğümü* *ķurbān* eyleyem saña (008), seni boğazlamağa *iletüğün* atañ (072).

{-An}: *ķurtar* ol bize *fidā olan cānı* (118), buyruğ anıñdur *buyuran* ol durur (115), gör ne kılar bu *cihānı yaradan* (050), bizi *seven* göñüle nesne şığmaya (123).

10. Zarf-Fiiller (Gerindiumlar): Şahıs ve zaman belirtmeyen, yalnızca hareket kavramı ifade eden fiil şekilleridir (Özkan 2000: 151). Fiilleri başka fiillerle bağlamak üzere zarflaştıran eklerdir (Gülsevin 2007: 125). Metinde geçen zarf-fiil ekleri şunlardır:

{-A}: Bu ekin metinde sadece bir örneği bulunmaktadır: *gide gide* irdiler bir *halvete* (094).

{-U}: *tır örü nice yatarsın uyan* (024), *ķurbān* eyle ismā'îli *tır örü* (025).

Kalıplaşmış edat olarak kullanılmıştır: *dağı* (055) < tak-ı, *girü* (025) < gir-ü (= sonra), *ötri* (071) < ötür-i (= -den dolayı), *deyü* (036) < de-y-ü (= diye).

{-ken}: *i-* fiilinin zarf-fiil şeklidir. Metinde bir örneği bulunmaktadır: *olmasun bıçağ çalarken* el şalam (104).

{-Up}, {-UbAn}: *ey nice kişileri ol azdurup* (090), *fitnelige ol yavuz mel'un tölup* (051), *dile gelüp* didi *bıçağ yā halil* (114), *ķorķuban* *girü dönüp* sen gitmediñ (089); *söze andan başlayuban* *gidelüm* (002), *ķorķuban* *girü dönüp* sen gitmediñ (089), *görüşüben* *öpdi* hem iki gözin (046), *iledüben* *halvetde* *ķurbān* ideyim (037), *döküben* *yere anıñ aldı cānın* (078).

4. Transkripsiyonlu Metin ve Çeviri

[17b]	hazā destān-ı ismā‘il aḥvālī ¹	İsmail'in Hikâyesi (İsmail'in Başından Geçenlerin Hikâyesi)
001	cān kulağın aç diñle bir zamān bir ‘acāyib bir ġarāyib dāsītān	Can kulağını aç ve bir zaman (beni) dinle. Acayip ve hayret verici bir hikâye (anlatacağım).
002	‘ışk-ıla bir hoş şalavāt virelüm söze andan başlayuban gidelüm	Aşk ile güzel bir salavat verelim, söze ondan sonra başlayalım.
003	ḥaḡ te‘alā ādeme kıldı vücūd kıldılar aña melā’ikler sücūd	Yüce Allah Adem’e vücut verdi, melekler ona secde ettiler.
004	ādemünġ geldi belinden evliyā bī-ḥisāb oldı cihānda evliyā	Adem’in neslinden veliler geldi, dünyada sayısız veli oldu.
005	enbiyānıñ biri sulṡān-ı kerem ol [ḥalil]ullāh-ı şāh ı muḥterem	Peygamberlerden biri cömertlik sultanı, saygıdeğer hükümdar Halilullāh’tır.
006	şöyle oġudum kitābda her gece ka‘beniñ bünyādın örerin ey ḥoca	Bir kitapta her gece şöyle okurdum: Ey Hoca, Kâbe’nin binasını yaparım.
007	uyḥuya varmaz idi aġlar idi dileyüp ḥaḡdan göñül baġlar-ıdı	(İbrahim peygamber), uyuyamaz ve aġlardı. Allah’tan dileyip (ona) gönül baġlardı.
008	eydür ey ḥaḡ bir ‘ayāl virgil baña sevdüğümü ḡurbān eyleyem saña	Şöyle derdi: Ey Allah’ım, bana bir evlat ver, sana sevdiğimi kurban edeyim.
009	n’eyleyüp ol hoş göñülden dirdi tañrıdan ol bir ‘ayāl diler idi	O, ne söylerse gönülden söylerdi. Tanrı’dan bir evlat isterdi.
010	kırk gece uyumadı şaġışladı ḥaḡ aña ismā‘ili baġışladı	Kırk gece uyumayıp düşündü. Allah, ona İsmail’i baġışladı.
011	anca yalvardı dün ü gün ḥazrete tā ḥalil ismā‘ile oldı ata	Gece gündüz o kadar Allah’a yalvardı ki; sonunda Halil, İsmail’e baba oldu.
012	ḥāceti ibrahimünġ oldı revā ḡurbān itdi ḥaḡḡ-ıçun beş yüz deve	İbrahim’in isteġi yerine geldi ve Allah için beş yüz deve kurban etti.

¹ aḥvālī: احوالی

013	ismā'îl oldı arada sevgülü len tenālū'1-birra hattā tunfiķū ²	<i>O arada İsmail ona sevgili oldu. "Sevdiğiniz şeylerden (Allah yolunda) harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsiniz."</i>
[18a] 014	besledi ismā'îli kim büyüdi geldi uyķu ibrahîme uyudu	<i>İsmail'i besleyip büyüttü. İbrahim'e uyķu geldi, uyudu.</i>
015	düşde gördi kim aña haķ söyledi niçün ķurbān eylemezsın sevdüğün	<i>Düşünde, Allah'ın ona: Niçin sevdiğini kurban etmezsın, dediğini gördü.</i>
016	yüz devesi var-ıdı gey sevgülü şöyle kim cümle deveden sevgülü	<i>Bütün develerden daha çok sevdiği yüz devesi vardı.</i>
017	tañlayucaķ tırur ķatār-ıla yeder vir şalavāt eyidem varup n'ider	<i>Sabahla birlikte kalkıp onları hayvan katarıyla götürür. Bir salavat ver, gidip ne yaptığını söyleyeyim.</i>
018	yüz deveyi ķurbān eyledi ħalîl ol gice yine nidā kıldı celîl	<i>Halil, yüz deveyi kurban etti. Fakat yüce Allah, o gece yine ona seslendi.</i>
019	yine düşde ķurbān virmedün ķavliķe bütün söziķe tırmadun	<i>Yine düşünde: (Sevdiğini) kurban etmedin, verdiğin sözde durmadın, (dediğini gördü.)</i>
020	yā ħalîl sen ķavliķe tırmaz mısın sevdüğün nesneyi terk itmez misin	<i>Ey Halil, sen sözünde durmaz mısın, sevdiğin şeyi terk etmez misin?</i>
021	yüz ħāş atı var-ıdı gör n'eyledi şıra şıra ķamusın boğazladı	<i>Yüz seçkin atı vardı, bak ne yaptı. Sıra sıra (götürüp) hepsini kesti.</i>
022	ħalîl eydür işimi tamām işledim sevdüğümü cümlesin bağışladım	<i>Halil: Şimdi işimi tamamladım, sevdiğim hepsini (Allah'a) bağışladım, dedi.</i>
023	yine düşde gördi ki işlemediķ sevdüğünü baña bağışlamadıķ	<i>Yine düşünde (Allah'ın): Yapmadın, sevdiğini bana bağışlamadın, dediğini gördü.</i>
024	tır örü nice yatarsın uyan ħaķdır āħir bu sözi saña deyen	<i>Ayağa kalk, nasıl yatarsın, uyan. Allah'tır sonunda bu sözü sana diyen.</i>
025	ķurbān eyle ismā'îli tır örü saña ben virdim baña virgil girü	<i>Ayağa kalk ve İsmail'i kurban et. Sana (onu) ben verdim, (onu) bana geri ver.</i>
026	‘aşķımıza ķurbān eyle oğlını tır örü yerine getir ķavliķi	<i>Oğlunu dostluğumuza kurban et. Ayağa kalk ve verdiğin sözü yerine getir.</i>

² Âl-i İmrân 92: "Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsiniz." (Karaman et al. 2007: 61).

027	ismā'ıldür sevdüğün bil yâ halil bizim için anı kırbān eylegil	<i>Ey Halil, sevdiğin İsmail'dir, bil. Bizim için onu kurban et.</i>
[18b] 028	at deve boğazlamağı sen koğıl tırmağıl ismā'ilün kıana yuğıl	<i>Sen, at ve deve kesmeyi bırak. Hiç bekleme, İsmail'i kan ile yıka.</i>
029	çün halilullāh uyandı uykıudan ditremek dutdı anı ol kıorkıdan	<i>Halil uykudan uyandığı zaman onu korkudan titreme tuttu.</i>
030	yine yatdı ol düşı görđi yine tırğıl oğıluğı yuğıl kıızıl kıana	<i>Yine uyudu ve yine o düşı görđü: Ayağı kalk, oğlunu kırmızı kan ile yıka.</i>
031	ol gece yetmiş kezın görđi düşı didi işlemek gerek işbu işi	<i>O gece yetmiş kez bu düşı görđü. Bu işi yapmak gerek, dedi.</i>
032	tanrınuğ buyruğıdur kıutmağı gerek ol ne dise ol sâ'at itmek gerek	<i>Tanrı'nun emridir, yerine getirmek gerek. O, ne derse o zaman yapmak gerek.</i>
033	uykıudan kıurđı halilullāh örü kıorkıdan olmışdı benzi şapşaru	<i>Halil, uykudan uyanıp ayağı kalktı. Korkudan benzi şapsarı olmuştu.</i>
034	uykıudan çün ibrahim belinledi ismā'ilüm deyüben çok ağıladı	<i>İbrahim uykudan korku ile sıçradı, İsmail'im diyerek çok ağıladı.</i>
035	eydür eger dir isem anasına bencileyin od düşerse cānına	<i>Şöyle dedi: Eğer anasına dersem benim gibi içine ateş düşer.</i>
036	yigreğ oldur ben sözi gizleyem düğüne gidem deyü yol gözleyim	<i>En iyisi ben bu sözi gizleyeyim, düğüne gideceğim diye yol gözleyeyim.</i>
037	aldayım ismā'ili alam gidem iledüben halvetde kıurbān ideyim	<i>İsmail'i kandırıp alıp gideyim, götürüp تنها bir yerde kurban edeyim.</i>
038	geldi ibrahim buyurđı hācere ismā'ilün yu başın şaçın tara	<i>İbrahim gelip Hacer'e buyurdu: İsmail'in başını yıka ve saçını tara.</i>
039	giydür aña arı arı kıonları digil aña kim 'amāmıñ hoş şarın	<i>Ona temiz elbiseleri giydir ve sarığını güzel bir şekilde sar, de.</i>
040	bir eyü dost düğüne okır beni baña hoş kim düğüne iletem anı	<i>İyi bir dost beni düğüne davet eder, onu düğüne götürmek benim için güzel bir iştir.</i>
041	ne bilürđi miskin anıñ anası oğılnı boğazlamağı iltesi	<i>Onun zavallı annesi, oğlunu kesmeye götürdüğüünü nereden bilirdi!</i>

[19a] 042	urdi geldi o Őıgadı ellerin kınaladı ismā'ili ellerin	AyaĒa kalkıp ellerini sıvadı ve İsmail'in ellerini kınaladı.
043	daĒı aldı eline bir o arak başını aramaĒa kıldı yarak	Ondan sonra eline güzel bir tarak aldı ve İsmail'in başını taramaya hazırlık yaptı.
044	aradı başın oturdu slk Őalarını eyledi iki bölük	Annesine yaslanarak oturdu, annesi başını taradı ve Őalarını iki bölük yaptı.
045	ismā'ile onlarını giydrr atasıyla ismā'ili gönderir	İsmail'e elbiselerini giydirir ve onu babasıyla gönderir.
046	grŐben öpdi hem iki gzin kdı boynın yüzine urdı yüzin	Onunla görüŐüp iki gözünü öptü, boynuna sarıldı ve yüzünü yüzüne sürdü.
047	eydür ayrılmaĒıl ataĒdan ey cānım dünyāda vāz ümizim sen misin benim	Ey canım, babandan ayrılma, dünyada bırakıp terk edemeyeceĒim ümidim sensin benim.
048	gözlerim senünle gördi 'ālemi tzrek gel yola baĒdurma beni	Gözlerim dünyayı seninle gördü. abucak gidip gel, gözümü yolda bırakma.
049	n atası ismā'ili aldı gider vir Őalavāt eydeyim varup n'ider	Babası İsmail'i alıp gider. Bir salavat ver, gidip ne yaptıĒını anlatayım.
050	çünki görünmez bulud ol aradan gr ne kılur bu cihānı yaradan	Ne zaman ki oradan bulut görünmez, bak bu dn- yayı yaratan ne yapar?
051	geldi iblis bir kca la'ın olup fitnelige ol yavuz mel'n olup	Şeytan, lanetlenmiş bir yaşlı olarak geldi. O kötü ve lanetli Şeytan fitnelikle doluydu.
052	geldi ismā'il anası kātına söyledi çok kendzin yanına	İsmail'in anasının huzuruna geldi ve onun ya- nında çok sözler söyledi.
053	didi bu ne işdir kim iŐledn kendziĒ kendü 'ayāliĒ aŐladıĒ	Bu ne iştir sen yaptın. Kendin, kendi evladını gur- bete gönderdin, dedi.
054	oĒlĒı sen vir[ibi]dn ³ lmege yle ŐandıĒ vardı girü gelmege	Sen, oĒlunu öldürmeye gönderiyorsun. Gidip geri gelecek mi sandın.
055	vardı ismā'il daĒı gelmeyiser görklü yüzin gözlerin görmeyiser	İsmail, gidip bir daha gelmeyecek; sen, onun g- zel yüzünü bir daha görmeyeceksin.

³ viripdn: Kelime metnin baĒlamı gereĒi vir[ibi]dn Şeklinde olmalıdır.

[19b] 056	gözlerin görmeyiser görklü yüzün kulağın işitmeye tatlı sözün	Gözlerin onun güzel yüzünü görmeyecek, kulağın tatlı sözlerini duymayacak.
057	ey nice zahmetle besledüğ anı şimdi atası anda kanı	Ey sen onu nice zahmetlerle büyüttün, şimdi ba- bası nerede?
058	ey dirîgâ nâzenin ol ismâ'îl atası boğazlar anı ey gâfil	Ey gafil, eyvahlar olsun, o nazlı İsmail'i babası ke- secek.
059	kim 'aceb ibrahîme ol n'eyledi döndü ismâ'île atası söyledi	Acaba o, İbrahim'e ne yaptı? Babası dönüp İs- mail'e söyledi. ⁴
060	ne suçın bildi anı ey bî-haber oğlı kanın ibrahîm niçün döker	Ey habersiz, onun ne suçunu gördü, İbrahim oğ- lunun kanını neden döker?
061	iblis eydür işbu sözi bellü bil hağ buyurdu kurbân it oğlı halil	Şeytan şöyle dedi: Bu sözü iyi bil; Allah, Halil'e oğ- lunu kurban et diye buyurdu.
062	ismâ'îli ol gerek kurbân ide tutmaya hağ buyruğunu pes n'ide	Onun, İsmail'i kurban etmesi gerek, Allah buyru- ğunu tutmayıp ne yapacak?
063	zîrâ emir kıldı böyle ol celil dostıdır sözün şıyamaz bilgil halil	Çünkü o yüce Allah, böyle buyurdu. O, Halil'in dostudur, onun sözünü kıramaz.
064	ismâ'îlîlî atasıdır ol bilür ol halıldür yavuz işi kaçan kılur	(Hacer): İsmail'in babasıdır, o bilir. O, Allah'ın dostudur, kötü işi nasıl yapar?
065	tanrı buyurdu ise ol oğlın kurbân idüben döke anda kanın	Tanrı buyurduysa o, oğlunu kurban ederek orada kanını döker.
066	ey la'în çün dostı ola buyurıcı sensin arada iblis yol urucı	Ey lanetlenmiş, o buyuran dostudur, şeytan olan ve arada yol kesen sensin.
067	kulı buyruğunu hağkuş eylesün söyleme la'în koca ko söylesin	Kulu, Allah'ın buyruğunu yerine getirsin. Ey la- netlenmiş ihtiyar sen söyleme, bırak o söylesin.
068	buyruğ anı kul anıdır ol bilür ol halildir yavuz işi nite kılur	Buyruk onun, kul onundur, o bilir. O, Allah'ın dos- tudur, kötü işi nasıl yapar.
069	çünkü anda bulmadı yavuz ol la'în işit imdi ol yavuz mel'ün n'ider	O kötü ve lanetlenmiş (şeytan) orada istediğini bulamayınca şimdi ne yapar, dinle.

⁴ İkinci cümle metnin bağlamına uygun değildir. Buradaki karşılıklı konuşmada İsmail ve babası yoktur. Fa-
kat yazmada bu şekilde geçmektedir.

[20a] 070	geldi ismā'îl katına söyledi sağa atar bıçağını biledi	İsmail'in yanına gelip şöyle der: Baban seni kesmek için bıçağını biledi.
071	şimdi dökiser seniñ ol kanıñı senden ötri ağladı kes anañı	O, senin kanını şimdi dökcek. Senden dolayı çok ağladı, ananın (gözyaşlarını) dindir.
072	zîrâ tıydı ol seniñ miskîn anañ seni boğazlamağa iletdügin atar	Çünkü senin o zavallı anan, babanın seni kesmeye götürdüğünü duydu.
073	baña ünder ⁵ ismā'îlüm kanıdur uş beni virdi seni oğur	Bana, İsmail'im nerededir diye sordu. Şimdi beni, seni çağırmaq için gönderdi.
074	iletür atar uş seni öldürmege sağa geldim uş bunı bildürmege	Baban şimdi seni öldürmeye götürür. Bunu sana bildirmek için geldim.
075	varmağıl atar ile döngil girü sağa didüm bu sözi gel dön girü	Baban ile gitme, geri dön. Bu sözü sana söyledim, gel geri dön.
076	döndi ismā'îl didi kim ey kıoca söyledüğü sözler seniñ nice	İsmail dönüp: Ey ihtiyar, bu senin söylediklerin nasıl sözlerdir.
077	benim atam kanımı niçün döker çün halil deyü haq anı öger	Benim babam kanımı niçin döksün, Allah onu Halil diyerek över.
078	kanıñı peygamber ⁶ 'ayâlinüñ kanın döküben yere anıñ aldı cânın	Hangi peygamber evladının kanını yere dökerek onun canını almıştır.
079	kim benim atam dañı döke kanım bu ne ma'nîdür suçum nedür benim	Benim babam kanımı dökcekse bu ne anlama gelmektedir, benim (buna sebep olacak) suçum nedir?
080	dünyâyı benim gözüm-ile görür katı sever beni neye öldürür	Dünyayı benim gözüm ile görür; beni çok sever, neden beni öldürsün.
081	yürü git ayruq baña söylemegil gitti atam var beni eglemegil	Yürü git, bana başka söz söyleme; atam önden gitti, beni oyalama, git.
082	iblis eydür seni boğazlar halil kağıdı taş aldı atdı ismā'îl	Şeytan, Halil seni kesecek, deyince İsmail öfkeleni ve eline taş alarak ona attı.
[20b] 083	iblisün urdı çıkardı gözün vir şalavât şeytândan kırtılasın	Şeytanın gözüne vurarak onun gözünü çıkardı. Bir salavat ver, şeytandan kurtulasın.

⁵ ünder: أُوندُر

⁶ peygamber: بِيَعْمَبْر

084	irdi ibrāhīme didi ey baba bir oca grdim Őakalı gey çaba	İbrahim'in yanına varınca: Ey baba, sakalı çok büyük olan bir ihtiyar gördüm.
085	didi baņa kim ataņ iletür seni öldürür bu dem döker senden anı	Bana dedi ki: Baban seni öldürmeye götürür ve Şimdi senin kanını döker.
086	iletür ataņ uş seni öldürmege geldüm uş bunu saņa bildrmege	Baban seni Şimdi öldürmeye götürür, bunu sana bildirmek için geldim.
087	akıdım urdum çıkardım Çağ gzın Şöyle itdüm bilmezem ey pāk-i dīn	Kızıp fkelen dim, vurup sağ gözünü çıkardım. Ey dini temiz kimse, böyle yaptım, (doğru mu) bilmi- yorum.
088	ibrāhīm didi ki ol iblīs idi fitnesi çok mekri çok telbīs ⁷ idi	İbrahim dedi ki: O, Şeytandı, fitnesi ve hilesi çok- tur.
089	ey kıldın sen anı iŐitmediņ koruban girü dönüp sen gitmediņ	Sen, onu dinlemeyerek ve korkup geri dönmeye- rek doğru yaptın.
090	ey nice kişileri ol azdurup ey yoldan çıkarup yavız deyüp	O, nice kişileri kandırarak ve kötü diyerek doğru yoldan çıkardı.
091	seni diler idi daņı aldaya uşlu kişi iblīs açan uya	Seni de kandırmak istedi. Akıllı kişi Şeytana nasıl uyar?
092	taņrı etdi cānına la'net taşın ey varup sen de çıkardın gziņ	Tanrı, onun canına lanet etti. Taşın gidip iyi vur- muŐ, sen de onun gözünü çıkardın.
093	aldı ismā'il elin eline gider imdi düşdi Őaņrā yolına	İsmail'in elini eline aldı, Şimdi l yoluna düşerek giderler.
094	gide gide irdiler bir hālvete taņrın buyruğını gerek uta	Gide gide تنها bir yere geldiler. Tanrı'nın emrini yerine getirmesi gerek.
095	eydür ey hağ cigerimdr n'ideyim ismā'ili nicesi terk ideyim	Şöyle der: Ey Allah'ım, ciğerparemdir ne yap- ayım, İsmail'i nasıl terk edeyim.
096	ya boğazlamağa nice döyeyim görklü yzın nice ana boyayım	Ya onu kesmeye nasıl dayanayım, güzel yüzünü nasıl kana boyayayım.
[21a] 097	öyle ider ne çāre itmek gerek ismā'il bugün terk itmek gerek	Şöyle söyler: Buna bir çare bulmak gerek, İsmail'i bugün terk etmek gerek.

⁷ تلبيس:

098	çaldı yetmiş kez bıçağı oğlını ditrer elleri kesmez bir kılını	<i>Bıçağı yetmiş kez oğluna sürdü, elleri titrer, tek bir kılını kesemez.</i>
099	ismâ'îl eydür şefâ'at gözdedir yüz yüze bakma bıçağ bir yerdedür	<i>İsmail: (Ey baba), merhamet gözdedir, yüzüme bakma, bıçağı bir yere sür.</i>
100	eydür ismâ'îl atalık mührin getir gözlerim bağla yüzümü yere sür	<i>Babalık sevgini yerine getir, gözlerimi bağla ve yüzümü yere doğru kapa.</i>
101	atasının yüzüne kim bakmayın dahı hem yüregini yakmayın	<i>Babasının yüzüne bakmayın ve onun yüregini yakmayın.</i>
102	mühri gözdedir bakmam döymeyesin beni boğazlamağa kıymasın	<i>Sevgi gözdedir, sana bakmam, dayanamazsın ve beni kesmeye kıyamazsın.</i>
103	ol emânet bıçağı sen bile hem elümi katı bağla ip ile	<i>Sen, o emanet bıçağı bile ve elimi sağlam bir ip ile bağla.</i>
104	olmasun bıçağ çalarken el şalam saña tokına yarın oda yanam	<i>Bıçağı sürerken sonra elimi uzatmayayım, eğer sana dokunursa yarın cehennem ateşinde yanarım.</i>
105	bir dahı senden budur ki dileğim anama gösterme kanlu gölmegim	<i>Senden bir isteğim de şudur ki: Kanlı gömleğimi anama gösterme.</i>
106	çün vaşiyet kıldı çökdi dizin bağladı atası nerges gözlerin	<i>Vasiyetini bitirdikten sonra dizlerinin üzerine çöktü, babası nergis gözlerini bağladı.</i>
107	elini ayağını çün bağladı ismâ'îl kendüye bakdı ağladı	<i>Elini ayağını bağlayınca İsmail kendine bakıp ağladı.</i>
108	eydür ey baba ki 'âşî degülüm 'âşîler gibi niçün bağlu elüm	<i>Ey baba, asi değilim, niçin asiler gibi elim bağlıdır.</i>
109	elüm ayağım çözüp boğazlağıl saña muṭî' durur oğluñ ismâ'îl	<i>Elimi ayağımı çözerek beni kes. Oğlun İsmail sana tabidir.</i>
110	çün çözdü ellerin virdi boğazın halkına çaldı bıçağ yetmiş kez	<i>Ellerini çözünce boğazını uzattı. (İbrahim) bıçağı yetmiş kez boğazına sürdü.</i>
111	nice çaldı bıçağı hiç kesmedi nice kessün ki çalab kesme dedi	<i>Bıçağı ne kadar sürdüyse de hiç kesmedi. Nasıl kessin ki Allah kesme dedi.</i>
[21b] 112	pıçağı kaçır hâlîl çaldı taşta kesdi bıçağ ol taşu başdan başa	<i>Halil öfkelenerek bıçağı taşta vurdu. Bıçak, o taşu baştan başa kesti.</i>

113	eydür ey ‘āşî bıçak kesdiñ taşu tamām niçün işlemediñ bu işi	<i>Ey asi bıçak, taşı kestir, niçin bu işi yapıp tamam- lamadın, dedi.</i>
114	dile gelüp didi bıçak yâ halil kesme didi bir kılın rabbü’l-celil	<i>Bıçak dile gelip: Ey Halil, o yüce Allah bir kılını bile kesme dedi.</i>
115	buyruk anıñdur buyuran ol durur cümle anıñ buyruğına kıl durur	<i>Buyruk onundur, buyuran da odur. Herkes onun buyruğına kuldur.</i>
116	ben ne suç itdüm beni çaldıñ taşu yâ ne kıldı çün ismâ‘il paşa	<i>Ey paşa, ben ne günah ettim de beni taşu vurdun ve İsmail ne yaptı?</i>
117	çün halil diñledi bıçakdan cevâb hağ çalab cebrâ‘ile kıldı hitâb	<i>Halil, bıçaktan bu cevabı duyduğı zaman yüce Allah, Cebrail’e seslendi:</i>
118	tez irgürkil ismâ‘ile kurbânı kurtar ol bize fidâ olan cânı	<i>Çabuk kurbanı İsmail’e yetiştir. O bize kendini feda etmek isteyen canı kurtar.</i>
119	çünkü böyle emir kıldı ol celil koç getürdi kurbân için cebrâ‘il	<i>O yüce Allah, böyle emredince Cebrail kurban et- mek için koç getirdi.</i>
120	hağ nidâ itdi ki tebdîli işiñ yerine geldi yâ ibrahîm düşüñ	<i>Yüce Allah, Ey İbrahim işin değışti, düşün yerine geldi, dedi.</i>
121	halil eydür kesmedim oğlan başın nice tamām eyledim ben dost işin	<i>Halil: Oğlumun başını kesmedim, ben dost işini nasıl tamamladım?</i>
122	geldi nidâ saña baş kes dimesiñ ismâ‘ilden sevgili kesgil didiñ	<i>Ses geldi: (Ey İbrahim) sana baş kes demedim, İs- mail’den daha sevgili olanı kes dedim.</i>
123	bizi seven gönüle nesne şıgmaya dost dostdan nesne ayamaya	<i>Bizi seven gönle hiçbir nesne sığmaz, dostu dost- tan hiçbir nesne mahrum edemez.</i>
124	bizim için oğluña çaldıñ pıçak dostlığında hazretümize oldu hağ	<i>Bizim için oğluna bıçak sürdün, dostluğun katı- mızda gerçek oldu.</i>
125	tâ halikiñ emrine fermân oldu ismâ‘ilüñ dardine dermân oldu	<i>Sonunda Allah’ın emri yerine geldi, İsmail’in der- dine derman oldu.</i>
126	sen dağı hağdan ‘ağā almayasın tâ pıçağı nefsiñe çalmayasın	<i>Sen de Allah’tan lütufta bulunmayasın ve bıçağı kendi nefsiñe çalmayasın.</i>
127	çünkü bunda hatim oldu bu kelâm vir şalavât muştafâya ve’s-selâm	<i>Bu söz, burada sona erdi. Mustafa’ya salavat ver. Son söz budur.</i>
128	fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilât muştafâniñ rûhına vir şalavât	<i>Fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilât. Mustafa’nın ruhuna bir salavat ver.</i>

5. Dizinler

5.1. Gramatikal Dizin

A

‘**acāyib** (< Ar. ‘*acāib*) Acayip, garip, tuhaf.

‘**a.** 001

‘**aceb** (< Ar. ‘*aceb*) Şüphce, tereddüt, hayret ifade eden soru zarfı, acaba.

‘**a.** 059

aç- Birleşik fiiller yapar.

cān kulağın a. → **cān:** 001

ādem (< Ar. *ādem* < İbr.) İlk yaratılan insan ve ilk peygamber.

ā.+ e 003

ā.+ üñ 004

ağla- Ağlamak.

a.- dı 034, 071, 107

a.- r idi 007

āhir (< Ar. *āhir*) Sonunda, nihayet.

ā. 024

aḥvāl (< Ar. *aḥvāl*) Durumlar, hâller.

a.+ i 001

al- 1. Bir nesneyi elle veya araçla tutup yerinden kaldırmak.

a.-dı 043, 082, 093

2. Beraberinde götürmek veya getirmek.

a.- am 037

a.- dı 049

3. Kabul etmek.

a.- mayasın 126

4. Birleşik fiiller yapar.

cānın a.- dı → **cān:** 078

alda- Aldatmak, kandırmak.

a.- ya 091

a.- yım 037

‘**ālem** (< Ar. ‘*ālem*) Dünya.

‘**ā.+ i** 048

‘**amām** (< Ar. ‘*amāme*) Sarık.

‘**a.+ ırñ** 039

ana Anne.

a.+ ma 105

a.+ ırñ 072

a.+ ırı 071

a.+ sı 041, 052

a.+ sına 035

anca O kadar.

a. 011

anda Orada.

a. 057, 065, 069

andan Ondan sonra.

a. 002

anı Onu.

a. 027, 029, 040, 057, 058, 077, 089

anıñ Onun.

a. 041, 060, 068, 078, 115

a.+ dur 068, 115

arıa Ona.

a. 003, 010, 015, 039

ara 1. Mesafe.

a.+ da 066

2. Vakit, zaman.

a.+ da 013

3. Yer.

a.+ dan 050

arı Temiz, pak.

arı a. Tertemiz: 039

‘āšī (< Ar. ‘āšī) Başkaldıran, isyan eden, isyankâr.

‘ā. 108, 113

‘ā.+ ler 108

‘aşk (< Ar. ‘išk) Bir kimse veya bir şeye karşı duyulan çok kuvvetli sevgi ve bağlılık, dostluk.

‘a.+ ımıza 026

at At (Binek hayvanı).

a. 028

a.+ ı 021

at- Bir şeyi bir hedefe veya bir tarafa doğru fırlatmak, atmak.

a.- dı 082

ata Baba.

a.+ m 077, 079, 081

a.+ ıj 070, 072, 074, 075, 085, 086

a.+ ıjdan 047

a.+ sı 049, 057, 058, 059, 106

a.+ sıdur 064

a.+ sınıj 101

a.+ sıyla 045

a. oldı Baba olmak: 011

‘atā (< Ar. ‘atā) İhsan, bağış.

‘a. 126

atalık Baba olma durumu.

a. 100

aya- Yasaklamak, menetmek, mahrum etmek.

a.- maya 123

ayak Ayak.

a.+ ım (ayağım) 109

a.+ ını 107

‘ayāl (< Ar. ‘iyāl) Evlat, çoluk çocuk.

‘a. 008, 009

‘a.+ inüj 078

‘a.+ ıj 053

ayrıl- (Bir yer, şey veya kimseden) uzaklaşmak, onu geride bırakmak, ayrı düşmek.

a.- mağıl 047

ayruk Başka, gayrı, ayrı.

a. 081

azdur- Kışkırtmak, tahrik etmek.

a.- up 090

B

baba Baba, ata.

b. 084, 108

bağışla- Vermek, ihsan etmek, bahşetmek.

b.- dı 010

b.- dım 022

b.- madıj 023

bağla- İp, bağ veya başka bir araçla bir şeyi bir yere, diğer bir şeye veya birkaç şeyi birbirine tutturmak, bağlamak.

b. 100, 103

b.- dı 106, 107

gönül b.- r-ıdı → gönül: 007

bağlu İp veya başka bir araçla bir şeye, bir yere bağlanmış olan.

b. 108

bak- Gözleri bir şey üzerine çevirmek, bakmak.

b.- dı 107

b.- ma 099

b.- mam 102

b.- mayın 101

bağdur- Bakmasına sebep olmak, baktırmak.

yola b.- ma → yol 048

baña Bana.

b. 008, 023, 025, 040, 073, 081, 085

baş 1. Baş, kafa.

b. 122

b.+ m 038, 044, 121

b.+ mı 043

2. Uç, sınır.

başdan b.+ a Tamamıyla, bir uçtan bir uca:

112

başla- Bir işi yapmak üzere harekete geçmek, bir işe girişmek.

b.- yuban 002

bel Cinsi birleşme sırasında erkeklik organından gelen ve neslin devamını sağlayan salgı, bel suyu, sperma.

b.+ inden 004

belinle- Korku ile uykusundan sıçramak.

b.- di 034

bellü Belli, açık, aşikâr.

b. 061

ben Ben (Birinci tekil şahıs zamiri).

b. 025, 036, 116, 121

b.+ i 040, 048, 073, 080, 081, 102, 116

b.+ im 047, 077, 079, 080

bencileyin Benim gibi.

b. 035

berjiz Yüz, yüzün rengi.

b.+ i (berzi) 033

besle- Yetiştirmek, büyütme.

b.- di 014

b.- düj 057

beş yüz Beş yüz sayısı.

b. 012

bıçak Bıçak. ↔ **pıçak**.

b. 099, 104, 110, 112, 113, 114

b.+ dan 117

b.+ ı (bıçağı) 098, 103, 111

b.+ ını (bıçağını) 070

b. çal- Bıçağı sürmek, bıçakla bir şeyi kesmeye çalışmak: 098, 104, 110, 111

bī-ħaber (< F. *bī* + Ar. *ħaber*) Habersiz, bilgisiz.

b. 060

bī-ħisāb (< F. *bī* + Ar. *ħisāb*) Sayısız, hesapsız.

b. oldu Sayısız olmak: 004

bil- Bir şey hakkında bilgisi olmak, o şeyi öğrenmiş bulunmak.

b. 027, 061

b.- di 060

b.- gil 063

b.- mezem 087

b.- ür 064, 068

b.- ürdi 041

bildür- Haber vermek, bildirmek.

b.- mege 074, 086

bile- Kesici bir aleti bileği ile keskin duruma getirmek.

b. 103

b.- di 070

bir Bir, herhangi bir (Belirsizlik sıfatı).

b. 001, 002, 008, 009, 040, 043, 051, 084,

094, 098, 099, 105, 114

biri (Her hangi) Bir kimse, birisi.

b. 005

biz Biz (Birinci çokluk şahıs zamiri).

b.+ e 118

b.+ i 123

- b.+ im** 027, 124
- boğaz** Ağız boşluğundan sonra yiyeceklerin geçtiği, ağızla gırtlak arasındaki dar kısım.
- b.+ in** 110
- boğazla-** Eti yenecek hayvanı boğazını keserek öldürmek.
- b.- dı** 021
- b.- ğıl** 109
- b.- mağa** 072, 096, 102
- b.- mağı** 028, 041
- b.- r** 058, 082
- boya-** Boyamak.
- b.- yım** 096
- kana b. → kan:** 096
- boyun** Vücudun omuzlarla baş arasında kalan ve başı bedene bağlayan kısmı, boyun.
- b.+ in (boynın)** 046
- bölük** Ortadan iki yana ayrılmış saçın bir tarafı, belik.
- b. eyledi** Saçı iki yana ayırmak, ortadan ikiye ayırmak: 044
- böyle** (< bu + eyle) Böyle, bunun gibi, bu şekilde.
- b.** 063, 119
- bu 1.** Bu (İşaret sıfatı). En yakında olan kimse veya şeyi işaret yoluyla belirtir.
- b.** 024, 050, 075, 085, 113, 127
- 2.** Bu (İşaret zamiri).
- b.** 053
- b.+ dur** 105
- bugün** Bugün.
- b.** 097
- bul-** (Arayarak veya rastgele) Bir şey, bir kimse veya bir durumla karşılaşmak; görmek, elde etmek.
- b.- madı** 069
- bulud** Bulut.
- b.** 050
- buna** Buna.
- b.** 079
- bunda** Burada.
- b.** 127
- bunu** Bunu.
- b.** 074, 086
- buyruğ** Buyrulan, emredilen şey, emir, hüküm.
↔ **buyruk.**
- b.** 068
- buyruk** Buyrulan, emredilen şey, emir, hüküm.
↔ **buyruğ.**
- b.** 115
- b.+ ıdur (buyruğıdur)** 032
- b.+ ina (buyruğına)** 115
- b.+ ını (buyruğını)** 067, 094
- b.+ unı (buyruğunu)** 062
- b. eyle-** Emri yerine getirmek: 067
- b. ıtut-** Emre itaat etmek: 062, 094
- buyur-** Bir şeyin yapılmasını kesin olarak bildirmek, emretmek.
- b.- an** 115
- b.- dı** 038, 061
- b.- dı** ise 065
- buyurıcı** Emreden, buyuran, buyruk veren.
- b.** 066
- bünyād** (< F. *bunyād*) Yapı, bina.
- b.+ in** 006
- bütün** Eksiksiz, tam.
- b.** 019
- büyi-** Yetişmek, büyümek.

b.- di 014

C

cān (< F. *cān*) 1. İnsanın kendi varlığı, yaşama, yaşayış, hayat.

c.+ 1 118

c.+ im 047

c.+ in 078

c.+ ina 092

c. al- Birini öldürmek: 078

2. İnsanın duygularını taşıyan iç âlemi, gönül, iç, yürek.

c. 001

c.+ ina 035

c.+ ina od düş- İçi yanmak: 035

c. kulağın aç- Dikkat kesilmek: 001

cebrâ'îl (< Ar. *cebrâ'îl* < İbr.) Dört büyük melekten biri, Allah'ın vahyini peygamberlere ulaştırarak görevli olan melek.

c. 119

c.+ e 117

celîl (< Ar. *celîl*) "Ululuk ve celâl sahibi, yüce, âli" anlamında esmâ-i hüsnâdan (Allah'ın en güzel isimlerindedir).

c. 018, 063, 119

cevâb (< Ar. *cevâb*) Cevap, yanıt, karşılık.

c. 117

ciger (< F. *ciger*) Ciğer, bağır, gönül.

c.+ imdür 095

cihân (< F. *cihân* - *cahân*) Dünya, âlem.

c.+ da 004

c.+ 1 050

cümle (< Ar. *cümle*) Bütün, hep, hepsi, herkes.

c. 016, 115

c.+ sin 022

Ç

çal- Vurmak, darbe indirmek.

ç.- arken 104

ç.- dı 098, 111, 112

ç.- dıñ 116, 124

ç.- mayasın 126

bıçak ç. → bıçak: 098, 104, 110, 111

pıçak ç. → pıçak: 112, 124, 126

çalab Tanrı, Allah.

ç. 111

hak ç. → hak: 117

çāre (< F. *çāre*) İstenen noktaya varmak, bir engeli aşmak için tutulması gereken yol, çıkar yol, çözüm yolu.

ç. it- Çare bulmak, çözmek: 097

çakar- 1. Bulduğu yerden dışarı çıkmasını sağlamak.

ç.- dı 083

ç.- dım 087

ç.- dıñ 092

2. Doğruluktan saptırmak.

ç.- up 090

yoldan ç. → yol: 090

çok Fazla, pek, çok.

ç. 034, 052, 088

çök- Ayakları üstüne oturmak, çökmek.

ç.- di 106

çöz- (Bir şeyi) Bağlı, düğümlü, sarılı veya ilikli... durumdan çıkarmak, açmak, çözmek.

ç.- di 110

ç.- üp 109

çün (< F. *çün/çun*) Çünkü, için, dolayı, sebebiyle, mademki; ne zaman ki, gibi, -dığı zaman, -ınca/-ince vb. anlamlara gelen edat. ↔ **çünkü**.

ç. 029, 034, 049, 066, 077, 106, 107, 110,

116, 117

çünkü (< F. *çün+ki*) Çünkü, için, dolayı, sebebiyle, şundan dolayı, şu sebepten ki, zira, madem-ki; ne zaman ki, -dığı zaman, -ınca/-ince vb. anlamlara gelen edat. ↔ **çün**.

ç. 050, 069, 119, 127

D

dağı “Fazla olarak, üstelik, daha, bile, de vb.” anlamlara gelen kuvvetlendirme sözü. ↔ **de**.

d. 043, 055, 079, 091, 101, 105, 126

dāsītān (< F. *dāstān*) Hikāye, destan. ↔ **destān**.

d. 001

de- Söylemek, demek. ↔ **di-**.

d.- **di** 111

d.- **yen** 024

d.- **yü** 036, 077

d.- **yüben** 034

d.- **yüp** 090

de Bağlama ve kuvvetlendirme edatı; da, de, dağı.
↔ **dağı**.

d. 092

degül Değil (Olumsuzluk edatı).

d.+ **üm** 108

dem (< F. *dem*) An, zaman.

d. 085

derd (< F. *derd*) Dert, gam, keder, kaygı, üzüntü.

d.+ **ine** 125

dermān (< F. *dermān*) İlaç, şifa, deva.

d. 125

d. **ol-** Çare olmak: 125

destān (< F. *dāstān* > *destān*) Hikāye, destan. ↔ **dāsītān**.

d.- **ı ismā‘il** İsmail’in hikāyesi: 001

deve Sırtı bir veya iki hörgüçlü, bacakları ve boynu çok uzun yük ve binek hayvanı, deve.

d. 012, 028

d.+ **den** 016

d.+ **si** 016

d.+ **yi** 018

di- Söylemek, demek. ↔ **de-**.

d.- **di** 031, 053, 076, 084, 085, 088, 114

d.- **diğ** 122

d.- **düm** 075

d.- **gil** 039

d.- **mediğ** 122

d.- **r isem** 035

d.- **rdi** 009

d.- **se** 032

dil Söz, laf, konuşma.

d.+ **e gel-** (Konuşma yetisi olmayan bir şey için) Konuşmaya başlamak; dillenmek: 114

dile- Dilemek, istemek.

d.- **r idi** 009, 091

d.- **yüp** 007

dilek İstek, arzu, talep, rica.

d.+ **im (dilegim)** 105

dīn (< Ar. *dīn*) İman, inanç, din.

pāk-i d. → pāk: 087

diñle- İşitmek, dinlemek, kulak vermek.

d. 001

d.- **di** 117

dirīgā (< F. *dirīgā*) Çok yazık, eyvahlar olsun, yazık.

d. 058

ditre- Hızlı hızlı hareketlerle sürekli kımıldamak, titremek.

d.- **mek** 029

d.- r 098
diz Bacakta uylukla baldırın birleştiği oynak kısım,
diz.
d.+ in 106
dost (< F. *dōst/dūst*) Dost, arkadaş.
d. 040, 121, 123
d.+ dan 123
d.+ ıdır 063
d.+ ı ol- Aralarında sevgi ve yakınlık olmak,
dost olmak: 066
dostlık (< F. *dōst/dūst* + T. *-lık*) Çıkar ilişkisine dayan-
maksızın kişilerin birbirlerine karşı duyduk-
ları bağlılık.
d.+ nda (dostlığında) 124
dök- (Göz yaşı, kan, ter vb.) Akıtmak, dökmek.
d.- e 065, 079
d.- er 060, 077, 085
d.- iser 071
d.- üben 078
kan d. → kan: 060, 065, 071, 077, 078, 079, 085
dön- Geri gitmek veya geri gelmek, avdet etmek,
dönmek.
d. 075
d.- di 059, 076
d.- gil 075
d.- üp 089
döy- Dayanmak, tahammül etmek, katlanmak.
d.- eyim 096
d.- meyesin 102
durur (Bildirme) -dır/-dir (dur- fiilinin hâl kipi. 14.
yüzyıldan sonra arkaizm ya da bir beytin boş
yerini doldurmak için kullanılırdı).
d. 109, 115

dut- (Ağrı, sancı, hastalık vb.) Musallat olmak, yaka-
lamak.
d.- dı 029
düğün Evlenme veya sünnet dolayısıyla yapılan bü-
yük eğlence. ↔ **düğün.**
d.+ e 040
düğün Evlenme veya sünnet dolayısıyla yapılan bü-
yük eğlence. ↔ **düğün.**
d.+ e 036
dün Gece.
d. ü gün Gece gündüz: 011
dünyâ (< Ar. *dunyâ*) Dünya, âlem, içinde yaşadığımız
yer, yerküre.
d.+ da 047
d.+ yı 080
düş Uyurken zihinde beliren hayaller ve düşünce-
ler, rüya.
d.+ de 015, 019, 023
d.+ i 030, 031
d.+ üj 120
düş- 1. Başını alıp gitmeye koyulmak, kendini -e at-
mak.
d.- di 093
yolına d. → yol: 093
2. Birleşik fiiller yapar.
d.- erse 035
cânına od d. → cân: 035
E
eger (< F. *ger/eger*) Eğer, şayet. (Şart anlamını güç-
lendirmek için şart cümlelerinin başına geti-
rilir).
e. 035
egle- Alkoymak, geciktirmek, vakit geçirtmek, dur-
durmak.

e.- megil 081

el Kolun, bilek mafsalsından itibaren avuç ve parmakları içine alan ve iş görmeye, tutmaya yarayan kısmı.

e.+ in 093

e.+ ine 043, 093

e.+ ini 107

e.+ leri 098

e.+ lerin 042, 110

e.+ üm 108, 109

e.+ ümi 103

e. şal- El uzatmak: 104

emānet (< Ar. *emānet*) Korunmak için birine bırakılan şey.

e. 103

emir (< Ar. *emr*) Emir, buyruk.

e.+ ine (emrine) 125

e. kııl- Bir kimseden bir şey yapmasını istemek, buyurmak, emir vermek: 063, 119

enbiyā (< Ar. *enbiyā*) Peygamberler, nebiler.

e.+ nııı 005

et- Türkçede birçok kelimenin sonuna gelerek birleşik fiiller teşkil eden, sonuna geldiği kelimeye göre değişik fonksiyonları olan, geçişli veya geçişsiz fiiller, ayrıca çeşitli deyimler yapan fiil.

e.- di 092

la'net e. → la'net: 092

evliyā (< Ar. *evliyā*) Ermişler, veliler.

e. 004

ey (İsimden önce hitap ünlemi) Ey, hey, bre, be vb. anlamlara gelir.

e. 006, 008, 047, 057, 058, 060, 066, 076, 084, 087, 090, 095, 108, 113

eyit- Demek, söylemek. ↔ **eyt-**

e.- em (eyidem) 017

eyle- “Yapmak, etmek, kılmak” anlamında yardımcı fiiller yapar.

e. 025, 026

e.- di 018, 044

e.- dim 121

e.- gil 027

e.- mezsın 015

e.- sün 067

e.- yem 008

bölük e. → bölük: 044

buyuruğını e. → buyruk: 067

ķurbān e. → ķurban: 008, 015, 018, 025, 026, 027

tamām e. → tamām: 121

eyt- Demek, söylemek. ↔ **eyit-**

e.- eyim (eydeyim) 049

e.- ür (eydür) 008, 022, 035, 047, 061, 082, 095, 099, 100, 108, 113, 121

eyü iyi.

e. 040, 090, 092

e. kııl- İyi yapmak, doğru yapmak: 089

F

fermān (< F. *fermān*) Emir, buyruk.

f. ol- Emir olmak, buyruk olmak: 125

fidā (< Ar. *fidā*) Bir şey uğrunda değerli bir şeyden vazgeçme, uğruna verme.

f. ol- Feda olmak, bir şey uğrunda değerli bir şeyden vazgeçmek: 118

fitne (< Ar. *fitne*) Karışıklık, fesat, kargaşalık.

f.+ lige 051

f.+ si 088

G

ġāfil (< Ar. *ġāfil*) Çevresinden ve gerçeklerden habersiz olan, gaflet içinde bulunan, dalgın, dikkatsiz ve düşüncesiz (kimse).

ġ. 058

ġarāyib (< Ar. *ġarā'ib*) Garîbeler, şaşılacak tuhaf şeyler, işitilmemiş duyulmamış olaylar.

ġ. 001

gel- 1. (-den, -e) Gelmek, varmak, ulaşmak.

g. 048, 075

g.- di 038, 042, 051, 052, 070

g- dim 074

g.- düm 086

2. Bulunduğu yerden ayrılıp geri dönmek, avdet etmek.

g.- mege 054

g.- meyser 055

3. Doğmak, dünyaya gelmek.

g.- di 004

4. (Koku, ses ve sesle ilgili şeyler için) Duyulmak.

g.- di 122

5. Birleşik fiiller yapar.

g.- di 014, 120

g.- üp 114

uyku g. → uyku: 014

yerine g. → yer: 120

dile g. → dil: 114

gerek- Lazım olmak, gerekmek.

g. 031, 032, 062, 094, 097

getür- 1. (Daha uzak bir yerden) Bulunulan yere gelmesini sağlamak, gelmesine sebep olmak, iletmek, nakletmek.

g.- di 119

2. Sağlamak, yerine getirmek.

g. 100

3. (Yardımcı fiil olarak) ... etmesini sağlamak, ... duruma gelmesine sebep olmak.

g. 026

yerine g. → yer: 026

gey Çok, pek çok, gayet.

g. 016, 084

gibi Gibi, benzer (Benzetme edatı).

g. 108

gice Gece.

g. 006, 010, 018, 031

girü Arkaya doğru.

g. 025, 054, 075, 089

git- 1. (Bir yerden bir yere) Hareket etmek, gitmek.

g. 081

g.- di 081

g.- em (gidem) 036, 037

g.- er 049, 093

g.- medin 089

gide g.- e Gitmeye devam ederek, gittikçe: 094

2. (Söz için) Sürmek, devam etmek.

g.- elüm (gidelüm) 002

giydür- Giydirmek, giyinmesini sağlamak.

g.- ür 039, 045

gizle- Saklamak, gizlemek.

g.- yem 036

gölmek Gömlek.

g.+ im (gölmegim) 105

gönder- Göndermek, yollamak, gitmesini sağlamak.

g.- ir 045

gönül Gönül, kalp, iç.

g.+ den 009

g.+ e 123

g. bağla- İçten severek bağlanmak: 007

gör- Görmek, bakmak, algılamak, göz ile seçmek.

g. 021, 050

g.- di 015, 023, 030, 031, 048

g.- dim 084

g.- meyiser 055, 056

g.- ür 080

görklü Güzel, gösterişli, görkemli.

g. 055, 056, 096

görün- Görünür hâlde olmak, görülebilecek durum veya nitelikte olmak.

g.- mez 050

görüş- Karşı karşıya gelip konuşmak, birbirini görmek; görüşmek.

g.- üben 046

göster- (Birinin) Görmesini sağlamak.

g.- me 105

göz Göz, görme organı.

g.+ dedir 099, 102

g.+ in 046, 083, 087

g.+ in 092

g.+ lerim 048, 100

g.+ lerin 055, 106

g.+ leri 056

g.+ üm-ile 080

gözle- Gözlemek, takip etmek, beklemek.

g.- yim 036

yol g. → yol: 036

gün Gündüz.

dün ü g. → dün: 011

H

hâcer (k.a.) Hacer, İbrahim peygamberin karısı, Hz. İsmail'in de annesidir.

h.+ e 038

hâcet (< Ar. *hâcet*) Allah'tan veya büyük bir makamdan yerine getirilmesi, gerçekleştirilmesi istenen dilek.

h.+ i 012

hâk (< Ar. *hâk*) 1. Allah, Cenâbıhak, Tanrı, Hudâ. ↔ **hâk.**

h. 008, 010, 015, 061, 062, 077, 095, 120

h.+ dan 007, 126

h.+ dir 024

h. çalab Allahü Tealâ: 117

h. te'alâ Yüce Allah: 003

2. Doğru, gerçek.

h. ol- Gerçek olmak: 124

hâk (< Ar. *hâk*) Allah, Cenâbıhak, Tanrı, Hudâ. ↔ **hâk.**

h.+ -içün 012

h.+ u 067

halik (< Ar. *hâlik*) Yaratan, yaratıcı.

h.+ in 125

halil (k.a.) "Samimi dost" anlamındadır. İbrahim aleyhisselâm.

h. 011, 018, 020, 022, 027, 061, 063, 077,

082, 112, 114, 117, 121

h.+ dir 068

h.+ dür 064

halilullâh (k.a.) "Halis, sadık dost" anlamındadır. İbrahim aleyhisselâm.

h. 029, 033

h.- 1 şāh-ı muhterem Saygıdeğer hükümdar
Halilullâh: 005

halk (< Ar. *halk*) Boğaz.

h.+ ina 110

halvet (< Ar. *halvet*) Kimsenin bulunmadığı ıssız yer.

h.+ de 037

h.+ e 094

hâş (< Ar. *hâşş*) Özel, seçkin.

h. 021

hatim (< Ar. *hatm*) Bitirme, sona erdirmeye, tamamlama.

h. ol- Sona ermek, tamamlanmak: 127

hazā (< Ar. *hazā*) “Bu, şu, o” anlamında olup Türkçede kalıplaşmış bazı Arapça kullanılışların içinde geçer.

h. 001

hazret (< Ar. *hazret*) **1.** Bir büyük zattan bahsedilirken isim yerine kullanılır.

h.+ e 011

2. (Bilhassa Allah için) Kat, huzur.

h.+ ümüze 124

hem (< F. *hem*) Hem, üstelik, ayrıca, şu da var ki, aynı zamanda; ve de, dahi.

h. 046, 101, 103

her (< F. *her*) (Belirsizlik sıfatı olarak).

h. 006

hiç (< F. *hiç*) Hiç, hiçbir, asla, katiyen.

h. 111

hiṭāb (< Ar. *hiṭāb*) Hitap, seslenme sözü.

h. kıI- Söz söylemek, seslenmek, hitap etmek: 117

hoca (< F. *hāce*) Dinî hizmetlerde görevli kimse, din görevlisi, hoca.

h. 006

hoş (< F. *hoş*) İyi, güzel, hoş, latif.

h. 002, 009, 039, 040, 042, 043

I

ışık (< Ar. *ışık*) Aşk.

ı.-ıla 002

İ

i- Aslı Eski Türkçede *ermek* iken *irmek* > *imek* olarak değişen ve kökü eriyip bugün sadece “şu veya bu durumda bulunmak” anlamındaki *idi*, *imiş*, *ise*, *iken* şekilleri kullanılan fiil, isim fiili, ek fiil, imek fiili.

ağlar i.- di 007

diler i.- di 009, 091

iblis i.- di 088

telbīs i.- di 088

uyhuya varmaz i.- di 007

buyurdu i.- se 065

dir i.- sem 035

iblis (< Ar. *iblis* < İbr.) Şeytan.

i. 051, 061, 066, 082

i.+ e 091

i. idi 088

i.+ üñ 083

ibrāhīm (k.a.) İbrahim peygamber aleyhisselâm. Hz. İsmail’in babasıdır.

i. 034, 038, 060, 088, 120

i.+ e 014, 059, 084

i.+ üñ 012

içün İçin, diye.

i. 027, 119, 124

iki İki sayısı.

i. 044, 046

ile İle (Bağlaç).

i. 075, 103

ilet - Götürmek veya getirmek, ulaştırmak, eriştirmek.

i.- dügin 072

i.- em 040

i.- üben (iledüben) 037

i.- ür 074, 085, 086

ilt- Götürmek, iletmek.

i.- esi 041

imdi Şimdi.

i. 069, 093

ip Dokuma malzemesinden yapılan ve bağlamak için kullanılan, çeşitli kalınlıkta bükülmüş sicim, ip.

i. 103

ir- Belli bir yere, bir noktaya varmak, vâsıl olmak, erişmek.

i.- di 084

i.- diler 094

irgür- Ulaştırmak, eriştirmek.

i.- gil 118

ismâ'îl (k.a.) Hz. İsmail, İbrahim peygamberin oğludur.

i. 013, 052, 055, 058, 070, 076, 082, 097, 099, 100, 107, 109, 116

i.+ den 122

i.+ dür 027

i.+ e 011, 045, 059, 118

i.+ i 010, 014, 025, 037, 045, 049, 062, 095

i.+ üm 034, 073

i.+ üñ 028, 038, 042, 064, 093, 125

destân-ı i. → destân: 001

iş Bir maksatla yapılan faaliyet, çalışma, amel.

i.+ dir 053

i.+ i 031, 064, 068, 113

i.+ imi 022

i.+ in 121

i.+ inç 120

işbu Bu, işte bu.

i. 031, 061

işit- Duymak, dinlemek, işitmek.

i. 069

i.- mediñ 089

i.- meye 056

işle- Yapmak, işlemek.

i.- düñ 053

i.- dim 022

i.- mediñ 023, 113

i.- mek 031

tamâm i. → tamâm: 022

it- 1. Yapmak, etmek, kılmak, işlemek.

i.- mek 032

2. Türkçede birçok kelimenin sonuna gelecek birleşik fiiller teşkil eden, sonuna geldiği kelimeye göre değişik fonksiyonları olan, geçişli veya geçişsiz fiiller, ayrıca çeşitli deyimler yapan fiil. "Yapmak, etmek, kılmak" anlamlarında birleşik fiiller yapar.

i. 061

i.- di 012, 120

i.- düm 087, 116

i.- e (ide) 062

i.- er (ider) 097

i.- eyim (ideyim) 037, 095

i.- mek 097

i.- mez misin 020

i.- üben (idüben) 065

çāre i. → **çāre:** 097

ḳurbān i. → **ḳurbān:** 012, 037, 061, 062, 065

nidā i. → **nidā:** 120

öyle i. → **öyle:** 097

şuç i. → **şuç:** 116

şöyle i. → **şöyle:** 087

terk i. → **terk:** 020, 095, 097

K-Ḳ

ḳaba Büyük, iri, kalın.

ḳ. 084

kaʿbe (< Ar. *kaʿbe*) Bütün müslümanların kıblesi ve ziyaret yeri olan Mekke şehrindeki mukaddes bina, beytullah.

k.+ niḳ 006

ḳaçan Ne vakit, ne zaman ki.

ḳ. 091

ḳ. ḳıl- Nasıl yapmak: 064

ḳaḳı- Birine yaptığı işin doğru olmadığını, beğenilmediğini sert sözlerle bildirmek; azarlamak; paylamak.

ḳ.- dı 082

ḳ.- dım 087

ḳ.- r 112

ḳamu Bütün, her.

ḳ.+ sım 021

ḳan Kan.

ḳ.+ a 028, 030, 096

ḳ.+ ı 085

ḳ.+ ım 079

ḳ.+ ımı 077

ḳ.+ in 060, 065, 078

ḳ.+ ıḳı 071

ḳ.+ a boya- Kana boyamak, yaralayarak kan içinde bırakmak: 096

ḳ.+ a yu- Kana boyamak, kan içinde bırakmak: 028, 030

ḳ.+ ı dök- Bir kimseyi yaralamak veya öldürmek, cana kıymak: 060, 065, 071, 077, 078, 079, 085

ḳanḳı Hangi.

ḳ. 078

ḳanı Hani, nerede.

ḳ. 057

ḳ.+ dur 073

ḳanlı Kan bulaşmış, kanlı.

ḳ. 105

ḳat Huzur, yan, ön.

ḳ.+ ina 052, 070

ḳatār (< Ar. *ḳatār*) Birbiri arkasına sıralanmış hayvan veya taşıt dizisi, katar.

ḳ.+ ıla 017

ḳatı Çok, pek, pek çok.

ḳ. 080, 103

ḳavl (< Ar. *ḳavl*) Sözleşme, anlaşma.

ḳ.+ iḳe 019, 020

ḳ.+ iḳi 026

ḳ.+ iḳe ḳur- Sözünde durmak, sözünü tutmak: 020

kelām (< Ar. *kelām*) Söz.

k. 127

kendü Kendi, kendisi.

k. 053

k.+ ye 107

kendüz Kendisi, şahsı, kişiliği.

k.+ inüḳ 052

k.+ iḳ 053

kerem (< Ar. *kerem*) Cömertlik, alçak gönüllülük.

sultān-ı k. → **sultān:** 005

kes- (Bıçak, makas, balta vb. bir araçla) Kesmek, ikiye ayırmak.

k. 071, 122

k.- di 112

k.- diğ 113

k.- gil 122

k.- me 111, 114

k.- medi 111

k.- medim 121

k.- mez 098

k.- sün 111

kez Defa, kere, sefer.

k. 098

k.+ in 031, 110

kıl- “Etmek, kılmak, yapmak” anlamında yardımcı fiiller yapar.

ķ.- dı 003, 018, 043, 050, 063, 106, 116, 117, 119

ķ.- dılar 003

ķ.- dığ 089

ķ.- ur 064, 068

emir ķ. → **emir:** 063, 119

ħitāb ķ. → **ħitāb:** 117

ne ķ. → **ne:** 050, 116

nidā ķ. → **nidā:** 018

vaşiyyet ķ. → **vaşiyyet:** 106

vücūd ķ. → **vücūd:** 003

yaraķ ķ. → **yaraķ:** 043

sücūd ķ. → **sücūd:** 003

eyü ķ. → **eyü:** 089

ķaçan ķ. → **ķaçan:** 064

nite ķ. → **nite:** 068

ķıl Kıl, tüy.

ķ.+ in 114

ķ.+ inı 098

ķınala- Kına sürmek, kına ile boyamak.

ķ.- dı 042

ķırķ Kırk sayısı.

ķ. 010

ķıy- İçi sızlamadan öldürmek, canına kastetmek.

ķ.- masın 102

ķızıl Parlak kırmızı renk.

ķ. 030

ķi Ki (Bağlama edatı).

k. 023, 088, 105, 108, 111, 120

ķim Kim, ki (Bağlama edatı).

k. 014, 015, 016, 039, 040, 053, 059, 076, 079, 085, 101

ķişi İnsan, kimse, şahıs.

k. 091

k.+ leri 090

ķitāb (< Ar. *ķitāb*) Kitap, eser.

k.+ da 006

ķo- Koymak, bırakmak, terk etmek.

ķ. 067

ķ.- ğıl 028

ķoca Yaşlı, ihtiyar.

ķ. 051, 067, 076, 084

ķoç Damızlık erkek koyun, koç.

ķ. 119

ķorķ- Korkuya kapılmak, korku duymak, ürkmek, çekinmek.

ķ.- uban 089

korķı Bir tehlike veya tehlike ihtimali karşısında duyulan ürkütücü duygu, korku.

ķ.+ dan 029, 033

ķuç- Kucaklamak, bağrını basmak.

ķ.- dı 046

ķul Allah tarafından yaratılmış olan insan, abd.

ķ. 068, 115

ķ.+ ı 067

ķulaķ Kulak, işitme organı.

ķ.+ ıı (ķulaķıı) 056

cān ķ.+ ın aç- → cān: 001

ķurbān (< Ar. *ķurbān*) 1. Allah yolunda kesilen hayvan.

ķ. 012, 018

ķ.+ ı 118

ķ. it- (Bir hayvanı) Kurban niyetiyle kesmek: 012

ķ. eyle- Dinin emrini yerine getirmek için usulüne göre bir hayvanı kesmek: 018

2. Yüksek bir amaç uğrunda bir şeyi veya kendini feda etme.

ķ. 008, 015, 019, 025, 026, 027, 037, 061, 062, 065, 119

ķ. it- (Bir kimse veya şeyi) Bir uğurda feda etmek: 037, 061, 062, 065

ķ. eyle- (Bir kimse veya şeyi) Bir uğurda feda etmek: 008, 015, 018, 025, 026, 027 **ķ. vir-** (Bir kimse veya şeyi) Bir uğurda feda etmek: 019

ķurtar- Kurtulmasını sağlamak; bir canlıyı tehlikeden, mahvolmaktan, helak olmaktan uzaklaştırmak.

ķ. 118

ķurtıl- (Bir tehlikeden, sıkıntılı bir durumdan) Sıyrılmak, uzaklaşmak, selamete çıkmak.

ķ.- asın 083

L

la'īn (< Ar. *la'īn*) Lanetlenmiş, lanetli, melun.

l. 066, 067, 069

l. ol- Lanetlenmiş olmak: 051

la'net (< Ar. *la'net*) Allah'ın rahmetinden, af ve merhametinden mahrum olma.

l. et- Allah'ın rahmetinden mahrum kalmasını dilemek, beddua etmek: 092

M

ma'nī (< Ar. *ma'nā*) Anlam, mana.

m.+ dūr 079

mekr (< Ar. *mekr*) Hile, düzen, aldatma.

m.+ i 088

melā'ik (< Ar. *melā'ik*) Melekler, melâike.

m.+ ler 003

mel'ūn (< Ar. *mel'ūn*) Lanetlenmiş, lanetli.

m. 051, 069

miskīn (< Ar. *miskīn*) Âciz, zavallı (kimse).

m. 041, 072

muħterem (< Ar. *muħterem*) Saygı gösterilen, saygıya layık olan, saygıdeğer.

ħalīlullāh-ı ŧāh ı m. → ħalīlullāh: 005

muŧafā (k.a.) Hz. Muhammed.

m.+ nıı 128

m.+ ya 127

muŧī (< Ar. *muŧī*) Uyan, itaat eden, boyun eğen, tâbi olan (kimse).

m. 109

müħr (< F. *mıhr*) Sevgi, dostluk.

m.+ i 102

m.+ in 100

N

n'eyle- (< *ne + eyle-*) Ne yapmak, ne etmek.

- n.- di** 021, 059
- n.- yüp** 009
- n'it-** (< *ne + it-*) Ne etmek, ne yapmak.
- n.- e (n'ide)** 062
- n.- er (n'ider)** 017, 049, 069
- n.- eyim (n'ideyim)** 095
- nāzenīn** (< F. *nāzenīn*) İşveli, cilveli, nazlı.
- n.** 058
- ne** Ne, hangi şey.
- n.** 032, 041, 050, 053, 060, 097, 116
- n.+ dūr** 079
- n. kıI-** Ne yapmak:116
- nefs** (< Ar. *nefs*) Bir kimsenin kendi öz varlığı, öz benliği, kişiliği.
- n.+ iñe** 126
- nerges** (< F. *nergis*) Nergis çiçeği, edebi anlamda sevgilinin gözüne benzetilir.
- n.** 106
- nesne** (< *ne + ise + ne*) Şey, nesne.
- n.** 123
- n.+ yi** 020
- neye** Bir olayın amacını veya sebebini sormakta kullanılan zarf, neden, niye.
- n.** 080
- nice 1.** Çok, pek çok, birçok.
- n.** 057, 090, 111
- 2.** Nasıl.
- n.** 024, 076, 096, 111, 121
- n.+ si** 095
- niçün** (< *ne + içün*) Bir şeyin sebebini ve amacını sormak amacıyla kullanılan “neden, hangi sebeple, hangi sebepten ötürü?” anlamında soru zarfı.
- n.** 015, 060, 077, 108, 113
- nidā** (< Ar. *nidā*) Seslenme, bağırma, çağırma.
- n.** 122
- n. it-** Seslenmek: 120
- n. kıI-** Seslenmek: 018
- nite** Nasıl.
- n. kıI-** Nasıl yapmak: 068
- O**
- od** Ateş.
- o.+ a yan-** Ateşte yanmak: 104
- cānna o. düş-** → **cān:** 035
- oğlan** Erkek çocuk.
- o.** 121
- oğul** Erkek evlat, genç delikanlı.
- o.+ 1 (oğlı)** 060
- o.+ ın (oğlın)** 065
- o.+ ını (oğlını)** 041, 098
- o.+ ıñ (oğlın)** 061
- o.+ ıñı (oğlını)** 026, 054
- o.+ urğ (oğlurğ)** 109
- o.+ urğa (oğlurğa)** 124
- o.+ urğı (oğlurğı)** 030
- okı-** Çağırarak, davet etmek. ↔ **oķu-**
- o.- r** 040
- oķu- 1.** Çağırarak, davet etmek. ↔ **oķı-**
- o.- r** 073
- 2.** Okumak.
- o.- dum** 006
- ol- 1.** Meydana gelmek, vuku bulmak.
- o.- masun** 104
- 2.** “Olmak, bulunmak, meydana gelmek” anlamında yardımcı fiil.
- o.- a** 066

o.- an 118

o.- dı 004, 011, 012, 013, 124, 125, 127

o.- mışdı 033

o.- up 051

ata o. → **ata:** 011

bī-ḥisāb o. → **bī-ḥisāb:** 004

dermān o. → **dermān:** 125

dostı o. → **dost:** 066

fermān o. → **fermān:** 125

fidā o. → **fidā:** 118

ḥaḫ o. → **ḥaḫ:** 124

ḥatim o. → **ḥatim:** 127

la'īn o. → **la'īn:** 051

revā o. → **revā:** 012

şapşaru o. → **şapşaru:** 033

sevgülü o. → **sevgülü:** 013

ol 1. O (Üçüncü tekil şahıs zamiri).

o. 009, 032, 059, 062, 064, 065, 068, 071,

090, 115

o.+ dur 036

2. O (İşaret sıfatı).

o. 005, 009, 018, 029, 030, 031, 032, 050,

051, 058, 063, 069, 072, 088, 103, 112, 118,

119

otur- Oturmak.

o.- dı 044

Ö

ög- Övmek.

ö.- er 077

öl- Ölmek, vefat etmek.

ö.- mege 054

öldür- Bir canlının hayatına son vermek, öldürmek.

ö.- mege 074, 086

ö.- ür 080, 085

öp- Öpmek.

ö.- di 046

ör- 1. Yükselmek, çıkmak, belirlemek.

ö.- ü tır- Ayağa kalkmak: 024, 025, 026, 033

2. Taş, tuğla vb. ile bir duvar yapmak.

ö.- erin 006

ötri -den dolayı, -in yüzünden, -in sebebiyle.

ö. 071

öyle Öyle, o şekilde, o biçimde.

ö. 054, 097

ö. it- Öyle yapmak, o şekilde yapmak: 097

P

pāk (< F. *pāk*) Temiz.

p.- i dīn Dini temiz: 087

paşa Sayılan ve sevilen kimseler için kullanılan hitap sözü.

p. 116

pes (< F. *pes*) Şu hâlde, öyleyse, imdi.

p. 062

peygāmbēr (< F. *peygāmbēr*) Allah tarafından emirlerini kullarına bildirmekle görevlendirilmiş kimse, Tanrı elçisi, nebî, resul.

p. 078

pıçak Bıçak. ↔ **bıçak.**

p. 124

p.+ ı 112, 126

pıçak çal- Bıçağı sürmek, bıçakla bir şeyi kesmeye çalışmak: 112, 124, 126

R

rabbü'l-celil (< Ar. *rabbü'l-celil*) Ulu Tanrı.

r. 114

revā (< F. *revā*) Layık, uygun, yerinde, münasip.

r. ol- Yerine gelmek: 012

rūh (< Ar. *rūh*) Can, nefes, ruh.

r.+ ina 128

S

sā'at (< Ar. *sā'at*) Vakit, zaman, an.

s. 032

saç Başı kaplayan kıllar, saç.

ş.+ in 038

ş.+ larını 044

sağ Sağ taraf, sağ yön.

ş. 087

şağışla- Düşünmek.

ş.- dı 010

şahrā (< Ar. *şahrā*) Çöl.

ş. 093

şakal Erkeklerde çene ve yanaklarda çıkan kılların bütünü, sakal.

ş.+ ı 084

şal- Sallamak, uzatmak.

ş.- am 104

el ş. → el: 104

şalavāt (< Ar. *şalavāt*) Hz. Muhammed'e ve onun soyundan gelenlere saygı ifade etmek için okunan "Allah'ım efendimiz Muhammed'e ve onun soyundan gelenlere salat ve selam olsun." anlamına gelen dua.

ş. 128

ş. vir- Sevap kazanmak için veya Hz. Muhammed'in ruhaniyetine sığınmak amacıyla şalavat okumak: 002, 017, 049, 083, 127

şan- Öyle olduğunu düşünmek, zannetmek, öyle sanmak, öyle kabul etmek, farz etmek.

ş.- dır 054

sağa Sana.

s. 008, 024, 025, 070, 074, 075, 086, 104,

109, 122

şapşaru (Yüz, ten, vücut için) Çok solgun, çok sararmış.

ş. 033

şarın- (Sarık, kemer vb.ni) Üzerine dolamak, üzerine sarmak.

ş. 039

sen Sen (ikinci tekil şahıs zamiri).

s. 020, 028, 054, 089, 092, 103, 126

s.+ den 071, 085, 105

s.+ i 072, 073, 074, 082, 085, 086, 091

s.+ iğ 071, 072, 076

s.+ misin 047

s.+ sin 066

s.+ üñle 048

sev- (Bir şey veya kimseye) Sevgi duymak, gönlünde ona karşı bir muhabbet beslemek, sevmek.

s.- düğümi 008, 022

s.- düğün 015, 020, 027

s.- düğünj 023

s.- en 123

s.- er 080

sevgili Sevgi duyulan, kendisine sevgi beslenen. ↔ **sevgülü, sevgülü.**

s. 122

sevgülü Sevgi duyulan, kendisine sevgi beslenen. ↔ **sevgili, sevgülü.**

s. 016

sevgülü Sevgi duyulan, kendisine sevgi beslenen. ↔ **sevgili, sevgülü.**

s. ol- Sevgili olmak, kendisine sevgi beslenen kişi olmak: 013

şı- (Bir kimseyi) Darıltmak, kırmak.

ş.- yamaz 063

sözün ş. → söz: 063

şığ- (Bir şey) Bütünüyle diğer bir şeyin içine girebil-
mek, sığmak.

ş.- maya 123

şığa- Sıvamak, kıvırmak, toplamak.

ş.- dı 042

sıra Birbiri ardınca veya yan yana düz ve doğru bir
şekilde dizilmiş kimselerin veya şeylerin ta-
mamı, dizi, saf.

sıra ş. Yan yana veya art arda dizilmiş sıralar
şeklinde, saf saf: 021

söyle- (Anlatmak istediği şeyi) sözle bildirmek, söy-
lemek.

s.- di 015, 052, 059, 070

s.- dügi 076

s.- me 067

s.- megil 081

s.- sin 067

söz 1. Söz, laf, kelam.

s.+ e 002

s.+ i 024, 036, 061, 075

s.+ in 056, 063

s.+ ler 076

s.+ in şı- Sözüünü kırmak: 063

2. Bir şeyi yapacağını veya yapmayacağını
kesin olarak bildirme, vaat, taahhüt.

s.+ iğe 019

s.+ iğe tur- Sözüünü tutmak: 019

suç Suç, günah, kabahat.

ş.+ in 060

ş.+ um 079

ş. it- Suç işlemek, kabahat işlemek: 116

sultân (< Ar. *sulṭān*) Hükümdar, padişah, sultan.

s.- 1 kerem Cömertlik sultanı: 005

sücūd (< Ar. *sucūd*) Secde etme, secde.

s. kıl- Secde etmek: 003

sülük (Mecazi anlamda) Yapışık, sırnaşık, yaslan-
mış.

s. 044

sür- (Birine veya bir yere doğru) İtmek, uzatmak.

s. 100

Ş

şāh (< F. *šāh-šeh*) Padişah, hükümdar, şah.

ḥalīlullāh-ı ş.- 1 muhterem → ḥalīlullāh: 005

şefā'at (< Ar. *şefā'at*) Bir suçun bağışlanması veya bir
isteğin yerine getirilmesi için aracı olma.

ş. 099

şeytān (< Ar. *şeytān* < İbr. *šātān*) Şeytan, iblis.

ş.+ dan 083

şimdi (< *şu + imdi*) Şimdi, şu an.

ş. 057, 071

şöyle (< *şu + eyle*) Öyle, şu biçimde, şuna benzer, şu-
nun gibi, şu şekilde.

ş. 006, 016, 087

ş. it- Böyle yapmak: 087

T

tā (< F. *tā*) Bir şeyin bulunduğu, başladığı veya sona
erdiği yeri yahut zamanı anlatırken söze mü-
balağa katar. Genellikle dek, değin, kadar,
beri vb. edatlarla kullanılır.

t. 011, 125, 126

tamām (< Ar. *temām*) Bitme, tamamlanma, so-
na erme.

t. eyle- Bitirmek, tamamlamak: 121

t. işle- Bitirmek, tamamlamak: 022, 113

tañ Güneş doğmadan önceki alaca karanlık, fecir.

- t.+ layucağ** 017
- tanrı** Tanrı, Allah.
- t.** 065, 092
- t.+ dan** 009
- t.+ nuş** 032, 094
- tarā-** Tarakla tellerini birbirinden ayırmak, karışıklığını gidermek; düzeltmek; taramak.
- t.** 038
- t.- dı** 044
- t.- mağa** 043
- tarak** Saç, sakal ve tüylü şeylerin kıllarını birbirinden ayırmaya ve karışıklığını gidermeye yarayan dişli alet, tarak.
- t.** 043
- taş** Taş.
- t.** 082
- t.+ a** 112, 116
- t.+ ı** 112, 113
- t.+ ın** 092
- taşla-** Üzerine taş atmak, taşa tutmak.
- t.- dıj** 053
- tatlu** İnsanın üzerinde iyi etki bırakan, hoşça giden, rahatlatan, yumuşak.
- t.** 056
- te‘alā** (< Ar. *te‘ālā*) “Şanı yüce olsun” anlamında olup Allah, Hak, Tanrı kelimelerinden sonra kullanılır.
- hak t. → hak:** 003
- tebdil** (< Ar. *tebdil*) Değiştirme, değiştirilme, başka şekle sokma.
- t.+ i** 120
- telbis** (< Ar. *telbis*) Doğrucu görünerek aldatma, gerçeği başka türlü gösterme, oyun, hile.
- t. idi** 088
- terk** (< Ar. *terk*) Bırakma.
- t. it-** Bırakmak, vazgeçmek: 020, 095, 097
- tez** (< F. *tiz*) Çabuk, hemen.
- t.** 118
- tizrek** (< F. *tiz* + T. *-rek*) Derhal, çabucak.
- t.** 048
- tokın-** Dokunmak, değmek, temas etmek.
- t.- a** 104
- tol-** (Bir duygu insanın içini, gönlünü...) Kaplamak, sarmak.
- t.- up** 051
- ton** Elbise.
- t.+ ları** 039
- t.+ larını** 045
- tur- 1.** Kalkmak, ayağa kalkmak.
- t.- dı** 042
- t.- gül** 030
- t.- ur** 017
2. (Bir yerde) Durmak, kalmak, bulunmak, beklemek.
- t.- mağıl** 028
3. Bırakmamak, terk etmemek.
- t.- maz mısın** 020
- t.- maduş** 019
- ķavlije t. → ķavl:** 020
- söziye t. → söz:** 019
4. Yardımcı fiil olarak süreklilik fiili yapar.
- örü t. → ör-:** 024, 025, 026, 033
- tut-** (Verdiği söz, ettiği yemin vb. için) yerine getirmek, gereğini yapmak, gerçekleştirmek.
- t.- a** 094
- t.- mağ** 032
- t.- maya** 062

buyruk **ç.** → **buyruk**: 062, 094

çuy- İşitmek, duymak.

ç.- dı 072

U

ur- 1. (Elini veya elindeki bir şeyi bir yere) Hızla indirmek, hızla çarpmak.

u.- dı 083

u.- dum 087

2. Sürmek, dokundurmak.

u.- dı 046

urucu Vuran, kesen.

yol u. → **yol**: 066

uşlu Akıllı, söz dinleyen, edepli.

u. 091

uş Şimdi, işte.

u. 073, 074, 086

uy- (Kişi için) Davranışlarını o kimseye göre ayarlamak, ona uygun davranmak, onun yolunu izlemek, bağlı kalmak, tabi olmak.

u.- a 091

uyan- Uyku durumundan çıkmak, uyanmak.

u. 024

u.- dı 029

uyhu Uyku. ↔ **uyku.**

u.+ dan 033, 034

u.+ ya var- Uykuya dalmak, uyumak: 007

uyku Uyku. ↔ **uyku.**

u.+ dan 029

u. gel- Uyku bastırmak, uykusu gelmek: 014

uyu- Uyku durumunda bulunmak, uyumak.

u.- dı 014

u.- madı 010

Ü

ü (< F. u) “Ve” bağlacının sessiz harfle biten kelimelerden sonraki okunuşu.

dün ü. gün → **dün**: 011

ümitiz (< F. *umīd / umīz*) Arzu edilen, olması istenen bir şeye duyulan beklenti, umut, ümit.

ü.+ im 047

ünde- Çağırarak, seslenmek.

ü.- r 073

V

var- 1. Gitmek, yürümek.

v. 081

v.- dı 054, 055

v.- mağıl 075

v.- up 017, 049, 092

2. Bir hâle girmek, o hâl üzere olmak, o hâle dalmak.

v.- maz idi 007

uyhuya v. → **uyhu**: 007

var Mevcut olan, bulunan, tamam, hepsi.

v.+ -ıdı 016, 021

vaşiyyet (< Ar. *vaşiyyet*) Bir kimsenin sözlü veya yazılı olarak bildirdiği, ölümünden sonra arkasından yapılmasını istediği şey; vasiyet.

v. kııl- Öldükten sonra ne yapılmasını istediğini bildirmek: 106

vāz (< F. *vāz*) Bırakma, terk.

v. 047

ve's-selām (< Ar. *ve's-selām*) “İşte o kadar, son söz bu” anlamında sözü kısa kesmek için kullanılır.

v. 127

vir- 1. Birisine eriştirmek, iletmek, alması için ona doğru uzatmak.

v.- dı 110

2. (Bir şeyi karşılık beklemeden birine) Bırakmak, başlamak.

v.- dim 025

v.- gil 008, 025

3. Göndermek.

v.- di 073

4. Anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş birleşik fiiller yapar.

v. 017, 049, 083, 127, 128

v.- elüm 002

v.- medüj 019

ķurbān v. → ķurbān: 019

şalavāt v. → şalavāt: 002, 017, 049, 083, 127, 128

viribi- Göndermek.

v.- dūj 054

vücūd (< Ar. *vucūd*) İnsan veya hayvan gövdesi, beden.

v. ķıl- Vücut vermek, vücut meydana getirmek: 003

Y

ya Veya.

y. 096

yā (< Ar. *yā*) Ey (Seslenme ünlemi).

y. 020, 027, 114, 116, 120

yaķ- Acıtmak, yakmak.

y.- mayın 101

yüregini y. → yürek: 101

yalvar- Dilemek, istemek, yalvarmak, dileğinin yapılmasını ısrarla istemek.

y.- dı 011

yan Kat, huzur, nezd.

y.+ ina 052

yan- Yanmak, tutuşmak, alev almak.

y.- am 104

oda y. → od: 104

yarak Hazırlık.

y. ķıl- Hazırlık yapmak: 043

yarat- (Allah) Yoktan var etmek, halketmek.

y.- an 050

yarın Ahret günü.

y. 104

yat- Uyumak, yatmak.

y.- dı 030

y.- ursın 024

yavız Fena, kötü. ↔ **yavuz.**

y. 090

yavuz Fena, kötü. ↔ **yavız.**

y. 051, 064, 068, 069

yer Ayakla basılan, ayakların altında bulunan yüzey, zemin.

y.+ dedür 099

y.+ e 078, 100

y.+ ine gel- Yapılmak, gerçekleştirilmek, olmak: 120

y.+ ine getir- İstenileni, gerekeni yapmak: 026

yet- Götürmek.

y.- er (yeder) 017

yetmiş Yetmiş sayısı.

y. 031, 098, 110

yigrek Çok iyi, daha iyi.

y. 036

yine Yine, bir daha, tekrar, gene, yeniden.

y. 018, 019, 023, 030

yol Yol, gidilen yer, reh.

y. 036, 066

y.+ a 048

y.+ dan 090

y.+ ina 093

y. gözle- Uzaktan gelmesi muhtemel bir yol-
cuyu beklemek: 036

y. urucu Yol kesen: 066

y.+ a bakdur- Yola baktırmak, bekletmek: 048

y.+ dan çıkar- Doğru yoldan ayırmak, kötü-
lüğe saptırmak: 090

y.+ ina düş- Yola çıkmak, yolculuğa başla-
mak: 093

yu- Yıkamak, temizlemek.

y. 038

y.- ğıl: 028, 030

kana y. → kan: 028, 030

yürek Kalp, gönül, yürek.

y.+ ini (yüregini) 101

y.+ ini yak: Acı vermek, üzme: 101

yüri- Yürümek, gitmek.

y. 081

yüz (1) Yüz sayısı.

y. 016, 018, 021

yüz (2) Surat, çehre.

y.+ in 046, 055, 056, 096

y.+ ine 046

y.+ ümi 100

y.+ ünje 101

y. yüze Karşı karşıya, yüzleri birbirine dönük
olarak: 099

Z

zahmet (< Ar. *zahmet*) Sıkıntı, güçlük, zorluk, ezi-
yet.

z.+ le 057

zamān (< Ar. *zamān*) Zaman, vakit, süre.

z. 001

zīrā (< F. *zīrā*) Çünkü, şundan dolayı.

z. 063, 072

5.2. Arapça İbareler Dizini

fā‘ilātün fā‘ilātün fā‘ilāt (< Ar. aruz ölçüsü) Aruz öl-
çüsünün Remel bahrinin kalıplarındandır.
Türk edebiyatında en çok kullanılan kalıp-
lardandır. Pek çok mesnevi bu kalıpla yazıl-
mıştır.

f. 128

len tenālū’l-birra hattā tunfiķū (Âl-i İmrân suresi,
92. ayetten) “Sevdiğiniz şeylerden Allah yo-
lunda harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsi-
niz.”

l. 013

6. Eserin Söz Varlığının İncelenmesi

Bu bölümde *Destân-ı İsmâîl* mesnevisi üzerine yapılan dizinden hareketle söz varlığı incelemesi yapılacaktır. İnceleme şu üç aşamadan oluşacaktır: 1. Dizinde yer alan madde başlarının alfabetik olarak dağılımı 2. Dizinde yer alan madde başlarının ait olduğu dillere göre dağılımı 3. Dizindeki madde başlarının kelime kategorisine (isim/fil) göre dağılımı.

6.1. Madde Başlarının Alfabetik Dağılımı ve Sayısal İstatistikleri

Ön Ses	Madde Başı	
	Sayı	Oran %
a	33	8.43
b	46	11.76
c	7	1.79
ç	9	2.30
d	32	8.18
e	13	3.32
f	3	0.76
g	23	5.88
h	19	4.85
ı	1	0.25
i	18	4.60
k	40	10.23
l	2	0.51
m	9	2.30
n	12	3.06
o	9	2.30
ö	7	1.79
p	5	1.27
r	3	0.76
s	28	7.16
ş	5	1.27
t	21	5.37
u	9	2.30
ü	3	0.76
v	8	2.04
y	23	5.88
z	3	0.76
Toplam	391	%100

6.2. Madde Başlarının Ait Olduğu Dillere Göre Dağılımı

	Madde Başı	
Dil	Sayı	Oran %
Türkçe	270	69.05
Arapça	76	19.43
Farsça	35	8.95
Farsça + Arapça	2	0.51
Farsça + Türkçe	2	0.51
Kişi Adları	6	1.53
Toplam	391	%100

6.3. Madde Başlarının İsim / Fiil Olma Durumuna Göre Dağılımı

	Madde Başı	
Kelime Türü	Sayı	Oran %
İsim	275	70.33
Fiil	116	29.66
Toplam	391	%100

7. Sonuç

Aksaraylı İsâ, XIV. yüzyılda veya buna yakın bir dönemde yaşamış meddah bir şairdir. Adından anlaşılacağı üzere Konya ve Aksaray çevresinde yaşamıştır. Onun Beylikler Dönemi'nde ve özellikle Karamanoğulları Beyliği Dönemi'nde (1250-1457) yaşadığını düşünmek hiç de yanlış olmayacaktır. Eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla Arapça ve Farsçaya vâkıf olacak derecede iyi bir eğitim almıştır. Sade ve akıcı bir halk Türkçesi ile yazdığı eserleri şehir, köy ve kasabalarda icra etmiştir. Beylikler ve Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Dönemi'nde yaşayan pek çok şair gibi İslam dini ile ilgili dinî ve ahlaki çizgide eserler yazmıştır. Bu dönemdeki pek çok meddah geniş halk kitlelerine İslam dini ile ilgili bazı basit bilgileri bu eserler yoluyla aktarmışlardır. Bu çalışmada, Aksaraylı İsâ'nın *Destân-ı İsmâ'îl* adlı mesnevisi ele alınmış ve incelenmiştir. Eser ve yazarla ilgili ulaştığımız bazı sonuçlar şu şekildedir:

1. Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'i Allah yolunda kurban etmek istemesi olayının ana kaynağı Tevrat'tır. Yahudi ve Hristiyan kaynakları burada kesilmek istenen kişinin İshak olduğunu kabul ederler. İslam kaynaklarında bu konuyla ilgili her iki görüş de vardır ancak Türk edebiyatı ve Türk düşünce dünyasında bu kişinin Hz. İsmail olduğu düşüncesi öne çıkmıştır.

2. Aksaraylı İsmâ'nın *Destân-ı İsmâ'îl* adlı eserinin Türk edebiyatında bu konuda yazılmış ilk eser olması büyük olasılıktır. Kaynaklar bu konuda Abdülvâsi Çelebi'nin (öl. 1414-15) *Halilname* adlı eserini ilk eser kabul etmektedirler. Ancak Aksaraylı İsmâ, çok büyük ihtimalle XIV. yüzyılda ve Karamanoğulları Beyliği Dönemi'nde yaşamıştır.

3. Aksaraylı İsmâ, bir eserinde Mevlâna ve oğlu Sultan Veled'i övmektedir. Bu durum onun Mevlevî çevrelerle yakından ilgili olduğunu göstermektedir.

4. Aksaraylı İsmâ'nın *Destân-ı İsmâ'îl* mesnevisinde anlattığı konu Kur'an ve İslami literatüre uygundur. Şair, İslam kaynaklarından aldığı bu konuyu mesnevi nazım şeklinde hikâyeleştirmiştir.

5. Eserde, Hz. İbrahim'in Allah yolunda en sevdiği varlık olan oğlu İsmail'den vazgeçmesi ve onu Allah yolunda kurban etmek istemesi anlatılmaktadır. Eserdeki ana mesaj Kur'an'dan alınan bir surede de açıkça ortaya konmuştur: "*Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsiniz.*" (Âl-i İmrân suresi 92). Hz. İbrahim, durumu Hz. İsmail'e bildirdiğinde kendisi bu emre karşı tam bir teslimiyet göstermiştir.

6. Aksaraylı İsmâ'nın *Destân-ı İsmâ'îl* mesnevisinin çalıştığımız nüshası (06 Mil Yz A 6823/5) 128 beyitten oluşmaktadır. Tespit ettiğimiz nüshalar arasında en çok beyit barındıran nüsha budur.

7. Eserin çalıştığımız nüshasında yazar adı geçmemektedir. Yazar adı Vasfi Mahir Kocatürk'ün özel yazmaları arasında bulunan ve Ankara Millî Kütüphaneye verilen 06 Mil Yz A 3881/5 nüshasında geçmektedir.

8. Kur'an'da Hz. İsmail'in adı açıkça geçmemektedir ve annesi Hacer'den de hiç bahsedilmemektedir. Hz. İsmail ile ilgili hadislerde de oldukça az bilgi vardır. Bu durumda Aksaraylı İsmâ, eserini oluştururken gelenekten, bu konudaki başka eserlerden ve diğer İslami kaynaklardan yararlanmış olmalıdır. Bu da yazarın Arapça, Farsça gibi yabancı dillere vâkıf olduğunu ve iyi bir eğitim aldığını gösterir.

9. Eserde yer ve zaman kavramları belirsizdir. İslam kaynakları bu olayın Mekke'de Kâbe'ye yakın bir dağda gerçekleştiğini belirtmektedir. Yahudi geleneğinde ise Moriyya diyarında bir dağda bu olay gerçekleşmiştir. Belirtilen bu bölgenin tam olarak neresi olduğu belli değildir. Zaman kavramı ise hiç belli değildir. Hz. İbrahim'in MÖ 2200-2000 arasında bir dönemde yaşadığı rivayet edilmektedir. Bu olay, Hz. İbrahim'in yaşlılık döneminde (86 yaşından sonra) gerçekleşmiştir.

10. Eserin dili Eski Anadolu Türkçesi dil özellikleri taşımaktadır. Ancak eserin geç dönemde istinsah edilmesinden dolayı sonraki dönemlere ait dil özellikleri de esere

etki etmiştir. Böylelikle eser dil özellikleri bakımından çok katmanlı bir yapı arz etmektedir. Bu dil özellikleri Eserin Dili Üzerine Notlar kısmında incelenmiştir.

11. Eserin söz varlığının 275'i (%70.33) isim ve isim soylu kelimelerden, 116'sı (%29.66) fiillerden oluşmaktadır.

12. Eserin söz varlığı incelendiğinde toplam madde başları sayısı 391'dir. Eserdeki Türkçe kelimelerin sayısı 270 (%69,05), Arapça kelimelerin sayısı 76 (%19,43), Farsça kelimelerin sayısı 35 (%8,95) şeklindedir. Eserde 6 adet de (%1,53) kişi adı geçmektedir. Eserde Türkçe kelimelerin bu kadar çok olması eserin halk için yazıldığını göstermektedir. Bu tür halk hikâyeleri halkın kullandığı son derece sade ve akıcı bir Türkçe ile yazılmaktadır. Eserde var olan yabancı kelimeler de günlük hayatta kullanılan son derece basit ve genelde İslam dini ile ilgili kelimelerdir. Bu nedenle bu eserler Türk dili, edebiyatı ve kültürü açısından son derece önemli eserlerdir.

8. Kısaltma ve İşaretler

8.1. Kısaltmalar

Ar. = Arapça.

bk. = Bakınız.

Çev. = Çeviren.

F. = Farsça.

H. = Hicrî.

Haz. = Hazırlayan.

k.a. = kişi adı.

M. = Miladi.

vb. = Ve benzeri.

vd. = Ve diğerleri.

8.2. İşaretler

[] Beyitlerin çevirisi köşeli parantez içerisinde gösterilmiştir.

(?) Şüphe belirtir.

() Çeviride fazladan eklenen kelimeleri gösterir.

< Kelimenin kaynağını gösterir.

> Kelimenin sonraki şeklini gösterir.

- + 1. İsim tabanına gelen ek 2. Birleşik kelimelerin birleşimini gösterir.
- Fiil tabanına gelen işaret.
- / Bir kelimenin farklı şekillerini gösterir.
- // Farklı türden örnekler arasındaki geçişi gösterir.
- Bakınız.
- ↔ Karşılaştırınız.

Kaynakça

- AKALIN, Ş. H. vd. (2011). Yazım Kılavuzu, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKAR, M. (1987). Türk Edebiyatında Manzum Miraçnameler, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- AYVERDİ, İ. (2006). Misalli Büyük Türkçe Sözlük I-III, İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- BÜCÜK, T. (2013). İsmail Malatî'nin Destan-ı İsmail Adlı Eseri (Transkripsiyonlu Metin, Dil Bilgisi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- CLAUSON, Sir G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.
- ÇAĞBAYIR, Y. (2007). Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı, Ötüken Türkçe Sözlük I-V, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- DEMİRCİ, Ü. Ö. & Ş. KORKMAZ (2008). Şeyyâd Hamza, Yûsuf ve Zelfihâ (Giriş-Metin-Günümüz Türkçesine Aktarma-Dizin ve Sözlük-Tıpkıbasım), İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- DENY, J. (2012). Türk Dil Bilgisi, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- DEVELLİOĞLU, F. (2007). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük, Ankara: Aydın Kitabevi.
- DİLÇİN, C. (1991). Mes'ûd Bin Ahmed, Süheyl ü Nev-Bahâr (İnceleme-Metin-Sözlük), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- EDİSKUN, H. (2007). Türk Dil Bilgisi (Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ERGİN, M. (1993). Türk Dil Bilgisi, İstanbul: Bayrak Yayınları.
- GÜLDAŞ, A. (1996). Abdülvasî Çelebi: Halilname, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GÜLSEVİN, G. & E. BOZ (2007). Eski Anadolu Türkçesi, Ankara: Gazi Kitabevi.
- GÜLSEVİN, G. (2007). Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

HARMAN, Ö. F. (2000). “İbrâhim”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 21, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara: 266-272.

HARMAN, Ö. F. (2001). “İsmâil”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 23, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara: 76-80.

İZMİRLİ, İ. H. (1977). Kur’ân-ı Kerim Türkçe Anlamı (Ma’âni-i Kur’ân), İstanbul: Eren Yayınları.

KANAR, M. (2011). Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü, İstanbul: Say Yayınları.

KARAMAN, H. et al. (2007). Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

KAVRUK, H. (1999). Eski Türk Edebiyatı’nda Mensûr Hikâyeler, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

KOCASAVAŞ, Y. (2004). Türkçede Şahıs Zamirleri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KOCATÜRK, V. M. (2016). Büyük Türk Edebiyatı Tarihi, 3. Baskı, İstanbul: İkü Yayınevi.

KORKMAZ, [BULUT] T. (2017). Arzu ile Kanber Hikâyesi [Milli Kütüphane Nüshası 06 Mil Yz A 8618 ve Konya Nüshası 42 Kon 1882/2], (İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin ve Tıpkıbasım), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

KORKMAZ, Ş. & T. KORKMAZ BULUT (2019). “Eski Edebiyatımızda Hırsızlık Konulu Mensur Bir Hikâye: Hikâyet-i Uğru Abbâs”, Hırsızlık Kitabı, Ed. E. GÜRSOY-NASKALI, Kitabevi Yayınları, İstanbul: 467-478.

KORKMAZ, Ş. (2012). Eski Anadolu Türkçesine Ait Bir Manzum Hikâye Mecmuası (İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin ve Tıpkıbasım), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

KORKMAZ, Ş. (2020). “Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Bir Hikâye: Aksaraylı İsbâ: Hikâyet-i Şuhmâ [06 Mil Yz A 6823/2]”, Journal of Old Turkic Studies, 4/1: 98-151.

KORKMAZ, Z. (2007). Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KORKMAZ, Z. (2011). Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Örnekleriyle Türkçe Sözlük I-IV (1995). Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

ÖZALP, N. A. (2014). Hikâye-i Mevlidi’n-Nebi (Mevlid Hikâyeleri), İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.

ÖZKAN, M. (2000). Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi, İstanbul: Filiz Kitabevi.

SARI, M. & V. BALKAN (2000). “Kazim Meçi'nin Karaçayca “Ak Koçhar” (İsmail) Kıssası”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 9: 184-201.

STEINGASS, F. J. (1975). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Beirut: Librairie du Liban Publishers.

Şemseddin Sâmi (1985-1986). *Temel Türkçe Sözlük I-III (Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kâmûs-ı Türkî)*, İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları.

TIETZE, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı I: A-E*, İstanbul-Wien: Si-murg Yayınları.

TİMURTAŞ, F. K. (1994). *Eski Türkiye Türkçesi (Gramer-Metin-Sözlük)*, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I-XII (1993). 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

UZUN, M. (2000). “İbrâhim (Türk Edebiyatı)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara: 272-273.

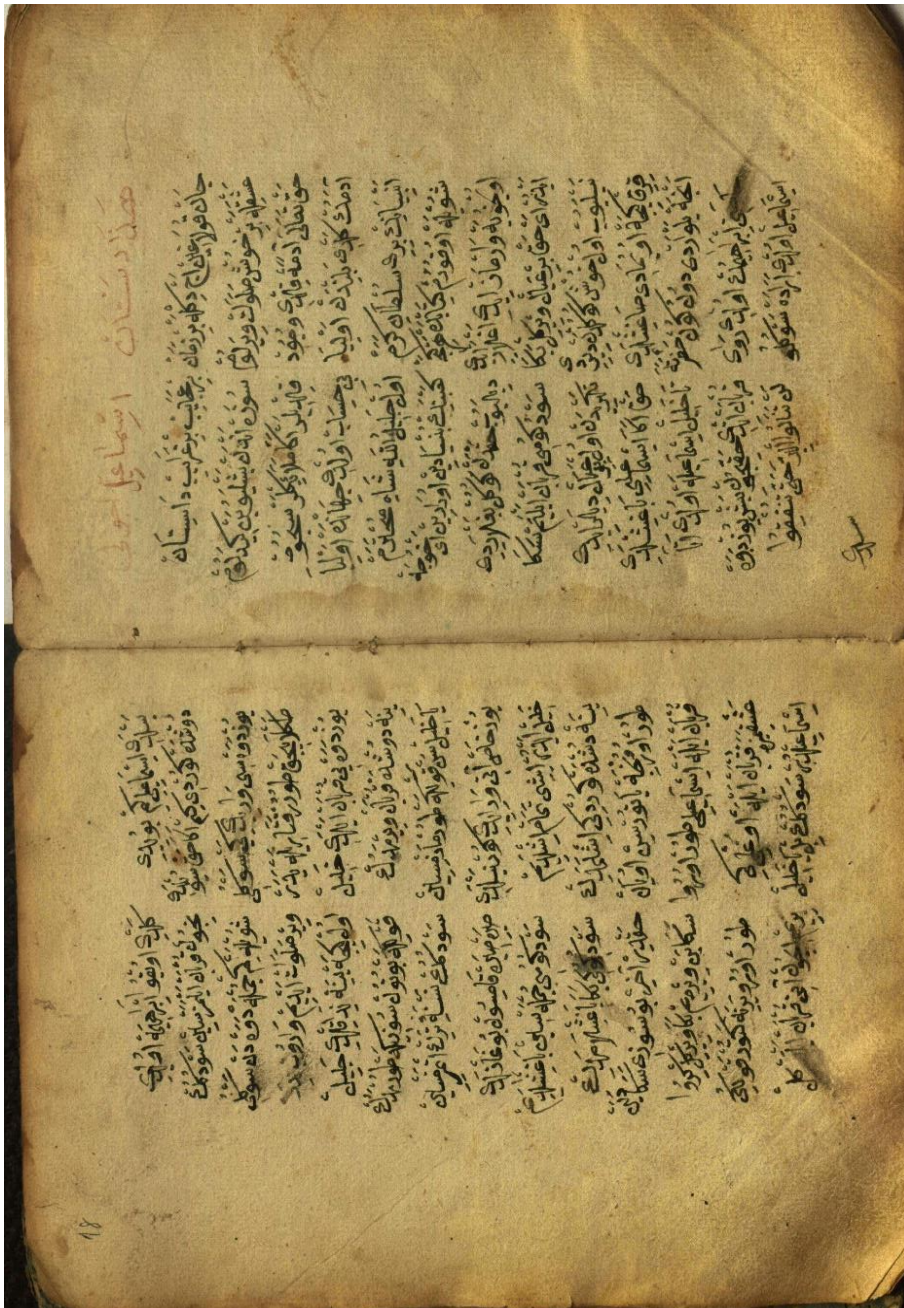
UZUN, M. (2001). “İsmâil (Türk Edebiyatı)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 23, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara: 80-82.

WENSINCK, A. J. (1967a). “İbrâhim”, *İslâm Ansiklopedisi*, 5/II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara: 878-879.

WENSINCK, A. J. (1967b). “İsmail”, *İslâm Ansiklopedisi*, 5/II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1110-1111.

XIII. *Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VIII* (1996). 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TIPKIBASIM

Millî Kütüphane 06 Mil Yz A 6823/5, 17b-18a

ات دور بوغان لایحی سن قوشل طوز عیال اسماعیل قاله یوشیل
 جوله خلیل الله اوزین اویوقون دوزنگ دتک آتی اوله صوزایک
 یینه اوتک اوزده شی کوزدی یه طوز عیال اوزخولک یوزخولک
 اوله یه بیس کین قوزده شی ده ششنگ دتک اشبوا ایسی
 کوزنگ یوز عیال طوی کوزک اوله نه دیس اوله ساق کوزک
 اوجودنه طوزدی خلیل الله اوزور خوز قیل اوله کوزک صلی صلی
 اوزخولک جوله اوجیم باله کوزک اسماعیل دتورن جونا غایک
 ایسراکی در سیم آله سینه یخانی اوده و ششده کانتیه
 کوزک اوزین سو کوزکیم دتورنه کوزک دتورنه کوزک
 ایسراکی اسماعیل اراکیم ایلرین خولک قیل ایسراکی
 کلرک اوجیم یوزدی کاهن اسماعیل یو کانتیه صاجین طوز
 کلرک اوزدی اوزی طولدی دیل کاکم عامیله خوشن صلی
 یزور دوست دتورک اوزی یه کما خوشن دوزنه ایتم آتی
 نه یوزدی صلی ایسراکی اوعالی یوشی لایحی المسک

طوزده کل خوش میسراک آلرک قنایک اسماعیل کوزک
 دتورک ایسراکی خوش طوز باشی طوز حلقه قوزک یوز
 طوزدی کانتیه اوزورده سکن عیال یوزایک یوزک
 اسماعیل طوزایک کوزک آتسباه اسماعیل کوزک
 کوزشون اوزیک عیال کوزک طوزک یوزایک یوزایک
 ایسراکی عیال کوزک جاریم دتورده ورا موز سن مینه
 کوزک سوزک کوزک علی یوزک کل یوزایک مینه
 جوله ایسراکی اسماعیل کوزک و بر صلی ایسراکی واروق
 جویک کوزک یوزور اوله اوزده کوزنه قوزور یوزایک
 کلرک ایسراکی یوزور ایسراکی اوزیک ایسراکی اوزیک
 کلرک اسماعیل ایسراکی کوزک سوزک جوق کوزک یوزک
 دوزور یوزایک ایسراکی کوزک کوزک کوزک کوزک
 اوزیک سن ویرایک اوله اویاه مینه وادی کوزک
 وارده اسماعیل کوزک کوزک کوزک کوزک کوزک

خوردی

19

Millî Kütüphane 06 Mil Yz A 6823/5, 18b-19a

كوزيك كوزيه ميسر كوزيكوزيه فونيك انيقه طلو سوزيه
 اي نجه زجره بنسايك انه شهاب الاسي انه قاني
 اي برقا نازيت اوله اسماعيل انه سوي نوخر زوني اي عامه
 رنجيب ابراهيمه اوله نيك ذلك اسماعيله ااسي سويك
 نه صومجيك ايك ايك ايك ايك ايك اوغلي قاني ايهم نجه دور
 ايلسن ايته ايشو سوزي بلو حق بوورد ك قران ايت اولك
 اسماعيل اوله اوله قران ايه لوي حق بوغلي نيس نيك
 زير امر نيك بونه اوله جليل دوستايه سوزيه ميه مريك جيل
 اسماعيلك ايه سوي تر اوله اوله اوله خليله م يوف ايشي نجه اوله
 كزي بوغري ايضاه اوله اوله قران ايه اوله اوله اوله قاني
 اي نيك جوند دوستا ايلوي سن بيك ارده ايلين بون اوله
 فون بوغري حمله المول سونيه لايه نوجا فوسوي لسان
 بوغري ايت نونه اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
 جونا ايه بوناي بوناي ايلين ايلين اوله اوله اوله اوله اوله

20

كرات اسماعيل قانيه سوزيه سكا ايك ايغري بيب ايك
 شريك دو كسر سينك ورايكي مستدنا ورتا غا ايسل نه
 زير طو ايل اوله سذك مسك ايك سني بوغري نه ايله اوله
 بكا و ندر اسماعيله قانيه اوله اوله اوله اوله اوله
 قراه كيك سني اناك اوله اوله سني بوغري ايك اوله اوله
 ايل ايك اوله سني اوله اوله سكا كلخ اوله سني ايله
 اوله اوله ايك ايه اوله اوله سكا ايله بو سوزي اوله اوله
 دوستايه سوزي سينك نجه سونايه سوزي سينك نجه
 جوند خيلام ديوق ايل اوله اوله اوله اوله اوله
 دوستا ايل ايك ايل ايل ايل ايل ايل ايل ايل ايل ايل ايل
 بونه مقب در صومجيك ايل ايل ايل ايل ايل ايل ايل ايل
 قاني سوزي نونه اوله اوله اوله اوله اوله اوله اوله
 كيك ايه ورايكي نجه اوله اوله اوله اوله اوله اوله
 ايلسن ايلسن سني بوغري خليل قانيه اوله ايك اسماعيل

Millî Kütüphane 06 Mil Yz A 6823/5, 19b-20a

اوله ديرنه چار اتره كرك
 چالدينينش كنجاني ارغلي
 اشعاع الدير شفاك كوزور
 الدير اشعاع انا منهن نور
 ناسنه بورگه كيم بقالين
 مهر كوزوره دريم دونيرين
 اول امانت نجاني سن ياله
 اول مسوق جفاف چارگون اولم
 يردن سنن بودركه ديك
 چون و صفت قاري چوگدرين
 الدير يا عني چونت بغاله د
 الدير يا بياكه ساهي كوكوم
 الوم يا امجوروب بو خان قخل
 چون چرد ي لارين و پوزورين
 چه چالدي نجاني چر كسدي
 اشعاعيل بكون ترك اترك كرك
 دهر الكريني كسهر يرم قلوب خب
 يوزورنه بجا بچي نبره ده و سر
 كور كركه بغاه يوزورچي نبره سوسر
 دهي هم يوزورچي ي قلم بيت
 بچوبوزورنه قيسا سوسر
 هم الوي قات بغاله آيت ايله
 سكا طوقنه يارمين اوده ينم
 انه كورنه فالتو كوسكيم
 نجاري اسوي نكس كوزورين
 اشعاعيل كدويه بقادي اغالدي
 عاصير اكي بچيون بقلو اولوم
 سكا مطبخ دوروزور غلده اشعاعيل
 حلقنه چالدي بيق يمش كوزورين
 نجه كسونه چك كسونه د و ب

ايسك اردي جفا ذك كوزنه
 اوردن اهرمه و يرك ابا
 ديك بكلم الهم الواسخ
 الا الله او من سن اوله ع
 فاذبح اوردم جفا ذم كوزنه
 اهرمه و يركه اول ايليس ايك
 او بوزور سكي في ايسن كوزنه
 اهرمه و يركه اول اوردن
 سني ويل ايلي دني اينا
 كوزي ايك جانكه لغت ماننه
 ايك اشعاعيل الهم ايلنه
 كوزنه اوردن و پوزورنه
 ايتا اشعاعيل جكم ذريه
 ايوغرا انا حله حله دوريه
 و پوزورنه شفا انا فوزورنه
 بوقا كوزنه شفاك قبا
 اولدوروزورنه و نكسك قبي
 كلمه اولس يوي سكا بلده
 سقايه اتم يترم ايك
 بنسچون نكس قاندين ايك
 موروزورين كوزورين سن كوزورنه
 اولدورده چم و اوردورون
 اولس اكي ايلنه شفاك او
 ايوغوروب سنه جفا ذم كوزنه
 كوزنه اهرمه و يركه
 ايوغورون كوزورون
 اشعاعيل حسني ترك ايم
 كوزورون كوزورنه ايوغورنه

Millî Kütüphanesi 06 Mil Yz A 6823/5, 20b-21a

بجا في قافر حليل جالدي طاشنه
 كسدي بجا قاراطا جي سندن تار
 تمام بچون اشكركه نو اندي
 كسده ديدني بقرن رب الجليل
 جمله ارك بو زوغنه فولدو سر
 يانه قلدي جونه اشيا حيل باشه
 حقي جيل حيدر اينا قلدي خطاب
 قوت تارا اولدي زدا اولون جاي
 قوج كوتدي قشيان ايجوت جيل نيل
 تيرينه كلاري يانرا صبح دورقندو
 بجه تمام ايليم من دورست ارشون
 اشيا عبادت سوكل كليل ديدك
 دورست دورستان سننه ايا حيا
 دورست خضر خضر اولدي حيف
 اشيا عبادت دورينه در زمان اولدي
 تا نما غلده نفسكده جاكليا سيات
 قهر سكرات مصطفا بيه والسلام
 مصطفا نيك روحنه ويره صلوات

سويله ايجان كو شينك بلبلي
 بركي بو تونه مراد المش دكول
 بوسولا ووزو بر حكايت ايدو قوم
 حسي بغير كوت ايدو حجاب
 الا كوتون دعا قلاري هسان
 كهر كل كلوش و با شينك حاليه
 سويلدي حسي بيه كالي سن قشور
 شوقله لاله الا الله دور
 جوتكده حسي دكلاري اشيو سوزدي
 دوي يوزه جوري مشرب باش
 تاله بنده حيرت سن اله سون
 دنيا ده سلطه ايدوم خايت اولو
 كلكرچ و كلكسا غشيو غوجدي
 وار ايدو اونه بدي برك شر و شينم
 اوله بدي نيك قوم حيله ارا ايدو
 دور قوشن باشلري التور ايدو

جان الندا كوتور دوزه دوط
 كسيه صر كوزو
 اصل داست ائذنه زوايت ايدو قوم
 بونه اصل باشدو كاليه حسي
 دله كلاري سن اراي نمان اولونان
 هم نلك الش ائذو احوا ايه
 كسدي حالي حكايت ايدو سنا
 سن سن حسي روح الله دور
 اذ ايدون باشه طولاري كوك
 سويله كسوزك اوله زين فاش
 يزومك اجماله حسيه قله ميس
 التور كوشن خريم طوليتلور
 قول من و اش اقليم جوتدي
 عيش ايدو دوزن كونه نمان ايدوم
 نمانو نل خويشيم است ايدو
 ايكه شوقه ايدو ايدو حيا ايدو

Millî Kütüphane 06 Mil Yz A 6823/5, 21b-22a

Received: 05.05.2020

Accepted: 17.05.2020

Published: 14.06.2020

JOTS, 4/2 2020: 376-436

Runik Harfli Eski Türk Yazıtlarındaki Ses Olayları

Phonetic Cases in Old Turkic Inscriptions with Runic Script

Mehmet HAZAR

Düzce University (Düzce/Turkey)
E-mail: mehmethazar@duzce.edu.tr

In this study, the phonetic cases in Old Turkic Inscriptions marked with Köktürk, which are based on Orkhon Turkish, are emphasized. First, an introduction was made with a short language history based on the literature research. Then, with the emphasis on the phonetic cases, a transition to scrutiny was made. In phonetic cases, first the vowels and then consonants were emphasized. According to the examples, examples of sound events were given with sub-items. This limited phonetic analysis was not compared to later Turkish dialects. It was made according to the borrowed languages and use of words in the text. Findings of new studies on voice changes were also attempted to be transferred here. Sample words are grouped under the title of 46 items. An example of the uncommon was given, a few of the common ones were given. The situations at the beginning, inside and after the words and suffix sound changes were shown. Five main items were identified in the in the conclusion. Then, suggestions and evaluations were made. Signs and bibliography have been added to the back.

Key Words: Old Turkic, Orkhon Inscriptions, phonetic cases, sound changes.

Giriş

Bütün proto dillerin takribi başlangıç noktası diğer bir ifadeyle bir üst zaman limiti vardır ve bu zaman aralığı çoğunlukla Mezolitik (Orta Taş Çağı-MÖ 22.000-10.000) dönemin sonu veya Neolitik (Cilalı Taş Devri-MÖ 1900) dönemin başı olarak tahmin edilir. Bu Cilalı Taş Devri kabaca 2,5 milyon yıllık insanlık tarihinde çok önemli bir dönüm noktasına işaret eder. Bu ziraata dayalı neolitik toplumların, siyasi erki de kapsayan biçimiyle gelişmiş örnekleri Mezopotamya'da 5.500 yıl öncesinden beri ortaya çıkan ve yazılı tabletlerinde Türkçe kelimelerin bulunduğu Sümer şehirleridir. Bu kentlerin oluşumu aynı zamanda tarih öncesi neolitik dönemin bitişini ifade eder. 12000 yıl önce Neolitik Devrim denen tarım devrinde meydana gelen dilin içtimai şartları, bugün bilinen anlamda dillerin tezahürü neticesini doğurmuştur. Proto Türk dili bu devirde kullanılmış bir dil ise başlangıç noktası MÖ 4500-4000 yıllarıdır. Eğer Proto Türk dilinden daha arkaik bir dil, mesela Proto Altay dili varsa, Proto Türk dili bu lisan çözüldüğü dönemde tezahür etmiş olmalıdır. Proto Türk dilinin alt zaman limiti ise mevcut Türk dil ve lehçeleriyle ilgili ilk verilere tesadüf edilen devir yani MS ilk bin yılın ortaları olmalıdır (Brendemoen 1998: 68).

Altay dil teorisini daha da genişleten Avrasyatik dil teorisi bağlamında Türkçe (Arıkoğlu 2007: 112) ve Farsça (Rezaei 2013: 30) denklikleri de dikkate alınca Türk dilinin karanlık devri¹ (Mermer 2009: 5) kuramsal olarak İlk Türkçe² (Çuvaş dil birliğinin başlangıcı Sümerce denkliklerden dolayı MÖ 3500 yıllar, bitiş ise MÖ 500'lü yıllara kadar)³ Hahameniş Dönemi Eski Persçesinin (MÖ 559-

¹ Rus bilginleri TOLSTOV ve TROFIMOVA'ya göre MÖ binli yıllara delalet eden, Sümerlileri andıran ve dilleri Türkçeye benzeyen ırklar Turan ovasında yaşamaktaydı. Bunların Avesta'da geçen 'Tûr'a' boyu oldukları sanılmaktadır (Esin 1978: 25). İlk Türkçe kelimelerin tespit edildiği Sümerce metinler MÖ 3100, yok olduğu düşünülen metinler ise MÖ 1800 tarihine denk gelmektedir. Türkler MÖ 3500 yıllarında bugünkü Türkiye'nin doğu bölgesinde idi (Tuna 1990: 259-289). Türk dilinin tarihî (karanlık) dönemleri için yaygın olarak kullanılan adlar şunlardır: 1. Altay Devri 2. En Eski/İlk/Ana/Erken Ana Türkçe Devri 'Pre Turkic/Proto Turkic', 3. İlk / Ön / Ana / Geç Ana Türkçe Devri 'Pre Turkic / Proto Turkic' (Karademir 2016: 550).

² İlk Türkçe devresi, ilk Türkçe I ve ilk Türkçe II olarak iki dönemde tetkik edilmiştir (Ceylan 1997: 39).

³ 'Erken Ana Türkçe MÖ 3000- MÖ 500' (Róna-Tas 2013: 49). Geç Ana Türkçe Devri/Ön Türkçe Devri, Ana Türkçe Devri: Çağdaş Türk lehçelerinin oluştuğu dönemdir. Tahminen MÖ X-IV. asırdır (Akar 2006:

330) ve Çinlilerin Hiong-nu dediği Hunların (MÖ III. yüzyıl, MÖ 46 Doğu Hun ve Batu Hun, 246'ya kadar) dili Ana Türkçe⁴ (milat sıralarından başlayıp VII. yüzyıla kadar) Eski Farsça (MÖ 550-330) yani I. Fetret Dönemi (MÖ 331-MS 224) Sâsânî 'ikinci' Pers İmparatorluğu (224-651) devri Partça, Soğdca,⁵ Harezme⁶ ve Hotancasının, Aşina⁷ boyunun kontrolünde (Ôsawa 2011: 253) ebedileşmiş yazı dili olan Eski Türkçe (Orhon, Uygur ve Karahanlı Türkçesi) ise Orta Farsçanın (Sakaca ve Baktrcenin, MÖ 330-MS 651) tarihine yakın bir döneme (VII-IX. asra) denk gelir (Rezaei 2013: 30 ve Eker 2010: 322).⁸ Berçik 'Fars, kavim adı' (KT K12) sözcüğü bu Farsça ve Türkçe münasebetine olan tanıklığın bir hatırası olmalıdır.

Avrupa-Asya ve Asya Runik alfabesi olarak ilk önce iki temel gruba ayrılıp XIII. yüzyılda tamamen terk edilen (Barutçu 2002: 203) Köktürk işaretleriyle yazıya geçirilen *Eski Türkçenin* ilk lehçesi olan Orhon Türkçesi 682 tarihli *Çoyren* yazıtıyla gün ışığına çıkar. W. RADLOFF ve V. THOMSEN ile başlayıp A. BOMBACI'ye⁹ ve

54). Bu dönemi Ana Türkçe diye olarak adlandıranlar, dönemin I-V. asırları ihtiva ettiğini düşünmektedirler (Korkmaz 2003: LXXIV; Üstüner 2015: 44). Ana Türkçe (Milât-MS V. yüzyıl) (Eker 2006: 111). Ana Türkçe (I.-VI. asırlar) (Tekin-Ölmez 2003: 16). Ön Türkçe Devri: MÖ XVII. asırdan II. asra kadar sürdüğü tahmin edilen bu devrin sonuna doğru, Türkçe (r-l~z-ş) değişmesi neticesinde tarihi lehçelere ayrılmıştır (Güneş 2002: 22). Geç Ana Türkçe MÖ 500- MS 400 olarak tahmin edilmektedir (Róna-Tas 2013: 49).

⁴ Türklerin atası Hunların diline ait tören kılıcı anlamına gelen ve Çin kaynaklarında geçen *king-lo*'nun yazıya geçmiş en eski Türkçe kelime olduğu düşünülmektedir. IV. yüzyıl başlarından kalan ve Çin kaynakta anlamı da verilen *Süke tılıkang/Bukuk-gu tutang* '(Düşman) ordusuna karşı çıkın, Bukuk'u (lideri) tutsak alın!' şeklindeki dize de ilk Türkçe metinlerdendir (Mermer 2009: 5).

⁵ 'Birinci Türk Kağanlığı dönemine ait ilk yazılı belge sayılan ve tipik Göktürk mezar kitabeleri özelliklerini taşıyan Bugut Yazıtı'nın toplam 29 satırdan oluşan üç yüzü Soğdca idi' (Eker 2010: 325).

⁶ Horezm ~ Harezme Türkçesi değil, Farsçanın tarihi bir lehçesidir.

⁷ Hunların (匈奴 *xiongnu*) farklı bir soyu (別種 *biezhong*) olup farklı/bağımsız bir bölük (部落 *buluo*) hâline gelen Türklerin (突厥 *tujue* 'Göktürkler') soyadları (姓 *xing*) 阿史那 *Ashina*'dır (Erkoç 2018: 54).

⁸ 716 yılında Hazar kıyılarına yakın Sul adlı Türk beyinin yönettiği Gurgan bölgesini Emevi Yezid bin Muhallab ele geçirdi. Emevî komutan Mesleme damadı Saîd b. Abdülaziz'i 720 yılında Horasan'a vali tayin eder ve Saîd ile Türk hakani Kürsül savaşı. Mesleme MS 731 yılında Türkler'in üzerine yürümüş, fakat Kafkas kapılarına ulaştıktan sonra daha da iç kesimlere ilerlemekten çekinerek geri dönmüştür (Hacıyev 2010: 137).

⁹ Köktürkçeye ait 'şad' unvanı ile ilgilidir (Bombaci 1974: 167).

C. ALYIMAZ'a¹⁰ kadar süren irdelemelerin konusu olan ve runik olarak adlandırılan Eski Türk yazıtlarında unvanlar dâhil olmak üzere yaklaşık 1000 ayrı sözcük mevcuttur (Ölmez 1995: 227).

Moğol tarihçisi Alaaddin Atâ' Melik Cüveynî (1226-1283) 1252-1260 yılları arasında üç cilt olarak kaleme aldığı *Tarih-i Cihan-Güşa*'sında ('İdikut'un Soyu ve Uygur Şehirleri' bölümünde Ordu Balık'ta (Karabalsagun = Mo. Harbalgas'ta) runiform alfabe ile yazılmış eski Türk yazıtlarından ilk söz eden kişidir. Bu bahsedilen üç dilli I. Karabalgasun yazıtı olabilir. Nicolae MILESCU (1636-1703) Rus Çarı Aleksî MİHAYLOVIÇ'in elçisi olarak Çin imparatorunun sarayına giderken (1675) Yenisey Irmağı civarında gördüğü bazı kaya yazıtlarını tasvir eder. Semen Ulyanoviç REMEZOV 1697 yılında yazdığı ve oğulları tarafından 1701 yılında tamamlanan *Çertejnaya Kniga Sibiri*'de bazı Yenisey yazıtlarının resimleri ve yazıtların metni hakkında malumat vermektedir (Aydın 2015: 27; Sever 2019: 286). Altay dilleri üzerine son teferruatlı malumatta Ana Türkçe, Türküt, Doğu Türküt, Eski Türkçe ve Köktürk işaretli Orhon Yazıtları silsilesiyle bütün Türk Dili ve üyeleri şematik olarak gösterilmiştir. (Blažek 2019: 86).

Resimden (pigdogramdan) düşünce yazısına (ideograma) geçiş¹¹ olan Köktürk işaretli (runik) yazıtlar keşfedildikleri 1721 yılından 2017 yılına (Aydın 2019: 7) ve runologistlerce deşifre edildikleri 1893 yılından yeni keşif ve deşifrelerle (Alimov ve Tabaldiev 2005: 125) günümüze kadar gerek Türkiye'deki gerekse yurtdışındaki Türklük bilimi âleminde çok ilgi görmüştür. (Scharlipp 2004: 309) Bugün Azerbaycan'da takdire şayan bir ilgi¹² olsa da alan yazınında ses yapısı ve ses özelliklerinin korunması dışında 'ses olayları' ile ilgili satır araları hariç bağımsız bir irdelemenin olmadığı anlaşılmaktadır (Aydın-Güner 2007: 33). Ses olayları ise ses birliklerinin artikulatorik (mahreç; dudak, diş, damak ve gırtlak

¹⁰ Engin Türkistan coğrafyasında uzun yıllar yapılan tetkikler neticesinde kadim Türk kültür ve medeniyeti, eski Türklerin hayatı ve inancı, eski Türk dilinin ilk yazılı abideleri olan (Kök)türk harfli yazıtlar ile ilgili ciddi bir arşive ve bilgi birikimine sahip olunmuş ve bunlar yurt içinde ve yurt dışında konuyla ilgili olan kongre, sempozyum ve konferanslarla paylaşılmıştır (Alyılmaz 2018: 4).

¹¹ 1889 yılı Helsinki'de neşredilen XXXII. Kara-Jous yazıtındaki bu geçiş rahatlıkla müşahede edilmektedir (Scharlipp 2004: 318)

¹² Azerbaycan Merkez Bankası tarafından beş manatının arka yüzünde Köktürk işaretleri 2005 ve 2009 baskısında resmedilmiştir: *Türük bodunug adı küsi yok bolmazun tiyin kaşım ... kagan olurtum* (KT D25).

olarak seslerin çıkartılması) ve akustik (yankıbilim) özellikleri göz önüne alınarak yapılmaktadır (Coşkun 2011: 347).

Ölçünlü yani yazılı dili olarak en az 1300 yıllık bir tarihe sahip olan Türk dili,¹³ süreç içerisinde hem kendi dil yapısından kaynaklanan gelişmelerle hem de kültürel ilişkiye girdiği diğer dillerin etkisi ile değişimlere uğraması Eski Türkçe döneminde yazılı olarak görülmeye başlamıştır. Genel olarak ses olayları; ses türemesi, ses düşmesi ve ses değişimi biçiminde ortaya çıkar (Sevinçli-Çiçek 2019: 1235, 1264). Dil birliklerini sözcük olarak oluşturan sesler tesadüfî bir şekilde bir araya gelmezler. Sesler boğumlanma yerleri ve biçimleri bakımından birbirinden farklılaşır. Bazı durumlarda benzer sesler yan yana gelirken kimi hâllerde de seslerin tekrara düşüp telaffuz zorluğu çıkardığı için aykırılaştığı da olur. Türkçede sıkça rastlanılan ses olaylarının bir kısmı (ses düşmesi, ses benzeşmesi, kaynaşma vb.) konuşma sırasında çabadan ve zamandan tasarruf ederek konuşmada kolaylık sağlamak gayesiyle yapılır. Bir dilbilgisi terimi olarak buna *en az çaba kuralı* denir. Dilde, oldukça mantıklı gelen bu durumun tersine kelimenin söyleyişinde daha çok çaba isteyen değişimler de yani ‘en çok çaba yasası’ olabilmektedir (Öztürk 2017: 2182). Bu değişimlere ünlü türemesi, ünlü genişlemesi, ünlü kalınlaşması, ünsüz türemesi, ünsüz ikizleşmesi gibi fonetik hadiseler misal olabilir. Ayrıca, kaynak dilden (tarihî dönemdeki lehçeden veya yabancı dilden) gelen ve Türkçenin şekil hususiyetlerine tabi olmayan birtakım kelimelere Türkçe ifade hususiyeti kazandırıldığı hâllerde de ses olayları görülmektedir. Ses olayı, çoğu vakit dil seslerinin oluşturdukları anlamlı ve görevli ses birliklerinde uğradıkları değişiklikler iken bazen anlam değişikliği oluşturmayabilir.

¹³ Moğolistan’daki ‘Sansat-Ula/Baga Sansar’ dağının güney eteğindeki kurganda bulunan Çoyr(en) Yazıtı 682-691 ‘II. Göktürk Kağan Dönemi mezar taşı olarak dikilen anıt’ (Klaštorniy 1969: 9): *(e)lt(ä)r(i)ş q(a)q(a)nqa [içikij ~ içikig] ög(ü)ni s(ä)b(i)ni b(a)r(i)ŋ üç(ü)nç ay y(i)tiqa (a)d(i)r(i)ld(i)m(i)z (a)t t(a)b(a)rda tun b(i)lgä [şad ~ çad] tun [y(ä)g(ä)n ~ yeg(ä)n] (ä)rkin [tulku] b(i)t(i)d(i)m irk [açıg] (a)yg(i)l baŋa* ‘İlteriş Kağan’a tâbi olun. Öğünüp sevinerek yaşayınız. Üçüncü ayın yedisinde ayrıldık attan davardan Tun Bige Şad Tun Yeğen Erkin. Yekpare yazdım. Falı (kaderi) acı de bana’. Bk. *içik*- ‘tabi olmak’ (KT D10, Moyun Çor D6-7), *tulku* ‘yekpare’ (Tar. B3), *çad* ‘yüksek bir unvan’, *y(ä)g(ä)n ~ yeg(ä)n* ‘yeğen’ (Suci 8), *açığ* ‘acı’ (Ozn. I) (Tekin 2003: 237-259). *Irk Bitig*’te fal ve kader anlayışı için bk. “Şimdi sevgili çocuğum, şöylece biliniz: Bu fal kitabı iyidir. Fakat (yine de) herkes kendi kaderi üzerinde güç sahibidir.” (Tekin 2004: 34).

Ses olayları ünlü uyumu, bağlanma ünlüsü, ünsüz uyumu; ünsüz-ünlü benzeşmesi, ünsüz korunması, ünsüz benzeşmesi, ünlü değişmesi, ünsüz değişimi (yumuşaması), ses düşmesi, ses türemesi,¹⁴ ünlü daralması, aykırılışma, göçüşme (yer değiştirme) vb. ses etkileşimlerinden oluşan ses olaylarıdır (Coşkun 2011: 365). Ses olayları eş zamanlı, art zamanlı ve betimlemeli olarak üçe ayrılır.

Eski Türkçede ses olayları çoğunlukla karşılaştırma olarak dil gelişimi süreciyle örtüşecek şekilde [*Ana Türkçe > Eski Türkçe (Köktürkçe) > Orta Türkçe (Oğuzca) > Yeni Türkçe (Osmanlı Türkçesi) > Çağdaş Türkçe (Türkiye Türkçesi)] karşılaştırmalı olarak yapılırken nadiren eş zamanlı (Eski Türk Lehçeleri Köktürkçe, Eski Uygur Türkçesi ve geçiş lehçesi Hakaniye veya Karahanlı Türkçesi) olarak kendi içinde yapılır. Köktürkçeye göre Eski Uygurcadaki ve bazen DLT yani Karahanlıcadaki Eski Türkçenin üç lehçesini de içeren ses değişmelerinin incelemesi yapılmıştır (Erdal 2004: 86). Burada temel tarihî lehçe yani incelenen metinler Eski Uygur Türkçesine aittir. Eski Türkçe için betimlemeli (tasvirî, açıklayıcı) çalışma Rusça olarak yapılmıştır (Kononov 1980: 256). Bunun dışında sözcükler ve ekler incelenirken satır aralarında dip not olabilecek irdeleme ve açıklamalar yapılmıştır. Bu çalışmada eskicil ögelere de yer verildiğinden korunmalar söz konusu olduğu için tasarlanan İlk Türkçe (Pre-Turkic, ŞAZ ‘Eski Doğu Türkçesi’ ve LİR ‘Eski Batı Türkçesi’, Çuvaş-Türk Dil birliği devri) ve öncelikle eskicil ve birincil uzunluklara ulaşmayı sağlayan Türk lehçelerinden (Çuvaşça gibi uzak lehçe olan ‘s grubu’ ve uzunlukları diftonglar şeklinde koruyan Yakutça, eskicil olarak Köktürkçenin devamı olan ve aşırı şekilde uzun ünlüyü koruyan Halaçça ile uzun ünlülere yükselen diftong şeklinde sahip olan Yakutça ve uzun

¹⁴ Orhon yazıtlarından beri görülen ses türemeleri Türk dili tarihi dikkate alınınca daha azdır. Önce /y/ ve /h/ ünsüzü ile dar ünlüler türer. Birincil uzun ünlü kısalmasını sebep olduğu Ana Türkçeden gelen kelimelerde, sonra Türkçenin ses sistemine uydurulmasıyla alınma kelimelerde görülür. Uzun ünlünün kısalması ve dil dudak senkronizminin bozulması ses türemesinin temel sebebidir. Eklerde daha çok pekiştirme işlevindeki /n/ ünsünün görülmesinin sebebi ekin genişlemesinden kaynaklanır (Senninli-Çiçek 2019: 1263).

ünlü bulunduran Türkmen Türkçesinden)¹⁵ yeniden kurulan Ana Türkçe¹⁶ ile karşılaştırma da söz konusudur (Golden 2018: 9).¹⁷ Çünkü uzun ünlüler nitelik değişmesine uğrayıp ötümsüzleşme, ön seste türemesi, ünsüz ikizleşmesi, öndamak-sıllaşma, ünsüz türemesi gibi ‘seslik (fonolojik) izler’ bırakmıştır (Hayırsever 2018: 277). 1963 yılından beri gelen bir birikimin neticesi olan ‘Orhon Türkçesinin Grameri’, ses bilgisi başlığı altında ünlü ve ünsüzler bölümlerine ayrılarak örnekleriyle çerçeveyi oluşturmuştur (Tekin 2003: 43-64).

Bu çalışma ise eski birikimlere yapılan ‘yeni katkılar’ da eklenerek Köktürk işaretli metinler (tasviri/betimlemeli gramer) ve gerekirse (art zamanlı/diyakronik gramer) ‘daha eski tasavvurlar’ üzerine yapıldı. Yukarıdaki kısa alan yazını irdelemesinden sonra aşağıda Orhon yazıtları ve ilgi çalışmalarda saptanan ses olayları sıralandı.

Bir sözcükte birden fazla ses değişmesi olunca aynı örnek birden fazla ses olayında gösterilmektedir.

¹⁵ Uzak Türk lehçelerini tarihi tam olarak bilinmeyen eski dönemlerde genel Türkçeden ayrıldığı için Çuvaşça, Yakutça ve Halaçça diye Türk dilinin kolları olarak isimlendirme uygun olabilir ancak yakın dönemde yazı dili olan ve anlaşma düzeyi yüksek olan ve en azından aynı dil grubu içerisinde yer alan bizim için Oğuz grubu içerisindeki Türkmen diyalektine Türkmen Türkçesi denmesi daha doğru olur. Kazaklar, Türkiye Türkçesine sadece *Türük+şe* (< türük <*török [-> And. Ağz. türç k# ve e# ünsüzünün kelime kökü ve ekte ses düşmesiyle, Tür^kç^e]) demektedirler. Çok sayıda ortak sözcük sistemli olarak değişen ünsüz sistemine dayandığı (/ş/ > /s/ sonra /ç/ > /ş/, /-y/ > /-j/, /t/ > /d/, /b/ > /m/, /b/ > /v/, /ğ-/ > /w-/ , /f/ > /p/, /’/ > /ğ/, /-va/ > /o/ ve eklerdeki ünsüzlerde ileri seviyede ötümsüzlük ve akıcılı (sonant) uyumu) için öğrenilmesi kolaydır (Tamir 2003: 322).

¹⁶ İlk Türkçe [ş < l > r > z; *oğuş* ‘boy’ ve *oğul* ‘evlat’ gibi] *Oğur* ve *Oğuz* < *okur*², *ok* ‘boy, teşkilat’]. /*ş/’nin zayıflayıp /l/’leşmesi de düşünülmektedir (Barutçu 2002: 204).

¹⁷ 6. ve 7. dip nota bk.

I. Ünlülerde Ses Olayları

I.1. Birincil (Asli) Uzun Ünlünün Korunması¹⁸

Söz sonunda, söz içinde ve eklerde de uzun ünlü tespit edilmiştir (Tuna 1988: 227). Aşağıda sırasıyla görülecektir.

1.1.

Ana Türkçede olan birincil uzun ünlünün söz başında yazım özelliğinden dolayı¹⁹ korunmuş olması fonemik anlam ayırt edici özelliكتedir: *āç* ‘aç, tok olmayan, acıkmak’, *āt* ‘ad’ (Foy 1900: 192 193); *āz* ‘az, birkaç, çok değil’ (KTG 10) < İT (İlk Türkçe) *b*hār*, *āç*- ‘aç’ (BK D38).

1.2.

Ana Türkçede olan birincil uzun ünlünün kök sesleminde yazım özelliğinden dolayı korunmuş olması: uk/ku hece işareti: *bu^uka* ‘boğa’ (Ata 2011: 150), *k^uut* ‘talih’, *k^oop* ‘çok’, *k^uubrat*- ‘derletip toparlamak’ (Tekin 2003: 34). *özüm : kuutum : bar : için : kağan : olurtum : kağan : olurup : yok : çıqañ : bodunuq : koop : kuubrat-dım : ‘benim (de) talihim olduğu için, hakan (olarak tahta) oturdum. Tahta oturup yoksul (ve) fakir halkı hep derleyip topladım.’* (KT D29).

¹⁸ Kök vokalindeki birincil uzun ünlü kaybolurken bıraktığı ‘seslik iz, (sözcüğün diğer seslemlerinde de) ağırlık uyumunu’ dengeleyerek ünlü genişlemesine, ünsüz türemesine, seslem türemesine, diftonglaşma (alçalan diftong) veya iç seslemde ünsüz türemesi, ünsüz ikizleşmesine (gemination) [- *i:ki > Kzk. (y)eki/eki/āki - Yak. ve Çuv. *ikki*, **bjr* > Çuv. *piri* ‘bir, sayı’, Çuvaşçada **ūç* > viz’z’e, *ūç* >> viç ‘üç’; **bi:ş* > Karag. *beş* ‘beş, sayı’, **āne* >> (yazıda) *anne* ‘ana’] ve üsüz ötümlüleşmelerine dengeleme prensibine bağlı olarak ses olaylarına neden olur. ‘Normal vokalin teşekkülündeki ses telleri ihtizaz adedi uzun vokallerinkinden daha azdır. Uzun vokal normalleşince ‘ağırlık uyumu’ bozulur. Kaybı karşılamak ve dengeyi yeniden sağlamak için sonraki ötümsüz konsonun ötümlüleşmesi hal şekillerinden biridir. Böylece azalan vibration, eklenme suretiyle yeniden çoğalır; enerji uygun bölümlere dağıtılmış olur.’ (Tuna 1988: 276-277).

¹⁹ Sözcük başında /a/ ve /e/ ünlüsünü gösteren işaret yazılmaz, yazılırsa birincil uzun ünlü kabul edilir. Uzun /ā/ ünlüsü *āç* ‘aç’ (BK D38), *āç*- ‘açmak’ (BK K6), *āt* ‘ad, unvan’ (BK D41) sözcüklerinde yazılmıştır (Tekin 2003: 25).

1.3. Birincil uzun ünlüden gelen ve sözcüğün kök sesleminde bulunan kapalı /é/²⁰ < */i:/ ünlüsünün korunması: Yenisey yazıtlarında /é/ harfi ile yazılan sözcükler şunlardır: *éki* ‘2’, *él* ‘halk’, *éş* ‘arkadaş’, *ét-* ‘düzenlemek’, *bél* ‘bel’, *béş* ‘beş’, *yéti* ‘yedi’, *yétmiş* ‘yetmiş’, *kéş* ‘sadak, okluk’ (Ata 2011: 85).

1.4.

Diğer uzun ünlüler: *ī* ‘orman’, *ī+gaç* ‘ağaç’ T 25-26, *yōk~yook* ‘yok’ (KTD 11), *buuka* ‘boğa’, (yazımda belli olmasa da) *ur-* [ūr-] ‘vurmak’,²¹ /uzun e/ *ēsni* ‘hatırla!’ (Tuva I 3) (Tekin 2003: 46). Karşılaştırma ile anlaşılan başka uzun ünlüler de vardır (Tekin 2003: 49). Ancak yazımla anlaşılmadığından ve çalışmayı genişletmek için bu örnekler üzerinde durulmadı. Bir örnekle yetinildi.

1.5.

Birincil uzun ünlünün neden olduğu ses olayları şunlardır:

1.5.1. Ünsüz Ötümsüzleşmesi

Kök. (Orh.) *öd* ‘öd, safra kesesi’ < AT **ōt*, (Özek 2013: 652). Türkçede tek heceli sözcüklerden başka çok heceli sözcüklerin sonundaki /ç/, /k/, /k/, /t/ ünsüzlerin ötümlüleşmelerinin sebebi uzun ünlüyle alakalı olmasıdır (Tuna 1988: 275).

1.5.2. Ünsüz Türemesi

Aşağıda ünsüzler başlığı altında yeri gelince tekrar işlendi.

²⁰ Ana Mo. için /e/, /é/, /ē/ ve /ē/ olmak üzere toplam dört e sesinin kabul edilmiş olduğuna ve bunun birincil olup olmadığından kuşkulandığı belirtildikten sonra birincil /é/ sesinin hangi koşullarda Ana Türkçede bir é sesinden geliştiği sorusuna yanıt verebilmenin güçlüğü olduğu (Poppe 1960: 102-106) konusuna değinildikten sonra Ana Türkçede çoğunluğu kapalı uzun e ile kurulan sözcük listesi verilmiştir. Ana Türkçede kısa /é/ ile kurulan ve i/e ile karşılanana sözcükler ise şunlardır: *éb-* ‘acele etmek’, *ivedi* ‘çabuk davranma zorunluluğu, çabuk yapılan’ < *év-* ‘acele etmek’, *élt-* ‘iletmek’, *éşit-* ‘ișitmek’, *kértü* ‘gerçek’, *séz-* ‘sezmek’, *yégirmi* ‘yirmi’, *yelin* ‘kısırak memesi’, *yér* ‘yer’ (Ceylan 1991: 164).

²¹ AT *hūr* > ET *ur-* > ETT *vur-* ‘vurmak’ (Özek 2013: 651).

1.5.2.1.

#y- ünsüz türemesi (sandide) görülür (Tekin 2003: 78). Ön seste (söz başında) /y/ türemesi: Kök. (Orh.) *yıd-* ‘göndermek’ < AT **id-*, Kök. (Orh.) *yılpagut* ‘yiğitler, alpler’ < İT **alppagut* (Özek 2013: 655).

1.5.2.2. Söz İçinde /y/ Türemesi

Yan yana gelen iki ünlü arasındaki boşluğu doldurmak için kullanılan biricik ses (Pekacar-Erdem 2011: 231) /y/ türemesiyle bertaraf edilir; *yır(ı)+y+a* ‘kuzeyde’ (KT G1) vb. (Tekin 2003: 78).

1.5.2.3. Söz Sonunda /y/ Türemesi

Uzun /i/ ünlüsü kısalırken alçalan diftong şeklinde iz bırakır: *iniy*[+gün+üm] ‘erkek kardeşlerim’ < **iniy* < **ini*: [krş. Yak. *ini*: ‘erkek kardeş’] (Tekin 2003: 101).

1.5.3. Diyalekt (ağız) görünümü /e/ ve /i/ Ünlü Genişlemesi

eki, *iki* < AT **i:ki*, daha sonra Uygur yazısında /e/ ünlüsü görülür *ekinti* ‘ikinci’ (Erdal 2004: 52). Ünlü genişlemesi uzun ünlüyle alakalıdır (Tuna 1988: 275).

1.5.4. Birincil Uzun Ünlü Kısalırken Ünlü Değişmesi

Burada öndamaksıllaşma sonucu uyumdan çıkılma görülür.

1.5.4.1. /i:/ > /i/

tida ‘tutarak’ (KT K11) < **ti:d-* ‘engel olmak’ (Tekin 2003: 50, 57).

1.5.4.2. /i:/ > /ɪ:/

titin- ‘yırılmak’ (IB 44) < **ti:tɪn-* (Tekin 2003: 50).

1.5.4.3. Ünlü İkizleşmesi

1.5.4.3.1. Diftong

1.5.4.3.1.1. Alçalan Diftong

/i:/ > /iy/: *iniy+gün* ‘erkek kardeşler’ < *ini*: (Tekin 2003: 58).

1.5.4.3.1.2. Yükselen Diftong

/ö/ > /üö/: *üöz* (Uyuk Turan yazıtı) < **öz* (Tekin 2003: 58).

1.5.4.4. Diğer Hecelerde Uzun Ünlü

Çalışmanın hacmini artırmamak için birer örnekle yetinilmiştir.

1.5.4.4.1. Söz Sonunda Uzun Ünlü

$a^a t < -\bar{a}$: *ata*^asız ‘babasız’ (Uybat II) < **atā* (Tuna 1988: 227).

1.5.4.4.2. Kapalı Son Hecede Uzun Ünlü

$/u^u/ < /ū/$: *orku*^un ‘ırmak adı, [Yüce Hun anlamında]’ (Şine Usu Kuzey III 13) < **orkūn* (Tuna 1988: 227).

1.5.4.4.3. Orta Hecede Uzun Ünlü

$/a^a/ < /ā/$: *ula*^atı ‘ekleyerek’ (Yazma IV) < **ulātı* (Tuna 1988: 227).

1.5.4.5. Eklerde Uzun Ünlü

$+/a^a/+ < +\bar{a}$: *başla*^ap- ‘başlayıp’ (II 96) < **başlā-* (Tuna 1988: 227).

1.6.

Uzun ünlüye sahip kapalı heceden sonra görülür: $/o/(ı) < /ō/$; *yokı bol-* < **yōk bol-* (Tekin 1975: 232). Aşağıda ünlü türemesinde de değinildi.

2. Ünlü Benzeşmeleri

2.1.

Derecesine göre yakın, yönüne göre ilerleyici benzeşme: *ülüg* ‘kısmet, nasip, paya düşen’ (BK D23) < *üle-* ‘paylaşmak’ {- (X)g} fiilden isim yapım eki, ilerleyici yönde yakın ünlü benzeşmesi ile *ülüg*, 3. kişi iyelik eki {+(s)i} art ünlülü sözcüklerde ünlü uyumuna girme eğilimindedir: *sabın* ‘sözlerini’ (T 22) < *sab+in* (KT K9), *usın* ‘uykusunu’ (T19) < **ū+sin*. 1. kişi iyelik eki almış sözcüklerin belirli nesne durumlarında da benzeşme görülür: *başımın* ‘başımı’ < **başımın*, vb.

2.1.1. Uzak Benzeşme

sök- ‘diz çökmek’ (KT D35) < *çök-* (Gürer 1990: 62) < AT **çöy-*; *antag* < *anı+täg* (T29), iki sözcük arasında gerçekleşen ilerleyici uzak şekilde ünlü benzeşmesi, aşağıda gösterildiği üzere ünlü düşmesine de örnek: *b(i)rd(i)n-yän* ‘güney tarafından’ (T11) < **birdin yan, öjdün-yän* ‘doğu tarafından’ (T 11) < *öjdün yan; erür barur*

‘(serbestçe) gelir gider, bağımsız’ (KT K1, BK D29) < *erür barır, yatu kalur ‘yata kalır’ (T19) < *yatu kalır.

3.1.2. Gerileyici Benzeşme

Söz içindeki düz-dar ünlü kendisinden sonraki yuvarlak ünlünün etkisiyle çevre koşuluna uygun olarak gerilek bir biçimde yuvarlaklaşır; *yaratunu uma-* ‘kendiniz düzene sokamamak’ < *yarat(i)nu uma-* (BK D9), *yütürüp* ‘yitirip’ (IB 24) ~ *yitür-* (BK D7), *siñök(ü)g* ‘kemiklerin’ (BK D20) < *siñö-kün* (KT G24), *büntägi* ‘bunun gibi’ (T57) < **bunu tägi*.

2.2. Damak Uyumu (Assimilation Palatale ‘Dil Benzeşmesi’)

Artlık-önlük, kalınlık incelik uyumudur. Damak uyumuna giren ekler:

2.2.1.

Olumlu sıfat eki {+lXg}/{+lXk}: *baş+l(i)g* ‘mağrur’ (KT D2), *kinl(i)g* ‘mis kokulu’ (BK K1) (Tekin 2003: 55).

2.2.2.

İkinci kişi teklik {-d(X)g}/{-d(X)ŋ} ve çokluk {-d(X)m(X)z}/{-d(X)g(X)z} kesin geçmiş zaman ekleri: *bar-d(i)g* ‘gittin’ (BK D20), *içik-d(i)ŋ* ‘bağımlı oldun’ (KTD 31); *bir-t(i)m(i)z* ‘verdik’ (KT D20), *bar-d(i)g(i)z* ‘vardınız, gittiniz’ (KT GD) (Tekin 2003: 55).

2.2.3.

Yer-yön bildirme eki {+D(X)n}: *kur(i)+dın* ‘batıda’ (KT B1), *bir+d(i)n+yän* ‘güney tarafından, güneyden’ (T11) (Tekin 2003: 55).

2.3. Dudak Uyumu (Assimilation Labiale ‘Dudak Benzeşmesi’)

Yuvarlaklaşma, diğer bir ifadeyle Yakut, Altay ve Kırgız Türkçesinde bulunan dudak çekerliliği (labial attraction)²² Orhon yazıtlarında bir ağız (diyalekt) özelliği olarak görülmektedir: *orto* ‘orta’ (KT G2), *törö* ‘sözlü yasalar’ (KT D1) (Gülsevin 1990: 61), *olortokum* ‘(tahta) oturduğum’ (BK D36).

²² Kırgız Türkçesinde yuvarlak dar /U/ hariç ekleşmede /o/ ve /ö/ görülmesi (Okçu 2019: 225).

Belki günümüz Kırgız Türkçesinde gelişen ileri seviye dudak uyumunu hazırlama ve birinci hecenin dışında (ikinci hecede, nadiren üçüncü hecede de) yuvarlak ünlüyü bulundurma; *bodun* ‘halk’ (KT D26) < **bodun*, *buzdumuz* ‘bozguna uğrattık’ (KT D31), *ol(o)r-* ‘oturmak’ (T8), *olortum* ‘tahta oturdum’ (KT D 26, vb) < **olordum*, *olortok* ‘tahta oturduğu’ (KT D17), *ötüntök* ‘arz ettiğim’ (T15) < **ötündok*, *tuñukuk* ‘Tunyukuk’ (genel olarak) < *tunyukuk* (BK G14) < tun ‘ilk’ + yukuk ‘vezir’, *uğuztum* ‘sevkettim’ (T15), *uğuzt[ok]* ‘sevketti’ (KQ D1), *yañdok* ‘dağıtılmış olanlar’ (Tekin 2003: 68, 75, 76, 77), *töpö* ‘tepe’ < **täpä* (Erdal 2004: 94) [bk. /ä/ > /ö/, /p/ > /b/], *boto* ‘deve yavrusu’ (Aydın 2013: 39).

2.2.1.

Bağlama ünlüleri dudak uyumuna girer; *Karluk+(u)g* ‘Karlukları’ (KT K2), *siñök+(ü)ŋ* ‘kemiklerin’ (KT D24), *totok+(u)g* ‘askeri valiyi’ (KT D38) (Tekin 2003: 54).

2.3.2.

Dudak uyumuna (düzlük ve yuvarlaklık uyumuna) giren ekler: *kinl(i)g* ‘mis kokulu’ (BK K11), *başl(i)g* ‘mağrur’ (KT D2); *muñlug* ‘dertli’ (IB 22), *küçlüg* ‘güçlük’ (Tekin 2003: 55).

2.4. Dudak Uyumuna Giren Ekler

2.4.1.

Olumlu sıfat eki {+lXg}: *muñlug* ‘dertli’ (IB 22), *küçlüg* ‘güçlü’ (IB3), *top(u)lqu-luk* ‘delmek için’ (T13), *üzg(ü)lük* ‘kırmak için’ (T14) (Tekin 2003: 55), *özlük* ‘kişiy’e ait, şahsi’ (Küli Çor D3) < öz ‘kendi’, *yazuklug* ‘kabahatli’ (BK D2) (Tekin 2003: 259).

2.4.2. Birinci teklik {-t(X)m} ve Çokluk {-tXm(X)z} Kesin Geçmiş Zaman Ekleri

buz-d(u)m ‘bozguna uğrattım’ (BK D24), *kälür-t(ü)m* ‘getirdim’ (KT G11), *süŋ(ü)ş-d(ü)m(ü)z* ‘savaştık’ (BK D28) (Tekin 2003: 55).

2.4.3. Yer-Yön Bildirme Eki {+D(X)n}

öŋ+d(ü)n+yan ‘doğu tarafından’ (T11) (Tekin 2003: 55).

2.4.4. İsimden İsim Yapım Eki {+(X)ş}

öd+üş 'tam gün 24 saat' (BK GD) < *öd* 'zaman' (KT G1), *ur-uş* 'savaş' (Ongin 10) < *ur-* 'vurmak, dövmek' (KT D36).

2.4.5. Fiilden İsim Yapım Eki {-(X)k}

közün-ük 'çadır penceresi' (IB 27) < *közün-* 'görünmek', *tor-uk* 'zayıf' (KT D9) < *tor-* 'zayıflamak, bitap düşmek' (KT G9), *yaz-uk* 'günah' (BK D36) < *yaz-* 'yanılmak, hata etmek', krş. *yazın-* 'yanılmak, hata etmek' (BK D17), *yazuklug* 'kabahatli' (MQ D2).

2.4.6. Fiilden İsim Yapım Eki {-(X)m}

öl-üm 'ölüm' (IB 13) < *öl-* 'ölmek' (KT K10).

2.4.7. Fiilden İsim Yapım Eki {-(X)n}

bul-un 'tutsak, esir' (Küli Çor B5) < *bul-* 'elde etmek, ele geçirmek' (KT D31).

2.4.8. Fiilden İsim Yapım Eki {-(X)ş}

ur-uş 'savaş' (Ongin 10) < *ur-* 'vurmak, dövmek' (KT D36).

3.2.7. Ettirgen Çatı Eki {-gUr}

od-gur- 'uyandırmak' (IB 20) < **od-* 'uyanmak', krş. Uygurca *odug* 'uyanık', *odug sak* 'uyanık, dikkatli' [ikileme *odug sak* 'uykusu hafif kimse'] (Ölmez 1998: 35).

2.4.9. İkinci Çokluk Kişi İyelik Eki {+XηXz}

tay+gun+uñuz (KT GD) 'tay (gibi oğul)larınız'.

2.4.10. Ünlü Türemesi de Sayılabilen Bağlama Ünlülerinin Dudak Uyumuna Girmesi

Karluh+(u)g 'Karlukları' (KT K2), *ög+(ü)m* 'annem' (IB 58), *siñök+(ü)ñ* 'kemiklerin' (KT D24), *ok+(u)n* 'ok ile' (KT D33) (Tekin 2003: 54).

3. Uyumsuzluk

Alınma kelimelerde görülür: *ançola-* 'sunmak, takdim etmek' (KT D32) < Çince *an chang* + Türkçe {+lA-} (Ölmez 1995: 228).

3.1. Damak (Artlık-Önlük) Uyumuna Girmeyen Ekler

3.1.1. Üçüncü Kişi İyelik Eki²³ {+(s)i} 1. ve 2. Teklik Kişi İyelik Ekinden Sonra Belirtme Eki {+in}

kurusak+(i)m+in 'kursaçımı' (IB 8) ve *kan+(i)η+in* 'hanını' (T3).

3.1.2. Ön Damaksıllaşmayla Uyumdan Çıkma

Herhangi bir seslemdeki düz-dar art ünlü damaksıllaşarak ünlü uyumundan çıkar: *bulmay(i)n* 'bulmayıp' < **bulmayın*, vd. (Tekin 2003: 50). Yukarıda birincil uzun ünlü maddesi işlenirken /i:/ > /ı/ değişiminde de bu duruma değinildi.

3.1.3. Geçmiş Zaman Eki {-miş}

Bu ek artlık-önlülük uyumuna girmez: *kagans(i)ramiş* 'hakansız bırakmış' (Tekin 2003: 50, 53).

3.2. Dudak Uyumuna (Düzlük-Yuvarlaklık) Uymayan Ekler

3.2.1. İlgi/Tamlama Eki ve 3.2.2. Üçüncü Teklik Kişi İyelik Eki {+(s)i(n)+}

türük bodun+ıη 'Türk halkının' [tamlama ekinin yardımcı ünlüsü], *eçüm apam törü+sin+çe* 'atalarımın dedelerimin töresince' vb. yuvarlak ünlülü ekler (Ata 2011: 86); *kazgantok+in* 'kazandığı' (T55) < **kazgandok*.

3.2.3. Yön Eki

ortosınaru 'ortasına doğru' (KT G2) < **orto+sin+garu* (Tekin 2003: 77); *kirü batı* (< **ki* [arka, sonra] {+rü} [yön gösterme eki]) (BK D3).

²³ 3. Teklik kişi iyelik eki {+(s)i(n)} şekliinden sonra belirtme durumu varsa bu fonksiyon {+Ø} accusative ile {+(s)i(n)+Ø} olarak gösterilebilir; *sab+in+Ø* 'sözlerini'; Belirli nesne durumundaki isimlerde {+(s)In} eki tarihi metinlerde 3. teklik iyelik eki almış belirli nesne durumundaki adlar üzerinde, yükleme durumu olarak bilinen {+(I)g}, {+ı}, {+nı} şekilleri pek kullanılmamaktadır. Geçişli fiillerle kullanılan iyelikli isimlerin sonuna çoğunlukla {+n} eklenmiştir. *eçi+sin* bilmez erti (KT D21) 'Ağabeyini bilmezdi.' *il+in törü+sin ança kazgantı* (KT D31) 'İlini töresini böylece kazandı.' *kan+in ölürtümüz* (T1 K4) 'Kağanını öldürdük.' *sü+sin sançdımız* (KT K6) 'Askerlerini mızrakladık.' *yabgu+sin şad+in anta ölürtü* (T2 B6) 'Yabgusunu, şadını orada öldürdü.' 'Türk dilinde üçüncü şahıs iyelik eki, diğer iyelik ekleri gibi zamir kaynaklıdır. Ana Altaycada öncül konumda bulunan zamir+ilgi hâli (*in+iη) kuruluşundaki iyelik zamiri, gramerleşerek soncul konuma geçmiş ve iyelik ekine [*in+iη>+(s)I(n)] dönüşmüş olmalıdır.' (Başdaş 2014: 152-158).

3.2.4. Kesin Geçmiş Zaman 3. Teklik Kişi Eki {-DX}:

uçdı ‘uçtu’ (KT KD), *ölti* ‘öldü’ (KT D33) (Tekin 2003: 55).

3.2.5. Sıfat-Fiil Ekleri

3.2.5.1. Düz-Dar Ünlülü Sıfat-Fiil Ekleri

3.2.5.1.1. Geçmiş Zaman Sıfat-Fiil Eki {-miş}

boşgurm(i)ş ‘öğretmiş’ (KT D13) ve *bolmiş* ‘olmuş’ (KT D21) (Tekin 2003: 57).

Bu ek artlık-önlülük uyumuna girmez (Tekin 2003: 50, 53).

3.2.5.1.2. Gelecek Zaman Sıfat-Fiil Eki {-sık}

ol(o)rs(i)k(i)m ‘oturasım’ (T22) (Tekin 2003: 56).

3.5.2. Yuvarlak-Dar Ünlülü Sıfat-Fiil Ekleri

3.5.2.1. Sıfat-Fiil Eki {-GUÇI}

anta ay-guçı+sı yeme ben ök ertim (T49) ‘o sırada, (onun) sözcüsü de bizzat ben idim’, *bitig taş it-güçi* (KT K13) ‘yazıt yapımcısı’.

3.5.2.1. Kesin Geçmiş Zaman Sıfat-Fiil Eki {-DUK}:

türük bodun illedük ilin içgınu idmiş (KT D6) ‘Türk halkı kurduğu devletini elinden çıkarıvermiş’, *teñri yarlıkadukın üçün* (KT G9) ‘Tanrı buyurduğu için’.

3.6. Yuvarlak Ünlülü Zarf-Fiil Ekleri

3.6.1. Zarf-Fiil Eki {-yU}

keyik yiyü tabışgan yiyü olurur ertimiz (T8) ‘Yabanî hayvan yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk’, *köl tigin yadağın oplayu tegdi* (KT D32) ‘Prens Köl yayan olarak atılıp saldırdı’.

3.7. Olumsuz Sıfat Eki {+sIz}

buñ+sız ‘pek çok’ (Açura 7) (Tekin 2003: 55).

3.8. Addan Eylem Türeten Ek {+sIrA-}

ur(u)gs(i)rat- ‘dölsüz bırakmak’ (KT D10) (Tekin 2003: 56).

3.9. Bağlama Eki {+II}

tün+li kün+li ‘gece gündüz’ (KT GD) (Tekin 2003: 56).

3.10. Belirli Nesne Eki {+nI}

ku+ni ‘general+i, Ku’yu’ (T9) (Tekin 2003: 56).

3.11. Pekiştirme Eki {+gİI}

urg(i)l ‘mutlaka koy!’ (T4) (Tekin 2003: 56).

3.12. Aitlik Sıfat Eki {+GI}

çölgi ‘bozkıradaki’ (T23), *bod(u)nkı* ‘düşman halkınınınki’ (Tar. B5) (Tekin 2003: 56).

3.13. Nitelik Adı Yapan Ek {+GU}

baş+gu ‘alnı beyaz akıtmalı’ (KT D37) < *baş* ‘baş’ (BK D25), *ed+gü* ‘iyi, yarar, kazanç’ (BK D19) < *ed*²⁴ ‘mal, değerli şey’, *negü+de* ‘nerede’ (IB 24) sözcüğünde {+dA} bulunma durumu eki, *negü* < *ne* ‘ne, hangi’ (BK D9).

3.14. Çatı Ekleri

3.14.1. Ettirgen Çatı Eki {-GUr-}

tir-gür- ‘diriltmek, canlandırmak’ (KT D29) < *tir-* ‘yaşamak’.

3.14.2. Ettirgen Çatı Eki {-Ur-}

yoņa-ş-ur- ‘karşılıklı iftira ettirmek, kışkırtmak’ (KT D6) < *yoņaş-* ‘birbirini tahrik etmek, iftira etmek’ < *yoņa-* ‘iftira etmek’, krş. *yoņa{r}smak* ‘iftiralaşma’ Altun Yaruk 6. kitap 687 (Zengin-Yaman 2018: 210).

3.14.3. Ettirgen Çatı ve Pekiştirme Eki {-Ut-}

yüz-üt- ‘yüzdürmek’ (BK D30) < *yüz-* ‘yüzmek’, *tök-üt-* ‘dökmek, akıtmak’ (T52) < *tök-* ‘dökmek’ (Ata 2017a: Ünite 2).

²⁴ Bu kökten türetilmiş diğer kelimeler: *edsiz* ‘faydasız’, *edlig* ‘değerli, kıymetli’, *edger-* ‘gelişmek’, *edgü* ‘iyi’, *edgüti* ‘iyice’ < *ed* ‘mal, değerli şey’.

3.14.4. Ettirgen Çatı Eki {-tUr-}

bin-tür- ‘bindirmek’ (T25) < *bin-* ‘binmek’ (KT K2), *ir-tür-* ‘erdirmek, eriştirmek’ (KT D40) < *ir-* ~ *er-* ‘erişmek, varmak’, *kon-tur-* ‘kondurmak, yerleştirmek’ (KT D11) < *kon-* ‘konmak, yerleşmek’ (KT G7) < *ko-* ‘koymak’, *yan-tur-* ‘döndürmek, geri çevirmek’ (KT K11) < *yan-* ‘dönmek’ (KT D28).

3.14.5. Ettirgen Çatı Eki {-tUr-}

kel-ür- ‘getirmek’ (T53) < *kel-* ‘gelmek’ (BK D31), *öl-ür-* ‘öldürmek’ (KT D40) < *öl-* ‘ölmek’ (KT K4), *teg-ür-* ‘eriştirmek, vardirmek’ (T 47) < *teg-* ‘değmek’ (KT K2), *tüş-ür-* ‘indirmek’ (T27) < *tüş-* ‘düşmek, inmek’ (KT K4).

3.14.5. Ettirgen Çatı Eki {-Uz-}

tut-uz- ‘tutturmak, yakalatmak’ (KT D38) < *tut-* ‘tutmak, yakalamak’ (KT G8), *ud-uz-* ‘yönlendirmek, önderlik etmek’ (T15) < *ud-* ‘takip etmek’.

3.17. Zarf Eki {+ti}

edgüti ‘iyice’ (KT G2) (Tekin 2003: 57).

3.18. Topluluk Adı Yapan Ek {+gUn}

iniy+gün+üm (KT G1) ‘erkek kardeşlerim’, *kelijünüm* (KT K9) ‘gelinlerim’ < *kelin+gün*, *tay+gun* (KT GD) ‘tay gibi oğullar’.

3.19. Üçüncü Teklik Kişi Emir Eki {-zUn}

türük bodun yok bolma-zun bodun bolçun tiyin ... (KT D11) ‘Türk halkı yok olmasın, (yeniden) halk olsun diye ...’.

4. Ünlü Nöbetleşmesi

/a/ ~ /ı/ ~ /u/: *alpagu* (KT K7) ~ *yılpagut* ‘yiğit savaşçılar’ (BK D31) (Tekin 2003: 57), *tatıq ~ tutıq ~ tutuq* ‘pas, kir’ (Kononov 1980: 73).

/e/,/ä/ ~ /i/: *ben* ‘ben’ (T1) ~ *bini* ‘beni’ (T10), *sen* ‘den’ (KT G8) ~ *sini* ‘seni’ (T10), *erser* ‘ise’ (KT G7) ~ *irser* (KT G13), *eçi* ~ *içi* ‘ağabey’ (BK D20) (Ata 2011: 87, 90).

/é/ ~ /i/: *(e)lt-* (T32) ~ *ilt-* (BK D9) ‘iletmek, sevk etmek’ (Tekin 2003: 47).

/i/ ~ /ı/: *biç-* ~ *bıç-* ‘biçmek, kesmek’ (Tekin 2003: 240; Kononov 1980: 73).

/i/ ~ /ü/: *köpik* ~ *köpük* 'köpük' (IB 20) (Tekin 2003: 248; Kononov 1980: 73).

/ɪ/ ~ /u/: *toqı-* ~ *toqu-* 'dövmek' (Tekin 2003: 255; Kononov 1980: 73).

/ö/ ~ /ü/: *sök-* ~ *sük-* 'sövmek' (Kononov 1980: 73) < *sög-* < **sö-* 'söz söylemek'.

/o/ ~ /u/ ~ /ɪ/: *sıgun* 'geyik' (BK B5) (Tekin 2003: 252) ~ *sogun* ~ *sugun* (Kononov 1980: 73).

4.2. Öndamaksillaşma

İlk hecede: Çevre şartı itibariyle ilk hecenin /ɪ/ ünlüsü komşu inceltici ünlülerin tesiriyle öndamaksillaşma temayülü gösterir.

4.2.1.

[b]ıç- (BK G12) ~ *biç-* 'biçmek' (IB 37), *ir+in* 'kuzeyini' (MQ D11), *ir+intä* 'kuzeyinde' (MQ D11) ~ *yır* 'kuzey' vb. (Tekin 2003: 57).

4.2.2. İkinci Hecede

Art /ɪ/ ünlüsünün öndamaksillaşması yer zarfı *yırya* 'kuzeyde' sözcüğünün ikinci hecesinde de gerçekleşmiş olabilir: *y(i)ryä* (OF 2) < *yırya* (KT G1) (Tekin 2003: 57).

4.3. Artdamaksillaşma

/ä/ > /a/: Orhon *säjün* < Çince *tsiangkün* 'general' > Yenisey *sañnun* (Tekin 2003: 47).

5. Ünlü Korunması

Söz içinde dar ünlünün daralıp düşme ve genişleyerek ünlü değişmesine uğramadan korunması: *türük* (BK D1), *buz-* 'bozmak, bozguna uğratmak' (KT D31), *tug-* 'doğmak, (güneş için) doğmak' (KT G2).

6. Ünlü Türemesi

6.1. Ön Seste (Söz Başında) Ünlü Türemesi

ulu 'Ejderha (yıl adı)' (Tar. B2) < Çince *lung* 'ejderha' (Tekin 2003: 62).

6.2. İç Seste (Söz İçinde) Ünlü Türemesi

6.2.1. Ünsüz Çiftleri Arasında Dar Ünlü Türemesi

/pr/, /r̄g/, /r̄s/, /çr/, /lg/, /lk/ ünsüz çiftleri arasında dar ünlünün türediği görülür. *pur(u)m* ‘Roma, Bizans’ (KT D4) < Part.²⁵ *Frum*, diğer örnekler için bk. (Tekin 2003: 62), *bölön* ‘bakan, vekil, yüksek görevli’ < Tib. *blon* (Tekin 2003: 241).

6.2.2. Ekleşme Sırasında Dar Ünlü Türemesi

Söyleyiş zorluğunu gidermek için ortaya çıkmış bir ses hadisesi olduğu, *kurı+garu* sözcüğünde, tıpkı *ili+gerü* sözcüğünde olduğu gibi bir /i/ türemesinin söz konusu olduğu düşünülmektedir; *kurı+garu* < **kur+garu* (Toker 2013: 8).

6.3. Söz Sonunda Ünlü Türemesi

Uzun ünlüye sahip kapalı heceden sonra görülür: *yokı bol-* < **yōk bol-* (Tekin 1975: 232).

7. Ünlü Düşmesi (Dar Ünlünün Düşmesi)

Daha çok dar ünlü düşe de nadiren değişik örnekler çıkabilir: *biçin* ‘maymun, yıl adı’ (KT KD) < Çin. **fei-shen* (Ölmez 1997: 179).

7.1. /u/ > /ø/

bulna- ‘(düşmanın) etrafını sarmak, tutsak etmek’ < *bulun+a-* (Clauson 1972: 344a) Kök. *bulna-* ‘(düşmanın) etrafını sarmak, tutsak etmek’ *oglin kişisin bulna[...]* ‘oğlunu, karısını esir edip [...] (Ih B 5) (Demirci 2010: 131) < *bulun* ‘esir, tutsak’. *kamşa-* ‘sarsılmak’ < **kamış+a-* (Clauson 1972: 629a) Kök. *kamşa-* ‘sarsılmak’ (*e*)çim *k(a)g(a)n ili k(a)mş(a)g boltukınta* ‘amcam kağanın ülkesi sarsıldığında’ (KT K3) (Demirci 2010: 132). *sıgta-* ‘ağlamak, feryat figan ederek ağlamak’ < *sıgıt+a-* (Clauson 1972: 807a) Kök. *sıgta-* ‘ağlamak, feryat figan ederek ağlamak’ *bunça bod(u)n k(e)l(i)p(e)n sıgtam(i)ş* ‘Bunca millet gelerek ağlamış’ (KT D4) (Demirci 2010: 137) < *sıgıt* ‘ağlama, ağlayış’. *oglan* (KT G1) < *ogul* ‘evlat’ + {+An} ‘çokluk eki’, ünlüyle başlayan bir ek alındığında ikinci hecede (söz içinde) ünlü düşer ve orta hece düşmesine uğrar. *oglitı* < *og(u)l* ‘çocuk, evlat’ + (i)t [Mo. çokluk eki] +ı [üçüncü teklik

²⁵ Partça ‘Arsasid Pehlevicesi’ (MÖ 248-224) İran’ın kuzeybatısı ve Horasan’ın büyük bir kısmını içine dâhil eden Part ülkesinin kaybolmuş bir Kuzeybatı İranî dilidir.

kişi iyelik eki], *kubran-* < *kubura-* ‘toplanmak’ (Tekin 2003: 248), *ogl+...* < *ogil* < *ogul* [beglik urı *oglin* kul boltı] (BK 10), *yagru* ‘yakın’ < **yagu-r-u* (Erdal 2004: 97), *ogrı* ‘hırsız’ (IB 16) (Tekin 2003: 250) < *ogur+la-* (Erdal 2004: 98).

7.2. /ü/ > /ø/

türk ~ *türük* (Tekin 2003: 256) < **törü-k* (Blažek 2019: 135). Sonra Kazak Türkçesinde *türük* şeklinde görülecektir. *Türk* < *türük* < *törük* < *törü-* < *tör* < **tör* ‘evde (hakanın çadırında) – dört köşeden oluşan, törelerin (dört bir tarafa gönderilen yasaların) konuşulduğu – onur yeri’ (Blažek 2019: 136).

7.3. /ı/ > /ø/

antag < *anı+täg* ‘iki sözcük arasında gerçekleşen ilerleyici ünlü benzeşmesi’ (T29) (Tekin 2003: 60), *agrı-* ‘hastalanmak, ağrımak’ < *agır+ı-*, Kök. *agrı-* ‘hastalanmak’ *ul(u)g ogl(u)m (a)gr(i)p yok bolça* ‘büyük oğlum hastalanıp ölünce’ (BK G9) (Demirci 2010: 143), *kamşat-* ‘sarsılmak, sendelemek’ < *kamşa-t-* < *kamış+a-* < *kam-ı-ş* (Erdal 1991: 774) Kök. *kamşat-* ‘sarsılmak, sendelemek’ *bod(u)n (a)d(a)k k(a)mş(a)tdı* ‘milletin ayağı sendeledi’ (KT K7) (Demirci 2010: 312), *adrıl-* ‘ayrılmak’ < **ad-(ı)r-(ı)l-* (Erdal 1991: 651) Kök. *adrıl-* ‘ayrılmak’ (T B2) *bo y(é)r(i)ñde sub(u)ñda (a)dr(ı)lm(a)s(a)r* ‘Bu yerinden ve suyundan ayrılmasa’ (BK K13) (Demirci 2010: 338), *kazgan-* ‘kazanmak’ < **kaz-ı-k+a-n-* (Erdal 1991: 604) Kök. *kazgan-* ‘kazanmak’ *k(i)mke il(i)g k(a)zg(a)nur m(e)n* ‘Kime ülke kazanıyorum’ (KT D9) (Demirci 2010: 139), *kubra-* ‘derlemek, toplamak’ < *kubura-* (Tekin 2003: 248) < **qop* ~ *qub+ır+a-* < **qop* ‘çok’ < **qo-* ‘koymak, örmek’ (Kononov 1980: 118), *adrıl-* ‘ayrılmak’ < **hadır-* (Choi 2019: 82), *yabır-* ‘bozguna uğramak’ < **yabır* > *yabız* ‘yavuz, kötü’ (Choi 2019: 253), *kork-* ‘korkmak’ < **korı-k-* (Gülensoy 2007: 542) < *korı-* (Choi 2019: 253), *kork-* ‘korkmak’ < *korık-* (Erdal 2004: 97).

7.4. /i/ > /ø/

7.4.1. Söz İçinde Ünlü Düşmesi

ägri ‘eğri’ < *ägir-* ‘kuşatmak, çevirmek’ (KT G6) (Choi 2019: 237), *balbal* ~ *balbar* ‘öldürülen düşmanın taş heykeli’ (Tuva III 4) < Mo. *barimal* (Tekin 2003: 239), *Likänj* ‘kişi adı’ (KT K12) < Çin. Lu xiang (Ölmez 1999: 62), *täglük* (IB 24) (Tekin 2003: 254) < **tägil+ök* ‘kör’ (Erdal 2004: 87), *mänjlä-* ‘(vahşi hayvan) ava çıkmak, avlanmak’ (IB 49) [*mänj* ‘yiyecek’ < **mänji*] (Tekin 2003: 250) < *mänjlä-* (Erdal 2004: 94).

7.4.2. Son Seste Ünlü Düşmesi

kül çor (BK G13) < *küli çor* (KÇ B6) (Tekin 2003: 62).

7.5. a# > Ø#

Makaraç ‘özel ad’ (KT G13) < Skr. Mahārāja (Ölmez 1999: 64).

8. Ünlü Çatışması

öl-ür-teçik [gelecek zaman eki {-tAçI} + pekiştirme edatı ök], yine *kagan+la-duk* [-duk < *-di+ök], *buçegü* [< *bu üç+egü*] (Ata 2011: 184 164 108), *nälök* ‘niçin’ (IB 57) (Tekin 2003: 250) < **ne+gü* ol+ök [{+gU}] < [+gU]+ol] (Erdal 2004: 125) [*ne* soru sözcüğü üzerine Orhon Türkçesine mahsus {-gU} soru edatı]²⁶ veya < *ne+(A)gU+IXk* (Erdal 2004: 60 213) ya da *nälök* < *ne+le* ök.²⁷

9. Yardımcı Sesin Ekleşme Sırasında Tezahürü

9.1.

Ekte /a/ kalın-geniş ünlüsünün yardımcı ses olarak görülmesi: Emir eki {- (A)lIm}: *yori-lım* ‘yürüyelim’ (T29), *yok kış-alım* ‘yok edelim’ (T11) (Ata 2011: 149).

9.2.

Ekte, dar-ince /i/, dar-kalın /ı/ ünlüsünün yardımcı ses olarak görülmesi: Şimdiki zaman eylem sıfatının {- (I)gmA} eki ile kurulması: *bar-ıgma* ‘giden’, *käl-ıgmä* ‘gelen’, *biti-gmä* ‘yazan’, vb. (Tekin 2003: 17).

10. Hece Düşmesi/Selem Yitimi

oglan (KT G1) < *ogul* ‘evlat’ + an ‘çokluk eki’, ünlüyle başlayan bir ek alındığında ikinci hecede (söz içinde) ünlü düşer ve orta hece düşmesine uğrar. Yukarıda dar ünlü düşmesinde de geçmişti. *buyruk* ‘kumandan’ < *buyur-uk*, fiilden isim yapım ekini üzerine alınca ünlü düşerek hece düşmesi olur (KT G1), *adnıl-* ‘ayrılmak’ (T B2) < **ad-* ‘ayrı olmak’ (Bu sözcüğün kökü, *adın* ‘başka, diğer’ sözcüğünden dolayı **ad-* olmalı.) *-(ı)r* ‘ayrılmak’ [ettirgenlik eki: orta hece düşmesiyle *adnr-*] *-(ı)l* [edilgenlik eki] *-tı* [3. teklik kişi belirli geçmiş zaman eki], *nälök* ‘niçin’ (IB

²⁶ mU, Orhon Türkçesi metini T yazıtında iki kez saptanmıştır (Çetin 2008: 311).

²⁷ *ne+le+ök* (Hacıeminoğlu 1992: 280-281), *İrk Bitig* ve *Manihaica I Anhang* metinlerde sözcüğün *negülük*’ten gelmediği *nele ök*’ten geldiği düşünülmektedir (Barutçu 1992: 74-75).

57) (Tekin 2003: 250) < *ne+gü ol+ök [{+gU}] < {+gU}+ol] (Erdal 2004: 125) [ne soru sözcüğü üzerine Orhon Türkçesine mahsus {gU} soru edatı]²⁸ veya < ne+(A)gU+lXk (Erdal 2004: 60 213) ya da *nälök* < ne+le ök. Bk. yukarıda ünlü çatışması, aşağıda erime, hece kaynaşması.

Aşağıda ünsüzler başlığı altında da hece düşmesinden söz edildi.

11. Hece Kaynaşması

Türkçe sözcüklerde karşılaşılan ses olaylarından biri ses düşmesi/hece kaynaşması olayıdır. Kaynaşma, ünlü birleşmesi, büzülme, derilme, ünlü aşınması, vokal birleşmesi, ses düşmesi/ünlü düşmesi gibi adlandırmalar da vardır (Ersoy 2017: 36). *bödkä* ‘bu zamanda’ (BK K1, 8, D2); (KT G11) < bu ödkä (KT G1) vd. (Tekin 2003: 63), *öl-ür-teçik* [gelecek zaman eki -teçi + pekiştirme edatı ök], yine *kağan+la-duk* [-duk < *-di+ök], *buçegü* [< bu üç+egü] (Ata 2011: 184 164 108), *nälök* ‘niçin’ (IB 57) (Tekin 2003: 250) yukarıda geçen izah göz ardı edilirse (Erdal 2004: 60 213) *nälök* < ne+le ök (Barutçu 1992: 74).

12. Ünlü Değişmeleri

12.1. Ünlü Kısılması

12.1.1. /*ā/ > /a/

sansız ‘sayısız, sınırsız, çok’ < *sān ‘sayı’ < *sā- ‘saymak’; *kalısız* ‘tümüyle, tamamıyla, artıksız, eksiksiz’ < *kālī ‘kalıntı, artık’, *aşsız* ‘yiyeciksiz, yemeksiz’ < āş ‘yiyecek, yemek’; *kal-* ‘kalmak’ < kāl- ‘kalmak, umutsuz durumda kalmak’ (Tekin 2003: 245),

12.1.2. *#ē- > #i-

idisiz ‘sahipsiz’ < *ēdi ‘sahip’ (Soydan 2017: 881, 875).

12.1.3. /*i:/ > /i/

yir ‘yer, memleket’ < *yi:r, *iş* ‘iş’ < *i:ş (Choi 2019: 127 151).

²⁸ mU, Orhon Türkçesi metni T yazıtında iki kez saptanmıştır (Çetin 2008: 311).

12.1.4. /*ō/ > /o/

bol- ‘var olmak’ (IB 19) (Tekin 2003: 241) < *bōl- (Choi 2019: 93), *on* ‘10, on’ < *ōn (Choi 2019: 283).

12.1.5. /*ō/ > /ö/

kök ‘mavi’ < *kō:k [iç seste iki hecelileşmeyle Çuv.’da *kivak*] (Choi 2019: 65).

12.1.5. /ū/ > /u/

buka ‘boğa’ < būka (Tekin 2003: 241).

12.1.6. /*ū/ > /u/

Ünlü kalınlaşması ve ünlü kısalması: *kulkak* ‘kulak’ (BK K60/10-12) < *kūlkak [< *kū+l- > kul- ‘iştirmek’ (Gülensoy 2007: 565)] krş. *kü* ‘ses, haber; ün, şöret’ < *kū.

12.1.7. /*ū/ > /ü/

yüz ‘çehre’ < *yūz (Choi 2019: 130).

12.1.8. /*ū/ > i

bişük ‘akraba’ (KT G6) < *būşük [< *bül < *pöl²] >> MKo. p’ar (Choi 2019: 96).

13. Ünlü Daralması

13.1. /a/ > /ı/

k(a)p(i)gka ‘kapıya’ (KT G1) < kapa-g+ka (*kapa-* ‘örtmek’ {-g} [ikinci hecede ünlü daralmasıyla fiilden isim yapım eki], {+kA} [yönelme durum eki]).

13.2. /a/ > /o/

aņçola- ‘sunmak, takdim etmek’ (KT D32) < Çin. *an chang* + Tü. {+lA-} (Ölmez 1995: 228).

13.3. #é- > #i-

ini ‘erkek kardeş’ < *éni (Choi 2019: 148).

13.4. /#o-/ > /#u-/

ok²⁹+(u)l/r/z/ş [aşağıda l > ş, ve r > z maddesine bk.] > uğuş ‘soy-sop’ < *oğuş < ogul, oğl+an ‘evlat’ < ogul+an (KT G), *kuñcu* ‘prens’ < Çin. *gong zhu* (Ölmez 1999: 59), *kung çu* ‘imparatorun kızı’ (Tekin 2003: 249).

13.5. /ö/ > /ü/

küzjü ‘ayna’ < *küz < köz (Tekin 2003: 249) [< *kör+i-ñü, (r > z ve i > Ø, ö > ü)], *kürlüg* ‘hilekâr’ < *Mo. ? körlüg (Ölmez 1999: 61), *täglük* (IB 24) (Tekin 2003: 254) < *tägil-ök ‘kör’ (Erdal 2004: 87).

13.6. /ö/ > /i/

ölürteçik ‘öldürecektir’ (T G11) < öl-ür-teçi+ök < ölür- ‘öldürmek’ < öl- ‘ölmek’ -ür [ettirgenlik eki] -teçik [-teçi gelecek zaman eki ve ök pekiştirme edatının birleşmesi ile oluşmuş].

14. Ünlü Yuvarlaklaşması

14.1. Düz-Dar Ünlünün Genişleyip Yuvarlaklaşması

/*i/ > /o/: *toruk* ‘zayıf’ < tor-’zayıflamak, bitap düşmek’ < *tör (Soydan 2017: 877) ‘en uç kısım’ [Tuvacada *tırağ*, Ortagüney Özbekçede *tirnok*] (Demir 2014: 141).

14.2. Ünlü Genişlemesi ve Ünlü Yuvarlaklaşması

/i/ > /o/: *tonsız* ‘giyeceksiz, fakir’ < ton ‘elbise’ < tün ‘üst giyimi’ (Soydan 2017: 881).

14.3. /ı/ > /u/

bulıt ‘bulut’ (IB 52) (Tekin 2003: 241) < *bılıt (Erdal 2004: 94).

²⁹ Buradaki ok sadece ‘yarlıg’ ve ‘payza’ (Özyetkin 2005: 30) yani tamamen bir ‘tevhîh-nâme’, bir ‘yetki belgesi’ durumundadır ve tabiiyeti ifade eder (Aydemir 2009: 58). Hakana tabi olmak ok alame-tiyle yapılmış buradan da boy anlamı ve ok+ı- fiili de türetilmiştir.

14.3. Dar Ünlü Yuvarlaklaşması

14.3.1. /i/ > /ü/

Künüy ‘ıramak adı’ (Tar. B5) < Mo. Huni, Huniyn (Tekin 2003: 249), *büt-* ‘(ar-zusu, dileği) yerine gelmek, kanmak, doymak’ (Açura 12) (Tekin 2003: 242) < *bit- ‘tamamlanmak, kemale ermek’ (Erdal 2004: 94).

14.3.2. -I# > -U#

mU ‘soru edatı’ < *mI (Erdal 2004: 94).

14.4. Yarı Geniş Düz Ünlünün Yuvarlaklaşması /ä#/ > /ö#/

töpö ‘tepe’ < *täpä (Erdal 2004: 94).

14.5. Geniş Ünlünün Dar-Yuvarlak Ünlü Olarak Değişmesi

/a/ > /u/: *bodun* ‘halk’ (Tekin 2003: 241) < *boda+n [Mo. *boda*, {+(A)n} çokluk eki] (Erdal 2004: 99).

15. Ünlü kalınlaşması

15.1. /i/ > /ı/

sıgıt ‘ağlama’ < *sıgit* (Choi 2019: 225), *yılan* (IB 8) (Tekin 2003: 259) << A. Alt.*ńilon, aşağıda /ń/ > /y/ ünsüz değişmesinde de izah edildi.

16. Ünlü incilmesi

16.1. /u/ > /ü/

Künüy ‘ıramak adı’ (Tar. B5) < Mo. Huni, Huniyn (Tekin 2003: 249).

16.2. /o/ > /ö/

bölön ‘bakan, vekil, yüksek görevli’ < Tib. *blon* (Tekin 2003: 241).

16.3. Ünlü incilmesiyle Ünlü Değişimi

Önce dış ünsüzü /t/’nin inceltici etkisiyle /ı/ > /i/, sonra ilerlek benzeşmeyle /+a#/ > /+e#/ ünlü incilmesi olup kalın sıradan ince sıraya geçilmiştir; *tile-* ‘dilemek, istemek’ < tıl+a- , Kök. *tile-* ‘dilemek, istemek’ *yérçi tiledim* ‘Kılavuz istedim’ (T6) (Demirci 2010: 139).

17. Ünlü Düzleşmesi

17.1. /o/ > /a/

yılan (IB 8) (Tekin 2003: 259) << *ńilon, bk. /o/ > /a/ değişmesi.

17.2. /ö/ > /i/

ölürteçik 'öldürecektir' (T11) < *öl-ür-teçi+ök* < *ölür-* 'öldürmek' < *öl-* 'ölmek' - *ür* [ettirgenlik eki] -*teçik* [-*teçi* gelecek zaman eki ve *ök* pekiştirme edatının birleşmesi ile oluşmuş].

17.3. -u# > -i#

matı 'sadık' (BG K14) (Tekin 2003: 250) < Mo. batu (Ölmez 1999: 65), *ogul* 'oğul, evlat' < *ogul* (Tekin 2003: 250).

17.4. -u# + > /i/

Likāṅ 'kişi adı' (KT K12) < Çin. Lu xiang (Ölmez 1999: 62).

II. Ünsüzlerde Ses Olayları

18. Ünsüz Korunması

Orhun yazıtlarında ünsüzler söz içinde ve sonunda bulunabiliyorken; söz başında yalnızca belirli ünsüzler bulunabilmektedir. 'baş, çabış 'çavuş', *kişi*, *sıgt* 'ağıt', *taş ve yağız* 'kahverengi' örneklerinde görüldüğü üzere /b/, /ç/, /k/, /s/, /t/, /y/ sesleri söz başında kullanılabilir. Bu ünsüzlerin dışında kalan /d/, /g/, /g/, /l/, /m/, /n/, /ŋ/, /ń/, /p/, /r/, /ş/, /z/ ünsüzleri, birkaç istisna dışında söz başında bulunmamaktadır. Köktürkçede /d/, /g/, /g/, /ŋ/, /ń/, /r/, /z/ ünsüzleriyle başlayan sözcük yoktur. Örneğin söz başında #m/m- ünsüzü kaynak bir dilden gelir: *mag* 'övgü' ve *matı* 'sadık' Moğolcadan alınmadır (Tekin 2003: 65). *Men* zamirindeki ise /b/ > /m/ ünsüz değişmesidir. Yine alınma sözcükler, *şad* 'unvan' < İranca, *şantun* 'yer (ova) adı' < Çince (Tekin 2003: 66). *Ne* soru zamiri Toharcada ilgi zamirinden alınmıştır (Ş. Tekin 2001: 254). *laqzın* 'domuz' (BK G10) < Çince lung (Tekin 2003: 66), *şadapıt* 'bir unvan' < *şat+pati/apıt 'komutana bağlı garnizon komutanları' (Gömeç 2006: 13).

18.1.

Söz başında, içinde ve sonunda #b-, /b/, -b#, #ø- daha sonra /#b/ > /#v/ ünsüz değişmesine uğrayacak ünsüzünün /b/ ünsüzünün korunması: *barur* ‘varır’ (KT K 1, BK D 29), *täbi* ‘deve’, *äb* ‘ev’ (Tekin 2003: 17), *bir*- ‘vermek’ (BK D3), *sab* ‘söz’ (BK D1), *sebin*- ‘sevinmek’ (BK D2). *bol*- ‘mevcut olmak, ortaya çıkmak, görünmek, yaratılmak’ (KT G1).

18.2. Söz İçinde /l/ Ünsüzünün Korunması

oltur- ‘turmak’ (BK D2), *kelür*- ‘getirmek’ *b(é)d(i)zçi k(e)lürt(ü)m* ‘Süsleyici getirdim’ (KT G11) (Demirci 2010: 244).

18.3.

Damak (ön damak nazal ‘genizsil’ /ŋ/ ve ince /n#/ < /ń#/ (/ny#/) > /y#/ palatal ‘damak’) ünsüzünün bulunması: /ñ ~ ń/ ünsüzünün söz içinde ve sonunda korunması: *çıgan* < *çıgań* ‘yoksul’ > *çıgay* (Kononov 1980: 33), az+kıńa ‘azıcık, pek az’ (KT D34, T9), (Ata 2011: 88, 90), ay *kanyu* ‘hani’, *kamı* ‘hani’, *kay* ‘hangi’ < v*kā (Rezaei 2018: 276 277; Clauson 1972: 632). Arkaik diyalekt (eski-cil ağız) özelliğidir: Turfan diyalekti *ayıg*, Orhon diyalekti *anıg*, Eski Uygurca *anıg* (Kononov 1980: 34). Söz sonunda da korunmaktadır: *yañ*- ‘yaymak, dağıtmak’ (Tekin 2003: 68). Ayrıca bk. ses ayrışması.

18.4. Nazal /ŋ/ Ünsüzünün Korunması

Yaŋılsa ‘yanılsa’ (BK4), *teŋri* ‘tanrı’ (BK D1), Kök. *yaŋ* - ‘yaymak, bozguna uğratmak’ *y(a)ŋa (é)lti* ‘bozguna uğrattı’ (KT D23) (Demirci 2010: 104). Ünsüz değişmesinde /g/ > /ŋ/ başlığı altında örnek verildi.

18.5.

Söz içinde, söz sonunda /g/³⁰ ve ek başında ünsüzünün korunması: *kagan* ‘kağan’ (BK D2), *azıg* ‘azı dişi’ (IB 6) (Tekin 2003: 239), *begler* ‘beyler’ (BK D2), *ög-* ‘övmek’ (BK G15), *kurugsak* ‘kursak’ (IB 8), *urg(ı)l*³¹ ‘mutlaka koy’ (T34).

18.6. /d/³² Ünsüzünün Korunması

Eski Türkçe sözcüklerin kök hecesinin sonunda bulunan bir /d/ sesi (=d/)'nin varlığı *adag* ‘ayak’ (Tekin 2000: 88) örneğinde olduğu gibi bilinmektedir. Altay dillerinde korunmuş olan AT /*δ/ fonemi sızıcılaşmamıştır. Halaç Türkçesi ve Tuva Türkçesinde korunan bu fonem ancak Karahanlı döneminde sızıcılaşmıştır. Orhon Türkçesinde sızıcı bir fonem olsaydı AT *δ/ > ET d/ > Tuv. - Halç. d/ olamazdı. Sızıcı bir fonemin patlayıcı olması zor iken tersinin olması kolaydır (Ceylan 1992: 110). Sözcüklerin kök hece sonu ünlüleri (=V#) ile ünsüzleri (=K#), sonuna geldikleri sözcükleri işlev/anlam karşılığı oluşturarak birbirlerinden ayıran bağımsız fonemleri (ve tabii morfemleri) oluşturmaları durumunda (ko-:kol-, te- :tel-...gibi), d/ ünsüzü, aynı sözcüklerin ünlü ile sonlanan (V#) diğer şekline herhangi bir işlev/anlam farkı oluşturmadan eklenmektedir: ko- : kod- ...gibi.

³⁰ *odjar-* (Orta Türkçe) vb. > *oyar-* (Ölmez 1988: 45). Orhun Türkçesinde birden fazla heceli kelimelerin sonunda bulunan /g#/ ünsüzü korunur: *älig* ‘elli’, *katıg* ‘katı’ (IB 65), *kullug* ‘kullu’, *ölüg* ‘ölü’, *sarıg* ‘sarı’ (IB 11), *yadag* ‘yaya’ (Tekin 2003: 243-247). Orhun Türkçesinde ikinci ve daha sonraki hecelerin başında bulunan /#g/ ünsüzü korunur. Bu durum bugün Özbekçede ve Yeni Uygurca olmak üzere pek çok Türk lehçesinde Orhun Türkçesinde olduğu gibi devam etmektedir. Türkiye Türkçesinde /g/ ünsüzü bu pozisyonda da düşmüştür: *kazgan-* (> kazan), *kergeksiz* (> gereksiz), *edgü* (> iyi), *ilgerü* (> ileri), *ölgeli* (> öleli). Lehçelerde daha sonra /g/ > /g/, /ğ/, /v/, /y/, /ø/ değişimi olacaktır. Türkiye Türkçesinde /g/ damak sesinin korunduğu örneklerde anlatımca farklılık meydana gelmiştir. Örneğin, *alıngan* sözcüğünde ‘alışkanlık’, *sürüngen*, *dövüşken* sözcüğünde ‘berkitme’ anlamı vurgulanır. Hâlbuki Orhun Türkçesinde {-gAn} kılıcı anlamlı sıfat-fiiller yapardı. Krş. *esne-gen bars men* ‘esneyen parsım’ (İrk Bitig 10).

Diğer yandan, Eski Türkçenin {-gAn} sıfat-fiil eki, dilimizde /g/ damak sesini düşürerek Eski Türkçe ile aynı anlamda {-An} sıfat-fiillerini üretmeye devam eder. Krş. *esne-y-en parsım*.

³¹ Her ne kadar *kıl-* fiilinden lehçelerde fonolojik eğilimlerle varyantlarının da olduğu emir fonksiyonunda {+gll} ekinin geldiğini düşünenler olsa da -ki kabul görmediğinden- bu ekin Türk dilinin muhafazakârlık özelliğine dayanan bir pekiştirme eki olduğu saptanmış ve eskiden beri var olan bir ek olduğu belirtilmiştir (Caferoğlu 1971: 3, 9). Yani /k/ > /g/ ünsüz değişimi olmamıştır.

³² Daha sonra /d/ > /y/ ünsüz değişimi olacaktır: *odjar-* > *oyar-* (Ölmez 1988: 45).

Bu durum, diğer iki önemli morfofonetik sürecin bir sonucu hâlinde tezahür etmiş olmalıdır: Biri, tek heceli sözcüklerin /d/'leri ile, aynı sözcüklerin ünlü (V) ile sonlanan şekillerinin kök ünlüsünün (V/) uzunluğu arasında morfofonetik nitelikli bir karşıtlığın kurulabilmesidir; *ā* : *ad-ıl-*, *ī* : *ıd-*, *kō* : *kod-*, *sī* : *sıd-*, *tō* : *tod-*, *ū* : *ud* gibi. Diğeri ise, /d/'nin, benzerine rastlanılmayan bir şekilde, ekte değil de sözcükte ortaya çıkan bir 'destek ünsüzü' niteliğidir. Eklerin eklenme sürecinde ortaya çıkan 'gedik dolduran türemesi aşaması'dır: *ā** : *adıl-*, *ī* : *ıd-ıŝ-*, *kō* : *kōd-ul-*, *ō* : *öd-ür-*, *sī* : *sıd-ıg*, *sī* : *sid-ik*, *u* : *ud+ı-ku*, *yā* : *yad-ıl-* gibi (Turan 2012: 69). Ancak sözcüklerin uzun ömür sürecinde oluşan fonetik hadiseler nedeniyle, kök vokalinin anlam ayırt ediciliğinin, oluşan çoklu sesteş sözcüklerin köklerinde büsbütün bulunması sebebiyle, /V+uzunluk/ : d/ karşıtlığının, bu sözcüklerin hepsinde birden işletilemediği de tespit edilmiştir: *kō* : *kod-*, *tō* : *tod-* ... örneklerinde sorunsuz kurulan karşıtlık, *ke/i** : *ke/id-* 'gymek' sözcüğüne benzer biçimde olan *ki-* 'girmek' fiili için, morfofonetik karşılığı olması beklenen sesteş *kid-* şekli ile oluşturulmamıştır. Öyle olduğu düşünüldüğü için eklerin de her zaman, /d/'li karşılığı kullanılmayan bu *ki-* şeklinin sonuna eklendiği görülmüştür: *ki-r*, *kigür-* ... (Turan 2012: 77).

18.7. Ekte /k/ Ünsüzünün Korunması

Ek başında /k/ ünsüzünün korunması: *isirke-* 'bir kayıp için üzölmek' (Tekin 2000: 88).

Söz içinde ekleşme sırasında /-k-/ ünsüzünün korunması: *ki-k(i)ŝ-ür-* 'kışkırtmak' (KT D6) (Sertkaya 2011: 239).

19. Ünsüz Düşmesi

19.1. +g# > /Ø/

Söz sonunda veya ekin sonunda /g#/ ünsüzünün düşmesidir; *yarlıka-* 'buyurmak, esirgemek, lütfetmek' < *yarlıg+ka-* (Clauson 1972: 968a) Kök. *yarlıka-* 'buyurmak, esirgemek, lütfetmek', *t(e)ŝri y(a)rl(i)k(a)dukin* 'Tanrı lütfettiği için' (KT G9) (Demirci 2010: 166), *kunçuy* 'prens' < Çin. *kung çu* 'imparatorun kızı' (Tekin 2003: 249), *gong zhu* (Ölmez 1999: 59).

19.2. *#h- > #Ø-

Söz başında uzun kök ünlüsü kısalırken /h/ ünsüzü düşer: *āz* ‘az, birkaç, çok değil’ (KT G10) < İT **hār*, *adak* ‘ayak’ (KT K7) < **hadak*, *açığ* ‘acı’ (Ozn. I) (Tekin 2003: 237) < **haçı-* (Choi 2019: 81), *ardıl-* ‘ayrılmak’ (T12) < **hadır-* (Choi 2019: 82) vb.

19.3. n# > Ø#

Künüy ‘ıramak adı’ (Tar. B5) < Mo. *Huniyn* (Tekin 2003: 249).

19.4. /ng/ > Ø#

ançola- ‘sunmak, takdim etmek’ (KT D32) < Çin. *an chang* + Tü. {+lA-} (Ölmez 1995: 228).

19.5. *#p- > #f- > #h- > #Ø-

Halaç Türkçesinde /#h/ (*hadaq* ‘ayak’ <**padakur*²) olan Ana Altaycada /*p/ biçiminde canlandırılan ses daha sonra süreklileştikten sonra Türk dilinde *p-> Ø şeklinde gösterilmektedir (Tuna 1983: 30).

19.6. +/r/ ~ +/k/ > Ø#

Yine ekleşme sırasında görülür. Ancak bu ünsüzün /r/ mi /k/ mi olduğu tartışılabilir: *üze* ‘yukarı, yukarıda’ (BK D2) [< **üz* ‘üst, yukarı’ +*re* [yön gösterme eki] < **üzgere* (Kononov 1980: 79)], *asra* ‘aşağı, aşağıda’ (BK D2) (< **as* ‘aşağı’ +*ra* [yön gösterme eki]). Altay dillerinde asıl yönelme hâli eki {+kA}’dır ve {+A} şekli ünsüz düşmesiyle oluşmuş ve iyelik ekli sözcüklerde yaygınlaşmış diye düşünülmektedir (Eraslan 2000: 72). Yakın benzeşmeyle ünsüz değişmesinden sonra (qg > qq > q) ekleşme sırasında ünsüz düşerek tekleşir; *balıqa* (T 18) ‘şehre’ < *balıqqa* < **balıqqa* (Kononov 1980: 71). Dikkat çeken bir örnek ise yön gösterme ekini alan *añar* zamiridir.³³ Ayrıca *adaq* ‘ayak’ < **adakur* (Tuna 1990: 266).

³³ Ünsüz düşmesi (phonological erosion) yönelme ve yön gösterme eki aldığıda önce sonu /n/ zamiiriyle biten kelimelerde {+(GA)rX} yön ekinde çevre şartına uygun olarak /g/ ünsüzünün erimesiyle başlayıp /ŋ/ ile sonuçlanır; *baņa / maņa, baņaru, saņa / (yok), aņar / aņaru*. Fonolojik eksilmeyle başlangıçta ekin sonundaki /u/ ünlüsü düşmüş, iki aşamalı olarak /r/ ünsüzü ile sonuçlanmış sonra /r/ ünsüzü de düşmüştür sonuçta yönelme şekline sinonim olarak yaklaşmıştır. Orhon Türkçesinde yön gösterme eki işlek olmadığını için fosilleşme kanıtını sergilemiştir (Maki 2017: 5). Burada yönelme eki

19.7. /n#/ > ø#

Moğolca çokluk eki {+d} ile karşılaştırılmaması gereken {+(X)t} çokluk eki geldiğinde /n#/ ile sonlanan adlar üzerine eklendiğinde /n/ sesi düşer: *tigit* (Tar. K2) ‘prensler’ < *tigin*, *tarkat* (KT G1) ‘tarkanlar’ < *tarkan* (Ata 2017b: Ünite 3). Söz öbeğinde geçen *ekin* ‘iki’ (BK G1) < **ēkin*, *yağın* ‘düşman, savaş’ (MÇ K6) < **dağın* sözcüklerindeki /n#/ ünsüzü düşerek *eki* (KT D1), *yağı* (KT K8) olur (Tekin 2003: 78).

20. Ünsüz Türemesi

Yukarıda birincil uzun ünlüler işlenirken irdelendi. Burada tekrarlandı.

20.1. #y- Türemesi

20.1.1.

Söz başında /-y, #y/ ünsüzünün türemesi: *ıd-* < **ı-d-* ‘göndermek’ Kök. *ıd-*, *yıd-* ‘göndermek, terk etmek’ (*a*)*rk(i)ş tirk(i)ş ı(d)s(a)r* ‘kervanlar gönderse’ (KT G8) *ança yıdmış* ‘böyle göndermiş’ (T K10) (Demirci 2010: 219). Yukarıda birincil uzun ünlünün neden olduğu bir ses olayı olarak gösterildi.

20.1.2.

Söz sonunda y# türemesi: *kunçuy* ‘prensler’ < Çin. *kung çu* ‘imparatorun kızı’ (Tekin 2003: 249).

20.2. *ōd*/ Ünsüzünün Türemesi

Ünsüz korunması maddesinde işlendi, bk. *ko-d-*.

20.3.

Ünlü ile biten sözcükten sonra ünlü ile başlayan ek başında bağlantı sesi (bağlama ünsüzü) /y-, y#/'nin geçici olarak iki ünlü arasında kayan ses olarak türemesi: *öyür ermiş* ‘düşünür imiş’ (KT G5) < *ö-* ‘düşünmek’ -(y)ür er-miş [3. teklik kişi geniş zamanın rivayeti], *yoriyur* ‘yürür’ (KT G9) < *yori-* ‘yürümek’ -(y)ur [2. teklik kişi geniş zamanın eki].

işleklik kazanırken fonksiyon yakınlığı bakımından sinonimi olan yön gösterme ekinde *an#+karu > anğ+garu > anğaru > anğar [> anğa > ana ‘ona’] şeklinde gelişen bir morfo-fonolojik oluşum düşünülebilir.

20.4. +n# Ünsüz Türemesi

Ek genişlemesinde $\{+(X)n\}$ morfemi ile genişleme görülmektedir; *karıg* söküpen ‘karı söküp’ (BK D27) (Sevinçli ve Çiçek 2019: 1260).

21. Ünsüz Tekleşmesi

+kk > /k/: Ekleşme sırasında sözcüğün sonundaki ünsüz ile ekin başındaki ünsüz aynı olduğunda görülür: *ulug* ‘ulu (kişi), önder’ (T B5) < *ullug* < *ul* ‘temel, esas’ + *lug* [isimden isim-sıfat yapım eki: ünsüz tekleşmesi ile *ulug*] +ı [3. tekil kişi iyelik eki], ı- ‘göndermek’ -*duk* < ı-d- [-d- fiilden fiil yapım eki] -*duk* [sıfat-fiil eki: *ıduk*³⁴ *yiri subı* ‘kutsal yeri suyu (vatanı)’] (KT D10), *balıqa* (T18) ‘şehre’ < *balıqqa* < **balıqqa*, *yaratıdım* ‘yarattım’ < **yaratıddım* < *yaratıtdım*, *yögärü* < *yöggärü* < *yökgärü*, *igitim* ‘besledim’ < *igittim* < **igitdim*, *qorqınçığ* ‘korkunç’ < **qorqınçısığ* < **qorqınç* ‘korku’+*sığ* (Kononov 1980: 71).

22. Erime

/VgV/: *nälök* ‘niçin’ (IB 57) (Tekin 2003: 250) < **ne+gü* ol+ök [{+gU}] < {+gU}+ol] (Erdal 2004: 125) [*ne* soru sözcüğü üzerine Orhon Türkçesine mahsus gU soru edatı]³⁵ veya < *ne+(A)gU+ıXk* (Erdal 2004: 60 213), [ilk ünlüyü takip eden iki ünlü arasındaki /VgV/ ünsüzü açıklığının etkisiyle niteliği silinerek ilk ünlü içinde kaybolur], ayrıca bk. ünlü çatışması ve hece düşmesi.

23. Ünsüz Nöbetleşmesi

23.1. Sözcükte Ünsüz Nöbetleşmesi

23.1.1. /ç/ ~ /z/

bar-zun, *bol-çun* [3. tekil kişi emir eki -çun> -zun> -sun> -sın].

³⁴ Issık Köl ‘kutsal göl’ adında da aynı kökten gelir: *ıssık* < **ıstık* < **ıttık* < **ıd-duk* < **hi:-d-di+ök* [Krş. Halç. *hi:dık* ‘kutsal’ (Doerfer-Tezcan 1980: 130)]. Türklerin dini inançları ile ilgili irdemelerde dağın *ıduk* yani kutsal olduğu saptanmıştır. RADLOFF, Sibirya’ya yaptığı gezide Altay Türkleri ile ilgili olan bir göl kenarından geçerken Altın Tag (Dağ)’tan uğur istediklerini tespit etmiştir. Altay Türkleri Altın Tag’ı gök ve dağların atası olarak kabul etmektedirler. (2006: 96).

³⁵ mU, Orhon Türkçesi metni T yazıtında iki kez saptanmıştır (Çetin 2008: 311).

23.1.2. /η/ ~ /g/

Genizsil damak ünsüzü /η/ ötümlü art ve ön damak sızıcıları /η/ ve /g/ ile nöbetleşme eğilimi göstermesi: *bardınız ~ bardığınız* ‘gittiniz’, *süjöküη ~ süjöküg* ‘kemiklerin’, *bar-d(i)g* ‘gittin’ (BK D20), *içik-d(i)η* ‘bağımlı oldun’ (KTD 31) vb. (Tekin 2003: 17, 55), *öltüg* ‘öleceksin’ (KT G6) < öl- ‘ölmek’ +tüg [2. teklik kişi belirli geçmiş zaman eki η ~ g nöbetleşmesiye], yine benzer şekilde *ölsikig* ‘öleceksin’ (KT G6) < öl- ‘ölmek’ +sikig [2. teklik kişi gelecek zaman eki /η/ ~ /g/ nöbetleşmesiyle], *alkın-* ‘tükenmek’ (KT G9) < *alk-* ‘tükenmek, mahvolmak’ -(i)n [fiilden fiil yapım eki, dönüşlülük eki] -tıg [2. teklik kişi belirli geçmiş zaman eki, /η/ ~ /g/ nöbetleşmesi ile], *yoryur ertig* ‘yürür idin’ (KT G9) < *yori-* ‘yürümek’ -(y)ur ertig [2. teklik kişi geniş zamanın hikâyesi eki, /η/ ~ /g/ nöbetleşmesi ile], *türük bodun il+iη+in törü+g+in kem artatı udaçı erti* (BK D19) ‘Türk halkı (senin) devletini ve yasalarını kim bozabilir idi’ [belirtme durumu (yükleme, akuzatif) {+(X)g, +(I)n, +nI} eklerinden biri olan {+(I)n} eki geldiğinde ikinci tekil kişi iyelik ekinde {+iη, +g+} sonra gelmesi ve *törü+g+in* yapısında /η/ ~ /g/ nöbetleşmesi ile +g ikinci tekil kişi iyelik ekinin gelmesi] (Ata 2017b: Ünite 3).

23.1.3. m ~ b Nöbetleşmesi

tarbanka ‘Tarman’a’ (BK D18) ~ *tarmanka* < Çin. t’anman (dağları) (Tekin 2003: 71).

23.1.4. /t/ ~ /d/ Nöbetleşmesi

yağıt- ~ *yağıd-* ‘düşman olmak’ < *yagı* ‘savaş, düşman’, *yağıt* < d > *okda* ‘düşman olduğunsa’ (KÇ D6) (Soydan 2017: 875), (KÇ 18) (Tekin 2003: 257).

23.1.5. /l/ ~ /ş/ Nöbetleşmesi

Bk. § < l > r² > z, l > ş alt maddesi *kıl-* ve *kış-* ‘etmek, yapmak’ (KT D32).³⁶

22.1.6. *#g > #Ø ~ #y

ET *ıd-*, *ıt-*, *id-*, *yıd-* (Tekin 2003: 244) < İT *#gid ‘Alm. entfernen, uzaklaştırmak’ (Tuna 1990: 260) ve devamında 14 örnek daha var.

³⁶ Bk. *oğuş* < oğul > oğur > oğuz > uz, kök^(ü)r(ek) ‘göğüs’ < Çağ. kökül+taş ‘sütkardeş’, Mo. *kökel* ‘süt verici’ > kögüz ‘göğüs’ (Ünlü 2013: 654).

23.2.

Ekleşmede ünsüzlerin sıfırla nöbetleşmesi: Türkçenin tek yardımcı ünsüzü /y/’dir. (Demir-Yılmaz 2014: 158). /y/ ~ /ø/: *kurya* ~ *kuriya* ‘geride, batıda’ < *kuri* ‘batı’ (Tekin 2003: 68), *ulayu* ‘önce’ < *ula-* ‘bağlamak’ (Tekin 2003: 256).

24. Ünsüz Kaynaşması

süçig ‘tatlı’ (KT G5) < *süt* ‘süt’ + *sig* ‘süt gibi olmak’ [isimden isim, sıfat-yapım eki. Sözcük kökünün son sesi /t/ ile ek başı /s/ seslerinin kaynaşmasından dolayı hece başı ünsüzü /ç/’dir] (Ata 2011: 149), (Erdal 2004: 70), /tç/ > /ç/: *oçok* ‘ocak’ [<*ot+çok (Erdal 2004: 113),³⁷ [ōç+ak ‘evde ateş yakılan yer’ < Orh. *ōt* ‘ateş’, *ortu* ‘orta’ +sı [3. teklik kişi iyelik eki] +n [araya zamir /n/’sinin girmesiyle kaynaşma] +*jaru* [yön gösterme ekinin ilk sesi /g/ ile zamir /n/’sinin kaynaşması sonucu yön gösterme ekinin ilk sesi /ŋ/’ye dönüşmesiyle kaynaşma] > *ortosı(a)ru* ‘ortasına, ortasına doğru’ (KT G2) < *orto+sin+garu (Tekin 2003: 77), *tuñukuk* ‘Tunyukuk’ (genel olarak) < *tuñukuk* (BK G14) < *tun* ‘ilk’ + *yukuk* ‘vezir’ [iki sözcüğün birleşmesinden sonra /ny/ > /ń/ şeklinde söz içinde ikin ünsüzün birleşip tek ünsüz hâline gelmesi] (Tekin 2003: 77).

25. Eğilti/Sığınım (Enkliz)

Vurgusuz bir sözcüğün kendinden önceki daha vurgulu kelimeye dayanması, sona sığınma (İpek 2016: 15-35; Güven 2016: 265). İki kök sözcüğün birleşmesinde anlamca baskın olan sözcük – bazen ses uyumu sıralamasına aykırı olarak sonra gelen önce gelene uymadan – diğerini kendisine benzetir; *yalıhusın* [yürüyor ‘yalnız başına yürür’] (IB) < *yalıhus* / *yalıhus* < *yalıng*+öz ‘yalnız’ (Tekin 2003: 258).

26. Ünsüz Uyumuna Uymama/Benzeşme

Köktürk işaretleriyle yazılan Orhon anıtlarında ünsüz uyumu bulunmamaktadır (Gülsevin 1990: 59). Ötümsüz /ş/ ünsüzünden sonra ekleşme sırasında ötümsüz /t/ yerine ötümlü /d/ ünsüzünün gelmesi *süŋ(ü)şd(ü)m(ü)z* ‘savaşık’ BK D28 örneğinde görülmektedir. Tam tersi de olabilir. Ötümlü /r/ titrek-akıcı ünsüzünden sonra ötümlü /d/ yerine ötümsüz /t/ ünsüzünün gelmesi *birt(i)m(i)z*

³⁷ DLT *köçök* ‘kalça’ < *köt*+çök (Erdal 2004: 113).

‘verdik’ (KT D20) örneğinde görülmektedir. *uçdı* ‘uçtu’ (KT KD), *ölti* ‘öldü’ (KT D33) vb.

Gelecek zaman kipinin {-DAÇI} eki: *olor-taçı sän* ‘yaşayacaksın’, *öl-täçi sän* ‘öleceksin’, vb. (Tekin 2003: 18) ile yine gelecek zaman kipinin {-ÇI} eki ötümlülük uyumuna girmemez: *tägmä-çi män* ‘hücum etmeyeceğim’ (O sağ 2), *yarama-çı* ‘yaramayacak, iyi olmayacak’ (T 23), vb. (Tekin 2003: 18).

Aidiyet eki {+GI}: *bod(u)nkı* ‘düşman halkıninki’ (Tar. B5) (Tekin 2003: 56), *tabgaçgı* (< *tabgaç* ‘Çin’ +*gı* [aidiyet eki]) (BK D7) örneklerindeki gibi ötümlülük ve ötümsüzlük uyumuna tabi olmamıştır.

Daha çok örnek verilebilir ancak çalışmanın hacmini genişletmemek için birer örnekle yetinildi. Sözcükte görülen aykırılışma yukarıda işlendi. Benzeşmeme ekleşmede görülmektedir.

27. Biçimlik Yapıda Seslik Özellik

Ekleşme sırasında ekin asli sesinin tezahür etmesidir. ilgi durumu {+(n)Iŋ} ekinin ünsüzlerden sonra {+Iŋ}, ünlülerden sonra {+nIŋ} ile kurulması: *bilge ka-gan+iŋ* ‘Bilge Hakan’ın’, *kül tigin+iŋ* ‘Prens Kül’ün’, *bayırku+nıŋ* ‘Bayırkuların’, vb. (Tekin 2003: 17). ilgi ekinde konuya değinildi. *ekin ara* ‘ikisinin arasında’ (KT D1), *antag* ‘onun gibi’ (KT D4), *alpın üçün* ‘alplığının ucuyla (sebebiyle)’ (TII G4) vb. (Özdemir 2019: 156 157). Burada asli sesin zamir /n/’si olduğu görülür.

28. Benzer Hecenin Düşmesi

/ (u)r/ > /Ø/: *yug(u)rga* ‘(kan) yoğururcasına’ (T26) < **yugur-ur-ga* örneğinde *benzer* seslem yitimi olmuştur (Tekin 2003: 63). Burada dil kakafoniden kaçınmıştır. Yukarıda ünlüler başlığı altındaki hece düşmesinde orta hecedeki dar ünlüler düşmekteydi. Burada ise titreşim /r/ ünsüzsüne sahip {-(u)rga} zarf-fiil ekindeki /ur/ hecesi veya *yugur-* sözcüğünün sonundaki /ur/ hecesi benzerlikten dolayı düşmektedir. Bunun için ünlüler kısmında değil ünsüzler başlığı altında gösterildi. Ünlüler başlığı altında da (orta) hece düşmesinden söz edildi.

29. Yer Değiştirme (Göçüşme)

balbar ‘öldürülen düşman heykeli’ (Tuva III3) < **barbal* < **barmal* < Mo. *barimal* ‘heykel’, *arkış* ‘alkış’ (Tuva 14) < **alkış* (Tekin 2003: 77), *qoşnu* ‘komşu’ (DTC

455) < qonşı, *badga-* ‘bağdaş kurmak’ < *bagda-*, *yamgur* ‘yağmur’ < *yagmur* (Kono-
nov 1980: 72, 73).

30. Eşgösterenlilik³⁸

Ses değişmesinden ‘sound change’ (*-g# > -ŋ#, -n# ünsüz değişmesinden) kaynaklanan eşgösterenliktir (Atmaca 2013: 126): *kalın* ‘kalın; kalabalık’, *kalın* ‘başlık parası’³⁹ (Suçi 7) (Tekin 2003: 245), *kalın* ‘kalabalık, çok sürü; kalın, kesif’ < **kalag* (Tuna 1990: 270) < *kal-* ‘kalmak; umutsuz durumda olmak’ (Tekin 2003: 245) < *ka-* ‘eklemek, koymak’. *Kalancı* ‘tarlada vergi için bırakılanı toplayan kişi’ terimindeki *kalan* ‘tarlada kalan ürün; devletin toprak vergisi (Atmaca 2013: 127)’ sözcüğünün başlık parası anlamındaki *kalın* kavramı ile benzerliğine dikkat çekilmiş ve etimolojik açıdan uyumlu olduğuna vurgu yapılmıştır (Karakurt 2017: 222).

³⁸ ‘Türk dilinin kelimelerine genel yapı itibarıyla bakıldığında araştırmacılar tarafından eşadlılık, eşseslilik [-homophone ~ omofon (<Eski Grekçe homos ‘benzer’ +phone ‘ses’)] ve eşyazımlılık [-homograph ~ omo-graf (<Eski Grekçe homos ‘benzer’ + garpho ‘yazı’)] başlığı altında verilen örneklerin birbirine karıştırıldığı görülür. – Eşseslilik, kimi dillerde görülen yazılışı ayrı, söylenişi aynı olan sözcüklerin; eşadlılık, ‘gösterileni ayrı, göstereni özdeş olan sözcüklerin; eşyazımlılık ‘kimi dillerde görülen, söylenişi ayrı, yazılışı aynı olan göstergelerin’ özelliğidir. – Bu sebepten bu terimler arasındaki karmaşaya son verecek ve her üç terimi de üst kategoride kapsayacak ‘eşgösterenlilik’ terimi kullanılmalıdır. Eşgösterenlilik, genellikle tek veya iki heceli kelimeler arasında gerçekleşen, dilde ses değerleri bakımından aynı; fakat anlamları ve fonksiyonları bakımından farklı olan kelimelere denir.’ (Atmaca 2013: 117).

³⁹ ‘Bütün Türk lehçelerinde *kalın* ‘başlık parası’; *kal-* fiil köküne, fiilden isim yapan eklerden /-n+/ getirilerek yapılmış (kalı-n) bir kelimedir’ (Turan 1991: 39).

31. Ünsüz değişmesi

31.1. l'leşme ve r'leşme z < r < l > ş⁴⁰

'Genel Türkçe /z/, /ş/'nin Çuvaşçada /r/ ve /l/'ye denk geldiği bilinmektedir. Altayistik kuramında r > z ve l > ş gelişmelerine 'Zetasizm' (z'leşme) ve 'Sigmatizm' (ş'leşme); bunun tersine, /z/ > /r/ ve /ş/ > /l/ gelişmelerine ise 'Rotasizm' (r'leşme) ve 'Lamdasizm' (l'leşme) adı verilmektedir.' (Eker 2004: 230).

31.1.1. /r/ > /z/

r# > z# yabız < *yabır 'fena, kötü' (Tekin 2003: 87), āz 'az, birkaç, çok değil' (KT G10) < İT *hār. /r/~l/ değişimi /r/>/l/ yönünde olmakla birlikte Türkçede bunun aksini gösteren örneklerle de karşılaşılmaktadır. /l/>/r/ ünsüz değişimi daha eskicil (arkaik) olabilir. Kür sözcüğü ise hem 'hile' hem de 'cesur' anlamındadır. *Köl Bilge Han* eski bir unvandı (Nalbant 2018: 162). Eski Batı Türkçesi LİR ve Eski Doğu Türkçesi ŞAZ meselesinde ş < l > r² > z (uguş < *ok 'boy örgütü'⁴¹ +ul > ogur > oguz) şeklinde bir ses değişimi görüldüğü bilinmektedir. Çağataycada kökel+taş 'süt kardeşi', buradan kök+ür > kök+üz > göğüs şeklinde bir gelişme düşünülebilir (Hazar 2003: 131), (Poppe 2008: 104).

31.1.2. l > ş

bişük 'akraba' (KT G6) < *büşük [<*bül < *pöl] >> MKo. p'ar (Choi 2019: 96; Tekin 1979: 149, *yok kış-* 'yok kılmak', *baz kıl-* 'bağımlı kılmak' (KT D2). Bir eskicil duruma örnek olan /l/ : /ş/ ses denkliliği var. Altay dillerinin akraba olduğu görüşünün ilk delillerinden biri olan /l/ : /ş/⁴² denkliliğinin örneği *kıl-/kış-* fiilinde

⁴⁰ Yukarıda l ~ ş nöbetleşmesinde geçmişti. Moğ. *kökel* 'süt verici' (Ünlü 2013: 654) [köküş < kökül > kökür > köküz > köküs 'göğüs', < *kö-k 'yukarıya kalkıp yuvarlaklaşan' < *kö- 'yükselmek', [/l/ dualite bildirir. Muhtemelen el 'iki el' sözcüğünün ikincil kelime olup ekleşmesinden gelmektedir.] ve *oğul* [oğuş < oğul > ogur > oguz > uz] örneklerinde izosemantizm yani anlamsal gelişimin paralelliliği kuralına uyum bariz olarak görülmektedir. {izo+} 'benzerlik' anlamı için bk. (Lampropoulou 2017: 341). /ş/'nin zayıflayıp /l/'leştigi de düşünülmektedir (Barutçu 2002: 204).

⁴¹ *Oksuz* 'örgütsüz, bağımsız' BK D4.

⁴² Altay dilleri teorisine bir delil de /r/ : /z/ denkliliğidir (Ramstedt 1957: 49, 64). Eski Batı Türkçesinin izleri olan rotasizm 'r'leşme' ve lambdaizm 'l'leşme' (ŞAZ: LİR meselesi) Eski Doğu Türkçesi ile Eski Batı Türkçesinin ayırımına delildir (Tekin 1987: 11).

görülür; *yok kış-* ‘yok kılmak’ (KT D32),⁴³ *baz kıl-* ‘bağımlı kılmak’ (KT D15), *oğuş* ‘boy’ (BK D31) *oğul* ‘evlat’ ile benzer; *beglik oğlunun kul kıldık, işilik kız oğlunun küj kıldık* [beylik oğlunu kul kıldık, hanımlık kızını cariye kıldık].⁴⁴

32. Benzeşme

İki varyantı da olan *balbal* ve *balbar* sözcüğü her ikisine de örnek olur. Ayrıca dar ünlü düşmesinde de işlendi. Ünsüz-ünlü yakın benzeşme de görülebilir: *töpö* ‘tepe’ < *täpä (Erdal 2004: 95) [bk. yukarıda ä > ö].

32.1. İlerle Benzeşme

32.1.1. /m/ > /b/

balbar ‘öldürülen düşman heykeli’ (Tuva III3) < *barbal < *barmal < Mo. barimal ‘heykel’, (Tekin 2003: 77).

32.1.2. /d/ > /ç/

küçüg ‘iş güç’ [*işig küçüg birmiş*] (BK D8) < *küdüg* (Erdal 2004: 97) ayrıca bk. ötümsüzleşme.

32.2. Gerilek Benzeşme

sök- ‘diz çökmek’ (KT D35) < *çök-* (Gürer 1990: 62) < AT *çöğ-, /r/ > /l/ *balbal* ‘öldürülen düşman heykeli’ (Tuva III3) < *barbal < *barmal < Mo. barimal ‘heykel’, (Tekin 2003: 77). Ünlü kalınlaşması ve nazalleşmeden sonra dudak benzeşmesi; *ben+ge > *baña* (T31) > *maña* (KT D30) (Ata 2011: 109).⁴⁵ Söz sonundaki n# ünsüzü-

⁴³ /l/ : /ş/, *kış-* ‘kılmak, etmek, yapmak’ *ol süg (a)nta yok kışd(t)m(t)z* ‘Orduyu orada yok ettik’ (KT D32).

⁴⁴ 5. Dip nota bk.

⁴⁵ ‘b- ile başlayan sözcüklerde genizsi bir ses olan /n/ ve /ŋ/ var ise söz başındaki b- > m-’ye gelişir. *ben* ~ *men* olur. T yazıtı bu sözcüğün asıl şeklini korurken BK ve KT yazıtlarında *men* şekli kullanılmış. T’ta *ben* zamiri üzerine nesne durumu ile yönelme durumu ekleri geldiğinde de b-’li yapı tercih ediliyor: *bini, baña*. Fakat b- ile başlayan başka sözcüklerde b- > m- değişikliği söz konusu edildiğinde sadece T yazıtının bu eskicil özelliği koruduğu söylenemez. ‘bun, sıkıntı’ anlamındaki sözcük, KT G3’te *buñ* şeklinde geçmekte. Aynı sözcüğün ek almış şekilleri *buñsız* ‘dertsiz’ BK K14, *buñad-* ‘bunalmak’ T 26’dadır. Bu sözcükler, Köktürk harfleriyle yazılmış Irk Bitig’de ise m’li olarak yer almakta. Yine ‘binmek’, ‘bin’ ve ‘bengü, ebedi’ anlamlarındaki sözcükler üç büyük yazıtta da Türkiye Türkçesinde olduğu gibi b-’lidir: *bengü* KT G8, BK K6; *bin-* KT D33; *bintür-* T 25; *biñ* BK G1, T 14. Bu kelimeler

nün gerilek etkisiyle benzeşerek /b/ > /m/ /b/ dudak ünsüzü yarı burunsallaşmayla /b/ > /m/ değişmesine uğrar. Modern Türkiye Türkçesinde hâlâ korunmakta olan *bän* ‘ben’ Köl Tegin yazıtında asimile ikincil formu olan *män*’a sahiptir (Erdal 2004: 10). Yukarıdaki ünlü uyumuna da giren bir konudur. Yönelme durumunda *baŋa* (T32) şeklinde ses değişikliğinin nedeni ünlü uyumundan kaynaklanan zorlayıcı ve gerileyici bir benzeşmedir. Kalın sıradan /b¹/ ile yazılmıştır Zamirdeki kök değişimi anlamsal değildir. Burada bir ses değişimi vardır (Eraltay 2019: 45). Gerilek benzeşme başlığında /*m/ > /b/ değişmesi işlendi.

33. Bulaşma

33.1. #b- > #m-

Birinci teklik kişi zamirinin sonundaki diş-dudak geniz ünsüzü /n-/’nin gerileyici benzeşmesi ile – nitekim ikinci teklik kişi zamiri *sen*’de /-s/ ünsüzü dudak ünsüzü olmadığı için bu gerileyici benzeşme gerçekleşmez – Birinci çokluk şahıs zamiri *biz*’in *miz* olması ise *ben* > *men* genizleşmesinden ‘bulaşma (contamination)’ olması düşünülebilir (Sertkaya 2014: 10).

34. Ötümlüleşme

34.1.1 #g- > #k- Ötümlüleşmesi

gaşga ‘alnı akıtmalı (at)’ (E 41/11) (Aydın 2013: 42).

34.1.2. /k/ > /g/

ya-g+u-t- ‘yaklaşmaktır’ [*ya-* ‘yakın olmak, *yak* ‘yakın’, *ya-k+u-* ‘yaklaşmak’ < **yak-* > Orh. *yağuk*, *yakın*, *yağ-u-*, *yak-* (Choi 2019: 129)], *yagur-u* ‘yaklaşmak’ (KT G5).

başka Türk lehçelerinde m-’lidir (miŋ, min-, vs.)’ (Ata 2017b: Ünite 3). Ancak Ana Altayca düşünüldüğünde tersi düşünülmektedir. *buñsız* ‘dertsiz, kaygısız, sıkıntısız’ < *buñ* ‘dert, sıkıntı’ (Tekin 2003: 83) < *munğ* ‘sıkıntı, ıstırap, mihnet’ (Soydan 2017: 880), Ana Altayca düşünüldüğünde m > b değişmesi daha arkaik düşünülmektedir (Tekin 1992: 83).

34.1.3. /k#/ > /g#/

ögs(ü)z ‘öksüz, anasız; akılsız’ < ök ‘akıl, anlayış’ [<*ō-/ö:- ‘düşünmek’], ‘Ög kelime kökü {+sUz} ekiyle birleşirken ekin başındaki /s/ ünsüzü dolayısıyla ög kelimesinin sonundaki g# de k#’ye dönüşmüştür.’ (İlhan 2011: 476).

34.2. t > d ötümlüleşmesi

34.2.1. Sözcükte Ötümlüleşme

Köktürk Türkçesi sözcük sonunda ötümlü /d/ fonemi ‘anlam ayırt edici ses’ bulunan tek seslemler kimi adlarda birincil uzun ünlünün kaybolurken /t/ ünsüzü /d/ ünsüzü olarak ötümlüleşerek değişir. Sözcüğün Ana Türkçede uzun ünlülü olduğunun bir belirtisi de günümüzde birincil uzun ünlülerin varlığını koruduğu iki çağdaş Türk lehçesindeki (Yakut ve Türkmen Türkçesindeki) uzun ünlülü diğer bir deyişle çift ünlü kullanımınıdır: öd ‘safra kesesi’ < *AT öt ‘safra kesesi’ (Tekin 1975: 268) > Yak. üös ‘öd, safra kesesi’ (yükselen diftong), Trkm. ö:t ‘öd, safra kesesi’: öd+iñ[e] küni: t(e)gdük üç(ü)n (BK D29-30) (Tekin 2010: 60).

34.2.2. Ekleşmede Ötümlüleşme

Tek seslemler eylemlerden *it-* ~ *id-* ‘göndermek’ sözcüğü de Orhon yazıtlarda ikili kullanımla, ötümlüleşmiş biçimleriyle de kullanılmaktadır: *it-ti*, *it-tim*, *it-timiz*, *id-ıp*, *id-maz*, *id-mış* (KT G12, BK D40, KT D40, BK D35, BK D25, KT D6). Çok seslemler eylemlerde ise bir sözcükte «geçici» ötümlüleşme vardır: *igid-/igit-* ‘beslemek, doyurmak’: *igid-eyin*, *igid-ıj*, *igid-mış*, *igid-ür*, *igit-ti*, *igit-tim* (KT D28, BK K13, KT G9, KT GD, KT D16, KT D29) (İnce 2019: 136), *katıgdı* ‘sağlamca’ (KT G2) < *kat-* ‘katmak, katılaştırmak’ -(ı)g ‘katı’ [fiilden isim yapım eki] +*tı* [isimden isim-zarf- yapım eki].

34.3. /ç/ > /c/ Ötümlüleşmesi

uçuz > ucuz (Ata 2011: 89).

35. Ötümsüzleşme

35.1. Ekleşmede Ötümsüzleşme /nd/ > /nt/

bodunta ‘halkın (üzerine)’ (KT D 26) < **bodunda*, *kazgantok-in* ‘kazandığı’ (T55) < **kazgandok*, *ötüntok* ‘arz ettiğim’ (T 15) < **ötündok* (Tekin 2003: 75).

35.2.

Alınma sözcüklerde ötümsüzleşme -g# > -k#: *çorak* ‘çorak yer’ < İran *şōrag* [Krş. Far. *şōra* ‘tuzlu, çorak toprak’] (Tekin 2003: 71), *Künüy* ‘iramak adı’ (Tar. B5) < Mo. Huni, Huniyn (Tekin 2003: 249), *Likān* ‘kişi adı’ (KT K12 < Çin. Lu xiang (Ölmez 1999: 62), *kotay* ‘ipek, ipekli kumaş’ < Çin. goo dai (Ölmez 1999: 60), *kunçuy* ‘prens’ < Çin. gong zhu (Ölmez 1999: 59), *kung çu* ‘imparatorun kızı’ (Tekin 2003: 249), *kotay* ‘ipek, ipekli kumaş’ < Çin. goo dai (Ölmez 1999: 60), Sadece /ç/ > /ş/ sızıcılaşması değil aynı zamanda gerilek ve uzak benzeşmeyle /k/ < /g/ < /γ/ de-ğişmesi olmuştur; *sök-* ‘diz çökmek’ (KT D35) < *çök-* (Gürer 1990: 62) < AT *çöy-.

35.3. /d/ > /ç/

küçüg ‘iş güç’ [*işig küçüg birmiş*] BK D8 < *küdüg* (Erdal 2004: 97), yukarıda benzeşme maddesinde de geçti. Ayrıca bk. aykırılışma.

36. Akıcılaşma

36.1. *#d- > #y-

yagı (KT K8, *yagin* ‘düşman, savaş’ (MÇ K6) < **dagın* (Tekin 2003: 78).

36.2. *#k- > #-

yul- ‘yağmalamak’ (BK D32) < *yulı-* (IB 8) < **kāl-* (Tekin 1975: 170).

36.3. *#t-⁴⁶ > #y-

yir ‘yer, ülke’ (KT G8) < **tir* ‘İng. country’ (Tuna 1990: 260) ve devamında 5 örnek daha var.

36.4. */d/ > -ñ#

koñ ‘koyun’ < **koni* < **udu* [Sümer #*ou* = Türkçe #*ku/ka*] (Tuna 1990: 267).

⁴⁶ ‘Türkçenin y- ve s- lehçelerine ayrılmasına sebep olan sesin, pek çok Türkolog tarafından δ işareti ile gösterilen damaksız, dişeler arası, sızıcı bir ses olması ihtimali daha yüksektir. Bu ses ‘dç’, ‘dz’ ‘ts’ vb gibi birkaç ünsüzü kendisinde barındırıyor olmalıdır. Birçok dilde böyle çift karakter taşıyan sesler vardır, örneğin Rusçadaki ı ‘ts’ sesi sözcük başlatılabilen de bir sestir. Türkçede, genelde, ünsüzler tonsuzdan tonluya oradan ünlüye değişir, bazen de düşer. Türkçedeki bu genel eğilime göre y-, ilk Türkçe devresinde tonsuz ve en az ‘tç’, ‘tc’ gibi çift karakter taşıyan *δ- ünsüzünden değiş olmalıdır. *δ- ünsüzünün tonsuz şekilleri tarihi ve çağdaş Türk lehçeleri ile Türkçeden Moğolcaya geçmiş sözcüklerde bulunmakta ve Genel Türkçedeki y-’ye denk gelmektedir’ (Alibekiroğlu 2013: 692, 707).

36.5. /+ç/ > /+z/

Ekleşmede görülür. Üçüncü teklik kişi emir eki {-zUn}: *-zun < -çun, türük bodun yok bolma-zun bodun bol-çun tiyin ...* (KT D11) ‘Türk halkı yok olmasın, (yeni-den) halk olsun diye ...’.

37. Aykırılışma

Benzeşmenin tam tersi olan, benzer seslerden kaçınılarak aynı cinsten iki sesin ayrılmasını yani ses itişmesini gidermek ve ses akışını sağlamak amacıyla oluşan aykırılışmanın örnekleri benzeşmeye göre yazı dilinde daha nadir olarak görülür. Kısacası çoğunlukla yabancı dilden alınan sözcüklerde görülen aykırılışma bir gramer birliğinde yer alan seslerin çıkış noktası ve söyleniş niteliği bakımından birbirinden uzaklaşmasıdır. Aykırılışma da benzeşme gibi yön ve derecelerine göre tasnif edilebilir (Özçelik 2003: 139). Benzeşmeme ise ekleşmede görülen uyumsuzluktur. Aşağıda işlendi.

37.1. /g/ > /ç/

ançola- ‘(bir büyüğe) bir şey takdim etmek, sunmak’ (KT D32) < **ango* ‘he-diye, ödül’ (Tekin 2003: 87).

37.2. *#m > #k

kal- / *kāl-* ‘kalmak, umutsuz durumda kalmak’ (Tekin 2003: 245) < **mal-* ‘kalmak’ (Tuna 1990: 260) [14 örnek daha var].

37.3. #m- > #g-

gu < *mu*, eki üç bing̃ sümüz kelteçimiz bar *mu* ne (T14). [Kalın sıradan tek şekli olduğundan ünlü uyumuna girmez. *mu* > *gu* > *wu* > Korece *ū* (Choi 2019: 287)].

37.4. /d/ > /ç/

küçüg ‘iş güç’ [*işig küçüg birmiş*] (BK D8) < *küdüg* (Erdal 2004: 97), [söz başındaki #k- ünüsüzünün etkisiyle yönüne göre ilerlek, derecesine göre uzak aykırılışmadır]. Yukarıda bk /d/ > /ç/.

37.4. Denazalizasyon (Aykırı Genizleşme)

/ŋ/ ~ /g/:⁴⁷ Köktürk işaretli yazıtlardaki sözcüklerde geniz ünsüzü /ŋ/ yerine gırtlak ünsüzü /g/ yazılması ‘aykırı genizleşme (denazalizasyon)’ ye bağlı – Oğuz Türkçesi özellikleri gösteren metinlerde baskın olmayan – bir ‘ağız özelliği’dir ve Köl Tigin ile Bilge Kağan başta olmak üzere, Uygur devresinin runik yazıtlarında Hotencenin Türkçeye etkisiyle görülür (Sertkaya 2014: 10); Teklik ve çokluk 2. kişi iyelik eklerinde geniz ünsüzü /ŋ/ yerine gırtlak /g/ ünsüzünün gelmesi (Tekin 1968: 92, 93). taş+ka, taş+ı+ŋa [3. kişi iyelik ekinden sonra] (Ata 2011: 89 149 133 129 122), kazgan- ‘kazanmak’ < *kaz-ı-k+a-n- (Erdal 1991: 604) Kök. kazgan- ‘kazanmak’ *k(i)mke il(i)g k(a)zg(a)nur m(e)n* ‘Kime ülke kazanıyorum’ (KT D9) (Demirci 2010: 139).

37.5. Dissimilation (Başkalaşma)

37.5.1. -ŋ# ~ -g#

{+ıŋ}: *tadık+ıŋ çor+ıŋ boz [at]* ‘Tadık Çor’un boz (atı)’ (KT D 32), [iyelik öbeğinin sahibini gösteren söz öbeğinin her iki üyesinde görülür.], (Tekin 2003: 107).

37.5.2. {+ın}⁴⁸

k(a)g(a)n(i)ŋ+(ı)n s(a)bin (a)lm(a)tin ‘kağanın sözünü almadan (dilemeden)’ (KT G9), *kağan* ‘kağan’ +*(ı)ŋ* [2. tekil kişi iyelik eki] +*ın* [ilgi (tamlayan) durumu eki: Bu ek /ŋ/ iledir. Ancak 2. tekil kişi iyelik eki olan +ŋ’den sonra geldiği için aykırılaşma (dissimilation) sonucu /n/’ye dönüşmüştür].

38. Patlayıcılaşma

Nitelik bakımından sızıcı olan bir ünsüzün patlayıcı hale gelmesidir. Alınma sözcüklerde görülür.

⁴⁷ Daha önceki geniş bir irdelemede ünsüz değişmesi olarak adlandırılmıştır (Çağatay 1954: 15).

⁴⁸ ‘iki ismin yan yana gelmesi sahipliği göstermesi açısından yeterli olmalı’ görüşünden yola çıkılarak /n/ ve /g/ sesleri ilgi (genitif) durum eki olmadan önce bulunma (lokatif) durum eki olarak kullanılmış, {+nŋ} eki {+ın} ilgi durumu ekinin yığılmasıyla oluşmuş ve zamir /n/’si ise ilgi durum ekinin ek yığılmasından sonra nazalleşmesiyle ortaya çıkmış olabilir (Özdemir 2019: 156 162).

38.1. #ş- > #ç-

çorak ‘çorak yer’ < İran *şōrag* [Krş. Far. *şōra* ‘tuzlu, çorak toprak’] (Tekin 2003: 71).

38.2. /j/ > -ç#

Makaraç ‘özel ad’ (KT G13) < Skr. *Mahārāja* (Ölmez 1999: 64).

38.3. /sh/ > /ç/

Berçik ‘Fars, kavim adı’ (KT K12) < Bärçik < Far. **Pārsi:k er* ‘Zerdüş Soğdlar’ (Ölmez 1997: 178), *biçin* ‘maymun, yıl adı’ (KT KD) < Çin. *fei-shen* (Ölmez 1997: 179).

39. Sızıcılaşma

Ötümsüz, sürekli ve patlayıcı olan dış arası ünsüzü /ç/ ünsüzü ötümsüz, sürekli ve sızıcı dış ünsüzü /ş/ ile değişerek Kıpçakça özellik olan bu ses değişiminin ilk emarelerinden olmalıdır (Gürer 2008: 381). Hatta Yakut Türkçesi tarihi devreleriyle de ilişkilendirilebilir (Gürer 1990: 62).

39.1. #ç > #s

sök- ‘diz çökmek’ (KT D35) < çök- (Gürer 1990: 62) < AT *çöç-.

40. Ses Ayrışması

Birleşik karakterdeki ünsüzler değişmeyle çözülür (İng. archiphoneme). Örnek: *çıgan* < *çıgań* ‘yoksul’ > *çıgay* (Kononov 1980: 33), ayrıca bk. ünsüz korunması.

41. Dudak Ünsüzleri Arasında Değişme

41.1. Dış-Dudak Ünsüzlerinde Değişmesi

41.1.1. #f > #b

biçin ‘maymun, yıl adı’ (KT KD) < Çin. *fei-shen* (Ölmez 1997: 179).

41.1.2. #f > #p

pur(u)m ‘Roma, Bizans’ (KT D4) < Part. *Frum*, (Tekin 2003: 62).

41.1.3. /β/ > /p/

apar ‘Avar[lar]’ (KTD 4) < Grek. Aβar (Tekin 2003: 72).

41.1.4. /v/ > /b/

ı̇sb̄ara ‘yüksek bir unvan’ (KÇ D10) < Sansk. *Īśvara* ‘lord, prens’ (Tekin 2003: 72).

41.2. Çift Dudak Ünsüz Değişmesi

/m/ > /b/: *buñsız* ‘dertsiz, kaygısız, sıkıntısız’ < *buñ* ‘dert, sıkıntı’ (Tekin 2003: 83) < *mung* ‘sıkıntı, ıstırap, mihnet’ (Soydan 2017: 880), Ana Altayca düşünüldüğünde /m/ > /b/ değişmesi daha arkaik düşünülmektedir (Tekin 1992: 83) ve bir /*m/ ünsüzü tasavvuru vardır, Tk. *beñgü* ‘ebedî’ < Alt. **meñgü* (Tuna 1983: 24 25 28), *matı* ‘sadık’ BG K14 (Tekin 2003: 250) < Mo. *batu* (Ölmez 1999: 65),

Gerilek benzeşme ve bulaşma başlığı altında işlenirken dip notlarda da açıklama yapıldı.

42. Akıcı Ünsüzler Arasında Değişme

42.1. /ng/ > /n/

kunçuy ‘prens’ < Çin. *gong zhu* (Ölmez 1999: 59), *kung çu* ‘imparatorun kızı’ (Tekin 2003: 249), *ng > ŋ > n* yönündeki ses değişmesinde çıkış yerine göre arka damak, ses tellerinin titreşimine göre ötümlü, temas derecesine göre akıcı, çıkış yoluna göre genizsi (nazal) /ŋ/, çıkış yerine göre diş (kökü) /n/’si olur.

42.2. *#ń > #y

İT *#ń⁴⁹ > AT *#y (Ceylan 1997: 41) > ET #y: *yar-* ‘yarmak’ (IB 40) < **dar-* ‘Alm. *splaten*, *yarmak*’ (Tuna 1990: 260) ve devamında 9 örnek daha var. *yılan* ‘yılan’ IB 8 (Tekin 2003: 259) < **ńil-* ‘kaymak, sürünmek’ +*lon* (< Çin. *loon*) [fiilden isim eki -an şeklinde türemiş olması gereken bu sözcük, *arslan*, *qaqlan*, *sırtlan*, *bulan*, *qulan*, vb. gibi birçok hayvan ismindeki {-lan} ekinin kaynağını oluşturmuştur. (?), İT

⁴⁹ ‘Türk dillerinde (yazar, Türk lehçeleri için diller, terimini kullanmaktadır.) y- ile veya y-’den gelişen fonemlerle (c-, ç-, j-, s-, ś-) başlayan sözcükler, Moğolca ve Mançu-Tunguzcada birincil *d-, *c-, *y-, *n-, *ń- ile başlayan sözcüklere denk gelirler. Moğolca ve Mançu-Tunguzca *d-, *c-, *y-, *n-, *ń- fonemlerini korurken, daha ilk Türkçe döneminin ikinci aşamasında (ilk Türkçe 2) bu fonemler y- ile bir ve aynı olmuşlardır. Söz konusu fonemlerin, ilk Türkçenin birinci döneminde korunmakta olduğu, ilk Türkçeden Macarcaya geçmiş olan ödünç sözcüklerden anlaşılmaktadır: Mac. *nyár* [ńár] ‘yaz’ < İT (1) *ńār²; Çuv. *śur* ‘yaz’ < *cār < *yār < *nār²; Trkm *yāz*, Yak. *sās* ‘yaz’; Mo. *niray* ‘yeni doğmuş, taze’ < ńār² (aynı anlamda); Ma. *ńarxun* ‘taze, yeşil’; Ko. *ńyerim* ‘yaz’ (Ceylan 1997: 39).

*#ñilom < EBT *#dilom (Dilaçar 1953: 74) > AT *#yılan/*#yılân > ET #yılan [bk. ve krş. *yıla:n yılı* ‘Türklerde 12 yıldan birinin adı’] (Biray 2014: 30)⁵⁰ ve (Alibekiroğlu 2013: 689). Ayrıca *yıg-* ‘bir araya getirmek’ (Tekin 2003: 259) < *nigin* ‘yığın’ [6 örnek daha var.] (Tuna 1990: 260).

42.3. /l/ > /r/

balbal ~ *balbar* ‘öldürülen düşmanın taş heykeli’ (Tuva III4) < Mo. *barimal* *barimal* (Tekin 2003: 239). Ayrıca bk. gerilek benzeşme.

43. Süreksiz Ünsüzler Arasında Değişme

Ötümsüz, patlayıcı ve süreksiz olan dış-arası ünsüz değişmesi görülür.

43.1. #t > #ç

çor ‘yüksek unvan’ *tor* < ØØtor << *[ba]tor (< *bagator) ‘bahadır’ (Alyılmaz 2013: 46).

44. Sesbirimsel Boşlukta Yarı Kapantılı Ünsüz Yerine Sürekli Ünsüz Tercih

Sesbilgisi boyutunda *sözcüksel kopyalamada*, sesbirimsel boşluklar vardır. Kaynak dilde mevcut olan bir sesin hedef dilde mevcut olmayışıyla ortaya çıkar (Sarı 2013:9).

44.1. #ts > #s

Telaffuz güçlüğü için alınma sözcüklerin başında yarı kapantılı /ts/ ünsüzünde görülür; *sin* ‘mezar’ (Tar. G5) < Çin. *ts*’in. (Tekin 2005: 252), *Lisün* ‘kişi adı’ BK G11 < Çin. *Li-ts*’ün < *dz*’jwän < *li quan* (Ölmez 1999: 68).

⁵⁰ Ana Türkçedeki *y-* çok eski bir devirde *c*’ye çalan ön damak *d*’si değerindedir (Dilaçar 1953: 74). Türk dilinde ön sesteki *y-* lehçelerde ‘*y-*, *n-*, *d’-*, *t’-*, *s-*, *j-*, *c-*, *ç-*, *ts-*, *dz-*, *z-*, *-ø*’ (Çuvaşça’da *ś-*) değişmelerine uğrar (Tuna 1983: 32). Saha (Yakut) Türkçesinde *erien üön* ‘yılan’ (Biray 2014: 29) << *dıl+lön [kelime başında *d-* > *y-* > *s* > *ø*, kelime içinde ŞAZ : LİR denkleğiyle (çift başlı yılan düşünüldüğünde dualiteyle) *ş* < *l* > *r* > *z* > *s* ses gelişimi dikkate alınca *l* > *r* ünsüz değişmesi, kelime sonunda ise *ien* [üön] < *an* < *+lan* < *+lön ekinde (Özbek Türçesindeki *ilân* düşünüldüğünde Çince’den alınan yıl adı da olan masal varlığı *loon* > *lon* > *lân*) diftong tekrarıyla önce alçalma /*ie*/ sonra /*üö*/ yükselme görülür]. Birleşik kelime: *erien üön эриэн үөн* < *erien* ‘yılan’ *üön* ‘kurt’ [= *eriyen bars* (Wallace 2020: 377)], [bk. tr.wiktio-nary.org/wiki/үөн#], < Moğolca ödünç kelime ‘Mongolian loanword’ *eriyen*, Эрээн хот < Çince 二连浩特 *erenhot* ‘ağızından ateş çıkan ejderha’ [bk. İng. *snake*, Sakha *erien üön*, <https://wold.cld.org/word/>, en.wikipedia.org/wiki/Erenhot].

45. Yakın ses Konulması

Aşına [etimolojisi için bk. sonuç bölümü, Karluk ağzı] gibi eksonim (yabancıların taktığı isim) olan sözcüklerde görülür (Çalışkan 2018: 21).

45.1. #ç > #ş

şad < çad Tar. (K4, 4) (Tekin 2003: 242 253).

43.2. #ş > #ç

çorak < İran. şōrak (Tekin 2003: 71).

46. Asalak ünsüz (Parasitical Consonant) Görülmesi

Bazen asalak (parasitical) diş kökü (alveolar) akıcı (sonant 'ötümsüz karşılığı olmayan ötümlü') ünsüzler /l, r, n/'yi damaksıl (velar) olan ötümsüz diş kökü /t/ ünsüzü takip eder. Ötümlü /d/ şekli (DLT *köndğār*- 'göndermek' < *kōn(i)+gār-) Karahanlıcada görülecektir. Burada titretilmiş /r/ ünsüzünden sonra tezahür etmiş: *olort*- 'tahta oturtmak' T1 (Tekin 2003: 250) < *olor*-, daha sonra Eski Uygurcada *amırtgur*- 'sakinleştirmek' < *amir-gur-, gibi örnekler çoğalır (Erdal 2004: 114).

Sonuç

Dilbiliminde seslerin işlevsel özelliklerini dil sisteminde tahlil etme durumu, tarihi fonolojiyi meydana getirdi. Köktürk işaretli seslere özel araştırma gereksiniminin duyulması, sesle ilgili oluşan iki bilim (fonetik, fonoloji) alanından tarihsel fonolojinin konusu olmuştur. Telaffuzla ilgili bilim, fizik olaylarla alakalıdır. Fonetik fen bilimleri yöntemlerini esas alır. Dilbilimindeki sesle ilgili bilim yani tarihsel fonoloji ise tam aksine yalnız dilbilim yöntemleri ve kurallarına, sosyal bilimlere dayanır. Konuşmadaki sesle ilgili bilim fonetik, dilbilimde ise sesle ilgili bilim fonoloji olarak adlandırılır. Tarihsel fonoloji, ses değişimlerini ayrı ayrı değil, diğer seslerle bağdaştırarak inceler. Bütün fonetik sistemi incelemeyi hedefler. Araştırma sonuçları klasik fonetik olaylara dayanır. Japon, Moğol ve Türk dillerinin karşılaştırması ile Türk dili ve lehçelerini araştırma sırasında Köktürkçedeki ses değişim olayları büyük öneme sahiptir. Aşağıda Köktürkçedeki 5 temel belirleyici başlık altında yukarıdaki ses olayları özetlenerek birkaç misalle sınıflandırılmıştır:

1. Anlam Belirleyiciliğine Göre

Etimonun ‘tanımlanamayan, alışlagelmedik biçimin’ ilk ve lafzi manası ‘etimolojik anlam’, proto dilde gerçekte kullanılan anlamına ise ‘ilk anlam’ veya ‘asli/birincil anlam’ denildiği belirtilmiştir (Stachowski 2011: 93). Türkçe için proto dil Ana Türkçedir.

1.1. Anlam Değişikliğine Sebep Olma

Dilin ayırt edici ses özelliği Eski Türkçede vardır. Türk dili tarihi boyunca Türkçenin sesbirim sayısında değişiklikler olmuştur. Örneğin, Türkçe sözcüklerdeki ünlü niceliği, Ana Türkçe ve kısmen Eski Türkçe için ayırt edicidir (Eker 2007: 25). Mesela, aşağıda görüleceği üzere /ā/, /a/; /é/, /e/; /ŋ/, /n/ birer sesbirimdir yani anlam ayırt edicidir.

1.1.1.

Uzun ünlünün korunması: *āç* ‘aç, tok olmayan’ (BK D38), *aç-* ‘açmak’ (T28); *āt* ‘ad, unvan’ (KT D7), *at* ‘at, beygir’ (KT D33).

1.1.2.

Anlam ayırt edici e/ ünlüsü: Ünlü ses birimin nitelik karşıtlığı (farklı çıkaklarda oluşması) ile açık e (ä) ve kapalı (é) fonemiktir (Eker 2007: 33); *äl(ig)* ‘el’ ve *el [él]* ‘il, devlet, ülke, memleket, halk’ (Tekin 2003: 243).

1.1.3. Eşgösterenlik

kalın ‘kalın; kalabalık’, *kalıy* ‘başlık parası’ < kal- ‘kalmak; umutsuz durumda olmak’ < ka- ‘eklemek, koymak’.

1.2. Anlam Değişikliğine Sebep Olmayan Ses Olayları

Anlam olayları dilin daha sonraki evrelerinde gelişecektir. Ses olaylarının çoğunda anlam değişikliği olmaz. Söz başında patlayıcılaşma, söz içinde ünlü kısalması ve söz sonunda ötümsüzleşmeye örnek olan şu sözcükteki değişimler gibi; *çorak* ‘çorak yer’ < İran *şōrag*.

2. Karakteristik/Belirgin Olmasına Göre Ses Olayları

2.1. İşlek Olanlar

Söz başında (*bol-* ‘olmak’, *bar* ‘var’), söz içinde içinde (*ebir-* ‘evirmek’) ve söz sonunda (*eb* ‘ev’) /b/ ünsüzünün korunması, d/’nin ve /g/ korunması (*edgü* ‘iyi’), ön damak nazal ‘genizsil’ /ŋ/ ve ince /n/ < /ń/ > /y/ palatal ‘damak’) ünsüzünün bulunması; *siňök(ü)ŋ* ‘kemiklerin’ (KT D24), *çıgan* < *çıgań* ‘yoksul’ > *çıgay* (Kononov 1980: 33), dudak ve ünsüz uyumu güçlü değildir: *buqu* ‘öldürdüm’ ‘geyik öldürdüm’, *böri* ‘öldürdüm’ ‘kurt öldürdüm’ (Aydın 2013:), *Bilir biligim bilmez teg boltı*. ‘Bilir aklım bilmez gibi oldu (delirecek gibi oldum)’ (KT K101).

2.2. İşlek Olmayanlar

Birincil uzun ünlünün korunması *aaç* ‘aç, tok olmayan, acıkmak’, *aat* ‘ad’ (Foy 1900: 192 193), #t > #ç: *Çor* ‘yüksek unvan’ tor < ØØtor <<*[ba]tor (< *bagator) ‘bahadır’ (Alyılmaz 2013: 46) gibi.

3. Art Zamanlı Olmasına (Kaynak Dile) Göre Ses Olayları

3.1. İlk Türkçe: LIR Özelliği⁵¹

3.2. Ana Türkçe: Birincil Uzun Ünlü ū/.

3.3. Yabancı Diller

Daha çok Çince’den alınan sözcüklerde görülür.

4. Betimsel Gramere Göre Ses Olayları

4.1.

Nöbetleşme ile varyantların görülmesidir.

51 ‘Zetasizm-sigmatizm gibi bizi daha eskiye götürecek ses değişimleri söz konusu ise, burada Ana Türkçeden daha geriye gideriz; çünkü Ana Türkçede /r/ ve /l/ sesleri bulunmaz. Çuvaşça dışında bütün Türk dilleri Ana Türkçeye gider. Ana Bulgarcadan gelişen Çuvaşça, Ana Türkçeden önce Türk dillerinden ayrılır. Eğer Ana Türkçede /r/ ve /l/ olsaydı bütün Türk dillerinde de olması beklenirdi. Ama /r/ ve /l/ sesleri Çuvaşça dışındaki hiçbir Türk dilinde olmadığı için, Çuvaşça bu özelliği ile Ana Türkçeye değil, ilk Türkçeye ait veriler sunar’ (Yılmazkaya 2017: 152).

4.2.

Ekleşme sırasında görülen ses olaylarıdır. *ogln kişisin bulna[...]* ‘oğlunu, karısını esir edip [...] (Ih B 5) (Demirci 2010: 131), *ogll+ < <ogıl <ogul* ‘evlat’; *bulna-* ‘esir etmek’ < *bulun* ‘esir’ (KÇ B5) (Tekin 2003: 241).

4.3.

Eklerde görülen ses olaylarıdır. 3. kişi iyelik eki {+(s)I(n)} art ünlülü sözcüklerde ünlü uyumuna girme eğilimindedir; *sab+ın+Ø* ‘sözlerini’ (T22) < *sab+in+Ø* (KT K9), *u+sin+Ø* ‘uykusunu’ (T19) < **ū+sin+Ø*; *eçüm apam törü+sin+çe* ‘atalarımın dedelerimin töresince’ vb. (Ata 2011: 86); *kazgantok+in* ‘kazandığı’ (T55) < **kazgandok*. Üçüncü teklik kişi emir eki {-zUn}’un ekleşmesinde görülür; *-zun* < *-çun*, *türük bodun yok bolma-zun bodun bol-çun tiyin ...* (KT D11) ‘Türk halkı yok olmasın, (yeni-den) halk olsun diye ...’.

5. Karşılaştırmalı Gramere Göre Ses Olayları

5.1.

Çağdaş uzak lehçelerin (Çuvaş ve Yakut) dışında ağızların başlangıcı: Eski Doğu Türkçesi (ŞAZ) ağızları; Karluk⁵² (Karluk bodun ‘karluk boyu’ BK D29, Orhon Türkçesinin yazı dilinin temel alındığı ağız), Oğuz (#b-, b(ä)n, bini ‘beni’ (T) (Gabin 2013: 133) ve Kıpçak ağızları (ç > s, O-O vb).⁵³

5.2.

Arkaik (LIR ve #s- grubu) ağız özelliğinin izi: *kıl-*, *kış-* ve *sök-* gibi Orhon Türkçesinden önceki dönemde Türk dilinin Çuvaş ve Yakutlarla birlikte olduğu döneme işaret eder.

⁵² Karluk teorisine göre bugünkü Karluk/Doğu grubu olan Özbek ve Çağdaş Uygurların atası Köktürklerin, Uygurların ve Karlukların menşesinin dayandığı sözcük: *Aşinas Karabalgasun yazıtı* < Çince *A-shih-na* ‘kurt neslinden gelen Na-tou-liu Şad’ın on karısı kabile ismi’ < Hotence *hişşana* ‘demircinin oğlu’ [Çin kaynaklarında JuanJuan Kağanı A-na-kui’nin Bumın’ı ‘demir işlerimde çalışan bir kölemsin’ diye tahkir etmesi de bir kanıttır.] (Çalışkan 2018: 23).

⁵³ Tarihi Türk dünyasının en büyük boy teşkilatlarından olan Karluk, Oğuzlar ve Kıpçaklar boyları birbirlerinden çok belirgin coğrafi, siyasî ve dilsel sınırlarla ayrılmamaları ve Avrasya coğrafyasında asırlar boyu devam eden hareketlilikleri sebebiyle, Türk yazı dili ve lehçeleri devamlı karşılıklı olarak birbirlerine tesir etmişlerdir (Özyetkin 2006: 8).

Öneriler

Sonuç bölümündeki 5 temel belirleyiciye göre Köktürk işaretli metinlerinin ses bilgisi ayrı ayrı irdelenebilir. Genel olarak 3 durum vardır:

1. Sadece metnin içerisinde tasrife dayanan tasviri yani betimlemeli olarak yapılan ses olayları,
2. Art zamanlı olarak kaynak dillere (Ana Altaycaya – Moğolca, Mançu ve Tunguzca, Korece, Japoncaya –, İlk Türkçeye ve Ana Türkçeye) göre ses olayları,
3. Eş zamanlı olarak Eski Uygur ve Karahanlı; Eski Bulgar, Peçenek ve Hazar Türkçesine göre ses olayları çalışılabilir.

Değerlendirme

Yukarıdaki 46 ana madde olarak tespit edilen ses olaylarında tespit edilemeyen bir iki eksiklik olabilir ve makalenin hacmini artırmamak için sınırlı tutulan örneklere onlarcası eklenebilir. Burada çok bilinen ses olaylarına yeni tespit edilenler de eklendi. Böylece Türk lehçeleri ve ağızları üzerine yapılacak çalışmalara ses olayları bağlamında bir küçük ışık tutulmaya çalışıldı.

Kısaltmalar

AT = Ana Türkçe.

B = Batı.

BK = Bilge Kagan yazıtı.

Çuv. = Çuvaş Türkçesi.

D = Doğu.

DLT = Dîvânu Lugâti't-Türk.

ET = Eski Türkçe.

ETT = Eski Türkiye Türkçesi.

G = Güney.

IB = Irk Bitig.

İT = İlk Türkçe.

K = Kuzey.

Kök. = Köktürkçe.

KT = Köl Tigin yazıtı.

Kzk. = Kazak Türkçesi.

MÖ = Milattan Önce.

Mo. = Moğolca.

T = Tuñukuk yazıtı.

Yak. = Yakut Türkçesi.

Kaynakça

AKAR, A. (2006). Türk Dili Tarihi, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

ALİBEKİROĞLU, S. (2013). “Türkçede Ön Ses y”, Turkish Studies, 8/1: 685-710.

ALİMOV, R. & K. TABALDİEV (2005). “A Newly Found Old Turkic Runic Inscription on a Boulder From Talas”, Journal of Turkish Studies, 30/1: 121-125.

ALYILMAZ, C. (2013). “Karı Çor Tigin Yazıtı”, TEKE: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 2/2: 1-61.

ALYILMAZ, C. (2018). “Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri Adlı Kitaptaki Orhun Yazıtları’na Ait Metinlerin Kaynağı Hakkında”, TEKE: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 7/1: 1-52.

ARIKOĞLU, E. (2007), “Greenberg’in Avrasyatik Dil Teorisi ve Türkçe”, Dil Araştırmaları Dergisi, 1/1: 109-114.

ATA, A. (2017a). “Köktürkçe Gramer (Söz Yapımı)/Söz Yapımı”, (Ankara Üniversitesi Açık Ders Malzemesi).

ATA, A.(2011). Orhun Türkçesi, Ed. G. GÜLSEVİN & M. M. TULUM, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.

ATA, A.(2017b). “Köktürkçe Gramer (İsim, Zamir)/İsim, Zamir”, (Ankara Üniversitesi Açık Ders Malzemesi).

ATMACA, E. (2013). “Eski Oğuz Türkçesinden Günümüz Türkiye Türkçesine Eşgösterenlik “, Dil Araştırmaları, 12: 117-138.

AYDEMİR, A. (2009). “Oğuz Adı Üzerine”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, 274: 56-59.

AYDIN, E. & G. GÜNER (2007). “Kök Türk Harfli Metinler ve Kök Türklerle İlgili Türkiye’de Yayımlanmış Çalışmalar Bibliyografyası (Deneme)”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 2007/1: 33-82.

AYDIN, E. (2013). “Yenisey Yazıtlarındaki Tek Örnekler”, Türkbilig, 26: 37-49.

AYDIN, E. (2015). Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kagan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor), (3. Baskı), Konya: Kömen Yayınları.

AYDIN, E. (2019). “Türk Runik Bibliyografyası’na Ek I”, Journal of Old Turkic Studies, 3/1: 6-40.

BARUTÇU-ÖZÖNDER, S. (1992). “Eski Türkçe Kaltı ve Nelük Kelimeleri”, Türkoloji Dergisi, 10/1: 71-76.

BARUTÇU-ÖZÖNDER, S. (2002). “Türk Dilinin Tarihî Dönemleri Üzerine Birkaç Söz”, Türkbilig, 3: 203-210.

BAŞDAŞ, C. (2014). “Türkçede Üçüncü Şahıs İyelik Eki ve Zamir N’si”, The Journal of Academic Social Science Studies, 30: 147-161.

BİRAY, N. (2014). “Söz Varlığımızda Yılan”, Avrasya Terim Dergisi, 2/1: 25-49.

BLAŽEK, V. (2019). Altaic Languages: History of Research, Survey, Classification and a Sketch of Comparative Grammar (in Collaboration With M. SCHWARZ & O. SRBA), Brno: Masaryk University Press.

BOMBACI, A. (1974). “On the Ancient Turkish Title Şad”, Gurujamanjarika, Studi in Onore di Giuseppe Tucci, Napoli: 167-193.

BRENDEMOEN, B. (1998). “Turkish Dialects”, The Turkic Languages, Eds. L. JOHANSON & É. Á. CSATÓ, London-New York: Routledge.

CEYLAN, E. Y. (1991). “Ana Türkçede Kapalı E Ünlüsü”. Türk Dilleri Araştırmaları, 1: 151-165.

CEYLAN, E. Y. (1992). “İlk Türkçe *d Foneminin Çuvaşça ve Macarcada Gelişimi”, Türk Dilleri Araştırmaları, 2: 109-120.

CEYLAN, E. Y. (1997). Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

CHOI, H.-W. (2019). Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Sekil Bilgisi, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

ÇOŞKUN, M. V. (2011). “Standart Türkçede Ses Olaylarının Sebep-Sonuç İlişkisi Çerçevesinde Yeniden Sınıflandırılması”, 38. İcanas, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara: 347-367.

ÇAGATAY, S. (1954) “Türkçede ñ ~ g Sesine Dair”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1954: 15-30.

ÇALIŞKAN, M. (2018). “A-Shih-Na Kelimesinin Etimolojisine Dair Yeni Bir Fikir”, *STAD: Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 3/1: 21-24.

ÇETİN, E. (2008). *On Üçüncü Yüzyıl Öncesi Türkçesinde Soru*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Adana. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

DEMİR, E. (2014). “S. Gerard Clauson’un Etimolojik Sözlüğünde Geçen Sağlık ve Tıpla İlgili Kelimeler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/31: 131-148.

DEMİRCİ, Ü. Ö. (2010). *Eski Türkçede Fiiller*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

DİLAÇAR, A. (1953). “Batı Türkçesi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1953: 73-92.

DOERFER, G. & S. TEZCAN (1980). *Wörterburch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*, Budapest: Akadémie Kiadó.

EKER, S. (2004). “Talat Tekin, Makaleler 1, Altayistik (Yay. Hazırlayanlar: Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Grafiker Yayıncılık:11, Araştırma İnceleme Dizisi: 5, Ankara 2003, XVI + 384 S.”, *Bilig*, 29: 228-235. (Tanıtma)

EKER, S. (2006). *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları.

EKER, S. (2007). “Türkçenin Sesbirimleri ve Belirgin Altsesbirimleri”, *İlmî Araştırmalar*, 24: 23-42.

EKER, S. (2010). “Orhon Yazıtları: İran Dilleri İle İlk Temaslar ve Benzer Birkaç Öge Üzerine”, “Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl” Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (26-29 Mayıs 2010), *Bildiriler Kitabı I*, Ed. Ü. Ç. ŞAVK, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara: 321-332.

ERALTAY, S. (2019). “Türkçede Ben ve Sen Zamirlerinin Kök Değişirmesi Üzerine”, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22/41: 37-46.

ERASLAN, K. (2000). “Eski Türkçede Yönelme (Dativ) Hâli Ekinin Yapı, Fonksiyon ve İfadeleri”, İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 29: 67-76.

ERDAL, M. (1991). Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon I-II, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ERDAL, M. (2004). A Grammar of Old Turkic, Leiden Brill.

ERKOÇ, H. İ. (2018) Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri”, Belleten, 293: 51-82.

ERSOY, H. Y. (2017). “Türkçede Ses Düşmesi/Hece Kaynaşması Problemi: Başkurt Türkçesi Örneği”, Dil Araştırmaları, 20: 35-48.

ESİN, E. (1978). “İslâmiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm’a Giriş”, Türk Kültürü El Kitabı II, (Cilt I/B’den Ayrı Basım), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası.

FOY, K. (1900). “Türkische Vocalstudien”, Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen, 3: 180-217.

GABAİN, A. von (2013). “Eski Türkçede Zamirler”, Çev. B. AKÇALI, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 61/1: 131-142.

GOLDEN, P. B. (2018). “Ok ve Ogur~Oguz”, Dokuz Oğuzlar ve Oğuzlar Üzerine Araştırmalar, Çev. H. İ. ERKOÇ et al. Gece Kitaplığı, İstanbul: 9-64.

GÖMEÇ, S. Y. (2006). “Şadapıt Unvanı Hakkında”, Bilge, 48: 11-15.

GÜLENSOY, T. (2007). Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GÜLSEVİN, G. (1994). “Göktürk Anıtları İle Yaşayan Üç Lehçemizin (Çuvaş Türkçesi, Halaç Türkçesi, Yakut / Saha Türkçesi) Tarihî İlgi Düzeni”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1990: 55-64.

GÜLSEVİN, G. (2008). “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kıpçakça Denilen Unsurlar Üzerine 2: ç > ş Değişmesi”. Turkish Studies, 3/3: 378-387.

GÜNEŞ, S. (2002). Türk Dil Bilgisi, İzmir: Altındağ Matbaası.

GÜVEN, M. (2016). “Kelime Tarihi ve Enkliz “Sığınım”lı Kelimelerin Türkçenin Kelime Tarihindeki Yeri”, *Turkish Studies*, 11/20: 265-290.

HACIEMİNOĞLU, N. (1992). *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

HACIYEV, H.(2010). “Bir Emevî Vâlisi Ve Komutanı: Mesleme B. Abdülmelik B. Mervân Abdülmelik b. Mervân”, *İstem*, 8/15: 111-142.

HAYIRSEVER, H. (2018). “Talat Tekin ve Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler”, *Talat Tekin ve Türkoloji*, Ed. E. YILMAZ et al. Nobel Yayınları, Ankara: 267-283.

HAZAR, M. (2003). “Türk Lehçelerindeki Sözcüklerle Kaynaşmış Bir Çokluk Eki +(I)z Üzerine”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 15: 131-141.

İLHAN, N. (2017). “Öksüz Öğüt Üvey Kardeş mi?”, *Turkish Studies*, 6/1: 473-481.

İNCE, Y. (2019). “Sebepler ve Sonuçlarıyla Tarihî Türk Lehçelerinde t > d Sedalılışması”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/33: 131-142.

İPEK, B. (2016). “Türkiye Türkçesinde Enkliz (Eğilti)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 57: 1535-1544.

KARADEMİR, F. (2016). “Türk Dilinin Tarihî Dönemlerini Adlandırma Sorunu”, *TEKE: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5/2: 545-564.

KARAKURT, D. (2017). *Türkçe Sözcük İncelemeleri Türk Dillerinden Seçilmiş Kelimelerle. (E-Kitap)*

KLAŞTORNIY, S. G. (1969). *Drevnetürkskaya Nadpis’na Kamennom Izvayanii iz Çoyrena, Pam’atniki Pis’mennosti i Kul’turi Narodov Vostoka*, Moskova.

Kononov, A. N. (1980). *Grammatika Yazıka Tyurkskix Runiçeskix Pamyatnikov (VII-IX. vv)*], Leningrad: Nauka.

KORKMAZ, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

LAMPROPOULOU, M.(2017). “The Verb Forming Suffix -izo and its Similative Meaning”, *22nd International Symposium on Theoretical and Applied Linguistics Istal*, 22: 339-357.

MAKİ, K. (2017). “On The Loss of the Directive Case in Turkic Languages”, *Yyu The Journal of Social Sciences Institute*, 1/2: 1-8

MERMER, A. (2009). Dil ve Edebiyat Türkler ve Türkçe Türkçenin Tarihi Gelişimi, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

NALBANT, B. Ö. (2018). “Kür/Kül ‹Cesur, Kahraman› Sözcüğü Üzerine”, *Türkbilig*, 35: 155-164.

OKÇU, C. (2019). “Kırgız Türkçesindeki Farsça Yapım Eklerinin Türkçenin Fonetikği İle Olan İlişkisi”, *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/2: 221-230.

ÔSAWA, T. (2011). Eski Türk Devletinin Asıl Soyadı Ashina mı, Yoksa Ashinas mı?”, *Mahmūd al-Kāşgarî'nin 1000. Doğum Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Dîvānu Lugāt't-Türk Sempozyumu (5-7 Eylül 2008)*, Ed. H. DEVELİ et al. Kitap Matbaası, İstanbul: 253-288.

ÖLMEZ, M. (1995). “Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler (1)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 5: 227-229.

ÖLMEZ, M. (1997). “Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler (2)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7: 175-186.

ÖLMEZ, M. (1998). “Eski Uygurca Odug Sak İkilemesi Üzerine”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 8: 35-47.

ÖLMEZ, M. (1999). “Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler (3)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 9: 59-65.

ÖZÇELİK, S. (2002). “Aykırılışma Terimi, Tanımı ve Örneklerinin Tasnifi Üzerine”, *İlmî Araştırmalar*, 14: 131-144.

ÖZDEMİR, H. (2019). “Eski Türk Yazıtlarında (Tonyukuk, Köl Tegin, Bilge Kağan, Ongi, Küli Çor) İlgili Durum Eklerinin Kullanımları ve Kökenleri Üzerine”, *Karadeniz Araştırmaları*, 16/61: 154-165.

ÖZEK, F. (2013). “Tarihî Türk Lehçelerinde Uzun Ünlülere Bağlı Olarak Oluşmuş Ses Olayları”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6/4: 649-666.

ÖZTÜRK, J. (2017). “Türk Dilinde Daha Çok Çaba İsteyen Değişimler”, *TEKE: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6/4: 2182-2208.

ÖZYETGİN, A. M. (2005), *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

ÖZYETGİN, A. M. (2006). “Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı”, (Konferans Metni, Çin).

PEKACAR, Ç. & F. M. UÇAR. (2011). “Nevşehir ve Diğer Anadolu Ağzlarında Fiillerin Teklik 3. Şahıs Çekimlerinde /n/ Sesi”, I. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri, Nevşehir Üniversitesi Yayınları, Nevşehir: 225-236.

POPPE, N. (2008). “Altay Dillerinde Çokluk Ekleri”, Çev. C. KERİMOĞLU, Dil Araştırmaları Dergisi, 2, 93-110.

RADLOFF, W. (2006). Sibiryadan Seçmeler, Çev. A. TEMİR, İstanbul: Selenge Yayınları.

RAMSTEDT, G. J. (1957). Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I: Lautlehre, Helsinki: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne.

REZAEİ, M. (2017). “Avrasyatik Dil Teorisi Bağlamında Türkçe ve Farsça'nın Konumu”, Türkbilig, 25: 27-38.

REZAEİ, M. (2018). “Ka Zamiri Ve Onun Türevleri Hakkında Bazı Tespitler”, Söylem Filoloji Dergisi, 3/2: 272-283.

Róna-Tas, A. (2013). Türkolojiye Giriş, Çev. İ. SARI, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

SARI, İ. (2013). “Dil Etkileşimi Bağlamında Ses-Anlam Eşlemesi ve Türkçedeki Örnekleri”, Türk Kültürü, 1: 1-27.

SCHARLIPP, W. E. (2004). “The Decipherment of the Turkish Runic Inscriptions and its Effects on Turkology in East and West”, Journal of Turkish Civilization Studies, 1: 303-318.

SERTKAYA, A. (2014). “Köl Tigin, Tunyukuk, Bilge Kağan, Ongi, Taryat, Şine Usu Gibi Göktürk Harfli Yazıtlarda ‘Aykırı Genizleşme (Denazalizasyon)’ Örnekleri”. Gazi Türkiyat, 1: 1-12.

SERTKAYA, O. S. (2011). “Kışkırtmak Kelimesinin Kökeni Üzerine”, Türk Dili, 717: 233-239.

SEVER, Z. (2019). “Semen Ulyanoviç Remezov’un Sibiryaya Atlası (Çertejnaya Kniga Sibiri)”, Genel Türk Tarihi Kaynakları Ordu Çalıştayını Bildirileri, Ed. M. ALPARGU et al. Ordu Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Ordu: 283-293.

SEVINÇLİ, V. & S. ÇİÇEK (2019). “Türkçede Ses Türemesi, Orhun Yazıtlarından Evliya Çelebi Seyahatnamesine Kadar”, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9 18: 1233-1272.

SOYDAN, S. (2017). “Orhon Kitâbelerinde Kök Halinde ve Türemiş Olan Bazı Kelimelerde Olumlu ve Olumsuz Anlam”, *International Journal of Languages’ Education and Teaching*, 5/4: 869-885.

STACHOWSKI, M. (2011). *Etimoloji*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

TAMİR, F. (2003). “Türkiye Türkçesi Açısından Kazak Türkçesine Bir Bakış”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, 13: 321-331.

TEKİN, Ş. (2001). *İştikakçının Köşesi*, İstanbul: Simurg Yayınları.

TEKİN, T. & M. ÖLMEZ (2003). *Türk Dilleri-Giriş*, İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat Yayınları.

TEKİN, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University.

TEKİN, T. (1975). *Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

TEKİN, T. (1979). “Once More Zetacism and Sigmatism Main Pillars of the Altaic Theory”, *Central Asiatic Journal*, 30/1-2: 141-160.

TEKİN, T. (1987). *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, T. (1993). *Japonca ve Altay Dilleri*, Ankara: Doruk Yayınları.

TEKİN, T. (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Simurg.

TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul: Kitap Matbaası.

TEKİN, T. (2004). *İrk Bitig, Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara: Öncü Kitap.

TEKİN, T. (2010). *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TOKER, M. (2013). “Köktürkçede Yön Bildiren Kelimeler ve Bunların Okunuşuna Farklı Bir Bakış”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, 34: 1-10.

TUNA, O. N. (1983). *Altay Dilleri Teorisi*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

TUNA, O. N. (1988). “Göktürk Yazılı Belgelerde ve Uygurcada Uzun Vokaller”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1960*: 213- 282.

TUNA, O. N. (1990). *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dilinin Taşı Me-selesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TURAN, A. (1991). “Törellerimizde ‘Kalın’ (Başlık) Âdeti”, *Millî Folklor*, 12: 39-42.

TURAN, Z. (2012). “Eski Türkçe Döneminde Bir Morfofonetik Karşıtlık Sorunu”, TEKE: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 1/1: 69-80.

ÜNLÜ, S. (2013). Çağatay Türkçesi Sözlüğü, Konya: Eğitim Yayınevi.

ÜSTÜNER, A. (2015). Türkçenin Tarihî Gelişmesi, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

WALLACE, V. A. (2020). Sources of Mongolian Buddhism, London: Oxford Press.

YILMAZKAYA, E. (2017). “Eskicil/Eskicilik Kavramları ve Çuvaşça Üzerine”, The Journal of Academic Social Science Studies, 55: 145-152.

ZENGİN, A. & Ü. YAMAN (2018). “Eski Uygur Türkçesi Metinleri Üzerinden Budizm ve Maniheizm’in Savaşa Bakışı”, İstanbul Üniversitesi Türk Dili Ve Edebiyatı Dergisi, 58/1: 175-216.

Received: 20.05.2020

Accepted: 30.05.2020

Published: 14.06.2020

JOTS, 4/2, 2020: 437-468

Salur Kazan ve Yuvarlanan Taş Anlatısı Hakkında

About the Story of Salur Qazan and the Rolling Stone

Aslıhan HAZNEDAROĞLU

Düzce University (Düzce/Turkey)
E-mail: aslihankaragoz@duzce.edu.tr

Salur Qazan, who has a special place in our epic tradition, is the hero who has surrounded all the narratives of the Günbäd manuscript, which was unearthed in 2019 and introduced to the world of science. On the pages 38-39 of the manuscript, Qazan's heroism about the "holding the rolling stone" was explained in the *soylama*, which he expressed in his heroism. This narrative is a heroism of Qazan, which has been described as "epic stereotype" in *Shejere-i Terākime, Topkapi Oyuz-name* and the Dresden manuscript of *Dede Qorqut Book*. It is also seen that this narrative has a reflection among the Altay Turks. The analysis of this narrative, which is full of uncertainties both in terms of the location of the event, the nature of the event and the parties of the event, is an important contribution to the uncovering the ground on which epics are fed. In this analysis, it is aimed to compare the text with parallel narratives and to reveal the similarities and differences between the texts and to reveal the scope of the text's expression.

Key Words: Dede Qorqut, Salur Qazan, Günbäd manuscript, Ala Çağun Čolpa Day, the rolling stone, wine table.

0. Giriş

Dede Korkut hikâyeleri içinde Salur Kazan en özel ve merkezî bir yeri olan kahramandır. Oğlu Uruz, eşi Burla Hatun’la, kayın atası olan hanlar hanı Bahadır Han, kardeşi Kara Göne ve hem yeğeni hem damadı olan Kara Budak ile akrabalık ilişkileri hikâyelerin birçoğunu kuşatmış olan Salur Kazan, *Dresden* ve *Vatikan* yazmasındaki on iki boyun dokuzunda da anılmaktadır. Salur Kazan’ın destanlarımız içindeki ağırlığı, ortaya çıkan yeni yazmada da görülmektedir. Bilim dünyasına *Günbed*, *Türkmensahra*, *Türkistan/Türkmensahra* nüshası gibi farklı isimlerle tanıtılan yazma, soylama ağırlıklı bir metin olarak *Vatikan* ve *Dresden* yazmalarından farklılık gösterir. Gerek biçimsel yapısındaki gerekse muhtevastaki farklılığı, bu yazmayı Dede Korkut Kitabı’nın bir nüshası olarak isimlendirmenin yanlış olacağını göstermektedir (Sertkaya 2019a). Salur Kazan ise diğer iki yazmada olduğundan çok daha ön plana çıkan ve metindeki bütün hikâyeleri kuşatan bir kahramandır.

Günbed yazmasının 38-39. sayfalarında¹ yer alan ve Kazan’ın ad kazandığını anlatan soylama, Kazan’ın destansı kişiliğini oluşturan temel çizgileri vermekte, bir anlamda Kazan’ın hikâyesini özetlemektedir. “Ben” diliyle ilerleyen bu soylama, hem *Dresden* yazmasının 11. hikâyesinde Kazan’ın kâfirlere karşı kopuz çalıp söylediği şiirlerle, hem de *Topkapı Oğuznâmesi*’nin 3. sayfasındaki Kazan konulu bölümle paralel anlatılar içermektedir. Bu anlatımların bir karşılığı da *Şecere-i Terâkime*’deki manzum parçalardadır. Bu dört metindeki ortak bir anlatı, “taş yuvarlanması” hadisesidir. Bu olay, Kazan’ı tarif eden önemli bir hikâyedir.

Bulut teşbihi ile başlayan soylamada vak’a aktarımına geçiş de bu hikâyeyle olmuştur. Metnin bütününe nazaran şiirsel dilden kısmen uzaklaşılan bu aktarım, metnin bir “boy” olarak değerlendirilmesinin de zeminini oluşturur. Nitekim AZMUN bu metni bir boy olarak değerlendirmiştir (2019: 8; 2020: 17). Olaya, olayın mekânına dair ayrıntılar bu anlatının tarihselliğine yorulabilecek önemli

¹ Bu çalışmada *Günbed* yazması için Ekici’nin verdiği sayfa numaraları takip edilmiştir. Buna göre SHAHGOLİ et. al.’ın yapmış olduğu numaralandırma bir adım geriden hesaplanabilir. AZMUN’un numaralandırmasını bulmak için ise bu numaradaki sayıyı 2 ile çarpıp çıkan sonuçtan a-b dizilişine göre a varsa 2, b varsa 1 eksiltmek gerekir. EKİCİ, SHAHGOLİ et al. ve AZMUN’un çalışmasında söz konusu sayfa sırasıyla 20a, 19b ve 38 şeklindedir.

konulardandır. Metnin bağlamında ise Kazan karakterinde destan kahramanlarının akılcılıkla ve içkiyle ilişkisine dair düşündürücü bilgiler ediniriz.

Yuvarlanan taşı tutmanın, konusu Kazan olan soylamalarda ve şiirlerde hep anılan bir hadise olması, ejderhayı yenme hikâyesinde olduğu gibi bu konuda da bir hikâyenin ilerde ortaya çıkacağını düşündürmektedir. Şimdilik yapabileceğimiz bu hadiseye dair ipuçlarını toplayıp bir eldeki malzemelerden bir değerlendirme yapmaktır.

Günbed yazmasındaki yuvarlanan taş epizotunun aydınlatılması konusunda elimizdeki bu metinle kıyaslayacağımız dört metin bulunmaktadır:

1. *Şecere-i Terâkime*'deki Kazan konulu şiir
2. *Dresden* yazmasındaki *övünmedim* redifli soylama
3. *Topkapı Oğuznâmesi*'ndeki Kazan'ın kendi erliklerini andığı soylama
4. Altay Türklerinden derlenen hikâyeler

Saydığımız metinlerden ilk üçü, doğrudan bir karşılaştırma yapabilmemize imkân tanır. Ancak Altay Türklerinden derlenen rivayetler, hem karşı taraftan bir bakış olması ve farklı bir zemin içermesi, hem de doğrudan Salur Kazan etrafında bir anlatı olmaması sebebiyle daha dolaylı bir karşılaştırma unsurudur. Bu yüzden bu son rivayete ayrı olarak yer verilecektir.

Bu anlatı, Kazan şahsında bir kahramanın taşınması gereken temel özellikler hususunda önemli şeyler söylemektedir. Bu yüzden çalışmamızın önemli bir amacı, yuvarlanan taş anlatısının taşıdığı mesajları değerlendirmek, anlatının çözümlemesini yapmaktır. Bu çözümleme hem Salur Kazan'ı hem de *Dede Korkut* hikâyelerinin zeminini daha iyi tanımada bir katkı olur kanaatindeyiz.

I. Yuvarlanan Taş Anlatısının Kıyaslamalı Okunuşu ve Değerlendirilmesi

Günbed yazmasının 17. soylamasında yer alan ve yuvarlanan taş adını verdiğimiz anlatıyla ilgili kısım şu şekildedir:

Ağalarum götürmişdüm, Ala Çakur Çolpa Dağınuñ dibine gitmişdüm,

Buyurmuşdum, ala sâybân çatılmışdı,

La'î çakır süzülmişdi, körpe kızı çevrülmişdi,

Ağalarumla içeridüm.

Kayadan bir kara daş ayrıldı geldi,

Sağdaki bégler sağa kaçdı, soldaki bégler sola kaçdı,

Sağ elimden sol elüme piyâleni tepretmedüm.

Karılarımı karşı vériüb kara daşı sahlayan Ğazan idüm. (25b/7)

Metne göre Salur Kazan, ağalarını (beylerini) alıp *Ala Çak'un Çolpa dağı* (?) diye bir dağın eteklerine gitmiş, orada bir sofraya kurdu muştur. Bu sırada kayalıklardan bir taş yuvarlanmış, beyler sağa sola kaçıırken Kazan yuvarlanan taşı tutmuştur. Bu metinle birebir örtüşmese de bu metne paralel anlatım içeren elimizdeki metinler şu şekildedir:

Şecere-i Terâkime (84)	<i>Kazgurt tagdın üngür taşını yugarlatdı Salur Kazan utru barıp karbab tutdı. İt Beçene körüb anı isi kitdi Alplar bigler kören bar mu Kazan kibi ?</i>
Dresden yazması (140b/12)	<i>Yüksek yüksek kara dağdan taş yuvarlansa Kaba ökçem uylugum karşı tutan Kazan er idüm.</i>
Topkapı Oğuznâmesi (3/58)	<i>Karaçığ'un Cilban tagından kâfir taş uçursa Kaba oylugun dutan, ben Kazan-idüm.</i>

Tablo I: Eşmetinler

Elimizdeki bu yeni anlatım, diğer anlatımlarda olmayan bir başlangıç durumu içermektedir. Bu başlangıç, olaya yeni ayrıntılar katar. Şahıs kadrosu ağalar ve Kazan Bey'den ibarettir. Mekân ise *Ala Çak'ın Çolpa dağı*'nın dibidir. Zamana dair bir işaret yoktur, ancak güzel bir yaz günü olduğu tahmin edilebilir. Anlatımdaki bu unsurların her birisinin değerlendirilmesi yapılmalıdır. Kazan'ın yuvarlanan taşı tutma hadisesi için, bütün metinlerden ortak bir kalıba ulaşmak zor görünmektedir. Bu konudaki ilk müşkül olayın ortamında, daha sonra mekânında, üçüncü olarak da taşın nasıl bir hareketle etkisiz hale getirildiğinde

yatar. Taşın ne şekilde ve niye yuvarlandığı konusu metinlerde farklılık gösteren bir konudur.

I.1. Olayın Başlangıç Durumu: İçki Sofrası Tablosu

Soylamada yuvarlanan taşla ilgili anlatı *Akalarum getürmişdüm* cümlesiyle, bir içki sofrası bahsiyle başlamaktadır. Metnin önceki kısmı istiare ve telmih içerirken burada gerçek bir sahne tarifi ve vak'a aktarımı vardır.

Bir içki meclisinin hadiselerle başlangıç noktası olarak belirmesi, *Dede Korkut* hikâyelerinin tekrarlanan bir yönüdür. Toy veya meclisi tanımlayan içki sofrası tablosu, anlatılacak hikâyeye için girizgâh olmaktadır. Bu sofralar, hikâyelerin kahramanları olan yönetim kadrolarının bir araya geldiği, bu yönüyle protokol anlamı da taşıyan durumlardır. *Dresden* yazmasındaki on iki hikâyeden yedisi bu türden bir içki sofrası ile, özelde toy ile başlar ve bu toylardan üçü de Salur Kazan'a aittir. Yemeli içmeli, ala çadırli meclisler, içki sofraları eski Türk yaşayışının önemli bir olgusudur ve övgü sebebidir. Genel olarak *Dede Korkut* metinlerinde içkinin yerilişinin Deli Dumrul'un Azrail'den af dilemesinde olduğu gibi birkaç örnekle sınırlı olduğunu söylemek mümkündür.

İçki sofralarının övgüyle anılışını iki açıdan değerlendirmek mümkündür: Birincisi, bu sofraların beylerin ikramını, zenginliğini gösteren bir beylik nişanesi olmasıdır. Yapılan ziyafetin en değerli iki nesnesi şarap ve ettir. Et, av etinden *dadlu kebab* ve *çevrülmiş körpe kuzi* olarak, şarap ise *al şarap*, *çakır* veya *la'lî çakır* adıyla bu metinlerde yer bulur. Şarap anlamındaki *la'lî çakır* deyimini, değerli bir taş olan *la'l*'in kırmızı renginden dolayı, bir istiare yoluyla al şaraba isim olmuştur. Diğer *Dede Korkut* metinlerinde ağırlıklı olarak bahsedilen içki al şarap iken *Günbed* yazmasında şarap anlamında hep bu kelime kullanılmıştır. Şarabın süzülmesi ve kuzu kebabı yapılması ise bu meclisi tamamlar.² Şarabın dibindeki tortunun alınması için süzülmesi, içki meclislerinde yapılagelen bir işlemdir.

² İçki sofralarının dağ yamacında, çeşme veya akarsu yanında kurulup kuzu kebabı yapılmasına dair klasik şiirde olduğu gibi türkülerde de örnekler bulunmaktadır: *Soğuk su başında kuzu kebabı/İner düz ovaya çeker şarabı*.

Şecere-i Terâkime'de meclislerde içkinin bol olmasının Oğuz Han'dan kalma bir gelenek olduğu anlatılmaktadır. *Günbed* yazmasında da *neye yarar neye yarar* redifli soylamada *içki kurma*'nın çok daha ayrıntılı metni vardır (5b/9-6a/7).

İçki sofralarının ikinci yönü, kahramanın gücüne ve korkusuzluğuna bir delil olarak sunulmasıdır. İçmek, düşman karşısında bir gevşekliğe sebep olmakta, kahraman yine korkusuzca gelen saldırıyı veya tehlikeyi püskürtmektedir. Ele aldığımız anlatıda bu husus ağırlık taşır

Günbed yazmasında buna benzer bir tabloyu, Alagez'in ağzında Şaraphâne düzündeki yüz bin kâfirin kırıldığı ve Kars kalesinin alındığı savaş öncesinde görmekteyiz. Burada yine beyleriyle içerken Kazan'a düşman tarafından bir haberci gelmiş, "Gazan ne içersin?" diyerek Kazan'ı uyarmış, Kazan ise bu uyarıyı dikkate almamıştır. *Topkapı Oğuznâmesi*'nde ve Dresden yazmasında da paralel metnini gördüğümüz bu anlatıda Kazan ayrıca *On min yağı geldiğini eşidende kol getirüb otag içinde oyuna girdim* (24b/12-13) bile demektedir.³ Böylece içki içmekle birlikte oyun oynamak da, düşmanı küçümseme ve güç gösterme hareketi olarak vurgulanmaktadır. Dahası, Kazan'ın bu sofradan sonra kalkıp abdest alıp namaz kıldığı da anlatılmıştır. Bu dikkat çekici ayrıntı, kahramanın sarhoş olmama kudretinde görüldüğüne bir işaret olarak da alınabilir. Böylece içki, içmesini bilmek gibi bir anlama bürünerek kahramanın hüner hanesine yazılmaktadır.

Bu metinde içki hem bir başlangıç durumu, hem de olayın ayrıntısı olarak yer almıştır. Kayalıklardan kopup üzerlerine doğru yuvarlanan taş karşısında Kazan sakindir ve elinden piyalesini bile düşürmemiştir. Tehlikeden korkmama, mizahî bir mübalağa ile, *piyalenin teprenmemesi* ifadesiyle anlatılmıştır. Anlatılan "taş yakalama" hünerinde Kazan'ın içmekten geri durmaması, yiğitliğine dair çıkarılacak en önemli bir hissedir. Kazan halk tabiriyle içmesini bilmektedir.

Ala Sâybân

Ala sâybân (veya *sâyebân*) içki meclisinin merkez mekânıdır. Meclis bu gölgeğin altında, yere döşenen *halıça*'lar üzerine kurulur. *Ala saybân* deyimindeki

³ Bu söyleyişi *Topkapı Oğuznâmesi*'ndeki metin ile karşılaştıran UÇAR, eşmetinde geçen *On biş eren gördüğümde oyunum démedüm* cümlesindeki daha önce okunuşunda ihtilaf olan *oyunum* kelimesinin 'dans' anlamında alınması gerektiğini söyler (2020: 219-220).

ala kelimesini, birçok *Dede Korkut* araştırmacısı ‘yüksek’ anlamıyla yorumlamaktadır. Rengi değişse de *sâybânlar* için yükseklik vurgusu yapılagelir. *Sâybân* (önceki metinlerde *sâyvân*), altında beylerin bağdaş kurup oturduğu, üzeri atlas veya deriden örtülerle kapatılmış büyük bir gölgeliktir. *Dresden* yazmasında *atlas ilen yapılanda gök sayvanlı* (104a/13), yeni yazmada ise *ejdehâ derisinden düzelmiş sâybânı dikdi* (30b/1) şeklindeki ifadelerle farklı *sayebân* tarifleri karşımıza çıkar.

Ala sâybân, protokolü temsil eden ve hüner gösterme yeri olarak meydana oluşturan bir unsurdur. Kahramanın gücünü gösterme yeri olan meydan, herhangi bir yerde bulunan boş bir alan değildir (Çetinkaya 2013: 86). Genellikle bir protokol önüdür. Sportif gösterilere, yarışlara sahne olan toyların en merkezinde de *ala sâybân* bulunmaktadır.

Olaylar genellikle bir meydanda, yani protokolün önünde gerçekleşmekte, kahramanlar burada imtihandan geçmekte ve burada takdir edilmektedir. *Dede Korkut Kitabı*’nda olayların başlangıcı, bir toplanma merkezi olan *ala sâybân*’da gerçekleşir. Toplumsal durumların ortaya çıkışında ve kararların alınışında, toplumun da onaylanmış, kabul edilmiş merkezi sayılan *ala sâybân*, bir hükümet etme yeri olmaktadır.

I.2. Şahıs Kadrosu

Kazan kendisiyle birlikte *akalar*’dan bahsetmektedir. *Akalarum götürmişdüm ve buyurmuşdum* sözleri, Kazan Han’ın bir bey olarak yüksek bir yerde konumlandığını göstermektedir. Metnin devamında Kazan vekillik rütbesi de alacaktır ancak anlatımın kronolojik bir akış gösterdiğini söyleyemeyiz.

Sağdaki beyler ve soldaki beyler ile İç Oğuz’un ve Dış Oğuz’un beyleri kast edilmiş olmalıdır. Kazan’ın oğlu Uruz’la olan hikâyesinde de sağ tarafında kardeşi Kara Göne, sol tarafında Aruz oturmaktadır. Aynı zamanda bir protokole işaret eden bu isimlendirışı Kars kalesinin fethini anlatan sahnede şu şekilde görmekteyiz: *İç Oguzun beglerini sakdan saldum. Dış Oguzun beglerini soldan buyurdum* (26b/3).

Sağın ve solun protokoldeki değeri konusunda farklı gelenekler mevcuttur ama *Dede Korkut Kitabı*'nda sağ tarafın daha üstün olduğu görülmektedir (Pehlivan 2014: 205). Kazan'ın hâkim konumunda olduğu meclislerde Kazan'ın sağ yanında kardeşi Kara Göne, sol yanında ise Dış Oğuz beyi olan dayısı Aruz Bey bulunmaktadır.

Soylamanın devamında İç Oğuz'un beylerinden ve Dış Oğuz'un akalarından söz edilmiştir. *Aka* kelimesinin akrabalık anlamına atfen İç Oğuz için (Kazan İç Oğuz'a mensuptur) tercih edildiği de düşünülebilse de metinde ayırım yapılmadan hem İç Oğuz ve hem Dış Oğuz için bey tabirinin kullanıldığı yerler mevcuttur. Bey gibi toplumun önde gelen kimselerine işaret eden *aga* kelimesi, 'yaşlanmak' ve 'büyüme' arasında kurulan ilginin önemli bir hatırasıdır (Kaydarov-Orazov 2010: 58) Biz sağdaki ve soldaki konumlanışlarından hareketle protokolü İç ve Dış Oğuz'un beyleri olarak düşünebiliriz.

Bu bey veya ağaların kimliğine dair *Dede Korkut* metinlerinde bilgiler çoktur. Derli toplu bir isim listesi için ise *Bahrü'l- Ensâb Oğuznâmesi*'ne bakılabilir. Bu eserde *Der-beyan-ı Evsaf-ı Bayındır Khan* başlığıyla *Anlar din mezheb bilmez-idi ammâ, Hakk'a ikrârları var-idi* denilerek Oğuz taifesi şu şekilde tanıtılmaktadır:

Aralarında Taş-Oğuz İç-Oğuz Begleri anğılır idi. İç-Oğuz Beglerine Kazan-Khan, Budak Bek, Yagân Bek, Şamşoldın Bek, Bayarak Bek, Kara Konak Bek derler-idi. Taş-Oğuz beglerine Oruz Koca, Dondar Bek, (Bogduz) Aman Bek, Avuşar Beg, Dokar Bek, Rustam Bek bunlara Taş-Oğuz Begleri derler-idi. (Kırzioğlu 2000: 20-21)

Oğuz beylerinin yuvarlanan taş anlatısındaki başlıca rolü, bir kıyaslama ve şahitlik unsuru olmalarıdır. Kazan hünerini onların önünde ve onları geride bırakarak gerçekleştirir.

Meclisin bir dağ eteğinde düzenlenmiş olması, bu meclisin bir av eğlencesi olduğunu düşündürmektedir. Kadından ve halk unsurlarından yalıtılmış, tamamen yüksek statülü erkeklere ait bir mekân söz konusudur. Meclis kurulduğu halde kâfir güzellerden bahsedilmemiştir.

Dresden yazmasındaki ve *Topkapı Oğuznâmesi*'ndeki paralel anlatıda beylere temas yoktur. *Kâfir taş uçursa* ifadesi, bir taraf olarak düşmanı da olaya dâhil etmiştir. Fakat *Şecere-i Terâkime*'deki paralel metinde şahıs kadrosu çok daha geniş

olmalıdır. Becene veya Becene halkı da olayın şahidi olmuş, büyük şaşkınlık yaşamıştır. İt Becene halkı ile Salurlar arasındaki düşmanlık dikkate alınırsa hadisenin bir suikast teşebbüsü olduğu da böylece ortaya çıkar. Ayrıca bu metinde geçen *Kazgurt* adı, aşağıda da ele alacağımız üzere, mekân adı olarak değerlendirilmiş olsa da taşı yuvarlayan kişi olarak olayda bir taraf olmaya uygun görünür. Hadisenin suikast olduğu anlamı *Şecere-i Terâkime* metni ile *Topkapı Oğuznâmesi*'nde açıktır.

I.3. Mekân

Doğa, *Dede Korkut* hikâyelerinde mekân sembolizmi için önemli bir kaynaktır (Çetinkaya 2015: 151). Hem olayların fizikî zemini, tarihsel bir işareti, hem de bir değer yükleme konusu olarak mekânlar, *Dede Korkut* metinlerinin detaylı incelenmesi gereken yönlerindedir. Destan anlatılarında doğa, insanın ayrılmaz bir parçası gibidir. Bu aynı zamanda mitolojik anlatıların geniş bir mekân algısıyla şekillenmesine de zemin oluşturur. Kahramanlar gibi kahramanın içinde bulunduğu çevre de büyüktür. Yine de burada belli bir çevrenin işaretlenmesi, metnin buraya kadar olan kısmındaki mitolojik mekân algısından farklıdır ve nettir.

Dresden yazmasındaki anlatımda mekân yüksek yüksek kara dağ şeklinde verilmişken bu metinde, somut olarak belirtilmiş, sınırları çizilmiş bir mekân vardır: *Ala Çak'ıñ* (veya *Alaçak'ıñ*) *Çolpa dağı*. Fakat kayalıklarından kara taşın yuvarlandığı, dibinde *ala sâybân* kurulan bu dağ nerededir?

Ala Çak'ıñ (veya Alaçak'ıñ) Çolpa Dağı

Topkapı Oğuznâmesi'nde aynı olayın mekânı olarak *Karaçığ'un Cilban Tağı* adı verilmiştir. Görüleceği üzere iki metinde dağ adı çok az değişmiştir: *Alaçak'ıñ Çolpa - Karaçığ'ıñ Calban*. *Topkapı Oğuznâmesi*'ndeki *Cilban* veya *Calban* şeklindeki okunuş, bu metinde *Çolpa* olarak karşımıza çıkmıştır. *Çolpa dağı* kısmını SHAHGOLİ et al. *çülpe* olarak okumuş ancak farklı da okunabilir diye şerh düşmüştür. Her iki isim için böyle bir yer adının tespit edilemediğini de eklemiştir (2019: 217).

Çolpa, sözlüklerde 'ayağı sakat olan' mecazen de 'beceriksiz, acemi' anlamlarında geçen bir kelimedir. Aslında kelimenin *çulpa* okunuşu da mümkündür ve

bu kelime de Azerî Türkçesinde ‘kent tavuğu, piliç’ anlamıyla kullanılmaktadır. *Topkapı Oğuznâmesi*’ndeki *calban* veya *calban* okunuşunu ‘Çolpan’ olarak düşünmek belki mümkündür.⁴ ‘Çobanyıldızı’ anlamına gelen *Çolpan*, aynı zamanda mitolojide tanrının baş çobanı olan ayı temsil eder. Yıldızların başı olarak görülen *Çolpan*, çobanların da piri ve hamisidir (Bayat 2006: 60, 105). Bu ilişki ister istemez akla Kazan’ın Karaçuk Çoban’ını getirecektir. Nitekim *Karaçuk* adının Karaçuk Çoban’la ilgisi olabileceği araştırmacılarca hep düşünülmüştür. Karaçuk Çoban ile ilgili hikâyede ise olayın mekânı *Kapılı Dervend* ve *Kapılı Kara Dervend* adıyla geçmektedir.⁵ Bu sebeple KIRZIOĞLU bu dağ için Oğuz illerinin kuzey sınırlarına işaret etmektedir (2000: 41).

KIRZIOĞLU, ayrıca *Oğuznâme* metinlerini dikkate alarak hazırladığı *Oğuz Elleri Haritası*’nda *Karaçuk’ung Calban tagı*’na *Alburz* bölgesinde, *Güre Kâfir Elleri*’nin batısında konumlanan bir dağ olarak yer vermektedir.⁶ Bu haritalar için önemli bir kaynak olan Kaşgârlı Mahmud’un *Karaçuk* için verdiği bilgi ‘Oğuz kentlerinden biri olan el-Farab kentinin adı’ olduğundan ibarettir (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 213). Fakat sözlüğün başındaki ünlü haritasında Oğuz yurdunu *Karacuk sıradağları* olarak göstermiştir. Oğuzların bu dağlarda yaşadığını kabul eden SÜMER’e göre bu dağlar Sirderya boylarındaki bugünkü *Karatav* dağlarıdır (1959: 100). EYÜBOĞLU da eserinin sonuna aldığı haritada, Sir Derya nehri boyunca *Karadağlar*, *Karaçuk* ve *Kazıgurt* adlarını sıralamıştır (2019: 815).

Karaçuk kelimesi Salur Kazan’la ilgili övgülerde *Karaçuk’un kaplanı* şeklinde bir kalıp ifade de görülmektedir. Salur Kazan’ın *Karaçuk’un kaplanı* olarak övül-

⁴ KIRZIOĞLU, *Calban Tagı*’nın *Çelebiyan*’dan gelmiş olacağını düşünmüştür: Karacuk-Çoban’ın yerini ve Calban (belki de, Çelebilü/Çelebiyan) adlı Türk oymağı ile alâkalı bulunan Çalaban/Çalban tagı’ını, Tiflis kuzeyinde ve Daryal geçidine yakın yerdeki Kara-Kalkan yaylakları üzerinde aramak, daha doğru olsa gerektir (2000: 80). Fakat yeni metindeki Çolpa okunuşu, bu yorumun uzağına düşmektedir.

⁵ *Kara Dervend*, *Bay Büreoğlu Bamsı Beyrek* hikâyesinde bezirgânların saldırıya uğradığı yer olarak geçmektedir. ERDEM, *Kara Dervend*’in Türkmenistan’ın başkenti Aşgabat yakınlarındaki Gavers reyonunda (Enev’de) bir dağ geçidi olduğu ve bu ismin aynı zamanda ‘geçmesi zor olan yer’ anlamında kullanıldığı bilgisini aktarmıştır (2005: 173).

⁶ KIRZIOĞLU, *Hakkâri*’de (3150 m.) Calban dağı olduğu bilgisini vermektedir (2000: 91). Bunlara ilave olarak *culban* adı, baharat kültürümüzün bir unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Anadolu’da *calba*, *çalba*, *şalba* gibi isimlerle anılan bir dağ çiçeği türü bulunmaktadır.

mesi, hakkında anlatılan yuvarlanan taş hikâyesiyle ilgili gibidir. Fakat *Karacuk'un kaplanı* övgüsüne benzer bir övgü, *Topkapı Oğuznâmesinde* “Osmanoğlu” hakkında “*Kara dagun kaplanı*” şeklinde kullanılmıştır (2/9).⁷ Bu kullanım hem kelimenin deyimleşmiş bir cins adı olabileceğini, hem de Salur Kazan’a has bir bağlantıya işaret etmediğini ihtimal dâhilinde tutar.

Karaçığ'un Calban tağı için yapılan yorumlar yeni metindeki *Alaçak* kelimesine cevap olmamıştır. Bu sebeple yeni metindeki bu kelimeler araştırmacılar tarafından çokça tartışılacaktır. Her iki metindeki ifadeleri değerlendirerek basit düzeyde birkaç fikir yürütebiliriz:

Her iki metinde de dağ, bir isme nispet ediliyor gibidir. *Karacuk* veya *Karacık*, aynı şekilde *Alaçak* adı, burada bir bölgeyi veya önemli bir şahsı işaretliyor gibidir. Nitekim AZMUN’un *Günbed* yazmasından İngilizceye yaptığı çevirilerde Çolpa Dağı’nı ‘Ala Çak’ bölgesi içinde değerlendirdiği görülmektedir: “I had taken my elders and gone to the lower slopes of Mount Cholpa in Ala Čaq” (2020: 26).

Cılban ve *Çulpa* aynı kelimenin görünüşleri gibidir. *Karacık* kelimesinin aksine *Alaçak*’taki /k/ ünsüzünün yumuşamadan tamlayan ekine bağlanması, *çak*’ın ayrı bir kelime olmasını akla getirebilir. *Çak*’ın farklı anlamları içinde en bilineni ‘zaman’ olup bu anlamıyla elimizdeki metinde de birkaç yerde geçer. Kelimenin ayrıca ‘dişi köpek’ anlamı (Öztürk 2005: 240)⁸ ve ‘bölmek’ anlamı ile ilişkili gözükten ‘işaretlenip belirlenen toprak parçası, bölünen pay’ anlamı bulunmaktadır. (Kyýasowa et al. 2016: 210).⁹ Fakat bu ihtimaller aydınlatıcı değildir.

Bir ihtimal, *Ala Çakuş* ile *Çolpa dağı* kelimelerini, zincirleme olmayan bir isim tamlamasının iki ayrı tamlayanı olarak düşünmektir: *Ala Çak’ın dibi* ve *Çolpa dağı’nın dibi*. Bu durumda iki ayrı yer adı, aynı bölgeyi işaretliyor demek olacaktır.

⁷ Metin, *Ulu Sultan budağı, Gazi Hân’un torunu, kara bulut örgünü, Karadağ’uñ kaplanı, Kara şahin yavrusu, Saru Saz’un kaplanı* şeklinde ilerlemektedir. Bu övgüler Kazan Han ve Bayındır Han için kullanılan övgü sözleriyle paraleldir.

⁸ ÖZTÜRK’ün *Karadeniz Ansiklopedik Sözlüğü*’nde Rize Güneysu’da *Çak* isminde bir ırmak olduğu bilgisi vardır.

⁹ *Türkmen Dilinin İzahlı Sözlüğü*’nde bu bilgi şu şekilde verilmiştir: *Ýer paylanyşygynda, ýap gazylanda bölünip berlen ýer; ara belligi, bölünen pay. Men gazy gazýan, ertir menin çägimi alyşmaga kömekleş* A. Durdyýew. (H Kyýasowa et al. 2016: 210)

Aslında AZMUN (2019: 52) ve SERTKAYA'nın (2019: 639) bu iki ifadeyi metinde virgüllerle ayırarak vermesi, bu ihtimali düşündürür. Elbette paralel ifadeler olarak *Karaçığ'un Calban tağı* için de aynısını düşünmek lazım olur: *Karaçığ'un tağı ve Calban tağı*.

Bu bölge adlandırışına dair bir ihtimal de, ifadede eksik bir kelime olmasıdır. Böyle bir değerlendirmede *Ala Çak*, *Çolpa Dağı'nın dibindeki* özel bir yere işaret edecektir: *Ala Çak*'ın [oraya], *Çolpa Dağının* dibine gitmişim.

Dede Korkut Kitabı'nın eksilteli ve devrik yapıları arasında bu ifade, belki makul sayılabilir. Aynı eksilteli oluşu paralel metne uyarladığımızda, yuvarlanan taş *Karaçığ'un [oradan]*, *Calban Dağı*'ndan yuvarlanmış olacaktır. *Calban - Çolpa* benzerliğini de kattığımızda iki metin arasında belli bir uyumun oluşması önemli bir bulgudur. *Karaçığ* dağın yukarısını, *Alaçak* ise aşağısında bir bölgeyi işaret ediyor olmalıdır. Bu durumda *Alaçak* kelimesinin 'alçak' anlamı (Kaçalın 2006: 166, 262) akla gelse de *alaçık* metinde çok daha anlamlı duracaktır.

***Alaçak* Sözü Acaba *Alaçık* Kelimesi Olabilir Mi?**

Bu ilgiyi kurmamız için sebep, *alaçık* kelimesinin ağızlarda *alaçak* şeklinde de geçiyor olmasıdır (Karabulut-Kazanlar 2018: 410). Kaşgârlı Mahmud, sözlüğüne bu kelimeyi *Er alaçulandı* örneğiyle, *alaçu* olarak almıştır.¹⁰ *Alaçu* ('alaçık), üzeri dal ve hasırla örtülmüş kulübe, çardak' anlamındadır (Clouston 1972: 128b; Parlatır et al. 1998: 71b).¹¹ Dolayısıyla *Alaçak*'ın [oraya] gitmek, mesire için önceden belirlenmiş olan belli bir mekâna gitmeyi ifade edecektir. O zaman bu bölge,

¹⁰ ERCİLASUN-AKKOYUNLU, bu kelimeyi sözlükte 'geniş çadır' (2015: 547), ÖZTÜRK, 'büyük çadır' olarak çevirmiştir (2016: 47). SADIQLI, *alaçu*'nun 'geçici olarak kullanılan yazlık evi' olduğunu söylemektedir: "Yayda havalar isti keçdiyinə görə, Türklər yaylaq vaxtı çadır və ya keçədən binə, coma, alaçiq qururdular. Qışlaqda isə daha çox qazma damlar tikirdilər, çünki qış nisbətən soyuq olurdu. Yaylaq evləri müvəqqəti olurdu, qışlaq evləri isə daimi yaşamaq üçün nəzərdə tutulurdu." (2016: 169).

¹¹ *Alaçuk* kelimesi tartışmalı bir kelimedir (Karabulut-Kazanlar 2018). Moğolcada *alaga*, Rusçada ise *laçuğa* şeklinde bulunan kelimenin farklı lehçelerdeki ve Türkiye ağızlarındaki görünümüne de yer veren Karabulut-Kazanlar 2018'de kelimenin kökenine ve açıklamasına dair bir dizi görüş sıralanmıştır. Kelimenin bir kelime ve küçültme ekinden oluştuğu yaygın bir kanaattir. Söz konusu makalenin yazarları da kelimenin oluşu ile ilgili "*ala(yarım)+evcik*, *ala(yarım)+ocak*, *ala+çığ* (saz otundan yapılan kumaş veya bölme), *alaca+höyük* (tepe), *Halaç*" gibi tespit ve önerilerde bulunmaktadır. Bu makaleden alınan şu bilgi de dağ adının çobanla ilişkili olduğunu düşündürür: "Anadolu'nun bazı bölgelerinde de

Kazan Bey için belli bir konaklama yeri anlamına gelmelidir. Ayrıca *alaçık*'ın 'çoban kulübesi' anlamı da yine Karaçuk Çoban'ı hatırlatacak bir bilgidir. *Karaçuk Çoban*'ın adının da *Dresden* yazmasında birkaç yerde *Karaca Çoban* olarak geçmesi gibi bu kelime de bazı ağızlarda *alaça* şeklinde görülmektedir.

Alaçık'ın 'çadır, çoban evi, çardak, kulübe' gibi anlamları yanında 'oba, güneşsiz yer' gibi anlamları da bulunmaktadır. *Derleme Sözlüğü*'nde kelimenin 'ormanların ortasındaki boşluk' anlamına yer verilmiştir: *Ol yer ki güneş az dokuna ve hiç dokunmıya ve alacuk.* (Karabulut-Kazanlar 2018'den, Değişî Mehmet Efendi, Eh Tuhfetü's-Seniyye XVI. 238/1).

Alaçak kelimesinin 'güneş almayan' anlamı, Salur Kazan'ın sâyeban kurduğu düzlük olarak da uygun görünmektedir. Bu anlam doğrultusunda, adı anılan mekânı, 'gölgelikli, kuytu bir bölgede yer alan, çobanların konakladığı' bir mekân olarak düşünebiliriz. Bu bölge, *Çulpa veya Cılban/Calban Dağı*'nın eteğinde yer alır ve alçakta bulunduğu için de kayalıklardan buraya taş yuvarlanması olasıdır. *Karaçık* için bu durumda yapabileceğimiz tek yorum, bu ismin dağın yukarı kısımlarını ifade ediyor olmasıdır. İki metinde farklı mekân adlarının verilmesi rivayetlerin çeşitliliğine yorulmayacaksa ki bu hep mümkündür, ancak bu şekilde anlaşılabilir.

Bunun dışında iki metnin isimlerini aynıyle kabul etmek için, ya KAÇALIN'in ala=kara değerlendirmesini¹², yahut da bu dağların karşılıklı iki dağ olduğunu kabul etmek gerekecektir. Birincisinde *Alaçak* zaten *Karaçak* demek olur. İkincisinde ise taşın kuzeydeki *Karaçık'ın Cılban (veya Çolpan) Dağı*'ndan kopup, güneydeki *Alaçak'ın Çolpa (veya Çulpa) Dağı*'nın dibinde beyleriyle oturmakta olan Salur Kazan'a doğru yuvarlandığını düşünmek gerekecektir.

bu kelime çobanların köyden uzak bölgelerde geçici olarak ikamet ettikleri ya da uzakta bulunan tarlalarda çalşanların eve dönüş yolunda zaman kaybetmemesi için kurdukları hasırdan, tahtadan veya çalılıklardan hızlıca inşa edilmiş kulübe ve barınaklar için kullanılmaktadır" (Johansen 2013: 197).

¹² KAÇALIN'e göre Arapça *a'lâ* kelimesiyle ilişkili olan *ala* kelimesi, 'yüksek' anlamındadır ve *kara*'nın yerine kullanılabilir (2006: 254). KAÇALIN, ayrıca *kara* kelimesinin Arapça 'parlak, yüksek, gösterişli' anlamındaki *garrâ*'dan dönüşmüş olabileceğini ileri sürmüştür (2006: 215). Bu yoruma göre 'dağın yüksek olması', hem *ala* hem *kara* şeklinde adlandırılması için bir sebeptir.

Elbette destan metinlerini *Köprülü*'nün deyimiyle birer “parça” kabul etmek en doğrusudur (1980: 41-45). Açık bir paralellikten dolayı ben bu iki muhtelif parçadaki mekân adlandırışını, *yukarı - aşağı* şeklinde bir değerlendirişle birleştirmeyi tercih ediyorum. Bu iki metinde mekânın adının bu şekilde net bir ifade ile anılması, bu mekânın belli bir coğrafî bölgeye karşılık geldiğini düşünmek için bir sebeptir.

Dresden yazmasındaki paralel metinde geçen *Yüksek yüksek kara dağdan taş yuvarlansa* ifadesi, makro ölçekli bir değerlendiriş olarak hadiseyi mitolojik bir boyuta taşımaktadır. Oysa *Günbed* yazmasındaki *kayadan bir taş ayrıldı* ifadesi, gerçekçi bir tariftir. Yuvarlanan taş, dağdan değil kayadan ayrılmıştır. İçkili meclisin kurulduğu yer sarp kayalıklar karşısında veya dibinde olsa gerektir. Şüphesiz bu hikâye de Kazan'ın yaşadığı yerlerin coğrafi özellikleri hakkında bir fikir vermektedir.

Kara dağın kaplanı ile *Karacunun kaplanı* ifadelerinin eş değerde kullanılmalarına bakılacak olursa *Dresden* ve *Topkapı Oğuznâmesi*'ndeki ifadeler bizi kesin olarak yüksek bir dağa götürecektir. *Kara dağ* ‘yüksek dağ’ anlamında alınabilecek bir ifadedir. Birçok destanda yeryüzünün zirvesi olan bir kara dağdan bahsedildiği görülmektedir

Kazgurt Dağ

Şecere-i Terâkime'deki Kazan Han'ı öven şiirde ise *Kazgurt* adı geçmektedir:

Kazgurt tagdın ünür taşını yugarlatdı

Salur Kazan utru barıp karbap tutdı

İt Beçene körüp anı issi kitdi

Alpler béglér kören bar mu Kazan kibi

SERTKAYA, bu mısraları şu şekilde çevirmiştir:

Kazgurt Dağı'ndan Öngür taşı yuvarlattı. Salur Kazan karşı çıkarak kavrayıp tuttu. Pecene halkı onu görüp aklı başından gitti. Alpler, beyler! Kazan gibisini göreniniz var mı? (2019: 641).

Şecere-i Terâkime'deki manzum parçaları değerlendirdiği makalesinde KARGI, *Kazgurt tagdın üñgür taşnı yugarlatdı* dizesini *Kazgurt dağ(in)dan mağara(nın önünde duran) taşı yuvarlattı* biçiminde çevirmenin uygun olduğunu söylemektedir (1991: 86). Bu makalede KONONOV'un da bu mısrayı *Kazgurt dağından geçen boğazda (duran) taşları yuvarlamışlardı* şeklinde çevirdiği aktarılmıştır (Kargı 1991'den Kononov 1958).

Bu mısralardaki *Kazgurt* ifadesi, Oğuz ilinin kible yönündeki bir dağ olarak yorumlanmaktadır (Sümer 1959: 100, 391). *Şecere-i Terâkime*'deki bu dağ adı ile *Topkapı Oğuznâmesi*'ndeki dağ adının farklılığı, *Kazgurt* dağını *Karacuk* sıradağlarından bir dağ olarak kabul etmekle çözülmüştür. Bu şekilde her iki metin de birbirini destekleyicidir. Fakat bu mısralardaki *Kazgurt* adı, kişi adı olarak alınırsa hikâye değişecektir. Nitekim ERGİN'in (1978: 84) *Kazgurt dağdan aşağıya taşı yuvarlattı* şeklindeki okuyuşunda *Kazgurt* bir kişi adı olarak alınmıştır. Ayrıca mısranın başında bir özne bulunması bu dörtlükteki genel uyumla örtüşmektedir. *Yugarlat-* fiilinin öznesi diğer çevirilerde ya göz ardı edilmiş yahut da *Salur Kazan* olarak düşünülmüştür. KARGI'nın yorumunda *Salur Kazan*'ın hem taşı yuvarlayan hem de karşı gidip taşı tutan olduğu anlaşılır. Aslında bu anlamlandırış, bu metni paralel anlatımlardan bağımsız olarak yorumlamanın zorluğunu ortaya koyar. Kanaatimce bu mısralar elimizdeki diğer metinlerle bir parça aydınlanmıştır.

Şecere-i Terâkime'de bu olayı arka planda incelediğimizde *Kazgurt*'un bir kişi adı olma ihtimali güç kazanır. Esere göre *Becene* ve *Kazgurt*, Oğuz'un bir mirasta bir çadır etrafında birleştirilen torunlarıdır ve *Becene* boyu ile *Salur* boyu arasında ise beş altı nesildir süregelen bir düşmanlık bulunmaktadır. Oğuz'un, annesi cariye olan bir torunu olan *Kazgurt*, *Bayındır* ve *Becene*'ye tabi kılınmıştır. Eserde *Becene* ile *Salurlar* arasında devam eden savaşta üstün gelen *Becenelerin* *Salur Kazan*'ın annesi *Çaçaklı*'yı esir aldığı da hikâye edilmektedir. Haddi aşmış olan *Becene halkı* için *Salurlar*, *İt Becene* demektedir.¹³ Buradaki *Kazgurt* eğer kişi adı ise farklı zamanda yaşamış, *Becene* halkından biri olmalıdır. Buna göre *Kazgurt* adlı kişi *Salur Kazan*'a suikast tertiplemiş, dağdan taş yuvarlayarak *Kazan*'ı hedef al-

¹³ *Salur Kazan*'la ilgili Türkmenistan rivayetlerinde *İt Becene* adlandırışını hatırlatır şekilde *İtemen*, *İtemcek* gibi düşman adları geçmektedir.

mış, Kazan ise taşı karşılayıp çekmiş olacaktır. *Topkapı Oğuznâmesi* ve *Günbed* yazmaları ile kıyasladığımızda *Şecere-i Terâkime*'deki *Kazgurt*'un dağ değil bir şahsı işaretlediğini düşünmek mantıklıdır. Buna bir de *Kazgurt Dağ* şeklindeki bir tamamanın sıkıntılı olacağını ekleyebiliriz.

SÜMER, *Dede Korkut* hikâyelerini Oğuzlar ile Peçenekler arasındaki tarihî mücadelelerin destanî hâtıraları olarak kabul etmek gerektiğini söylemektedir (1999: 392). Bu durumda taş yuvarlama hadisesinin Peçeneklerle Salurlar arasında bir olay olması uzak bir ihtimal değildir. Peçeneklerin Oğuzların yaşadığı coğrafyadaki varlıkları, IX. yüzyıldan itibaren Karadeniz'in kuzeyinde görülmeleri ve Anadolu'da da etkili olmaları (Demir 2016: 772), *Dede Korkut* hikâyeleriyle ilgisi hakkında fikir vermektedir. Boylar arası çekişmeler, iktidar mücadeleleri tarihsel bir kayıt olarak efsanelere, destanlara konu olmakta, milletlerin eski hatıraları edebî bir esere dönüşmektedir.

I.4. Olay

Kayalıktan kopan taş, gölgelikte oturmakta olan beylere doğru yuvarlanmaya başlamış, beyler telaş içinde sağa sola kaçışırken Kazan yerinden kımıldamamış, hatta kadeh tutan elini bile değişmemiştir. Bu etkili aksiyon sahnesi, Kazan'ın taşı *karular*'ının arasına alarak tutmasıyla sonlanmıştır. Bu durumda Kazan taşı ne şekilde tutmuş olur?

Metinde Kazan'ın taşı tutmasını tarif için *karılarumu karşı verüb* ifadesi kullanılmıştır. *Karı* kelimesine sözlüklerde verilen anlamların çeşitliliği burada tarif edilen hareketi anlamamızı zorlaştırır. Zira *karı* hem 'önkol' hem 'üst kol' bölgesini ifade ettiği söylenebilen, tartışmalı bir kelimedir. Farklı Türk lehçelerinde *kar*, *gar*, *karı*, *karu*, *garı* gibi şekillerde geçen bu kelimenin TENİŞEV Moğolca *gar* kelimesinden, CLAUSON ise *kar-* fiilinden geldiğini ve *karış* kelimesiyle ilgili olduğunu düşünmektedir (1972: 644b-645a). Bu yüzden TUFAR, Türkçedeki organ adlarını incelediği çalışmasında, kelimenin 'kolun omuz kısmı, omuz ile dirsek arasında olan kısım ve önkol' anlamlarının temel anlamları olduğunu söylemiştir (2010). Koyun, keçi gibi hayvanların dizi ile toynağı arasındaki kısım anlamına da gelen *karu*, ayrıca yarım kulaca denk gelen bir ölçü birimidir. (Tufar 2010: 202)

Kaşgârlı, sözlüğünde bu kelimeyi Arapça *zirâu'l-yed* ile karşılamış, ayrıca kelimenin 'kumaş ölçmekte kullanılan ölçü' anlamını da yine *zirâ* kelimesiyle vermiştir. *Zirâ* kelimesi 'dirsekten orta parmak ucuna kadar olan uzunluk ölçüsü' olarak kullanılmaktadır (Çağbayır 2007: 5489a-b). Böylece *karı* kelimesi, 'kolun dirsek ile parmak ucu arasındaki kısmı' olarak anlaşılır (Ercilasun-Akkoyunlu 2016: 686).

Hal böyleyken bu kelimeyi metnimizin bu kısmında AZMUN 'bacak', EKİCİ ise 'sırt' şeklinde çevirmiştir (2019: 81; 2019: 191). AZMUN, kelimeyi çalışmasının sözlükçesine 'bacağın dizden ayağa kadar olan bölümü' anlamıyla almış, ayrıca 'Türkmencede kolun uzunluğunu gösteren, Farsçadaki arşın gibi bir uzunluk ölçüsü olduğu' bilgisini de vermiştir. EKİCİ'nin bu kelimeye metnin başka yerlerinde 'hayvanın arka ayakları, pazu, kürek kemiğ' anlamlarını verdiği, sözlükçeye ise 'pazu ve kürek kemiği' anlamlarıyla aldığı görülmektedir. AZMUN ise kelimeyi çalışmasının sözlükçesine 'bacağın dizden ayağa kadar olan bölümü' anlamıyla almış, ayrıca "Türkmencede kolun uzunluğunu gösteren, Farsçadaki arşın gibi bir uzunluk ölçüsü olduğu" bilgisini de vermiştir.

Dede Korkut metinlerinde *karı*sundan *ag ellerin bağlamak, yayı karusuna geçirmek* deyimleriyle karşımıza çok kez çıkmış olan bu kelime, yeni yazmada, kurdun karlar üstüne yatmasını tarif eden *karularını döşeyip uyumak* şeklindeki deyimde geçmektedir. *Karusundan* ellerin bağlanması deyiminde 'bilekle dirsek arasındaki kısım' kastedilmiş olabilirken, *yayın karuya geçirilmesinde* kelimenin 'kol ve sırt' anlamı daha uygun düşmektedir. Bizim burada ele aldığımız taş tutma hadisesinde hareketin 'ön kol' bölgesiyle yapılmış olması, bilekten aşağısının, ellerin olaydan hiç etkilenmemesi demek olacaktır. Bu da şüphesiz artistik bir mübalağa olur. Kazan Bey'in imkân sınırlarını zorlayan taş tutma hareketi, *karı* kelimesini anlamlandırmada belki de bu sebeple farklı tercihlere yol açmıştır. Bu kelimeyi çözme çabamız da metindeki bu görkemli hareketi doğru tespit etme kaygısından dardır.

AZMUN'a göre Salur Kazan, elinde kadeh (ki bağdaş kurmuş da olmalıdır) yuvarlanan taşı bacaklarıyla yakalamıştır. Bu yorumlayış elbette *Dresden* yazması ve *Topkapı Oğuznâmesi*'nde yazmasındaki 'uyluklarıyla' yakalamak şeklindeki anlatımla uyumludur. EKİCİ ise, Kazan'ın taşı 'sırtıyla' tuttuğunu yazmıştır. Kazan'ın

önden gelen taşa ‘sırtıyla’ hamle yapması ilgisiz bir hareket olarak görülebilir ve piyalenin *teprenmemesine* yapılan mizahî vurguyu anlamsız kılabilir.

Fakat taş ne taraftan gelmiştir? Eğer taş Kazan’ın dibinde oturmakta olduğu dağdan, arka taraftan gelmişse Kazan’ın taşı, metindeki ifadeye uygun bir şekilde hiç istifini bozmadan sırtıyla karşılaşması da gösterişli bir hareket olarak düşünülebilir. O zaman, Kazan bu yuvarlanan taşın tam kendi sırtına doğru geldiğini de bilmiş olmalıdır. Taşı *karularının* (kollarının arka kısmı ile omurga kemiğinin) arasına alması ise taşın ‘saklanması’ tablosunu artistik bir şekilde tamamlayacaktır. Kazan, bu külfetsiz ve sessiz hareketiyle yuvarlanan taşı etkisiz hale getirmiş ve kadehini içmeye devam etmiş olacaktır. Yuvarlanan taşa sırtını bile dönme-yerek yaptığı bu kahramanlık, belki de Kazan’ın eski adı olarak belirttiği *Deli Dönmez* adını da hatırlatabilir.

Taş karşıdan geliyorsa Kazan, bağdaş kurmuş haliyle taşı ancak ön kollarıyla tutabilir ve iki kolunun kavuşmasıyla saklayabilir. *Karı* kelimesine önkol anlamı vereceğimiz böyle bir durumda kadehin *teprenmemesi* yine mizahî mübalağaya elverişlidir.

Hadisenin *Dresden* yazması ve *Topkapı Oğuznâmesi*’ndeki anlatımında taş tutmada bacakların kullanıldığı açıktır:

Kaba oylugun dutan ben Kazan-idüm (140b/12)

Kaba ökçem, uylugum karşı tutan Kazan er idüm (3/58)

Topkapı Oğuznâmesi’nde uylukla birlikte *ökçe*’nin de anılması, olayı sportif bir gösteriye dönüştüren, dikkate değer bir ayrıntıdır.

Şecere-i Terâkime’de ise olay *karbab tutdı* ‘kavrayıp tuttu’ şeklinde tarif edilmiştir. ‘Elle yakalamak, ele geçirmek, kapmak, tutmak, sımsıkı tutmak’ anlamlarına gelen (Kargı 1991: 86-87) bu tarifte yakalama hareketi el ile sınırlıdır ve bu yüzden Salur Kazan’ın elinde kadeh olması detayına elverişli değildir. Fakat *Günbed* yazmasındaki anlatıma yine de en yakın tutuş tarifi bu olsa gerektir. Böylece yeni yazmayla birlikte yuvarlanan taşı tutmak, biri el, biri kol biri de bacakla gerçekleşen üç değişik pozisyonda Salur Kazan’ın yiğitliğini sergileyen bir hikâye olmaktadır.

Metnimizde dağdan yuvarlanan taş kara sıfatıyla verilmiştir. Kara taş destan metinlerinin dilinde alışıldık bir kelimedir.¹⁴ AZMUN, bu kısmı ‘siyah bir kaya’ diye çevirmiş olsa da *kara*, taşın ağırlığını, kuvvetini de ifade ediyor olabilir. Siyah taş ile ilgili ilginç bir mütalaa, ONAY’ın eserindeki *penbe-i mînâ* maddesinde bakılabilir (1999: 363).¹⁵

Piyalenin *teprenmemesi* şeklindeki mizahî mübalağa, yeni yazmanın yuvarlanan taş anlatısına eklediği önemli bir ayrıntıdır. Zaten içki sofrası ve piyale bahsi de diğer anlatılarda yoktur.

II. Altay Türklerinden Derlenen Hikâye İle Karşılaştırma

Salur Kazan ve yuvarlanan taş ile ilgili bir başka hikâye Altay Türkleri arasında anlatılmaktadır. Ancak bu hikâyede yuvarlanan kaya parçasını bacakla yahut kucakla değil, “başıyla karşılama ve yerine gönderme” şeklinde bir motif vardır.

RADLOFF tarafından Sibiryâ’daki Altay Türkleri arasından derlenen hikâyenin kahramanı Ak-Kübek’tir. Salur Kazan bu destanda yardımcı ve rakip karakter pozisyonundadır. Destanda Ak-Kübek’in mücadele ettiği asıl karakter Kidan (veya Kodan) Han’dır. Kidan Han Ak-Kübek’i yenmek için evvela oğlu Manguş’u yollamıştır ve destanın önemli bir kısmı bu mücadeleye dairdir. Manguş’un ölümü üzerine intikam için bu kez Kidan Han Salur Kazan’ı göndermiştir. Elbette burada Salur Kazan’ın bir kağanın emrindeki güçlü bir komutan olması, savaşmak için sahaya gönderilmesi önemli bir benzerliktir.

Efsaneye göre Salur Kazan savaşmak için Ak-Kübek’in evine gider. Kimliğini gizlemek için kendisini Ak-Kübek’in aşçısı olarak tanıtan Ak-Kübek, Kazan’la bir hüner yarışına girer. Okun ucunu ateşte kızdırıp ağza koymak, bir ırmağın içinde durup altı gün sonra ırmak iyice donunca buzu parçalayarak çıkmak şeklindeki değişik hünerler arasında ikinci hüner taşlarla ilgilidir:

¹⁴ KAÇALIN, *karataş* kelimesine ‘taş kömürü’ anlamını vermiştir (2006: 268). Kara taş, Kara Göne’nin övgüsünde karşımıza çıkar: Acığı dutanda kara taşı kül eyleyen Kara Göne (Dresden 31b/10).

¹⁵ Burada bir beyit hakkındaki türlü yorumları nakleden ONAY sonunda, “*Delinin biri kuyuya taş atmış kırk akıllı çıkaramamış*” atalarsözünü hatırlamamak kabil değildir”, der.

Ak-Kübek dağdan yuvarlanan kayaları, başı ile vurarak yeniden, dağın doruğuna atar. Salur Kazan da aynı şeyleri yapar. (Bu mücadelede berabere kalırlar) (Ögel 2014: 42, Tavkul 2008: 599-618).

FALEV, buradaki Salur Kazan adının, Kuzey ve Güney Türkleri arasındaki karşılıklı ilişkiyi gösterdiğini söylemektedir (Urmançeyev 2016: 199). ÖGEL'in de dikkat çektiği bu anlatıyı POTANIN ve TAVKUL, diğer Nart destanlarıyla da karşılaştırmıştır.

Kafkas kültürünün önemli unsurlarından biri olan Nart destanları ile Dede Korkut ve Oğuznâme metinleri arasındaki ortak ilişkileri ele alan TAVKUL'un aktardığına göre Kübek ile Salur Kazan arasındaki mücadele aynıyle Karaçay- Malkar ve Oset Nart destanlarında başka kahramanlar arasında da geçmektedir.¹⁶ Bu anlatılarda asıl kahraman bir zekâ sembolüdür ve kötü karakteri zekâsı ile alt ederek öldürür. Yine bu destanlarla paralel bir şekilde Altay Türklerinin anlatısında da Salur Kazan asıl kahramana değil, “olumsuz, yok edilmesi gereken, olağanüstü güçlere sahip” bir karaktere karşılık gelmektedir. Salur Kazan, Ak-Kübek arasındaki mücadelede Salur Kazan'ın karşı taraftan görünüşünün söz konusu olması açısından bu anlatılar sosyo-psikolojik bir değer taşır. Dikkate değer bir durum, bu Altay anlatısında kahramanlığın zekâ yanında güç de gerektirmiş olmasıdır. Nart destanlarında ise rakip tamamen oyuna getirilerek yenilmektedir.

Salur Kazan'ın 'güçlü bir yiğit' olarak karşı tarafta anılışı, *Koblandı Batır Destanı*'nda da görülmektedir. Bu destanda Kazan'dan *Kızılbastı elinen / Kazan degen er şıktı / Jön bilmegen şer şıktı* “Kızılbaş ülkesinden Kazan adlı er çıktı. Beklenmeyen dert çıktı” (Kuanışbayeva 2002: 133) şeklinde, olumsuz olarak söz edilmekte, fa-

¹⁶ Nart destanlarında yer alan “suyun içine girme ve donan suyun içinden çıkamama” motifi *Dede Korkut*'un Türkmenistan rivayetlerinde de yer etmiştir. Salur Kazan ile ilgili bu rivayetlerden biri 1947'de, diğeri 1966'da derlenmiştir. Bunlardan birinde rakip İtemcek, diğeri İtemen'dir (Bu isimlerin Ak-Kübek'le ilgisi düşünülmektedir). İlk rivayette İtemcek büyüyle suyu dondurur fakat Salur Kazan'a yenilir. Diğer rivayette ise Salur Kazan, İtemen'in 'eğer sen güçlü isen' şeklindeki kandırmasıyla suya girer ve donan suyun içinden çıkamaz. İtemen böylece başını kesip onu öldürür (Ayrıntılı bilgi için bk. Erdem 1998). Muhtemelen aynı zemin üzerine oluşan bir hikâye birbirine zıt bakış açılarıyla farklı şekiller almıştır. Burada dikkat çeken bir husus, menkıbelerde, “kaynar suyla dolu bir kazana girip kırk gün içinde kalmak” şeklinde motiflere rastlamamızdır. *Kazan* adından dolayı bu ilişki de dikkat çekicidir (Haznedaroğlu 2020).

kat kahramanın güçlülüğü de (*Kazan sındı batırın* ‘Kazan gibi bir yiğidin’) vurgulanmaktadır. Bu birbirinden farklı destanların Kazan kişiliklerinin aynı veya ona yakın bir tarihî kişiliğe karşılık gelip gelmeyeceği tartışılabilir. Türk’ten ‘kötü ve düşman bir kardeş’ olarak bahseden, Türk soyunu kötüleyen *Şan Kızı Destanı*’nda da bir Gazan vardır ve bu Gazan ‘Hun neslinin yenileyicisi’ olarak övülür, Türk’le savaşılan neslin öncülerinden olur.

Ak-Kübek anlatısı için ÖGEL, “*Dede Korkut ve Oğuz destanları içinde böyle geri ve ilkel sahneler yoktur*” yorumunu yapmıştır (2016: 42). Bu yorum URMANÇAYEV’in görüşlerine çok zıttır. Anlatının şiirsel diline, sanatsal derinliğine dikkat çeken URMANÇAYEV, *Ak-Kübek*’in düşmanıya uzun uzun konuşmasını hasımların mukadder çatışmalarının psikolojik hazırlığı olarak değerlendirir ve metni çok derinlikli bulur (2016: 190).

Nart destanlarındaki demir vurgusu ve “demirci Nart kahramanı” motifi, elimizdeki metnin karşı taraftan karakterinin “Ala Demür Kâfir Han” olması dolayısıyla ayrıca dikkat çekmelidir. Salur Kazan ve yuvarlanan kaya parçalarıyla ilgili bir hikâyenin birbirinden farklı anlatılara yansıdığı görülmektedir.

Bu farklı anlatılardan aşağıdaki tabloyu elde etmekteyiz:

Metin	Dresden Yazması	Günbed Yazması	Şecere-i Terâkime	Topkapı Oğuznâmesi	Altay Türklerinden Derlenen Hikâye
Mekân	Yüksek yüksek kara dağdan (veya Karadağ’dan?)	Ala Çakuy Çolpa Dagi’nuñ dibine gitmişdüm.	Dağdın (veya) Kazgurt Dağdın	Karacıgun Cilban Tağı’ndan	?
Olay	Taş yuvarlansa...	Kayadan bir kara daş ayrıldı geldi	Üngür taşı yuvarlatdı	Kâfir taş uçursa	(Dağdan kaya parçaları yuvarlanır)
Taşı Karşılama Şekli	Kaba ökçem uyluğum karşı tutan... (uyluklarıyla)	Karularumu karşı verüb kara taşı sahlayan... (kol, pazu gücüyle)	Utru barıp karbap tutdı (kucaklayarak)	Gaba uylugum dutan (uyluklarıyla)	(Başıyla taşı karşılayıp dağın doruğuna yollama)
Olayın Şahitleri		Sakdaki beyler saka kaçdı, soldaki beyler sola kaçdı	İt Becene anı görüb issi gitti		

Kahraman- Liğın Mahi- yeti	(Tesadüfen geli- şen bir olaya anında mukave- met)	(Tesadüfen geli- şen bir olaya anında mukave- met)	(Saldırıya karşı- lık mukavemet)	(Saldırıya karşılık mukavemet)	(Hüner yarış- tırma)
---	---	---	-------------------------------------	-----------------------------------	-------------------------

Tablo II: “Yuvarlanan taş” ile ilgili anlatımlar

Birçok *Dede Korkut* araştırmacısının hemfikir olduğu üzere, Salur Kazan’ın elimizdeki destanlarda bulunmayan fakat derin izleri destanlarda yer etmiş hikâyeleri vardır ve bunlardan biri de bu taş yuvarlanması hadisesidir. Ejderha hikâyesi gibi bu hikâyenin de metninin ortaya çıkması birçok soruya çözüm olacaktır.

3. Yuvarlanan Taş Anlatısının Temel Mesajları

Salur Kazan’ın yuvarlanan taş anlatısının bir destanî hikâye olarak karşımıza çıkması, taşıdığı anlamlar üzerine düşündürmelidir. Her şeyden önce bu metin, Kazan’ın kahramanlıklarını kendi dilinden aktardığı bir övünme metnidir. Dolayısıyla Kazan, erkek olmakla ilgili en güçlü idealleri yansıtmaktadır.

Soylamaya bütün halinde baktığımızda “ad kazanmak, yüksek bir mevkie yükselmek, yüksek bir değeri temsil eden bir kadına sahip olmak” en temel erkeklik idealleri olarak takdim edilmektedir. Soylamanın başında *bulut olmak* teşbihi ve ejderha hikâyesine telmih ile kahramanın gazap etme gücü en baştan vurgulanmıştır. Güçlü, korkusuz ve yenilmez olmak, bütün soylamanın olduğu gibi bütün destansı anlatıların da en temel mesajıdır. Dikkatli bir bakışta akıl dışılığın da bu mesaja eşlik ettiği görülecektir. Fizikî gücün övgüsü, bir muhakeme yeteneği olarak akli kahramanlar için çoğu zaman gereksiz bir unsur kılmakta ve güçsüzlerin ve nâmert olarak tanımlanan düşmanın tasarrufuna bırakmaktadır. Bu anlatının paralel metinlerinde de bu husus ön plandadır. Düşmanı yenmenin, tasavvuftaki ilâhî aşkın akli yenmesi düşüncesine karşılık olarak düşünülebilecek bir anlama büründüğünü söylemek mümkündür.

Yuvarlanan taş anlatısında güçlü olmaya dair vurguyu pekiştiren birkaç ayrıntı olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki kahramanın tedbirsizliği, ikincisi ise bu tedbirsizlikle birleşen içki içmeye düşkünlüğüdür. İçki sofraları donattırma

kahramanın zenginliğidir. Tehlikeye talip olma kahramanlığın var oluşsal anlamıyla bütünleşmektedir. Gücün gösterişli ve estetik bir formda sunulması ise, etkiyi arttıran bir husus olarak anılmalıdır.

Telaşsızlığa (ve Tedbirsizliğe) Övgü

Metnin dilinde tedbire karşı ince bir alay, *sağdaki beyler sağa kaçdı, soldaki beyler sola kaçdı* sözüyle ifade bulur. Telaşa düşenlerin gülünç halleri bu şekilde ballandırılarak anlatılmıştır. Kazan, vuk'u bulacak olayı adeta gülerек seyreder ve bir vaziyet almaz. Bu durum Kazan'ın geldiği söylenen düşmana karşı *hiçe saymak, azdur* demek şeklindeki küçümseyişini hatırlatır. Kazan *on miñ yağı geldigüni eşidende kol getirüb otağ içinde oyuna giren* (24b/12) bir kahramandır. Yaklaşan tehlikeye karşı sükûneti korumak, panik yapmamak, burada kahramanın çok esaslı bir yönüdür. Bu telaşsızlık aynı zamanda tedbire tenezzül etmeme anlamı taşır.

Çok defa bu tedbirsizliğin bir gelenek olarak sunulduğu görülmektedir. Kazan Bey'in tutsak düştüğü boy bu hususta anılmalıdır. Bu hikâyede Kazan, kâfir sınırlarında olduğunu bilmesine rağmen bir *Oğuz beyi âdeti* olarak *küçücek ölüme*, yani 7 gün sürebilen derin bir uykuya dalmıştır. Kazan uyurken gelen düşman 25 beyi şehit eder, Kazan'ı da bağlayıp götürür. Nihayet arabanın gıcirtısından uyanan Kazan'ın yaptığı ise *elin eline vurup kas kas gülmek* olur (Dresden 138b). Kazan'ın umursamazlığına uç misaller veren bu hikâyeye, düşman aklıyla alay etme konusunda da diğer hikâyelerden oldukça farklıdır. Tedbir almanın zayıf bir karaktere işaret ettiği, yuvarlanan taş anlatısında temsil bulan önemli bir husustur.

Eklemek gerekir ki *Dede Korkut* hikâyelerinde tedbirli davranmak, mantık yürütmek daha çok bir kadın davranışı olarak ortaya çıkmaktadır. Selcen Hatun, Dirse Han'ın hatunu ve Segrek'in nişanlısı, akılcılık timsali sayılabilecek örneklerdendir. Hesaplı ve tedbirli davranma alp igidlerin küçümsediği bir seçenektir, bu yüzden sağa sola kaçan beyler Kazan için alay konusu olmuştur. Kahramanın akılcı davranma yeteneği bazı sahnelerde toplumsal kabuller tarafından açıkça baskılanmaktadır. *Dede Korkut Kitabı*'nın deyim dağarcığındaki *başına kañıñ yüzüne toñunç* olma deyimi, kahraman üzerindeki toplumsal baskıyı ifade etmektedir (bk. Dresden 89b/4, 27a/72). Tedbirli davranmanın vurgulu bir şekilde, Bamsı

Beyrek boyunda, bir “deli”den kız istemeye giden Dede Korkut şahsiyetinde belirmesi düşündürücüdür. Burada Dede Korkut’un bir gazaya gider gibi hazırlanması, yedeğine at alması ve Oğuzlarla vedalaşması, kutlu bir kişinin bir deli karşısındaki çaresizliğini de gösteren esprili ayrıntılardır. Yuvarlanan taşı tutan Kazan’ın eski adı da Deli’dir ve bu isim tedbiri gereksiz bırakan bir güçlülüğün ifadesi olmaktadır.

İçki Sofrası Kurmaya Övgü

Yukarda da bahsedildiği için burada uzun bahsetmeyeceğiz. Fakat bol nimetli Salur Kazan’ın şahsında övülen çok önemli bir beylik nişanesi, içki kurmaları ve sofraya çekmelerdir. Bir *Dede Korkut* deyişi olan, *Oğul atadan görmeyince sofraya çekmez* (Dresden 3b/12) sözünün hikmeti, etli ve şaraplı beylik sofralarıyla karşımıza çıkmaktadır. Süzölmüş la’li çakıra (şaraba) bazen av etinden *dâdlu kebablar*, bazen de *çevrölmüş körpe kuzunun* eşlik ettiği bu sofralar, devletin zenginliğine ve güçlülüğüne işaret olarak anılagelir, uzun uzadıya anlatılır, övölür. *Şecere-i Terâkime*’de de ziyafet sofralarının methinde Oğuz Han, baş örnektir. Allah’ın seçilmiş bir kulu şeklinde anlatılan Oğuz Han’ın bir ziyafetinin içeriği şu şekilde sayılmıştır: Dokuz yüz bin koyun, dokuz bin sığır (veya at), bunların derisinden yapılan doksan dokuz havuzun dokuzunu dolduracak kadar şarap ve doksan havuz dolusu da kıymız (Ergin 1978: 41).

Günbed yazmasında Salur Kazan gibi Kıyan [Selçuk] oğlu Deli Dünder da *Semür Suyu üstünde içki kuran ve Kubadan kış gününde el üstünde yanıl elma meze ile gelen* olarak, iki yerde benzer şekilde övölmüştür (13a/7, 26a/12). Bu övgü, içki yanında meze temin etmenin önemli bir yiğitlik olduğunu bize söyler.

İçki İçmeye Övgü

Salur Kazan, elinden şarabı bırakmamaktadır. Kahramanlık hanesine yüksek puan ekleyen bu özelliğini, Salur Kazan’ın içkiden etkilenmemesi olarak da anlamak mümkündür. Nitekim bu yazmadaki *Kars Kalesi’nin Alınması* hikâyesinde Kazan’ın içki sofrasından kalkıp abdest alıp namaz da kılabileceğini öğrenmekteyiz. Böylece Kazan, içki içtiği halde sarhoş olmama kudretinde bir kahraman olarak belirmektedir. Zaferin Allah’a sığınıp dua etmesi sayesinde olduğu anlamı

hikâyeye iliştirilmiş olsa da, içkinin Kazan'ın gücüne güç kattığı sezilmektedir ve içki içmekte İslamî bir sakınca görülmediği de açıktır.

Günbed yazmasında içkinin “içenine göre” anlam kazandığı şeklinde işaretler bulmaktayız:

Sömürüb sömürüb al şarâblar içmeğe mîzâç gerek (G.17a/7)

İçkisinde bed-mest igid bir gün olur yumrukda ölür (17b/6)

Salur Kazan'ın evinin yağmalandığı boy, Kazan'ın içkiyle (ve tedbirsizlikle) olumsuz anılışının tek örneğidir. Kâfir güzellerin kadeh sunduğu, görkemli bir içki sofrasıyla başlayan hikâyede *içüb içüb alnına şarabuñ itisi çıkan* (Dresden 20a/9) Kazan, yanlış bir karar alır, ava çıkar ve evi için bir felakete sebep olur. Fakat bu acı hikâyenin sonunda yine aynı yere döner gibi oluruz: *Kalın Oğuz beyleri doyum oldu. Yidi gün, yidi gice yime içme oldu* (Dresden 34b/3).

Hâlbuki Kazan'ın ava çıkmaktan maksadı da *sığın geyik yıkmak, otağa gelmek, yiyip içip hoş geçmek*'tir. *Yeme içme* tutkusu hem sebep olarak, hem sonuçta karşımıza çıkmaktadır. Yuvarlanan taş anlatısında da zemin aynıdır. Bu yüzden çok yemek yemeyi de alpların özellikleri arasında saymak yerinde bir değerlendirilmiştir (Demirel 2015: 63).¹⁷

Bütün bunlardan çıkarılacak hüküm, içki içmenin kişinin savaşma kabiliyetini köreltmediği ve düşmana fırsat vermediği sürece kötü bir iş olarak görülmediği, hatta başlı başına bir hüner olduğudur. Böylece içme, halk tabiriyle ‘içmesini bilmek’ anlamına bürünerek özel bir bilgi, bir irfan halini almaktadır. Kazan ele aldığımız anlatıda şaraptan anlayan ve *bed-mest* olmadan ondan istifade edebilen bir kahramandır.

¹⁷ Çok yemek, çok uyumak ve öfkesi kabarmak gibi, aslında tasavvufî gelenekte hiç iyi görülmeyen, çünkü özünde sınır tanımamaya dayanan davranışların destan kahramanları için bir şan olarak sunulması dikkat çekici bir ayrıntıdır. Kadın şahsında ise bu davranışların çok olumsuz görülüp kınanması, kültürü şekillendiren erkek egemen görüşün önemli bir yansıması olsa gerektir (solduran sop, dolduran top ve Boğazca Fatma örnekleri).

Tehlikeye Talip Olmaya Övgü

Bunu bela aramak olarak da ifade edebiliriz. Kazan Bey'in taşın tehlikesinden, yana çekilerek kurtulması mümkündür, ama o yerinde kalarak beklemeyi tercih etmiştir. Çünkü bu tehlike, kahramanlığını ortaya koymak için bir fırsattır. Kahramanlar böyle fırsatları özel olarak arar ve değerlendirirler. Dövüşmek, güç göstermek, destan dünyasında yapılacak tek iştir, Deli Dumrul bu yüzden köprü yaptırmıştır. Bunun gibi, Kazan'ın kâfir sınırında uykuya yatması, düşman elinde tutsak olduğu halde düşmana sövmesi, Kan Turalı'nın Trabzon'a kız istemeye gitmesi, hep bir belâ arayışıdır. Bütün destanlarda Kuday'dan *düşman surağan / Jav körmese kuvarğan* "Tanrı'dan düşman dileyen, düşman görmese kuruyan" (Kuanışbayeva 2002: 173) kahramanlar görmek mümkündür. Savaşı neredeyse zorunlu hâle getiren ve sükûnet talebi olmayan bu bakış, destansı anlatılardaki güç gösterme kurgusu için elzemdir. Kahraman, intikam almak, suikasta uğramak, canavara rast gelmek gibi fırsatlar yakalar. Görünüşe göre seçim kahramana aittir. Boğaç, boğa üzerine gelirken kaçanlardan olmadığı gibi Kazan da üzerine taş gelirken diğer beyler gibi kaçmaz.

Kazan'ın kahramanlık fırsatını nasıl bir sevinçle karşıladığına şu tablo da iyi bir örnektir: *Ejderhanı görende Gazan'ın tüm yüreği doldu taşıdı, dünyâ âlem başına aydın oldu.* (27b/13) Ejderhayı uyandırarak kahramanlığının pahasını arttıran Kazan'ın, elimizdeki metinde pahayı arttıran hareketi, elindeki piyaleyi *tepretmesidir*.

Şatafata Övgü

Kazan yuvarlanan taşı oturduğu yerden tutmakla kalmaz, bu kara taşı sakladığını da söyler. Bu ifadeyle Kazan, beylerin, ağaların şaşkınlığına karşı alayı sürdürmektedir. Kazan'ın eski adının bu olayın mizahî yönünü daha anlaşılır kılaacağı kanaatindeyiz. Salur Kazan'la ilgili birçok kahramanlık, özellikle 17. soylamada anılan hareketler, daima abartılı, şaşırtıcı hareketlerdir ve bu açıdan mizahî bir yön de içerirler. Nitekim yuvarlanan taş anlatısını takip eden kısımda Kazan, kimsenin boşken kaldıramadığı kara kazanı şarapla doldurup omzuna almasını ve (bilinmez ne şekilde) boşalttığını da anlatmıştır. Kahramanlığın sıradan bir öykü olmaması bu abartıyı gerektirir.

Şatafat arzusu, geleneğin çok önemli bir talebi olarak kahramanlara yön vermektedir. Bir bakıma en beklenmeyeni yapma kahramanlar için beklenen bir şey olmaktadır. Bu şatafatın bir yönü de hadisenin estetik bir formda sunulmasıdır. Savaşmanın, çarpışmanın veya bir doğa gücünü alt etmenin sunulduğu görsel detaylar dikkat çekicidir ve bir şıklık içerirler.

Sonuçlar ve Tartışmalar

Günbed yazmasında anlatılan Kazan'ın kayalıklardan yuvarlanan taşı tutmasıyla ilgili anlatı, birçok açıdan bir destan kahramanı olarak Salur Kazan karakterini tanımlayan, kişiliğini çerçeveleyen bir hikâyedir. Bu anlatının dört metinde paralel anlatımlarının olması ve uzak yerdeki halkların destan anlatılarında bile bir yansıma bırakması, anlatılan hareketin kahramanla özdeşleştiğini düşündürmelidir.

Paralel anlatımlara baktığımızda *Günbed* nüshasındaki anlatının en önemli ayrıntısının içki sofrası bahsi olduğunu görmekteyiz. Gerek olayın başlangıç zeminini oluşturması, gerekse Kazan Bey'in kahramanlığının en önemli ayrıntısı olarak sunulması, içkiyi ve içme durumunu bu anlatının en kritik noktası kılmaktadır. Kazan hem zengin bir bey sofrasının sahibi olarak, hem de içmekten geri durmayan bir kahraman olarak övülmektedir. İçki sofrası, Kazan'la ilgili pek çok anlatıda karşımıza çıkan temel bir şatafat unsurudur.

Yuvarlanan taş anlatısının okunması ve anlamlandırılması çalışmalarında en müşkül nokta, mekân adının ve anlatılan hareketin tam bir tespitin yapılması noktasıdır. Mekân adı, daha önce *Topkapı Oğuznâmesi*'nde geçen *Karaçık'ın Cilban Tağı* şeklindeki okunuş üzerine düşündürmektedir. Bu okunuş hakkında vaktiyle yapılmış olan yorumlar *Alaçak'un Çolpa Dağı* okunuşunu aydınlatmaya yetmemektedir.

Çalışmamızda bu dağ adının anlamlandırılması üzerine bulabildiğimiz ihtimalleri arz etmeye çalıştık. İfadede *Alaçak*, bir bölgeyi, *Çolpa Dağı* ise o bölgedeki bir dağı işaretliyor görünmektedir. *Alaçak* ve *Çolpa (?) Dağı* isminin aynı bölge için kullanılması ihtimal dâhilindedir. *Topkapı Oğuznâmesi*'ndeki yer adı ile bu isim arasındaki uzlaşma, ya iki ismin aynı anlamda kabul edilmesi, ya karşılıklı iki dağ olarak değerlendirilmesi yahut da her iki metindeki ifadenin eksiltmeli olarak

düşünülmesi ile sağlanabilmektedir. Bütün ihtimaller için *Çolpa* ile *Cılban* adlarını paralel değerlendirmek olasıdır. Eksiltmeli değerlendirilşte *Alaçak*, *Çolpa Dağı*'nın eteklerinde, kayalıkların dibinde bulunan, *Kazan*'ın beyleriyle işret ettiği bir yer olmalıdır. *Alaçık*'ın 'yazlık mesken, çoban kulübesi' anlamı da, 'serin ve kuytu yer' anlamı da bu okuyuşa ve içki meclisinin mekânı olarak değerlendirilmeye uygundur. *Karaçık* ise kayalıkların bulunduğu, dağın yukarı kısmı olmalıdır. Taş bu kayalıklardan kopmuş ve *Alaçak*'ın olduğu yere yuvarlanmıştır.

Şecere-i Terâkime'deki paralel anlatımda bir dağ adı olarak değerlendirilmiş olan *Kazgurt* adı yeniden bir araştırma konusu olmalıdır. Şiirdeki uyum ve eserde olayın arka planına dair verilmiş olan bilgiler bu ismi mekân adı değil özne olarak değerlendirmeyi daha anlamlı kılmaktadır. Bu anlatımda yuvalanan taş olayı *Kazan*'a karşı bir suikast teşebbüsüdür. Hadisenin bir suikast olduğu anlamı *Topkapı* metninde de vardır.

Kazan'ın bu meclisteki ağaları, İç ve Dış Oğuz'un beyleridir. Kadınsız bir meclis olan bu ortam, bir kahramanın hüner gösterme yeri olan bir meydana karşılık gelmektedir.

Yuvarlanan taşı tutmak, elimizdeki metinde *karılarımı karşı verüb* sözüyle ifade edilmiştir. *Karı* kelimesinin hem ön kol, hem uyluk, bacak, hem de omuz, sırt gibi vücut bölgelerine işaret eden anlamları vardır. Bu yüzden metni günümüz Türkçesine aktaranlar 'bacak, sırt bölgesi' gibi farklı anlamları tercih etmişlerdir. *Kazan*'ın artistik bir gösteri anlamı taşıyan hareketini resmetmek için bu ihtimalleri değerlendirmeye çalıştık. *Dresden* yazması ve *Topkapı Oğuznâmesi*'nin bu olayda işaret ettiği karşılayış şekli bacak olmasına rağmen burada meclis dolayısıyla içki içmek söz konusu olduğu için kol ve omuz ihtimalleri daha makul olmaktadır.

Yuvarlanan taş anlatısı, muhtevası bakımından destani bir anlatının taşıyacağı temel mesajları sunabilen, oldukça karakteristik bir metindir. Bu özelliğinden dolayı ayrı olarak ele alınmayı gerektirmektedir.

Bu metinde *Kazan* şahsında bir kahramanın taşıması gereken özellikler olarak telaşsızlık ve tedbirsizlik, içki içmek (içkisinde bed-mest olmamak), içki

sofrası düzenlemek, tehlikeye talip olmak ve gösterişle insanları şaşırtmak meziyetleri öne çıkmaktadır. Bütün bu özellikler kahramanın güç gösterisini daha vurucu hale getiren değerlerdir. Güç göstermenin şartları akılcı bir ölçüyle belirlenmiş değildir. Bu yüzden kahraman, güçlü bir tabiat olayını ancak yiğitlikle bertaraf etmekte ve şan kazanmaktadır. Kahramanın akılcı davranmayı seçmemesi, *Dede Korkut Kitabı*'nda *başına kaşınç yüzüne tohunç olma* deyimini ile ifade edilen normatif etkiden bağımsız düşünülmemelidir. Kazan'ın övünmesi ve diğer Oğuz beylerini küçümsemesi bu denklem içinde anlamlıdır. Yiğitliğin her şeyin üstesinden gelebildiği, ancak acizlerin telaşlanabileceği, bu anlatının en temel mesajı olarak okunmaktadır. Yuvarlanan taş anlatısı Kazan karakterini tanımlayan ve kahramanın ejderhayı öldürmesi kadar başat sayılacak bir kahramanlığı olarak *Dede Korkut* anlatıları içinde özel bir yere sahip olmalıdır.

Kaynakça

- AZMUN, Y. (2019). *Dede Korkut'un Üçüncü Elyazması, Soylamalar ve İki Yeni Boy İle Türkmen Sahra Nüshası, Metin-Çeviri-Sözlük-Tıpkıbasım*, İstanbul: Kutlu Yayınevi.
- AZMUN, Y. (2020). "The New Dādā Qorqut Tales from the Recently-Found Third Manuscript of the Book of Dādā Qorqut", *Journal of Old Turkic Studies*, 4/1: 16-27.
- BAYAT, F. (2015). *Oğuz Destan Dünyası: Oğuznâmelerin Tarihî, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- BOZKURT, F. (2016). *Divân-ü Lugat-it-Türk: Türk Dili Divanı*, İstanbul: Salon Yayınları.
- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- ÇAĞBAYIR, Y. (2007). *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Sözcük Varlığı*, Ötüken Türkçe Sözlük V (tap-züz), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- ÇETİNKAYA, G. (2013). "Dede Korkut Hikâyeleri'nde Sembol Olarak Meydan", *Millî Folklor*, 98: 73-86.
- ÇETİNKAYA, G. (2015). *Dede Korkut Hikâyeleri'nde Semboller*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

DEMİR, N. (2016). “Kazan İlçesine Bağlı Peçenek Mahallesi ve Tarihi Alt Yapısı”, IV. Kazan Uluslararası Halk Kültürü Sempozyumu Kitabı, Kazan Belediyesi Yayınları, Ankara: 763-772.

DEMİR, N. (2020). Dede Korkut Destanı'nın Türkmenistan Boyları, İstanbul: Ötüken Yayınları.

DEMİREL, H. (2015). Türk Destanlarının Ana Unsurları, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

EKİCİ, M. (2019). Dede Korkut Kitabı, Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası, Soylamalar ve 13. Boy, Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

ERCİLASON, A. B. & Z. AKKOYUNLU (2014). Kâşgarlı Mahmud: Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERDEM, M. (1998). Dede Korkut Türkmenistan Varyantları, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

ERGİN, M. (1978). Türklerin Soy Kütüğü Şecere-i Terâkime (Ebulgazi Bahadır Han), İstanbul: Tercüman Gazetesi.

EYÜBOĞLU, D. C. (2019). Korkut, İstanbul: Cinius Yayınları.

GÜLENSOY, T. (2007). Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

HAZNEDAROĞLU, A.(2020). “Salur Kazan'ın Ad Kazanması Üzerine”, Dede Korkut Dergisi, 9/21: 163-185.

KAÇALIN, M. (2006). Dedem Korkut'un Kazan Beğ Oğuznâmesi, İstanbul: Kitabevi.

KARABULUT, F. & E. K. ÜRKMEZ (2018). “Türk Dilinin Eskicil Bir Kelimesi Alaçuk: Yapısal Kökenbilimsel Bir Analiz”, Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature, 4/2: 404-427.

KARGI, Z. (1991). “Şecere-i Terâkime'deki Manzum Parçalar Üzerine”, Türk Dilleri Araştırmaları, 1: 180-197.

KAYDAROV, A. & M. ORAZOV (2010). Türklük Bilgisine Giriş, İstanbul: Kesit Yayınları.

KIRZIOĞLU, M. F. (2000). Dede Korkut Oğuznâmeleri, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

KÖPRÜLÜ, F. (1980). Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

KUANIŞBAYEVA, A. (2002). Formül Nazariyesi ve Koblandı Batır Destanındaki Formüller, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

KYÝASOWA, G. et al. (2016). Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi I: A-Ž, Aşgabat: Ylym.

ONAY, A. T. (2000). Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı, İstanbul: Akçağ Yayınları.

ÖGEL, B. (2014). Türk Mitolojisi II, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

ÖZTÜRK, Ö. (2005). Karadeniz Ansiklopedik Sözlük, İstanbul: Heyemola Yayınları.

PARLATIR, İ. et al. (1998). Türkçe Sözlük, 9. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

PEHLIVAN, G. (2014). “Dede Korkut Kitabı’nda Oturma Düzeni Üzerine Yeni Bir Bakış”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 14/2: 205-220.

SADİQLI, P. (2016). “Mahmud Kaşğari’nin Divanü Lüğat-it-Türk Eserinde Yaşayış Meskenleri”, Tarix, Antropologiya ve Siyasi Élmələr Bakı Avrasiya Universiteti “Sivilizasiya” Jurnalı, 2: 168-172.

SERTKAYA, O. F. (2019a). “Dede Korkut Kitabı’nın Kaç Yazma Nüshası Var?”, Türko-logiya, 2019/3: 86-93.

SERTKAYA, O. F. (2019b). “AZMUN, Y. Dede Korkut’un Üçüncü Elyazması, Yeni Soy-lamalar ve Boylar (Hikâyeler) ile Türkmen Sahra Nüshası, Giriş-Metin-Çeviri-Sözlük-Tıpkıbasım, Kutlu Yayınevi, İstanbul, 2019, ss. 176, ISBN: 978-605-7680-06-8”, Journal of Old Turkic Studies, 3/2: 637-646. (Tanıtma)

SHAHGOLİ, N. K. et al. (2019). “Dede Korkut Kitabı’nın Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 16/2: 147-379.

SÜMER, F. (1959). “Oğuzlara Ait Destanî Mahiyette Eserler”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 17/3-4: 359-457.

SÜMER, F. (1999). Oğuzlar (Türkmenler), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

TAVKUL, U. (2008). “Nart Destanlarının Eski Türk Destanları İle İlişkisi”, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Ed. E. ARIKOĞLU, Akçağ Yayınları, Ankara: 599-618.

TUFAR, N. (2010). Türk Dilinde Meronimi: Organ Adları, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi]

TULUM, M. & M. M. TULUM (2016). Oğuznâmeler, Oğuz Beylerinin Hikâyeleri, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

UÇAR, E. (2020). “Dede Korkut Kitabı’ndaki Bir Soylama Üzerine”, Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 3/2: 213-240.

URMANÇAYEV, F. (2016). “Ak Kubek (Ak Köpük) Kahramanlık Efsanesi”, Çev. B. OKKALI, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 41: 185-201.

Received: 02.02.2020

Accepted: 17.02.2020

Published: 14.06.2020

JOTS, 4/2, 2020: 469-498

Additional Turkic and Tungusic Borrowings into Yukaghir V

Yukagir Dilindeki Türkçe ve Tunguzca Alıntılara İlaveler V

Peter PIISPANEN

Stockholm University (Stockholm/Sweden)

E-mail: peter.piispanen@finska.su.se

Continuing on previous research, in this fifth installment of a paper series a total of twenty-four newly found borrowings from Turkic (ten borrowings), Tungusic (seven borrowings) and Russian (seven borrowings) into the Yukaghir languages and dialects of the far northeastern Siberia are presented with semantic and phonological details as loanword etymologies. cursory discussions about the vocabulary also in the surrounding languages is given, and the etymologies of Yukaghir toponymy are discussed as a special section of interest.

Key Words: Lexical borrowing, Tungusic, Turkic, Mongolic, Yukaghir, Russian, dialectology.

1. Introduction

This paper continues the research into newfound loanword etymologies for the Yukaghir languages and dialects of the far northeastern Siberia from Turkic, Tungusic and Mongolic languages.¹ Throughout this paper series, it has become quite clear (through the sheer number of suggested borrowings) that many of the reconstructed Yukaghir roots (in Nikolaeva 2006) with only very limited attestation in one or two dialects (documented in any of the Yukaghir sources listed under Abbreviations of the linguistic sources) are, in fact, borrowings. Most of these are chronologically so late that Late Proto-Yukaghir reconstructions for them are neither reasonable nor required. In other cases, the items of different dictionary entries actually belong together on the basis of phonological, semantical and etymological considerations, again reducing the number of reconstructible Late Proto-Yukaghir roots. A concrete result is thus the finding that lexical borrowings into Yukaghir are much more common, and from many more sources, than previously believed. Most of these borrowings are from Yakut, Ewen, Ewenki or Russian. A few appear to be from Yup'ik languages (*forthcoming*), while others may have originated in other now extinct Paleo-Siberian languages - some of which are seemingly unrelated to any historical or documented language in the area - and which includes a variety of Northern Nivkh and a form of Chukchi. In the case of Yakut (in some cases obviously Pre-Yakut), many of the donor sources for borrowings can be found in the JRS, but naturally more extensively so in Pekarsky (1959). The EDAL has been very helpful in tracing the etymology of several, but not all, Tungusic, Mongolic and Turkic borrowings.

It should also stand clear that by combining lexical information from numerous different sources it is fully possible to trace borrowings, ancient or recent, in the different languages of the Far Northeastern Siberian area. In tracing step-by-step chains of borrowings throughout many languages, without these necessarily being *Wanderwörter*, phonological and semantical considerations are

¹ I wish to thank my colleagues Alexander SAVELYEV, Marko CRNOBRNJA, Kağan KOCAOĞLU, and Mikhail ZHIVLOV for their valuable and useful input on an earlier draft version of this paper. All remaining errors are, of course, my own.

naturally indispensable. One unstated purpose of this line of research, beyond the self-evident goal of etymologizing, has been to provide a reasonable background and linguistic history for the Yukaghir languages themselves, which for centuries have remained little studied, understood or documented, and no etymological dictionaries exist yet (Knüppel 2013). Once enough information on historical phonological changes and processes and sources of lexical borrowings into different dialects have been gathered it should be possible to draw a more comprehensive map of the historical situation. As these words are written, this has not yet by any means been carried out to completion, but I hope that works such as this will push this agenda forward.

In every part thus far in this paper series, I have taken the opportunity to discuss some topic of interest to Yukaghir studies introduced before the newly suggested lexical borrowings. In 2018a (Part I), phonology and Yukaghir borrowings into surrounding languages were generally evaluated. In 2019a (Part II), the Altaic language hypothesis and chronological theories were discussed, and then in 2019b (Part III), a two-part double-paper, corrections to older Yukaghir documentation (on Chuvan, and Omok and Spiridonov's dialectal Kolyma Yukaghir materials) as well as borrowed grammatical markers were presented (in the first half), and, further, the concept of Para-Yukaghir languages was touched upon briefly (in the second half). In 2020 (Part IV), the nominal derivational suffix *-jə was discussed. In this part then, that is Part V, the etymology of Yukaghir toponymical terms will be discussed in a detailed analysis. Another installment of this paper series, Part VI, or perhaps as a separate paper due to its different nature, is being planned, and it will interestingly include what appears to be direct Mongolic borrowings into Yukaghir, among other matters.

2. On Yukaghir Toponymy

Before dealing with the presentation of newly found borrowings into Yukaghir, let us have a brief look at Yukaghir toponymical etymologies. When perusing NIKOLAEVA's dictionary on Historical Yukaghir (2006), numerous documented places, rivers, lakes, mountains, people, *etc.* are presented in one or more

Yukaghir dialect or language. Many of these are properly etymologized and earlier forms can be reconstructed. However, it appears as if NIKOLAEVA did not at all consult the handy work on Tundra Yukaghir toponymy and etymologies (Kurilov 1997), because this would have considerably changed the analyses in several cases. Kurilov, as a native speaker, employs complex morphological analysis using several different morphemes, which are also described elsewhere in detail for both Kolyma and Tundra Yukaghir, respectively (Maslova 2001: 113-121, 175-179). Armed with this knowledge, I will reanalyze several toponymical words by comparing the two works, and therewith suggest several corrections and etymologies as per the below:

TY *kinńera*, and phonetic variants, ‘a place, a mountain’ (Nikolaeva 2006: 212) is actually an opaque compound composed of TY *ki(n)* ‘two’ and *ńara* ‘small hill’, with the literal meaning of ‘местность, имеющая две небольшие горки = terrain with two small slides’ (as per Kurilov 1997: 19). The word as such did not exist as a root at the level of Late Proto-Yukaghir, and the reconstruction should therewith be scrapped. Another TY place name, *kidanaa* (Nikolaeva 2006: 19, with an unnecessary reconstructed form) is, according to Kurilov (1997: 19) agreeably formed through a similar process; TY attribute *ki(n)* from *kijuol* ‘быть в количестве два = to be in the amount of two’ + *-d-* to separate the vowels at the morpheme boundary + TY *anaa* ‘mountain’, rending the meaning into ‘местность, на который находятся две горы = area of two mountains’.

TY *inńir-ńibed-ńonńie* ‘name of a river’ (Nikolaeva 2006: 132, 173) means, according to Kurilov (1999: 17), имеющий исток ручей = having a creek source. The word TY *inńir* means ‘source’ and is of Tungusic origin (< Proto-Tungusic **uńi*~**üńi* ‘small river, brook’ (EDAL 620), the middle segment, *-ńibed-*, is contrary to the dictionary not a separate word, but actually, morphologically, a suffix {-*ńi*} (Maslova 2001: 121) plus an affix {-*be-*} (Maslova 2001: 113; the same combo is found with TY *saqńibe* ‘slope by a river’), and the affix {-*d-*} to separate the vowels at the morpheme boundary (just like a genitive marker does), and TY *ńonńie* is a ‘river’. As such, all parts of this name can be etymologized, with one part being a borrowing, and it is therefore not reasonable to reconstruct this compound al-

ready at a Late Proto-Yukaghir level. The name is old, however, and it is noteworthy that the river, according to Kurilov, is today called *Kuhayan aattaax*, an obvious Yakut name.

TY *čõŋd'ijaa* 'the name of a lake' and TY *čõŋd'ijaa-öönŋie* 'the name of a river' (reconstructed in Nikolaeva 2006: 140) have internal Yukaghir etymologies according to Kurilov (1997: 34), where the first part is identical to TY *čõŋd'ə* 'fat, grease'. The segment *-aa* represents a naming suffix (Piispanen 2016: 261). The river name therefore literally means 'greasy river', and it is hardly justifiable to reconstruct the lake and river names already at the Late Proto-Yukaghir levels. Rather, these should be combined with the materials of the above entry for the root **čõŋ-* (Nikolaeva 2006: 140), where various Yukaghir words with the meanings 'fat', 'tasty', etc. are to be found.

TY *qočoqčõj* 'the name of a lake' (Nikolaeva 2006: 382) is a Yakut borrowing, but of Yukaghir origin, according to Kurilov (1997: 33). We are thus dealing with a back-borrowed hydronym in this case. Etymologically, the word comes from the TY root *qad'uu* 'cold' (which I note originates in PY **qanć-* 'cold', and which actually has Uralic cognates, *personal observation*) plus the suffix *-ča*: (Nikolaeva 2006: 79), and which in Yakut changed to (**qanćəča*: > **qončečej* >) *qočoqčõj* 'lit. cold lake'. The ending of *-čõj* starkly marks this as a Yakut word as noted by Kurilov. As such, a Late Proto-Yukaghir form for this Yakut borrowing is not justified. Also, I note that a similar convoluted phonological process has probably produced the isolated and non-etymologized KY word *močõqatčän* 'a man's double' (Nikolaeva 2006: 270), as borrowed from some Tungusic source, as suggested by the Tungusic diminutive ending.

TY *taqsii* 'the name of a place' (Nikolaeva 2006: 426) was reconstructed at a Late Proto-Yukaghir level and is non-etymologized, but Kurilov (1997: 31-32) glosses this as a Yakut word literally meaning 'там, где есть выход = where there is a way out'. Thus, the word can be etymologized and does not need to be reconstructed on any earlier level, being a Yakut toponymical borrowing.

TY *tudeye-juońel* ‘the name of a place’ (Nikolaeva 2006: 439) was needlessly reconstructed at a Late Proto-Yukaghir level and non-etymologized, because Kurilov (1997: 32) had already etymologized the word as a compound segmented as *tude(l)* ‘it’, the locative case marker *-ye*, and *juo(ŋ)* ‘head’ (cognate with Finnish *juuri* ‘root’; Piispanen 2013a: 176) and nominal derivational suffix {-l} (Maslova 2001: 116), giving it the meaning of ‘имеющий голову, с головой = having a head’, all parts being natively Yukaghir.

TY *joyul-waad-enu* ‘the name of a river’ (Nikolaeva 2006: 449) is etymologically Yukaghir, but the middle segment should not be reconstructed on the level of Late-Proto-Yukaghir, because **waa:* does not exist as a root. The compound can instead be analyzed as TY *joyul* ‘nose’ (which is a Tungusic borrowing; Piispanen 2015b: 247-248), followed by a suffix {*waa-*}, and then the affix *-d-*, again used to separate vowels at the morpheme boundary (Kurilov 1997: 18), and followed by TY *enu* ‘river’. The literal meaning is thus simply ‘nose lake’.

The first part of TY *čiill’il’ie-monqe-d’umur* ‘the name of a place’ (Nikolaeva 2006: 131) has been reconstructed on an earlier level, but this is wholly unnecessary because its individual components have already been properly analyzed and etymologized elsewhere (Kurilov 1997: 34). The word *čiill’il’ie* can be segmented as TY *čii(l)* ‘люди = people’ + possessive suffix *-l’i(l’e)* + diminutive suffix *-l’ee*, with the rest of the compound being TY *monqe* ‘сопка, холм = hill’ and TY *d’umur~čumur* ‘хребет, спина = ridge, back’. KURILOV, suggests that the full meaning of the compound is ‘там, где было много людей = where there were lots of people’, but perhaps a more proper translation would be ‘ridged hill of the people’.

TY *čuoŋqijaa* ‘the name of a lake’ (Nikolaeva 2006: 142) has been suggested an etymology meaning ‘sonorous lake’ (Kurilov 1997: 35), by assuming the segmentation of TY *čuoŋqoń* ‘звонкий, громкий на звук = sonorous, loud to the sound’ and suffixations including the diminutive *-die* (Maslova 2001: 113). I suggest that this analysis does not hold up to scrutiny, however, as both truncation and unparalleled irregular phonological alterations must be assumed. Instead, I suggest that the name literally means ‘goose lake’, cf. TY *čuoŋqa* ‘bean goose (Anser fabalis)’, in this name, the word for *goose* is simply being followed by the common naming suffix {-*jaa*}. Noteworthy is that this Yukaghir word for *bean goose* is

actually a borrowing from Yakut *čörkøj* ‘teal’, which in turn was borrowed from Mongolic, cf. Written Mongolian *čürügü* ‘teal’ (see the last part of this paper series for this etymology).

TY *juundaaq(-nerile)* ‘the name of a place’ (Nikolaeva 2006: 200) has been given a Late Proto-Yukaghir reconstruction as for the first part of the compound, but this is unnecessary because form has already been explained elsewhere (Kurilov, N.N. 1997:18); etymologically, we are dealing with TY *juunadaa(j)* ‘начать бегать = to start running’, and TY *nerile* ‘земляной холм, состоящий из одних утесов, скал = earthen hill with rocks and cliffs’ (Nikolaeva 2006: 298). Kurilov agreeably assumed that the original Yukaghir name was **juunadal-nerile*, but which through the influence of the Yakut changed into the modern form, including the Yakut ending of *-q*. Indeed, Nikolaeva noted that the word has atypical phonological structure, and this Yakut influence may well be the reason for it. This analysis would render the meaning of the compound name as ‘местность, где олени не подпускают близко = terrain where the deer keep close’, which seems reasonable, or, perhaps, I suggest, ‘earthen hill place where (the reindeer) may roam’.

TY *piiresmuol* ‘the name of a lake’ (Nikolaeva 2006: 352) can be etymologized with TY *piire-* ‘to be not enough’ (in the entry above the entry for the lake). The ending of *-muol* is common exactly with lake names, and the literal meaning of the lake name is therewith ‘insufficient lake’, suggesting that it is *poor in fish*. The lake is not included among those listed by Kurilov (1997), but the analysis above suggests that the lake name does not need be reconstructed at the Late Proto-Yukaghir level, and that, instead of having an entry of its own, it should be grouped with other words originating from PY **pi:rə-* ‘to be poor, insufficient’.

With these toponymic names explained, the etymologies of numerous places named by the Tundra Yukaghirs should be clearer, and placed better into perspective within the framework of Yukaghir historical linguistics and its phonologic and semantic processes, including the elimination of some older reconstructed forms in a few cases, and the fusion of materials in others.

3. New Turkic borrowings into Yukaghir

Below I present *ten* new suggested Turkic borrowings into the Yukaghir languages and varieties.

New borrowing

Negidal *čajilā~čaila* ‘far’ (Schmidt 1923: 12) OR Udege *čaila* ‘far away’, borrowed as: PY **čejl-* > KY *čejlu-* ‘far’; KK *t’ejli-*; KJ *čeilu-*; KD *čeili-*; SD *cejli*, ? *cajlime-*; TY *čejluu-*; TK *t’ejlu-*; TD *čeili-*; KY *čejluke-* ‘to get older’; TK *t’ejlukie-* ‘to move away’; KJ *čeiluge* ‘far’; SU *čeiguga* [rect. *čeiluga*] ‘close’; KY *čejlukej* ‘long ago’ (Nikolaeva 2006: 128).

I have always wondered about the etymological origin of the Yukaghir root and this offers an explanation albeit a mysterious one. Comparanda include Proto-Mongolic **ča-* ‘that, beyond’ (EDAL: 406) & Proto-Tungusic **čāyū* ‘следующий = following (TMS 2: 376-377); that, further (not very far) (EDAL: 406)’. Doerfer (1985: 20) suggests that the root is borrowed from Mongolic into Tungusic, but there is actually no real reason for assuming so. This Proto-Tungusic root, actually **čā-* suffixed numerous ways, has representatives in Ewen, Ewenki, Solon, Oroch, Udege, Ulcha, and Manchu, and borrowing from Mongolic is only hesitantly suggested in the TMS. Particularly noteworthy are the forms of Ewenki *čāyilā ~ čāylā* ‘недалеко; поодаль (находиться); посторонись! = near; at a distance (to be); get out!’; Ewen *čāgilān ~ čāwla ~ čayala* ‘на следующем, на дальнем, за дальним, за следующим; там, поодаль, туда, дальше, подальше; за, кроме = for the next one, on the far, beyond; there, at a distance, farther; behind, besides’; Negidal *čayilā ~ čajilā* ‘там, поодаль = there, at a distance’; Udege *čaila* ‘далеко, вдали, вдалеке = far away’. Semantically (‘far away’, not ‘near’²) and phonetically, the closest match (identical actually) with the Yukaghir form is found only in Negidal and Udege. We thus appear to have: Negidal or Udege > Yukaghir, instead of Ewen or Ewenki as the usual Tungusic donor languages.

² Only the documented SU form has the meaning of ‘close’, while all other Yukaghir forms basically mean ‘far (away)’, and so this latter was likely also the original meaning after borrowing. In some dialects, the we also observe the semantic extension of ‘far (away)’ > ‘far away in time, long ago; to get older’.

The Negidal word was documented by Prof. BARÁTOSI-BALOGH. Are Negidal borrowings in Yukaghir really possible? There is one other possible example, which materialized through a discussion with M. Crnobrnja, although the direction of borrowing is not clear, and Ewenki as intermediary language is assumed: Negidal *kēlčī* ‘dug out larch of hunter’s trap’ <> Ewenki *kēlčī* ‘hunting drag ski (wide short board with a curved end in front)’ <> KY *kōliče* ‘ski’ (Piispanen 2019a). In this case, this root for ‘far’ does not seem to be attested in Ewen, Ewenki or Yakut, and so it is unclear how the word has reached Yukaghir. As a final note on this, we could assume an unattested Ewen, Ewenki, or even Yakut form as the source for the Yukaghir form, but for now it seems we have to assume this a rare attested Negidal borrowing.

New borrowing

Proto-Turkic **oçok* ‘hearth, fireplace’ (EDT 22) > Yakut *ohox* ‘камин, печь = fireplace, oven’ (JRS 279), borrowed as KY *ohoq* ‘stove, oven, fireplace’ (Maslova 2001:170; 2003:550).

The Yakut word is of Turkic origin, which proves the direction of borrowing. KY also has a parallel, native word for ‘печь = fireplace, stove’ with *čibal’*. Phonology suggests that the borrowing may have been made prior to the regular Yakut sound change **-k > -x*.

New borrowing

Proto-Turkic **Kor(t)-* ‘налим; щука; белуга = burbot; pike; huso, beluga’ (EDAL 725; Федотов 1: 260) > an unattested Pre-Yakut form, borrowed as: KD *kortl’ie*, *kotle-* ‘burbot (Lota lota)’; TY *kösl’e*; TK *kösl’e*; TD *kot’le*; SU *kortle*; B *-gortley*, *-kotelndzsha*; MU *körtle*; TY *kösl’edie* ‘the name of a lake’, *kösl’eki* ‘the name of a lake’, *kösl’ečaa* ‘lake rich in burbot’; TD *ko(r)tlen-titaband’e-oludula* ‘lizard [lit. frog looking like a burbot]’ (Nikolaeva 2006: 222).

NIKOLAEVA suggests the reconstruction of an early Yukaghir form of **körtl’e*: ‘burbot’ to represent all of the above, whereas it should actually be **kortl’e*: instead, as shown by the Turkic origin. Old Yukaghir forms do display the retained first syllable vowel *-o-*, which was irregularly raised to *-ö-* in some later languages. The odd, for Yukaghir, consonantal cluster of *-rtl-* has arisen through suffixation of the borrowed bare root of **kort-* with *-le:-*, a diminutive suffix (Nikolaeva 2006: 81), rendering the borrowed word the literal meaning of ‘small burbot’. The lateral *-l-* has then been spontaneously palatalized in most languages. Nikolaeva correctly explains the Tundra Yukaghir forms with *-s-* as

having arisen from an earlier *-rt-, and presents as evidence a parallel phonological development with KY *marql'ö*: 'girl' > *maslö*: 'girl', with the implication that this process may occur irregularly in all branches of Yukaghir.

The borrowing must be old indeed because it is attested in practically all branches of Yukaghir. There is a problem with the determination of the exact donor languages as the word is not attested in Yakut (EDAL: 725), although I believe that this word for 'burbot' did use to exist also in Yakut, but has since fallen out of use. The Turkic root, in what must reasonably be reconstructed as ***Kortu** 'burbot' (which is also the assumed unattested Pre-Yakut form), and its modern, attested representatives Tatar *qurti* 'burbot'; Khakas *xorti* 'burbot'; Shor *qortu* 'burbot'; Oyrat *qortu* 'burbot', should not be confused with Proto-Turkic ***čortan** 'eel; pike' (EDAL: 452; VEWT: 116, Лексика: 178, Stachowski 1993: 108). Kazak *qortpa* 'beluga' and Noghidal *qortpa* 'beluga' may also belong to the former root (like EDAL: 725 suggests). Further, there is Tatar *qurtan* 'pike' and ?Chuvash *karkke* 'trout', *kərtəš*, *kərəš* 'ruff' (subsequently borrowed as Mari *kiriš* 'trout'). All of the above forms can be analyzed by separating the forms into three different semantic groups:

Group 1: Looking up Федотов 1: 260, we therein find a first group with: Chuvash *kərtəš*, *kərttəš*, *kərəš* 'ерш = ruff', with cognates in Tatar *ertyš*, *kyrtyš* 'ruff', and Bashkir *juryš*, *jyrtyš* 'ruff'. This is borrowed as Mari *kyryš* 'ерш = ruff'. I am, however, not at all aware of the etymological origin of the Turkic forms. There is Written Mongolian *qadaray* 'ерш = ruff' (Lessing 1960: 903), and other similar Mongolic forms (< ***kadaray**), but that seems unrelated due to phonological differences.

Group 2: Then, we have a second group with: Tatar *qurti* 'налим = burbot', cognate with Khakas *xorti* 'burbot'; Shor *qortu* 'burbot'; Oyrat *qortu* 'burbot'. These forms are reasonably represented by ***Kortu** 'burbot', which is also the here assumed, unattested Pre-Yakut form.

Group 3: Also, we have a third group with: Kazakh *qortpa* 'beluga', cognate with Noghidal *qortpa* 'белуга = beluga'. On the Mongolic side we have Written

Mongolian *qorbu* ‘beluga’ (Lessing 1960: 965); Khakas *xorov*; Kalmyk *xorwə*. Written Mongolian also has *qarba* ‘a kind of fresh-water fish’ (Lessing 1960: 935). In line with these, the third group Kazakh and Noghidial forms look like Mongolic borrowings. The Mongolic forms could be described a Proto-Central-Mongolic **korbu* ‘beluga’.

We then need to assign a place for Tatar *qurtan* ‘щука = pike’, but this appears to be a phonetic variant, actually, in this case, a form possibly contaminated by all of those other similar fish-names starting with *q-* from the original Tatar *čortan* ‘pike’. The latter form has clear cognates in Turkish *čortan* ‘угорь = eel’ and Turkmen *čortan* ‘pike’; Bashkir *sörtan*; Nogidal, Nogidal and Karakalpak *šortan*, Kyrgyz and Oyrat *čorton*, Uzbekh *čürtan*; Khakas *sortan*; Tuvan *šortan*; Yakut *sordon*; Chuvash *šärtan*, all having the meaning of ‘pike’. Thus we should safely reconstruct Proto-Turkic **čortan*, only with the meaning of ‘pike’, but not ‘eel’, the latter being a semantically shifted form found only in Turkish. Then, possibly connected to the Turkic forms through borrowing is Negidal *kojcaan* ‘a kind of fish’, but it may not be the case at all. There is also a somewhat similar Manchu *kurče*, *kurčün* ‘a kind of sea fish’, but again this may mean nothing.

Where does Chuvash *kərkkə* ‘trout’ fit in? The Chuvash form is actually phonetically reminiscent of Ewen *köörike*, *kurike* ‘a kind of fish’, but again it is unclear if this means anything. Thus, in conclusion, I suggest, there existed two quite similar Proto-Turkic roots with very similar semantics that should be kept apart: **Kortu* ‘burbot’ & **čortan* ‘pike’.

New borrowing

Yakut *tomtor* ‘возвышение, холм, пригорок, бугор, курган; населенный пункт в чонском наслег, хочинского улуса вилюйск = elevation, hill, hillock, knoll, mound; settlement in the Chonsky part of the Nasleg village, in the Vilyuy ulus’ (Pekarsky 1959: 2723), borrowed as: KY *tomtor* ‘lawn’ (Maslova 2001: 173).

This is another rare Yakut borrowing into modern Kolyma Yukaghir, documented only in one source. The phonology is a perfect correspondence, and regarding the semantics, it should be noted that the translated meanings assigned the Yukaghir lexicon given in the works of Maslova are sometimes not perfectly

accurate in English, which is evident when comparing this lexicon to that found in other Yukaghir dictionaries. Thus, based on the Yakut semantics, the meaning in Yukaghir may be closer to ‘grassy knoll’ than ‘lawn’, but this is conjecture only.

New borrowing

Yakut *nallyntsa-ńallyntsa* ‘название речки (по нелькано-аяпскому пути), правого притока р. Мохоту; река, правый приток р. мохоту = name of a small river (along the Nelkan-Ayap route), the right tributary of the Mokhot river’ (Pekarsky 1959: 1670, 1708), borrowed as: B *nalitscha* ‘stream’; ME *nallytscha* (Nikolaeva 2006: 287).

Two old documented dialectal Yukaghir words for ‘stream’ are, in fact, the hydronym for ‘a small, known Tungusic river’. The name is known also in Yakut, from where it was clearly borrowed based on the phonology, and there is thus no need to reconstruct any Yukaghir proto-forms for this hydronym.

New borrowing

Proto-Turkic **suk-* ‘втыкать, вставлять; полая древесина, свисток = to stick in, to insert; hollow wood, whistle’ (VEWT: 432; EDT: 805, 811; EDAL: 1277) > Yakut *uk-* ‘to stick in’ (< **suk-* >) > TY *sugure-* ‘to stick (INTR)’; TK *sugure-*; TJ *shugure-*; TD *sugure-*; TY *sugurer-* ‘to stick (TR)’; TK *sugurer-*; TD *sugurer-* (Nikolaeva 2006: 418).

The Yakut borrowing into various Tundra Yukaghir dialects must have occurred before the aphaeresis of the root-initial **s-* in Yakut (suggested to be before the XIIIth century by Stachowski 2005: 197).

New borrowing

Proto-Turkic **küre-* ‘to run away’ (EDT: 737, VEWT: 310, ЭСТЯ/5: 146) > Yakut *küree-* ‘убегать; уходить (тайком); скрываться = to run away; to go away (secretly); to hide’, *küreejex* ‘беглец; бродяга = fugitive; tramp’ (JRS: 201), borrowed as: KY *kerpə-* ‘to sweep, to remove snow; to swing, to flap’; KJ *kerpe-*; KY *kerpəžə-* ‘to dangle’; SD *kerpeži-*; KY (*numön-*)*kerpija*, (*numön-*)*kerpi*: ‘broom, lit. house-sweeper’ (Nikolaeva 2006: 208).

The Yukaghir root, after borrowing, is suffixed with the verbal suffix **-pə* (Nikolaeva 2006: 82; previously erroneously only known to exist in TY), although the difference in vocalism remains unexplained. The Yakut verb is also used in expressions such as ‘to escape from prison’, and ‘to leave the job’. This Turkic root has undergone numerous semantic shifts, cf. Kyrgyz *kürgüçtö-* ‘загонять скот = to drive cattle’, *kürgüj-* ‘возглас, которым гонят ягнят = to cry to chase the lambs’. I note that this root is even found in modern Turkish (*kar*) *küremek* = to shovel (away snow)’, a semantically shifted form and comparison brought to my attention by KOCAOGLU at the Georgetown University, and which to the best

of my knowledge has thus far remained non-etymologized. The underlying semantic meaning behind the Turkic root has clearly always been ‘to drive away; to chase away; to sweep away, to remove, to scatter’. This meaning is also evident in Yukaghir into which it was borrowed with ‘to sweep’ and ‘to remove snow’, which parallels that found in Turkish, and with additional secondary semantics of ‘to dangle, to swing’. The KY compound (*numön-)**kerpijə* ‘broom’ literally means ‘house-sweeper’. The Turkic root also appears to be borrowed, I suggest, as Ewen *koro-* ‘прогонять = to drive away’ (TMS 1: 416) although the EDAL (745) insists without argumentation and seemingly incorrectly that this is an original Tungusic root, despite the fact that this root only existing in one Tungusic language. Then, on the Mongolic side there is well-attested Proto-Mongolic **kur(u)-* ‘быстрый; момент, мгновение; спешить = rapid, quick; moment, short time; to hurry’ (MGCD: 390; KW: 198), which appears to somehow be connected to the Turkic root. Interestingly, this Turkic root was also borrowed into Proto-Samoyed as **kürê-~*kür-* ‘to run’ (Piispanen 2018b: 363-365).

New borrowing

Yakut *һооуи* ‘вожжи (оленьей упряжи) = reins (reindeer harness)’ (JRS: 262), borrowed as: KY *һо:үэд-игеје* ‘rope on the right side of a reindeer team, lit. reins rope’, *һо:үэ-ša:l* ‘pointed stick used for driving reindeer, lit. reins stick’, *һо:үэүт* ‘front right reindeer in a team, lit. rope reindeer?’ (Nikolaeva 2006: 305).

This is another reindeer-related borrowing from Yakut to Yukaghir as the phonology and semantics make perfectly clear. No Late Proto-Yukaghir reconstruction is therefore required. The Yakut word also has a direct correspondence in Ewenki *һог* ‘узда, повод, вожжи, ремень = bridle, halter, reins, belt’ (Robbek-Robbek 2005: 191), which should be a hitherto non-discovered independent Yakut borrowing having undergone apocope. Further, the Yakut word also appears borrowed as Uchamsky Ewen *һову* ‘повод = halter’, and related words (Vasilevič 1958:612); here diphthong has been shortened and the word undergone the irregular change of *ү > v*, but there is no doubt about this, or the Ewenki form both (not being found in the TMS series) having originated in the Yakut word, whatever its etymological origin may be. Furthermore, there is TD *nogije-* ‘belt made of reindeer skin’, an isolated Yukaghir word, which appears to be a nominally

suffixed form of this root, and therefore another independent borrowing; the semantic idea appears to be ‘reindeer reins’ > ‘belt (rope) made of reindeer’.

New borrowing

Written Mongolian *čöjγur* ‘hole, uneven ground’ (Lessing 1960: 198), borrowed as: Yakut *čöjörö* ‘глубокий = deep’ (JRS: 262), borrowed as: KY *čö*: ‘little pit’ (Nikolaeva 2006: 134).

The Yakut word has, to the best of my knowledge, remained non-etymologized, but a tentative connection can be made to Proto-Turkic **cöŋ*- ‘кожаное ведро для дойки; погружаться; полый, глубокий; пруд, водоем = leather bucket for milking; to submerge; hollow, deep; pool, pond’ (EDT: 426). This Turkic root is attested in Karakhalpak, Turkish, Kyrgyz, Oyrat, and here the EDT also includes Shor *šünür* ‘hollow, deep’, a fellow Northeastern Turkic language, which has a phonological, morphological and semantic form parallel to the Yakut form. Because there are also phonologically and semantically similar Ewenki *čururē*, Manchu *čunguru* ‘navel, cavity’, etc. which are claimed (Doerfer 1985 :38) Mongolic borrowings (cf. Proto-Mongolic **cong*-~**cöŋk*- ‘ямы в земле, неровная Земля; глубокий (о воде); лужа, водоем; полый, вогнутый; мешочек = hole, uneven ground; deep (of water); pool; hollow, cave; bag, pouch; small bag’ (EDAL: 1343), this suggests to me, along the root-final *-r-*, a typical Mongolic feature, that the Shor and Yakut forms may actually instead both be Mongolic borrowings. It would therewith appear as if there are distinct roots in Mongolic and Turkic for all the related forms (summarized in EDAL: 1343), some of which have been confused in the literature, and that the Shor form should be re-etymologized as a Mongolic borrowing, along the wholly non-discussed Yakut form. In any case, the Yakut word has been borrowed isolated only into Kolyma Yukaghir in heavily assimilated form (actually more resembling Oyrat *čöŋ~čün* ‘deep’), where the meaning of ‘deep’ has taken on the meaning of ‘little pit’, albeit the original Mongolic meaning of ‘hole, uneven ground’ could still have remained in Yakut at the time of borrowing into Yukaghir, which is a clearer hypothesis (i.e. Mongolic and Pre-Yakut ‘hole, uneven ground’ > Yukaghir ‘little pit’).

New borrowing

Yakut *any* ‘ныне, теперь = now’ (JRS: 42), borrowed as: TY *ana-moli, ana-mod'eŋ* ‘употр. для передачи неожиданности совершаемого: и вдруг = suddenly’ (Kurilov 2001: 44; Nikolaeva 2006: 105).

This represents another grammatical discourse borrowing. The Yakut word is used compounded as numerous different adverbs, expressions and conjunctions. It is therefore not a great surprise that this particle word was also borrowed into Yukaghir and therein used as part of an adverb. The Yukaghir compounds, both meaning ‘suddenly’, are created by attaching two different, but related, very common Yukaghir modal markers to the Yakut word. The word *moli* is in itself a modal marker meaning ‘it seems that; for a short time’ (Nikolaeva 2006: 272), while *mod’ej* is another modal marker meaning ‘я сказал; модальн. частица, выражает подтверждение высказываемой мысли: ведь... же. = I have said that...; modal marker expressing agreement with an expressed idea’ (Kurilov 2001: 245). This latter is also found with *numune-mod’ej* ‘modal marker: I have said that...’ (Kurilov 2001: 293; Nikolaeva 2006: 313), and *oqo-mod’ej* ‘выражает удивление говорящего чем-л. неожиданным = mirative modal marker’ (Kurilov 2001: 350; Nikolaeva 2006: 335), these grammatical elements being semantically described by the first part of the respective compound (*numunej* ‘nothing’ & *okuo* ‘interjection of fear’, *oqodek* ‘выражает опасение, сомнение: боюсь, что не...; такое ощущение, что не...; чувствую, что не... = modal marker of doubt or fear’ (Kurilov 2001: 349). So, in Yukaghir, the compound *ana-moli* has the literal meaning of ‘now for a short time = suddenly’, while *ana-mod’ej* is more difficult to describe.

4. New Tungusic borrowings into Yukaghir

Below a total of *seven* new Tungusic borrowings into Yukaghir are given. In order to better be able to trace specific historical contacts I have also included dialectal data on the Ewenki forms.

New borrowing

и Ewenki *atygyt* ‘торговец, купец = dealer, trader, merchant’ (Vasilevic 1958: 40) OR Yakut *atyhyt* ‘купец = merchant’ (JRS: 53), borrowed as: KY *ateyit* ‘merchant’ (Maslova 2001: 163).

This constitutes another quite expected cultural borrowing into Yukaghir. The short vowel length of the Yukaghir form suggests that the borrowing was made from Ewenki, not from Yakut.

New borrowing

П-Т, ТНГ, э, алд, урм Ewenki *капка* ‘горло = throat’ (Vasilevic 1958: 192), borrowed as: KY *каппуи* ‘Adam’s apple, larynx, throat’ (Maslova 2001: 171; Nikolaeva 2006: 379).

This isolated KY word for *throat* is a borrowing, and it is hardly justifiable to reconstruct it on the Late Proto-Yukaghir level. The donor language is Ewenki (as the word is not attested in Ewen), and we can here posit assimilation and suffixation (using the nominal derivational suffix *-uu*; Nikolaeva 2006: 83) on the Yukaghir end, i.e. Ewenki *капка* > **капк-uu* > KY *каппуи*. Assimilation is strongly suggested by the facts that Yukaghir generally dislikes geminates which are phonetically of secondary origin, all earlier geminates (as evident through comparisons with Uralic lexicon) were degeminized and the cluster *-pk-* is prone to assimilation in many languages. The Ewenki word for *throat* is etymologically derived from the verb *капкaл-* ‘to press, to squeeze together’, which is of Tungusic origin, cf. Proto-Tungusic **kap-* ‘вместе; давить, прижимать; пара; тиски, зажим; Капкан = together; to press, to squeeze together; couple; gripe; trap’ (EDAL: 647; TMS 1: 376, 378-379).

New borrowing

урм, чмк Ewenki *tur* ‘земля = earth’ (Vasilevič 1958: 402) OR Ewen *tōr* ‘земля; месность; край, сторона = earth; terrain; region’ (Robbek-Robbek 2005: 254), borrowed as: SD *tior* ‘земля = earth’ (Spiridonov 2003).

The Ewenki and Ewen words are of Tungusic origin which proves the direction of borrowing. It is unclear if the word also denotes ‘planet Earth’, and not only ‘earth, ground, soil’, but if it did it would likely have been specified within brackets, i.e. as: (планета). The SD form suggests that the vowel used to be long directly after borrowing (i.e. likely **tōr*), which points at Ewen being the donor language. Another rare Yukaghir form, MO *tainang* ‘earth’ (derived from *tannang* according to Nikolaeva 2006: 424), which should be considered non-etymologized thus far, could be borrowed from Ewenki *dünne* ‘earth’.

None of these words are in any way connected to synonymous Yakut concepts, cf. Yakut *sir* ‘earth, planet Earth’ (JRS: 325, 295), *буор* ‘земля = earth, clay’ (JRS: 84), *dojdu* ‘страна, край; родина = country, region; homeland’ (JRS: 115), *kün* ‘мир, земля = world, earth’ (JRS: 197).

New borrowing

Proto-Tungusic ***tap-** ‘пачкаться = to become dirty’ (TMS 2: 164; EDAL: 1404) > учр Ewenki *taparā-* ‘пачкаться = to get dirty’ (Vasilevič 1958: 387) (& Oroqen *tapti* ‘clay’) > ТҮ *tepičeri-* ‘dirty’, *tepil’es-* ‘to soil’, *tepičerej* ‘to soil oneself’ (Nikolaeva 2006: 429).

Given the Tungusic forms, there are good reason to believe that the Tundra Yukaghir words are borrowings despite the fact that local suffixation patterns may vary. The donor language is no doubt dialectal Ewenki. The phonological is a good match and the semantics are identical. It seems fairly likely that the seemingly limited Tungusic form could also be found in additional Tungusic languages.

New borrowing

Proto-Tungusic ***sür-** ‘трещать (от мороза); кричать, орать = to creak, scream; to shout, cry’ (TMS 2: 95, 131; EDAL: 1297) > алд, учр Ewenki *sirgi-* ‘шипеть (о кипящем масле на сковороде или о мясе на вертеле); поскрипывать; шуршать = to hiss (of boiling oil in a pan, or about meat on a spit); to creak, scream; to rustle’, учр, урм, сх Ewenki *sirgideri* ‘трескучий = crackling’ (Vasilevič 1958: 357), borrowed as: ТҮ *seruge-* ‘to make noise; to jingle’, *serugijej*, *serugej* ‘noise’, etc. (Nikolaeva 2006: 402).

As both the phonology and semantics make clear, the Yukaghir form and derivatives have arisen through borrowing from Ewenki. The Tungusic form is not attested in Ewen, so this is a secure Ewenki borrowing.

New borrowing

Proto-Tungusic ***pukču-** ‘(нападать = to attack’ (TMS 2: 341-342; EDAL: 1179) > з, алд, урм, сх Ewenki *hukču-mi* ‘напасть (на кого-либо); наброситься (о звере) = to attack (anyone); to pounce (about a beast)’ (Vasilevič 1958: 492) > RS *puž’uboi* ‘rogue, lit. attacker’ (Nikolaeva 2006: 370).

The Omolon materials, presented by Rajsikij/Stubendorff and documented by Schiefner in 1871, have an old, isolated word for ‘rogue’ with RS *puž’uboi*. Omolon Yukaghir is fairly close to Kolyma Yukaghir (Nikolaeva 2006: 27-28). This word etymologically originated in a borrowing from Pre-Ewenki ***pukču-** ‘to attack’ (before the general change of *p- > Ewenki *h-*). While the cluster ***-kč-** is possible in Yukaghir, there are no documented RS words containing such. In-

stead, it appears to here have found the (irregular?) correspondence of *-žʹ-* (possibly via an irregular alternation **-kč- > *-nč- > -žʹ-*), and the word was then semi-productively suffixed with what appears to be a rare nominal derivational suffix *-boi*, also found in some other old Yukaghir nouns (i.e. **pukču-boi > pužʹuboi*). Semantically, a ‘(wandering) rogue’ in the Yukaghir lands likely described a ‘miscreant thief and robber’. The rendered meaning is ‘attacker’, which is a quite fitting epitaph for a ‘rogue’ who is also generally considered a ‘dishonest and bad man not behaving in an acceptable way’. Furthermore, the Ewenki form has a cognate in Nanai *xukču-* ‘бросаться = to rush up’, which is also typical behavior of a *forest rogue*.

New borrowing

Proto-Tungusic **purka* ‘петля, силок, аркан = lasso’ (TMS 2: 352-353; EDAL: 1189) > Ewenki *hurka* ‘lasso’ (& Ewen *hurqə*), etc. > SD *porogion* ‘towing rope of a seine net’ (Nikolaeva 2006: 362).

This isolated, dialectal Yukaghir word appears to be an early Pre-Ewenki word (before the change **p- > h-*). The cluster *-rk-* was epenthetically broken up in Yukaghir and then voiced in an intervocalic position (i.e. *-rk- > -rog-*, this choice of vowel clearly being affected by the first syllable vowel, *-o-*). Again, the SD vocabulary displays some phonetically unusual features. Semantically, a ‘towing rope’ is quite often created as a ‘lasso’, and towing with a ‘seine net’ is actually done exactly as if it were a huge ‘lasso’. Indeed, this is how *seine net fishing* is carried out, as it has been for thousands of years, and it is therefore also called *seine-haul fishing*. We thus have ‘lasso’ (Ewenki) > ‘rope formed like a lasso’ > ‘towing rope of a seine net’ (Yukaghir).

5. New Russian borrowings into Yukaghir

Below follows *seven* newly discovered Russian borrowings into Yukaghir. All of these follow the phonological principles of Russian borrowings outlined in Piispanen 2018c. While the below borrowings are new, additional parallel borrowings into other languages from dialectal Russian (as per Anikin 2003) are sometimes included with the description for a comparison.

New borrowing

Russian палатка (pe'latkə) 'modern tent; booth, stall', borrowed as: Yakut *balaakka* 'палатка = modern tent' (JRS: 60), borrowed as: KY *pōloq-poloq* 'tent' (Maslova 2001: 170).

The same Russian word is already earlier known independently borrowed as Yakut *balaakka*, *balaakky*, *balaarka*, *palaatka* 'modern tent' (Pekarsky 1959: 349, 1991); Ewenki *palatke* 'ловушка на соболя; горностая = trap for sable or ermine' (Vasilevič 1954:616), and more (Anikin 2003:430). The word is even found borrowed in different phonologic forms into other forms of Yukaghir: TY *palaatka* 'tent', KY *pálatka* 'tent', but the KY form discussed in this entry has a noteworthy aberrant phonology.

This KY word for 'tent' is, based in the phonology, another Yakut-intermediated Russian cultural borrowing. The Yakut word has clearly been prosodically and phonologically adjusted into the Yakut language. These phonological features are then also found in the KY form where they would otherwise never have occurred had the word been a direct Russian borrowing. Even so, the KY form is somewhat unusual with regard to the phonology, having been palatalized, but nevertheless this seems a fairly safe borrowing suggestion. We can thus posit a direct Russian borrowing with KY *pálatka* and a Yakut-intermediated Russian borrowing with KY *poloq*.

New borrowing

Rus. спирт (sp'irt) 'alcohol, spirit', borrowed as: Yakut *ispīr* 'спирт = alcohol, spirit' (JRS: 155), borrowed as: KY *ispīr* 'alcohol, spirits' (Maslova 2001: 165).

This is another clear Yakut-intermediated borrowing of Russian cultural vocabulary into Yukaghir, based on the phonological correspondence. Also independently borrowed from Russian are Ewen *ispir* 'спирт' (Robbek-Robbek 2005: 130) & Ewenki *ispirte* 'спирт' (Vasilevič 1958: 603), as well as the forms of Komi *špirt*, Nenets *pirt* and others in various Turkic languages (Anikin 2003: 564).

New borrowing

Rus. платье ('platje) 'dress', borrowed as: KY *patie* 'dress' (Maslova 2001: 170).

The KY word has not yet been declared a Russian borrowing, but it is clearly so. The in Yukaghir invalid root-initial cluster has expectedly been simplified with the borrowing. The Russian word is also previously known to have been borrowed as Taz Selkup *plat'o*, Dolgan *plat'e*, Yakut *bylāččyja*, Ewen *pùlātjā*, Buryat *palaati*, Koryak *platte* and Mongolian *palaacči* (Anikin 2003: 454), but due to phonological reasons neither Yakut nor Ewen can be the donor language in this case, and this is therefore a direct Russian cultural borrowing into Yukaghir.

New borrowing

Russian заряд (*zɛ'rʲat*) 'charge, load', borrowed as: KY *sar'at* 'charge (of a gun)' (Maslova 2001: 172).

The technological term for a 'gun charge' is naturally borrowed into KY from Russian with expected, minor phonological changes. The word as such does not appear to be borrowed into any of the neighboring languages and so this is to be considered another direct Russian borrowing. It is also borrowed independently into some forms of Khanty, Mansi, and Komi in different shape (Anikin 2003: 212).

New borrowing

Rus. ущелье (*uˈɕ:elʲjə*) 'gorge', borrowed as: TY *ussuu(ŋ)* 'gorge' (Kurilov 2001: 488-489; Nikolaeva 2006: 445).

This isolated TY word is the direct result of a Russian borrowing. The regular outcome of Rus. -šč- (*щ*) is TY -s- (Piispanen 2018: 226), and the gemination (-s- > -ss-) appears to be the result of a stressed position. With this Russian borrowing we can posit *ushchel'e* > *ussel'(e)* > *usse-uu* > *ussuu*. The ending is clearly the nominal derivational suffix -u: (Nikolaeva 2006: 83). An example sentence is given by KURILOV where the borrowed Yukaghir form looks practically identical to the original, non-truncated Russian form: *Тингип өнҗие җылҗи ме хонҗеҗ, маранме ussuuleҗ* 'берега реки, вытекающей из озера тингип, высокие, просто как ущелье = The banks of the river flowing from Lake Tingiep are tall, just like a gorge'.

New borrowing

Rus. картошка (*kɛr'toʂkə*) 'potato', borrowed as: Yakut *xortuoska* 'картошка = potato' (JRS 490), borrowed as: TY *xortuoska* 'potato' (Kurilov 2001: 495).

This is another Yakut-intermediated Russian borrowing in Yukaghir. This essential Russian word is naturally also borrowed elsewhere, including into forms of Tundra Nenets, Ewenki, Ewen, Solon, Orok, *etc.* (Anikin: 250).

New borrowing

Rus. свадьба ('svadʲbə) 'wedding', borrowed as: TY *sybad'be* 'wedding' (Maslova 2001: 107).

This constitutes another cultural Russian borrowing directly into Tundra Yukaghir; the phonetic form of the Yukaghir form³ is quite expected, and the semantics is identical. The Russian word was also independently borrowed as Yakut *sybaajba* 'свадьба = wedding' (JRS: 355), which is clear because the word has entirely accustomed to Yakut phonology, and it is different from that found in the Yukaghir word. The Russian word is also borrowed as Ket *bad'bä*, P-T Ewenki *suwājbe*, Ewen *čiwāžba*, *etc.* (Anikin 2003: 533). The Ewenki and Yakut forms, I will suggest, are similar enough to assume that the Ewenki word is a Yakut borrowing.

6. Further assumed borrowed vocabulary

There are no doubt further hitherto non-discussed Russian borrowings into Yukaghir to be found, some obvious, some less obvious; for example, cultural vocabulary such as KY *juoraq* 'seminary', and *l'et'uon* 'deacon', introduced through Christianity, are probable borrowings, but I have not been able to find the source of them, although they likely entered through Yakut, Ewenki or Russian. In a similar vein, we find TY *arkirej* 'bishop' borrowed from Russian (Maslova 2001: 92); Maslova does not give the original Russian word, but it must obviously have been архиерей (ərɣ'ɪ(j)ɪ'r'ej) 'bishop'. Another Yukaghir word that is a likely borrowing is KY *debies* 'entirely' (Maslova 2001: 164) as it contains voiced plosives and the prosody appears to be Yakutic, but the donor remains unidentified.

³ Maslova appears to use transcription similar to that of Krejnovič (for example *t'* instead of *č*-) so perhaps the Yukaghir form should be called TK instead of TY.

7. A few etymological, lexical and spelling corrections

An etymological correction: SD *myl'a* ‘resin’ has previously been hesitantly connected to KY *mull'a* ‘saliva’ (Nikolaeva 2006: 279). This is, however, a false assumption because the SD word is instead evidently from Rus. *smola* (смола) ‘resin’ with a regular apheresis of complex root-initial clusters! This should be kept separate from Rus. *mylo* ‘soap’, borrowed as: Yakut *myyla*, Ewen *miile~myyle*, Ewenki *myle* (summarized in Piispanen 2018c: 228).

Another etymological correction: KY *pen~ped* ‘thing, condition, world’ (Maslova, E. 2001:170) is etymologically related to the Late Proto-Yukaghir root ***pon~*pont** (Nikolaeva 2006: 359) from where have arisen the nominalizing marker of KY *pön*, *-bən~-bəd-*, SD *pon*, etc., as well as TY *pan-*, *-ban-* ‘to be’, etc. The connection with the KY word treated here, however, is made most clear through a comparison with BO *pon* ‘land’, also belonging here.

Another etymological correction: TY *ile* ‘domesticated reindeer’, and related forms, has previously been compared (Nikolaeva 2006: 171) to Proto-Altaic ***ēlv(-kv)** ‘deer’ (EDAL: 501), but far more accurate comparisons can be made. The so-called Altaic root is supposedly composed of Proto-Tungusic ***(x)elken** ‘wild reindeer; domesticated deer’ (TMS 2:448), Proto-Mongolic ***ili** ‘(новорожденный олененок = new-born deer’, and Proto-Turkic ***elik** ‘косуля (общее назв. и самка) = roebuck, wild goat’ (EDT: 142, VEWT: 40, ЭСТЯ/І: 265-266, Лексика: 153). Of these, due to phonologic and semantic considerations, only the Mongolic form is a possible donating source for this lexical borrowing into Yukaghir, cf. Written Mongolic *ili* ‘a young deer, fawn’ (Lessing 1960: 407). Thus, we can posit this more specifically as another Mongolic borrowing into Yukaghir.

Another etymological correction: KK *buot'ka~buot'ke* ‘barrel’ has previously been suggested (Nikolaeva 2006: 118) a Russian borrowing, cf. Rus. бочка ‘barrel’. However, it is instead to be considered another Yakut-intermediated Russian borrowing because the Yukaghir form exhibits Yakut phonological traces with the diphthong whereas the change of *č > t'* is fairly regular and documented in older vocabulary (and which may actually be only a transcription artifact), cf. Yakut *buočuka* ‘бочка = barrel’ (JRS: 85). This adds another member to the group

of Yakut-intermediated Russian cultural borrowings detailed elsewhere (Piispanen 2018c). The same Yakut word is also found independently borrowed elsewhere in Yukaghir as KY *ana-buska*: ‘small boat hollowed out of a poplar trunk, lit. half-barrel’ noted in earlier literature (Piispanen 2013b).

A lexical correction: according to Nikolaeva 2006: 349, SD *pieze* means ‘bone’, but it actually means ‘elk’ (Spiridonov 2003). SD *pejzi*, in the same entry, indeed means ‘bone’, but these words have been documented separately with the clear semantic connection of ‘bone’ > ‘elk’ like with KY *pe:d’ə* ‘shoulder-blade; knot; elk’. Despite the documentation, I conjecture that the two SD words should only be one word, *pejzi* ‘bone; elk’, with no metathesis, like in all the other Yukaghir words of that entry. As has been noted elsewhere (such as in Nikolaeva 2006:349 and in her earlier thesis, 1988:242), the Yukaghir words appear to be cognate with PU ***puńća** ‘kneecap of a reindeer’ (UEW: 403), attested only in Saamic and Nenets.

A lexical addition: KY *puru*: ‘cellar’ has been reconstructed on a Late Proto-Yukaghir level (Nikolaeva 2006: 372), probably needlessly, and it remains wholly non-etymologized. However, there is also KY *puruk* ‘vault’ (Maslova 2001: 171), which tells us that the word originally ended in a consonant, and was in some dialectal forms assimilated into becoming a long final vowel. The final *-k* may suggest a Yakut origin for this word, although this donor has not been identified (because Yakut *buruuk* ‘whirlpool, rapids’ (JRS: 86) must be unrelated).

A spelling correction: Nikolaeva (2006:180) presents SD *jaglagol* ‘body, torso’, but this is a typing error and should instead actually read SD *jaglogal* ‘туловище = body, torso’ (Spiridonov 2003).

8. Structured semantic fields

Dividing the found borrowings into various cultural and technological spheres of semantics (as per Rédei 1999), produces the following groups:

- a. body parts of humans and animals: throat (Ewenki)
- b. animal kingdom (i.e. fauna): burbot (Yakut)
- c. plant kingdom (i.e. fauna): potato (Russian)

d. nature, natural phenomena and natural places: gorge (Russian), pit (Mongolic *via* Yakut), stream (Yakut), lawn (Yakut), earth (Ewen)

e. types of work and tools: reins (Yakut), towing rope (Ewenki), tent (Russian *via* Yakut), charge (Russian)

f. trade: merchant (Ewenki), alcohol (Russian *via* Yakut), rogue (Ewenki)

g. habitation: fireplace (Yakut)

h. clothing: dress (Russian)

i. social life and kinship terms: wedding (Russian)

m. elementary phenomena, actions and perceptions: to stick (Yakut), to sweep (Yakut), dirty (Ewen), noise (Ewenki)

n. other: suddenly (Yakut), far (Turkic)

The following categories had no representatives among the borrowings: j. tribal or population names, k. health, illness and death, l. religion. A few conclusions can be drawn from the now fairly extensive database of known borrowings into the Yukaghir dialects and languages. Ewenki borrowings are generally found in Kolyma Yukaghir, while most Mongolic and Yakut borrowings are found in Tundra Yukaghir.

Abbreviations

алд = Upper Aldan-Zeyan (Верхне-алданско-зейский диалект).

брг = Barguzin (баргузинский диалект).

B = Materials of Billings 1787.

BO = Materials of Boensing 1781.

чмк = Chumikan (чумиканский диалект).

ЭСТЯ = Sevortjan 1974-2000.

EDAL = Starostin et al. 2003.

EDT = Clauson 1972.

Федотов = Fedotov 1996.

и = Iimri (олимпийский диалект).

Лексика = Tenišev 1997.

JRS = Slepcev 1972.

KD = Kolyma Yukaghir from Jochelson's manuscript dictionary.

KJ = Kolyma Yukaghir materials of Jochelson (1898) and (1900).

KK = Kolyma Yukaghir materials of Krejnovič (1982).

KL = Materials of Klitschka (1781).

KY = Modern Kolyma Yukaghir.

M = Materials by Maydell presented by Schiefner (1871a) and (1871b).

MC = Chuvan materials of Matjuškin in Wrangel (1841).

ME = Materials of Merk 1787.

MGCD = Zhu 1990.

MK = Kolyma Yukaghir materials of Mueller and Lindenau in 1741.

MO = Omok materials of Matjuškin in Wrangel (1841).

MU = Ust'-Janskoe materials of Mueller/Lindenau 1741.

м = Mai (майский говор).

н = Nera (непский диалект).

орч = Orochon (говор ороchonский эвенков).

П-Т = Podkamen (подкаменно-тунгусский диалект и его говори);

с = Sumu (сумский диалект).

с-б = Northern Baikal (северобайкальский диалект).

сх = Sakhalin (сахалинский диалект).

тк = Tokko (толкинский говор).

тмт = Tommot (томмотский говор).

ТНГ = Tungir form of the Vitim-Olekminsky dialect (Тунгирский говор витимо-олекминского диалекта).

ТТ = Totti (Тоттинский говор).

RS = Materials of Rajskej and Stubendorf presented by Schiefner (1871a).

SD = Kolyma Yukaghir materials of Spiridonov (2003).

SU = Materials by Suvorov presented by Schiefner (1871a).

TD = Tundra Yukaghir materials of Jochelson (1926).

TK = Tundra Yukaghir materials of Krejnovič (1958) and Krejnovič (1982).

TMN = Doerfer 1985.

TMS 1 = Cincius 1975.

TMS 2 = Cincius 1977.

ТУ = Modern Tundra Yukaghir.

урм = Urmī (урмийский говор буреинско-урмийско-амгунского диалекта).

учр = Uchur-Zeya (учурско-зейский диалект).

VEWT = Räsänen 1969.

W = Early materials of Witsen in 1692. All the older materials are exhaustively described and referenced in Nikolaeva (2006).

з = Upper Aldan-Zeyan (зейский говор верхнеалданско-зейского диалекта).

References

ANIKIN, A. E. (2003). *Etimologičeskij slovar russkix dialektov sibiri, zaimstvovaniya iz ural'skix, altajskix i paleoaziatskix jazykov*, Moscow-Novosibirsk: Nauka.

ATLASOV, J. I. & G. N. KURILOV (1992). *Russko-jukagirskij razgovornik*, Jakutsk: <Rozovaja cajka>.

ATLASOVA, E. S. (2007). *Slovar' jukagirsko-russkij i russko-jukagirskij (tundrenyj dialekti) - okolo 3500 slov*, St. Peterburg: Filial izdatel'stva <prosveshchenije>.

BOLDYREV, B. V. (1994). Russko-Evenkijskij slovar', Rossiskaja Akademija Nauk. Sibirskoje otdelenije, Institut filologij, Novosibirsk: VO <Nauka>.

CINCIUS, V. I. (1975). Sravnitel'nyj Slovar' Tunguso-Man'žurskix Jazykov I, Leningrad: Akademia Nauka.

CINCIUS, V. I. (1977). Sravnitel'nyj Slovar' Tunguso-Man'žurskix Jazykov II, Leningrad: Akademia Nauka.

CLAUSON, Sir G. (1972). Etymological dictionary of Prethirteenth Century Turkish, Oxford: Clarendon.

DOERFER, G. (1985). Mongolo-Tungusica, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

DOERFER, G. (2004). Etymologisch-Ethnologisches Wörterbuch tungusischer Dialekte (vornehmlich der Mandschurei), Hildesheim-Zürich-New York: Georg Olms Verlag.

DYBO, A. V. (1997). Nazvanija podarkov v praaltajskom, Honour of the 90th Anniversary of N. A. BASKAKOV, Moscow: Languages of Russian Culture.

FEDOTOV, M. R. (1995). Étimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka I-II, Čeboksary: Čuvaškij gosudarstvennyj institut gumanitarnyx nauk.

KNÜPPEL, M. (2013). "Noch einmal zum historischen Wörterbuch des Jukagirischen", Rocznik Orientalistyczny, 66/2: 109-116.

KURILOV, G. N. (2001). Jukagirsko-russkij slovar', Novosibirsk: Rossiskaja Akademija Nauk.

KURILOV, N. N. (1999). Jukagirskaja toponimika nižekol'ymskogo ulusa respublika Saxa (Jakutia), [Ed. by] L. S. SLEPTSOVA, Yakutsk.

LESSING, F. D. (1960). Mongolian-English Dictionary, Los Angeles & Berkeley: University of California Press.

MARTIN, S. E. (1987). The Japanese Language through Time, New Haven-London: Yale University Press.

MASLOVA, E. (2001). Yukaghir texts, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

MASLOVA, E. (2003). A Grammar of Kolyma Yukaghir, Berlin: Mouton de Gruyter.

MIDDENDORFF, A. Th.v. (1851). Über die Sprache der Jakuten, von Otto Böntlingk, Theil 2. Jakutisch-Deutsches Wörterbuch. Reise in den äussersten Norden und Osten Sibiriens Band III, St. Petersburg: Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

NIKOLAEV, S. L. (2015). “Toward the reconstruction of Proto-Algonquian-Wakashan. Part 1: Proof of the Algonquian-Wakashan relationship”, *Journal of Language Relationship*, 13/1: 23-61.

NIKOLAEVA A. & V. G. SHALUGIN (2002). *Slovar’ Jukagirsko-Russkij i Russkij-Jukagirskij (Verxnekol’mskij Dialekt)*, St. Petersburg: Izdatel’stvo “Drofa”.

NIKOLAEVA, I. (1988). *Problema uralo-jukagirskix genetičeskix svjazej*, Moscow: Institute of Linguistics. (Unpublished Ph.D. Diss.)

NIKOLAEVA, I. (2006). *A Historical Dictionary of Yukaghir*, Berlin & New York: Mouton de Gruyter.

NUGTEREN, H. (2011). *Mongolic phonology and the Qinghai-Gansu Languages*, Utrecht: LOT.

ÖZTOPÇU, K. et al. (1999). *A Dictionary of the Turkic Languages-English: Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Turkish, Turkmen, Uighur, Uzbek*, London-New York: Routledge.

PEKARSKY, E. K. (1959). *Slovar jakutskogo jazyka I-III*, Yakutsk: Akademija Nauk SSSR.

PIISPANEN, P. S. (2013a). “The Uralic-Yukaghiric connection revisited: Sound Correspondences of Geminate Clusters”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 93: 165-197.

PIISPANEN, P. S. (2013b). “Further lexical borrowings from (Pre-)Yakut into the Yukaghiric languages”, *Turkic Languages*, 17/2: 115-139.

PIISPANEN, P. S. (2015a). “Evaluating the Uralic-Yukaghiric word-initial, proto-sibilant correspondence rules”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 95: 237-273.

PIISPANEN, P. S. (2015b). “Extensive borrowing of reindeer terminology in north-eastern Siberia”, *Turkic Languages*, 19: 240-258.

PIISPANEN, P. S. (2016a). “Folklore borrowings in north-eastern Siberia”, *Turkic Languages*, 20: 257-272.

PIISPANEN, P. S. (2016b). “A prosody-controlled semi-vowel alternation in Yukaghir”, *Journal of Historical Linguistics*, 6/2: 247-296.

PIISPANEN, P. S. (2018a). “Additional Turkic and Tungusic borrowings into Yukaghir”, *Turkic Languages*, 22: 108-138.

PIISPANEN, P. S. (2018b). “Turkic lexical borrowings in Samoyed”, *Acta Linguistica Petropolitana*, 14/3: 357-383.

PIISPANEN, P. S. (2018c). “Re-etymologizing Russian cultural vocabulary in Yukaghir as mediated by the Yakut”, *Turkic Languages*, 23: 222-249.

PIISPANEN, P. S. (2019a). “Additional Turkic and Tungusic borrowings into Yukaghir II”, *Journal of Old Turkic Studies*, 3/1: 54-82.

PIISPANEN, P. S. (2019b). “Additional Turkic and Tungusic borrowings into Yukaghir III”, *Journal of Old Turkic Studies*, 3/2: 321-371.

PIISPANEN, P. S. (2020). “Additional Turkic and Tungusic borrowings into Yukaghir IV”, *Journal of Old Turkic Studies*, 4/1: 152-187.

POPPE, N. (1972). “On some Mongolic Loan Words in Evenki”, *Central Asiatic Journal* 16/2: 95-103.

RÄSÄNEN, M. (1969). *Versuch eines etymologisches Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

RÉDEI, K. (1999). “Zu den uralisch-jukagirischen Sprachkontakten”, *Finnisch-Ugrischen Forschungen*, 55: 1-58.

ROBBEK, V. A. & M. E. ROBBEK (2005). *Evensko-Russkij slovar'*, Novosibirsk: <Nauka>. Sibirskaja izdatel'skaja firma RAN.

ROMANOVA, A. V. & A. N. MYREEVA (1968). *Dialektologičeskij slovar' Evenkijskogo jazyka*, Materialy govorov Evenkov jakutii, Leningrad: Izdatel'stvo <Nauka>.

SCHMIDT, P. (1923). “The language of the Negidals”, *Acta Universita Latviensis*, 5: 3-38.

SEVORTJAN, E. V. (1974–2000). *Étimologičeskij slovar' tjurskix jazykov I-VII*, Moscow: Izdatel'stvo Nauka.

SLEPCOV, P. (1972). *Jakutsko-russkij slovar'*, Moscow: Sovetskaja Ekciklopedija.

SPIRIDONOV, N. I. (2003). *Jukagirsko-russkij slovar' i évensko-russkij slovar'*, Jakutsk: Yakut State University Publishing House.

STACHOWSKI, M. (1993). *Dolganischer Wortschatz*, Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego.

STACHOWSKI, M. (2005). "Chronology of some Yakut phonetic changes in the context of 18th century Mongolian loanwords into Yakut", *Rocznik Orientalistyczny*, 58/1: 194-203.

STAROSTIN, S. et al. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages I-III*, Leiden: Brill.

TENIŠEV, E. R. (1997). *Sravnitel'noistoričeskaja grammatika tjurskix jazykov: Leksika*, Moscow: Akademia Nauk.

TUMURDEJ, G. & B. D. TSYBENOV (2014). *Kratkij Dagursko-Russkij Slovar'*, Ulan-Ude: Izdalel'stvo Bnts So Ran.

VASILEVIČ, G. M. (1958). *Evenkijsko-Russkij Slovar'*, Moskva: Gosudarstvennoje izdatel'stvo inostrannyx i natsional'nyx slovarej.

VASILEVIČ, G. M. (2005). *Russko-Evenkijskij slovar' I*, Sankt-Peterburg: Filial izdatel'stva <Prosveshchenije>.

ZHU, S. (1990). *Měnggǔ yǔzú yǔyán cìdián* [Dictionary of the Language(s) of the Mongolian Nationality], Xining: Qinghai renmin chubanshe [Qinghai People's Press].

Received: 03.06.2020

Accepted: 08.06.2020

Published: 14.06.2020

JOTS, 4/2, 2020: 499-510

Dede Korkut Kitabı'nda Ala Edatı ve Anlamı Üzerine

On the Particle ala in the Book of Dädä Qorqut and its Meaning

Sultan TULU

Muğla/Turkey

E-mail: sultantulu@yahoo.com

In the book of Dädä Qorqut, which is one of the works of the Old Anatolian Turkish period, the petrified converbs have different features according to the written language. Some of these can sometimes be both petrified converb and substantive. The article discuss *ala* like this. This word was of many researchers not understandable, which we will discuss here in this article.

Key Words: the book of Dädä Qorqut, petrified converb, particle, *ala*.

0. Giriş

Türkçede aslında gerundium iken fonksiyonlarını kaybedip kalıplaşarak isim ve edat durumuna geçen kelimeler de vardır. Bunlar yapı bakımından türemiş ad özelliği gösterip cümlede sıfat, zarf ve edat olarak da kullanılabilir. Kökenleri fiil olan gerundiumlar ve edatlar, tamamen {-U}, {-I} ve {-A} zarf-fiillerine dayanır.

Eski Türkçenin ilk metinlerinde çekim edatlarının kullanılması, bize bu evrimin daha Orhun yazıtlarından önce tamamlandığını göstermektedir. Bu ilk yazılı metinler, zarflardan kalıplaşmış zarf-fiillerle bağımsız edatlar barındırmaktadır: *aşnu* ‘önce’, *tapa* ‘doğru’, *tegi* ‘doğru, karşı, kadar’ vs. Gramer içindeki bir evrim ardından oluşan bu edatlar, Eski Türkçenin yaşı konusunda ileri gramer unsuru olarak birer belge değeri taşımaktadır (Aksan 2000: 86-93; Öner 2017: 2-3).

Edatlar, birlikte kullanıldıkları kelimelerin, kelime gruplarının ve cümlelerin kullanımına ve ifade edilmesine yardım ederler. Bunların bir kısmı, özellikle çekim edatları, sonuna geldiği unsurla birlikte edat grubu oluştururlar. Bunlar cümle içerisinde genellikle zarfı, ya da sıfat grubu içinde, grubun tamlayan kısmını oluşturur.

Türkçe sözdiziminde, bazı zarf-fiillerin şekil ve anlamca donuklaşıp bir sözlük ögesi gibi kalıplaşması, yani sözlükselleşmesi (lexicalisation), hem söz varlığı hem gramer açısından büyük önem taşır. *Dede Korkut Kitabı*’nda geçen *ala* kelimesi de donuklaşarak/klişeleşerek oluşan zarf-fiilli bir edattır. Kelimenin kökeni burada diğer *al* ‘alt, ön’ edatı ile karıştırılmamalıdır. Anlam olarak *ala* edatı ‘(-A doğru) yön-cihet’ bildirir.

Burada, yapısına göre fiil kökenli, {-A} zarf-fiili üzerinden edatlaşan *ala* edatını ele alacağız. *Ala* edatını (istemi ile birlikte) biz Eski Anadolu Türkçesi metni olan *Dede Korkut Kitabı*’ndan başka, günümüz Türk dillerinde de görmekteyiz:

***ala* < al- ‘almak’**

EAT *ala* ‘+A doğru’ (istemi: yalın) (Li 2004: 63); Alt., Bşk., Krç. Blk., Kzk., Şor., Tat. (diy.) *ala* (Li 2004: 64; Alkaya 2002: 48); Tof. *alı* ‘+dAn beri, +dAn itibaren’

(Şçerbak 1987: 60; Tenişev 1988: 493; Li 2004: § 7; Alkaya 2007: 82) (Öner 2017: 2-3)

I. Dede Korkut Anlatılarında Geçen *ala* Edatı

Dede Korkut Kitabı'nda geçen *ala* edatı, '+A doğru, +dAn tarafa' anlamında kullanılmaktadır. Edat görevinde olan bu *ala* şekli, her zaman bir iyelik ekinden sonra gelmektedir. Ancak araştırmacılar tarafından bu edatın metin içindeki görevi ve işlevi tam olarak anlaşılmamıştır. Kelime, değişik şekillerde okunmuş ve yorumlanmıştır. Bu yazıda, *Dede Korkut Kitabı*'nın bilinen iki yazması Drs. ve Vat. yazmaları ile yakın zamanda keşfedilen Güm. nüshasında geçen bu şekilleri, araştırmacıların değişik okuma ve onarma teklifleri ile karşılaştırarak kendi okuma, yorum ve çevirilerimizi sunmaya çalışacağız.¹

Dede Korkut Kitabı'nda *ala* kelimesi çok sık geçmez, burada vereceğimiz örnekleri biz 1. edat olarak *ala* kelimesi ve 2. asıl kök anlamı ile *ala* zarf-fiili başlığı altında ele alacağız.

I.1. Edat Olarak *ala* Kelimesi

Drs. nüshasında *ala* edatının geçtiği bu örneklerin çoğu (Bk. örnek 1-5) iyelikli isim tamlamalarında görülür. Bu tamlamalarda tamlayan -günümüzden farklı olarak-, ayrıca bir ilgi eki almadığı görülür. Bu iyelikli tamlama grupları bu örneklerde 1. ve 2. teklik şahıs eklerini taşır. Örnekler, metinde çeviri yerleri ile birlikte aşağıdadır:

Örnek 1-2

Başıŋ ala bakar olsam başsız ağaç
Dibin ala bakar olsam, dipsiz ağaç
Beri gel, kulunum oğul! (29b.13-30a.1)

Örnek 3

Sagım ala baktığımda,

¹ Bunun için *Dede Korkut Kitabı*'nın Drs. ve Güm. nüshasını esas aldık. Örnekleri verirken TEZCAN'ın ve SHAHGOLI et al.'ın uyguladıkları sayfa numaralarını verdik. Transkripsiyonlar ve çeviriler bize aittir.

Kardaşım Kara Göne'yi gördüm,
Baş kesmiştir, kan dökmüştür,
cüldi alupdır² ad kazanmıştır.

Örnek 4

Solum ala baktığımda,
dayım Aruz'u gördüm;
baş kesmiştir, kan dökmüştür,
cüldi alupdır, ad kazanmıştır.

Örnek 5

Karşum ala baktığımda,
seni gördüm. (64a.12- 64b.1-3)

“Beri gel, tayım /kulunum/ oğul! / Sağıma baktığımda kardeşim Kara Göne'yi gördüm, /
Baş kesmiştir, kan dökmüştür, haraç kesmiştir, ad kazanmıştır. / Soluma baktığımda, dayım
Aruz'u gördüm; /baş kesmiştir, kan dökmüştür, haraç kesmiştir, ad kazanmıştır. /Karşıma
baktığımda, seni gördüm.”

Aşağıdaki parçada, bu defa edata gerek duyulmadan, kelime yönelme durum eki ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Bu da *ala* edatının zaten yön gösterme işlevini taşıdığına işaret eder:

Ünüm anla benim, sözüm dinle,
agam Kazan!
Sağına baktın kıs kıs güldün.
Soluna baktın çok sevindin.
Karşına baktın beni gördün, ağladın
Sebep nedir değil bana.
Kara başım kurban olsun babam sana! (64a.2-3)

Aşağıdaki örnekte *ala*, kazın bir sıfatı gibi gözükmekte, ancak buradaki örnek, -her ne kadar kaza işaret ediyor görünse de-, yön gösteren *ala* edatı olduğu bellidir.

² Yazmada *cüldi* okunacak şekilde. Doğrusu *cüldi* (< Mo. cüldi) olmalıdır.

Örnek 6

Karşuñ ala³ kaz geldi, şahinin atmaz musın? (95b.8)

“Karşına (doğru) kaz geldi, şahinin atmaz mısın?”

TEZCAN, notlarında yukardaki *ala* kelimesi ile ilgili, kazın *ala* rengi ile birlikte bütün metin boyunca sadece bir kere geçtiğine ve iki defa da *kara kaz* şeklinde geçtiğine işaret eder “ve niçin kara kaz?”, diye sorgular ve RADLOFF’tan kazın türlerini sıralar (*koñur kaz, ak kaz, sarı ala kaz, it ala kaz, vs.*), ancak tek başına *ala kaz* kullanımına örnek yoktur (2001: 213).

Güm. nüshasında ise, bütün metin boyunca kazın rengi bir kere, *yeşil ördek, kûba kaz* olarak geçer. Drs. nüshasında ise kazın rengi iki kere *kara* olarak geçmektedir:

Şanasın-kim taz yérlere tolu düşdi yâ kara kazıñ içine şâhin girdi. (Drs. 68b.6-7)

“Sanırsın ki çıplak /daz/⁴ yerlere⁵ dolu düştü ya (da) kara⁷ kazın içine şahin girdi.”

Ayrıca krş. Ala ördek kıara kıazıñ uçurmaya (Drs. 142a.13)

Aşağıda geçen kelime yazma metinde *yanuma al* okunacak şekildedir ve genellikle araştırmacılar bu kelimeyi doğru okumuşlardır: *Kuru kuru çaylara su⁶ saldım. Kara donlu dervişlere nazr verdim.*

Örnek 7

yanum ala⁷ baktığımda,

komşuma eyü bakdum. (71a.2-3)

“Kuru kuru çaylara köprü yaptırđım /saldım/

Kara donlu dervişlere adak verdim

Yanıma (doğru) baktığımda/ komşuma iyi baktım.”

³ Yazım hatası: *karşuñala*. Benzer hata başka yerde de yapılmıştır. Krş. *yanım ala* yerine *yanıma al!* (71a.2-3).

⁴ Yazmada, *tar* okunacak şekilde. Krş. *taz* ‘çıplak, ağaçsız yer. ÖZÇELİK ve TEZCAN: *taz*. Krş. Vat.94a.13. *tāz*

⁵ Yazmada, *yolda* okunacak şekilde. ÖZÇELİK ve TEZCAN: *yérlere*.

⁶ Yazmada, *su saldım* okunacak şekilde. Hatalı yazım. Kelime Güm. nüshasına göre *suwçı* (< Mo. *suvçi*) olarak onarılmalıdır. Mo. *suvçi* ‘köprü’ V.64a.12, *suvçı* krş. Güm. Axar çaylar üstüne *körpi* salım!

⁷ Yazmada, *yanuma al* okunacak şekilde. Krş. 64a.12: *sağım ala* ve 64b.1: *solum ala*; 64b.3: *karşım ala*.

Drs. nüshasında ala edatını iyelikli tamlama olmadan tek başına kullanımına yalnız bir örnekte görürüz, ancak biz burada dizenin başında atlanmış *karşum*'un yazımının unutulduğunu düşünüyoruz. Eksik olduğunu varsaydığımız kelime, ancak başa getirildiğinde bağlama uygun olduğu görülür. Üzerinde çok tartışılan bu yazımı aşağıda veriyoruz:

Örnek 8

(Karşum) ala yatan kara dağları aşdum.

İleri yatan Karadenize girdim. (Drs.105a.12-13)

Kelimeyi bir de Yeğeneğ'in düşünüy yoldaşlarına anlattığı dizelerde görelim. Burada sözlü çeviri ile ilgili pasaj verildi:

⁷Meğer, o gece Yeğenek düş gördü. Düşünü yoldaşlarına ⁸soyladı, görelim Hân'ım ne söyledi (I), der /eydür/:

'Beyler!

Ansızın /gafillice/ kara başım,
gözüm uykuda iken, düş gördü.

Ala gözüm açıp dünya gördüm.

Ak boz atlar koşturur /çapdurur/,

alpler /alpanlar/ gördüm.

Ak miğferli /ışıklı/ alpleri,

yanıma kattım /saldım/.

Ak sakallı Dede Korkut'tan öğüt aldım. (Drs.105b.9-13)

(Karşım) ala yatan kara dağları aştım.

İleri yatan Karadenize girdim.

(Ağaçtan) gemi yapıp

(ak) gömleğim çıkardım,

yelken kurdum.

İleri yatan denizi

deldim geçtim.

Şimdi de Vat. nüshasında kelimenin geçtiği dizelere bakalım:

Ak şakallu Dede Korkutdan öğüt aldum,
ileri yatan kara taşlar aşdum,
ileri yatan kara deñize yetdüm, (Vat. 101b.7-8)

Görülebileceği üzere; Dresden nüshasındaki dizede yazıcının atlamış olduğunu sandığımız *ala* olarak yazılan kelimenin paraleli, Vat. nüshasında *ileri* şeklinde geçer. Vat. nüshasında dizenin *ileri yatan* şeklinde başlaması, bize Vat. yazıcısının baştaki kelimeyi anlamayıp gözün alt dizeye takılması sonucu yazılmış izlenimini vermektedir, çünkü alt dizede aynı kelime tekrarlanır: *ileri yatan*.

Buradan şu sonuç çıkarılabilir: Her iki nüsha yazıcısının faydalandıkları dip nüshada *ala* yazmakta idi. Baştaki *karşum* kelimesini Drs. yazıcısı atlamış, Vat. yazıcısı ise hemen takip eden alt dizedeki *ileri* kelimesine göz takılması ile kelimeyi tam okuyamamış, *ileri* şeklinde yazmıştır. Bu yazım hatasından, belki dip nüshada da okunamayan *ala* (?) kelimesi ile ilgili bir yazım hatası olabilir.

Okuma ve yorumlarda en büyük sorunlardan birini bu dizede geçen *ala* kelimesi oluşturmuştur. TEZCAN, notlarında bu kelime üzerinde dururken, yorumunda *ala yatan* için ‘anlamsız ve yanlış’ olduğunu söylemiş ve başka yerlerde geçen, bizim de bu yazıda örneklerini verdiğimiz şekillerle karşılaştırmıştır. Ancak TEZCAN’ın verdiği 6 örnek daha çok dağın rengini niteleyen *ala* sıfatıdır: *Ala dağ*. Buna göre, TEZCAN kelimeyi *arkurı yatan Ala dağ* ibaresine göre düzeltmek gerektiğini belirtmiştir. Bundan başka metinde sık olarak *karşu yatan kara tağ* şekli görülür (20 veri). Bu da ancak dağın rengini niteleyen ‘kara’ sıfatıdır. TEZCAN, ayrıca, yukardaki dizeyi aliterasyondan dolayı *arkurı yatan* şeklinde okumayı önermiştir: “Her iki kalıp sözün kendi içinde aliterasyonlu olmasına (*arkurı/ala; karşu/kara*) bakarak *ala yatan kara taş*’ın bozulmuş olduğu daha iyi anlaşılıyor.” TEZCAN, buradaki *ala*’nın ilgeç görevi yüklenen *ala*’dan farklı olması gerektiğini, iyelik ekinden sonra gelmemesine bağlamaktadır. (2001: 281-282)

Yukardaki dizenin anlaşılmadığı ve net olmadığı doğrudur. Burada TEZCAN’a katılmamak mümkün değil, ancak Dresden yazıcısının bütün metin boyunca yazım hataları yanında birçok kelimeyi anlamadığı için veya dalgınlıkla atladığı bilinmektedir. Kanımızca bu dizenin başında da bir kelime atlanmıştır: *karşum ala*. Bu kelime bize göre 5 numaralı (64a.12- 64b.1-3) ve 6 numaralı (95b.8) cümle örneğine göre onarılmalıdır.

Biz TEZCAN'ın düzeltme önerisinde bir zorlama olduğunu düşünüyoruz, çünkü *arkurı/ala* ona göre aliterasyon taşısa da, onun önerdiği iki kelime de yazıcı tarafından yazılmamıştır. Metinde dağların sıfatı genellikle *kara dag* veya özel ad gibi *Ala dag* şeklinde geçmektedir, bu yüzden burada atlanmış olduğunu düşündüğümüz kelime renk adı değil, eksik olan kelimenin (karşu) önüne gelen bir edat olmalıdır. Krş. *karşum ala baktığımda, seni gördüm* (64b.3). Başka yerlerde: *karşu yatan kara tagları aşdum*. Ancak, *arkurı yatan Ala dagdan haber aşı* (12a.6-7).

Biz yazıcının yazımını esas aldığımızda burada sadece dize başında atlanmış eksik kelimedenden bahsedebiliriz. Bu eksik kelime de bizce *karşum* olmalıdır. Bu durumda TEZCAN'ın *ala* edatının önünde eksikliğini hissettiği iyelikli şekil de kendiliğinden hallolmuş olur. Böylelikle araştırmacıların, aşağıda aliterasyon üzerinde durdukları sorun da ortadan kalkmış olacaktır: *karşum/kara*.

TEZCAN'ın *arkurı* onarımını ÖZÇELİK de eleştirmiştir. O da aliterasyon paralellüğünde çelişki olduğunu belirtir. Bunun için metinde geçen -yukarda da örneklerini verdiğimiz- söz konusu örnekleri, tamlamalara ve geçtiği yerlerin tablosunu verir. Bu örneklerden hareketle, söz konusu dizedeki eksikliğin, *ala* yerine eksik kelime *karşu* olması gerektiği kanısına varır. Ona göre, söz konusu yerdeki yazım yanlışlığının sebebi, yazıcının gözünün üç satır yukarıda geçen *ala*'ya takılmasından kaynaklanmış olmalıdır (2016/I: 688-689). Böylece, ÖZÇELİK bu dizeyi şöyle onarmıştır:

(Karşı) yatan kara dağları aştım.

ileride yatan kara denize girdim. (2016/II: 722)

ÖZÇELİK'in kanımızca bu tespiti yerinde olmuştur, ancak dizenin 5 ve 6 numaralı örnek cümlelerine göre, (*karşum*) *ala* şeklinde ele alınması daha doğru olurdu.

ÖZÇELİK, paralel dize olan Vat. nüshasındaki şeklin de *ilerü*⁸ *yatan* yerine *karşu yatan* olarak düzeltilmesini önermektedir (2016/I: 132). Ancak bu da yukarıda belirttiğimiz gibi, yazıcının yazım hatasından kaynaklı bir yazımdır, çünkü yazıcı oradaki *ilerü* yazımında, *elif*'i kesreli yazması gerekirken üstünlü yazmıştır.

⁸ Yazmada, aslında kesre yerine *elif* fathalı yazılmıştır.

Açıkça, Vat. yazmasındaki dizede yazım hatası vardır. Drs.'deki gibi kelimeatlanmamış ama, kelime okunamadan ya da anlaşılmadığından, -belki de takip eden satırdan ötürü göz takılması ile- *ilerü* şeklinde hatalı yazıma gidilmiştir.

Bundan başka ÖZÇELİK, Drs. 14b.1'deki *karşu yatan ala tag* tamlamasındaki *ala* okunan kelimeyi, başka yerlerde geçen, *karşu yatan kara tag* şeklinde kullanım ve aliterasyonu dikkate alarak *kara* olarak düzeltilmesini önermiş (2016/I: 689) ise de buna gerek yoktur, çünkü burada her şeye rağmen onarmadan çok, yazıcının yazımını esas almak durumundayız: *Karşı yatan Ala dağdan bir oğlan uçurdunsa, söyle bana!* (14b.1-2)

I.2. Gümbed Nüshasında Ala Edatı

Yeni ele geçen Güm. nüshasında, *ala* edatı için iki örnek görülür, ancak burada kelime 'üzerine, üstüne' anlamındadır:

Örnek 9

Arı atlas, samur kürkü,
hamı yigit(ler) çigin ala giyseydi,
çok yigidin gücü yetmez;
çok yigidin gücü yeter, eli varmaz. (Güm.11a.13)

"Arı atlas, samur kürkü, /bütün yiğit(ler) omuz üzerine giyseydi,/ çok yiğidin gücü yetmez / çok yiğidin gücü yeter, eli varmaz."

Güm. nüshasındaki *ala* edatı üzerine diğer örnekler de oldukça ilgi çekicidir. Aşağıda kelimenin geçtiği pasajı veriyoruz:

Örnek 10

Altmış arşın al kayada,
yer yerlenir⁹ ala kaplan,
yüce yerde kır teke ilen
kızıl geyiği pusuda /mârıxda¹⁰ alsa,

⁹ Yazmada *yır yırlanur*, ama Shahgoli et al. 2019: *yer yerlenir*.

¹⁰ Yazmada, *mârıxda*. Haşiyeye: *marix busu ve kemîn manasına ola*.

ince belden dutubanı sindursa,
gök pençesinin arasına et doldursa,
üstün ala bedirli ay gelende
sıçramağa hamlelense;
kuyrugunu görünce mavulcunsa;¹¹
al kayada gümbür gümbür gümbürdesi;
üstün ala sarı yaylı avcı gelse;
avı üste o avcıdan kayıdurmı, kayıdmağ yok. (4b.2-4)

“Altmış arşın al kayada, /yurt tutar ala kaplan,/ yüce yerde. kır teke ile kızıl geyiği pusuda
alsa, / ince belden tutup kırsa, /gök pençesinin arasına et doldursa,/ üstüne (doğru) bedirli
ay gelince/ sıçramağa hamle yapsa;/ kuyruğunu görünce mavulcunsa, / al kayada gümbür
gümbür gümbürdesi;/ üstüne doğru sarı yaylı avcı gelse;/ avı üstünde (iken) o avcıdan/
(korkup) kaçır mı? Kaçmaz (elbette).’

Kara bulut geçince /ötende/
gümbür gümbür gümbürdenir.
Üstüne doğru /üstün ala/ bedirli ay gelince,
sıçramağa hamlelenir. (Güm.10a.7-8)
Çeviri için krş. 6 numaralı örnek.

II. Asıl Kök Anlamı ile *ala* Zarf-Fiili

Ala kelimesi çok ilginçtir ki, asıl kök anlamını koruyacak şekilde de kullanılır. Eşsesli, fakat farklı anlamda olan *ala* kelimesinin henüz edatlaşmamış, zarf-fiil şeklini şu iki örnekte (Bk. 9-10. örnekler) görmek mümkündür. Bunlarda kelime birleşik fiil olarak çekimlenmektedir, anlam olarak ‘geçmek, tutmak’ anlamlarını taşır: *karşu(sın) almak* ‘karşısına geçmek’.

Örnek 11

Karşum ala yiğit beni ne banlarsın! (Drs.76b.3)

“Karşıma geçip, yiğit beni ne ünlersin/bağırırısın?”

Bu dizenin Vatikan nüshasındaki karşılığı ve tek örneği şöyledir:

¹¹ *mavulcun-* ‘mav diye ses çıkarmak’ (?)

karşum ala benim ne mañlarsın? (Vat. 98a.13)

‘Karşıma geçip benim, ne bağırışın?’

Buradaki *ala* (< al-a), zarf-fiilden kalıplaşmış *ala* edatı ile karıştırılmamalıdır. Yukarda verilen edatlaşmış fonksiyondaki örnek ile buradaki anlam farklıdır. Bk. yukarıda 2 numaralı örnek: *karşum ala baktığımda* (64b.3)

Örnek 12

Benim de oğlum olsa Hân Bayındır’ın karşısına karşısın alsa, dursa/, kulluk etse, ben de baksam, sevinsem, kıvansam, güvenssem. (36a.6)

“Benim de oğlum olsa Hân Bayındır’ın karşısına geçse, kalksa, hizmet etse, ben de baksam, sevinsem, kıvansam, övünsem.”

Aynı işlevde geçen Vat. nüshasındaki şu örnek de benzer şekildedir, ancak çekime girmiş olarak karşımıza çıkmaktadır:

Benüm dahı oğlum olsa, Han Bayındırır karşısın alsa, dursa kullık eylese ben dahı baksam, kıvansam, güvenssem. (Vat.68a.5)

Çeviri için bk. 14 numaralı örnek.

Karşısın al- deyiminin eş anlamlı bir başka karşılığı da *kıyısın al-*, *kıyısına geç-*, *kıyısını tut-* yapılarında görülür, ancak burada *al-* fiili çekimlenmiş kip durumundadır:

Baktı gördü birkaç çobanlar yolun kıyısın almış ağlarlar. (Drs.52b.5)

III. Sonuç

Ala edatının bu metinde açıkça zarf-fiilli kullanımdan kalıplaşarak edatlaşmaya doğru evrimleştiği gözlemlenmektedir. *Dede Korkut* anlatmalarında şimdiye dek anlaşılması ve yorumlanması en zor kelimelerden biri olan *ala* edatı, kullanıldığı dönemde kök anlamı ile birlikte, yön gösterme işlevine doğru bir evrim geçirdiğine tanık olunmaktadır. Bunu hem edatlı hem de edatsız kullanımlarda görmek mümkündür. Edat grubunda *ala* tamlayan durumundadır ve yalın hali yönetmektedir, ancak Drs. nüshasındaki örneklerde tamlanan 1. ve 2. teklik şahıs iyelik eki ile kullanılmaktadır. Güm. nüshasında iyelikli kullanım yalnız 3. teklik şahısta görülür: *üstün ala*. Her ne kadar yazıcıdan kaynaklanan yazım hata-

ları veya atlanmış veya eksik kelimeler var ise de *Dede Korkut* anlatmalarında yazıcının birçok noktada kelimeleri doğru yazıya geçirdiği ihtimali de göz önünde tutulmalıdır. Bu noktalar dikkate alınarak dil içi çevirilere, sadeleştirmelere veya sözlü çevirilere dikkatle yaklaşılmalıdır.

Kısaltmalar

Drs. = Dresden yazması.

Güm. = Gümbed yazması.

Mo. = Moğolca.

TS = Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü.

Vat. = Vatikan yazması.

Kaynakça

ALKAYA, E. (2007). Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar, Elazığ: Manas Yayıncılık.

Li, Yong-Song (2004). Türk Dillerinde Sontakılar, İstanbul: Simurg.

ÖNER, M. (2017). “Türkçede Edatlaşmış Zarf Fiiller”, XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı, İhsan DOĞRAMACI’ya Armağan (25-28 Eylül 2017, Bükreş/Romanya), Eds. R. ÖZYÜREK, Ankara: 424-430.

ÖZÇELİK, S. (2016). Dresden Nüshası, I: Giriş, Notlar, II: Metin, Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

SHAHGOLİ, N. K. et al. (2019). “Dede Korkut Kitabı’nın Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 16/2: 147-379.

TEZCAN, S. & H. BOESCHOTEN (2001). Dede Korkut Oğuznameleri, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

TEZCAN, S. (2001). Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü (1995). 8 Cilt, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Received: 26.05.2020

Accepted: 01.06.2020

Published: 14.06.2020

JOTS, 4/2, 2020: 511-530

Eski Uyğurca Asgançu ve Asgançula-’nın Kökeni Üzerine

About the Etymology of Asyançu and Asyançula- in Old Uyghur

ERDEM UÇAR

Friedrich-Schiller-Universität Jena (Jena/Germany)

E-mail: erdem.ucar@uni-jena.de

Researching the etymology of Old Turkic words has been one of the challenging fields of philology, since Turkish has spread to different geographic areas and has been in contact with different languages throughout its long history. It is also not easy to analyze the Old Turkic words diachronically. In order to overcome this difficulty, it need to make use of the branches of Turkish that are spread over different areas. The comparative Turkic languages method is the name of the method to be used to overcome this difficulty. It is much more difficult to find the origin of Old Turkic words than to find the origin of words in other periods of Turkish language. One of the words with ambiguous about its etymology is *asyançu* and *asyançula-*. In the article, the previous explanation about the etymology of the word was evaluated and a new proposal was proposed.

Key Words: etymology, *asyançu*, *asyançula-*, Old Uyghur.

Eski Türkçe *asgançu* ve *asgançula-*'nın Eski Türk filolojisinde ilk kez fark edilmesi 112 yıl önceye rastlar. 112 yıllık zaman diliminde kelimenin okunuşu, kökeni ve anlamlandırılması yönünde farklı görüşler ortaya konmuştur. Aşağıdaki tabloda bu farklı görüşlerin listesini kronolojik sırada görmek mümkündür:

Neşir veya Kaynak	<i>asgançu</i>	<i>asgançula-</i>
Müller 1908: 9		<i>osgançula-</i> 'küçümsemek, aşağılamak' ¹
Müller 1911: 76, 85		<i>aşgançula-</i> ~ <i>aşgançula-</i> 'yükselmek'
Bang 1926: 49, dip. 1		<i>asgançula-</i> 'birini aptal yerine koymak'
Bang-Gabain 1930a: 438; 1930b: 196-197		<i>asgançula-</i> 'alay etmek'
Bang 1931: 18, 20		<i>asgançula-</i> 'iltifat etmek, gönlünü almak'
Rachmeti 1932: 402		<i>asgançula-</i> 'alay etmek'
Arat 1942: 59		<i>asgançula-</i> 'yüze gülmek'
Clauson 1972: 284b-285a	<i>azgançu</i> 'aldatma, dalkavukluk'	<i>azgançula-</i> 'aldatmak'
Tekin 1980: 187, 252	"sq'nçw 'iltifat'	"sq'nçwla'- 'iltifat etmek, gönlünü almak'
Zieme 1985: 97		<i>asgançula-</i> 'aldatmak'
Maue-Röhrborn 1984: 308, 311; 1985: 71		<i>asgançula-</i> 'alay etmek, aldatmak, kandırmak'
Röhrborn 1988: 233b- 234b	<i>asgançu</i> 'alay, alaylı konuşma'	<i>asgançula-</i> 'alay etmek'
Erdal 1991: 431		<i>asKançula-</i> 'alay etmek, pohpohlamak, dalkavukluk etmek, yapmacık bir şekilde övmek'
Kaya 1994: 121, 154		<i>asgançula-</i> 'alay etmek'
Geng et al. 1998: 64	<i>asgançu</i> 'alay, alaylı konuşma'	
Barat 2000: 122		<i>azgançula-</i> 'alay etmek'
Röhrborn 2010: 89-90		<i>asgançula-</i> '1. alay etmek, (bir kişiyi) gülünç duruma düşürmek; 2. (birine)

¹ Orijinal metindeki **AWSXANÇWLA-** yazımında muhtemelen hata vardır (Bang 1926: 49, dip. 1), kelime *asgançula-* olmalıdır, ancak MÜLLER'in kelimeyi 'küçümsemek, aşağılamak' ile anlamlandırması dikkate değer.

		oyun oynamak, (birini) yalan söyleyerek kandırmak'
Röhrborn 2015a: 302-303	<i>asqañçu</i> 'alay, alaylı konuşma (Budizmde 10 ana günahdan biri, Skr. <i>sañbhinnapralāpa</i>)'	
Nasilov et al. 2016: 64b ²		<i>asqañçula-</i> 'pohpohlamak, dalkavukluk etmek, yapmacık bir şekilde övmek'
Wilkens 2016: 626, 628, vd.	<i>asqañçu</i> 'alay, alaylı konuşma'	<i>asqañçula-</i> 'alay etmek'
Özertural 2020: 16		<i>asqañçula-</i> 'alay etmek, eğlenmek'

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere kelimenin şimdiye kadar *osqañçu*, *aşqañçu*, *azqañçu*, *asqañçu* ve *asqañçu* şekillerinde birbirinden farklı olarak okunduğu görülüyor. Kelimeye verilen anlamların ise MÜLLER'inkini bir kenarda bırakırsak, önemli ölçüde birbirini tuttuğu söylenebilir. Okuyuş farklılıklarının nedeni şüphesiz kelimenin kökeninin net olarak açıklığa kavuşturulmamış olmasıdır. Eğer kelimenin kökeni belirlenebilirse okunuşu konusundaki tereddütler de kendiliğinden ortadan kalkacaktır.

Görebildiğim kadarıyla *asqañçu* hakkında ilk açıklamayı yapan BANG olmuştur. BANG, Müller 1908'deki *osqañçula-* okunuşunun orijinal metindeki yazım hatasından kaynaklandığını söyleyerek okunuşu *asqañçula-* ile düzeltmiştir. Kelimenin kökünü tanımlanmamış **asga-* veya **asgan-'a*³, bunları da **asıg+a-n-'a* (*asıg* 'fayda') bağlamış ve iç ses düşmesiyle **asga-* ve **asgan-'*in meydana geldiğini ifade etmiştir. Ona göre, asıl kök *as-* olmalıdır ve bu *as-* muhtemelen RADLOFF'un sözlüğündeki (1893/I: 530) *as-* (I) 'bir şeyin üzerinden aşmak' fiilidir. Ayrıca, Şorcadaki *askay* 'alay' kelimesini de bu *as-*'a bağlayarak kelimenin analizini şöyle yapmıştır: *askay* < **asgay* < **asga-y-a* (1926: 49, dip. 1). BANG'ın kelimenin kökenini Türkçe içinde araması dikkat çekicidir.

² Nasilov et al. 2016, Uluslararası Türk Akademisi (TWESCO) tarafından neşredilen Nadelyayev et al. 1969'un ikinci baskısıdır. Sözlüğün ikinci baskısında hazırlayanların adı dışında değişen pek fazla bir şey gözükmemektedir. İlk baskıda hazırlayan üç kişinin adı bu baskıda çıkartılmıştır.

³ BANG, kuvvetlendirme işlevli {-ga-} hakkındaki izahına da bakılmasını söylemiştir, zira ona göre bu kelimedeki {-ga-} eki bulunmaktadır. İzahı için bk. 1925: 397-401.

Daha sonra, BANG ve GABAIN, *asqañçula-*'nın 'alay etmek, yalandan iltifat etmek' gibi anlamları olduğunu söyleyip *asqañçula-* ile benzer anlamda kullanılan *togunla-*'ya dikkati çekmiş ve *asqañçula-*'nın Budizmdeki 10 günah arasında sıralandığını ifade etmiştir (1930a: 448).

Drevnetyurkskiy Slovar'da *asqañçu* bulunmaz, sadece *asqañçula-* vardır ve fiilin *tagunla-* (sic!) ile kullanıldığında 'dalkavukluk yapmak' anlamına geldiği ifade edilmiştir (Nadelyayev et al. 1969: 60a; Nasilov et al. 2016: 64b).

CLAUSON, kelimenin isim şeklinin kesinlikle *azqañçu* 'aldatmak, dalkavukluk' şeklinde okunması gerektiğini ve bunun da *az-* 'sapmak' fiiline dayandığını söylemiş, kelimenin fiil şeklini de *azqañçula-* 'aldatmak' olarak göstermiştir (1972: 284b-285a).

BAILEY, İranî bir dil olan Sakaca (Hotan) *khan-* 'gülmek' (Farsça *xand-*, *xandīdan*) fiilinden bahsederken Eski Uygurcadaki *osqañçula-*'nın (sic!) (Müller 1908: 9'daki) Soğdça *us-xand-* kaynaklı olabileceğini iddia etmiştir (1979: 71a-b).

MAUE ve RÖHRBORN, Tibet harfli metinde '**A-SKAN-CU-LA-MA-SA**' şeklinde geçen kelimeyi *asqañçula-* olarak okuyup fiilin 'birine gülmek, birisiyle alay etmek, eğlenmek' anlamına dikkat çeker. *Xuanzang Biyografisi*'nde *kül-* *asqañçula-* ikilemesinin Çince metinde 嗤笑 *chixiao* 'alaylı gülmek' (Giles 1964: 1951 4343) karşılığında olduğu söylenmiştir. Bununla beraber, *asqañçu* ile aynı anlama gelen **TAXWN** *tagon* kelimesinin de Çince 他言 *tayan* (Giles 1964: 10494 13025) kökenli olabileceğine ihtimal verilmiştir (1985: 71, dip. 131).

RÖHRBORN, *Uigurisches Wörterbuch*'un eski versiyonunda kelimeleri *asqañçu* 'alaylı konuşma' ve *asqañçula-* '1. alay etmek; 2. aldatmak, birini yalan söyleyerek kandırmak' şeklinde okuyup anlamlandırmıştır. Kelimenin kökeniyle ilgili olarak BANG (1926), CLAUSON (1972) ve BAILEY'in (1979) tespitlerine yer vermiş, bunlardan BANG ve CLAUSON'un köken tekliflerinin anlamsal bakımdan kabul edilemeyeceğini, BAILEY'inkinin ise anlam bakımından uygun olduğunu, ama kelime yapımı açısından onun teklifinin izaha muhtaç olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, BANG'ın ileri sürdüğü Şorca *askay*'ın kelime ile ilişkisine ihtimal vermiştir (1988: 233b-234b).

ERDAL, *asKañçula-*'nın (sic!) ikinci hecesindeki ünsüzün sedalı veya sedasız olup olmadığı konusunda emin değildir. Fiili 'birisiyle eğlenmek, alay etmek' anlamında göstermiştir. Ayrıca, MAUE ve RÖHRBORN'un Tibet harfli metinde fiili *askañçula-* şeklinde okuma önerisinde metnin yeterli kanıt sunmadığını söylemiştir (1991: 431).

Uigurisches Wörterbuch'un yeni versiyonundaki *asqañçu* maddesinde kelime İranî kökenli olarak gösterilmiştir. *asqañçula-*'nın yapısı oldukça açıktır. İsim tabanı *asqañçu*'nun üzerine {+lA-} eki getirilerek *asqañçula-* '1. alay etmek, bir kişiyi gülünç duruma düşürmek; 2. birine oyun oynamak, birini yalan söyleyerek kandırmak' teşkil edilmiştir. *asqañçu*'nun kökeni için ise, kelimenin muhtemelen Soğdça *sx'nt* 'alay etmek' (Sims-Williams & Durkin-Meisterernst 2012: 180a) veya Partça *'sxnd* 'alay etmek' (Durkin-Meisterernst 2004: 91b) kaynaklı olabileceği, ancak morfolojik ayrıntıların henüz netleştirilemediği söylenmiştir. Sözlükte, BANG ve CLAUSON'un ileri sürdüğü Türkçe köken tekliflerinin anlamsal açıdan sorunlu olduğu belirtilmiş ve *asqañçu* için 'alay, alaylı konuşma, Budizmde 10 ana günahahtan biri, Sanskritçe *sañbhinnapralāpa*' anlamı kaydedilmiştir (Röhrborn 2010: 89-90; 2015a: 302-303).

Yukarıdaki köken tekliflerine bakılınca, BANG ve CLAUSON'un önerilerinin anlamsal bakımdan kelimenin kökenini açıklamadan uzak olduğu görülmektedir. Diğer taraftan, anlamsal açıdan uygun gözükse BAILEY ve RÖHRBORN'un teklifleri ise kelimeyi seslik ve yapısal bakımdan açıklamamaktadır. Bu nedenle kelimenin kökeni konusunda farklı bir önerinin ortaya konması mümkün gözükmektedir.

Kelimelerin okunuşunu ve kökenini tespit etmek için Eski Uygurca metinlerde **AASXANÇW** ve **AASXANÇWLA-**'nın geçtiği yerleri listelemek faydalı olacaktır:

AASXANÇW ~ AASXANÇW		
1	AASXANÇW t(a)gon sav sözledim(i)z (Maitrisimit, 177 r7-8)	Tekin 1980: 187
2	ad(1)nagu AASXANÇW bolur (Mainz 675 v6)	Kasai 2011: 146
3	AASXANÇW tagon sav sözlemek (Maitrisimit'in Hami yazması, 26. Bölüm, 6 v16-17)	Geng et al. 1998: 64
4	bir ağız tagon [asqañçu söz]l[ed]ükde tegirmileyü körür (DKPAM, U 1183+Mainz 233+Mainz 864b+U 1084+U 1202 v1-2)	Wilkens 2016/I: 620-621

5	bu tagon AASXANÇW savlarıg ... munta ol qalıp (DKPAM, U 1324+Kr II 1/31+U 1085+Mainz 63+U 1056+U 1191 v25-26)	Wilkens 2016/I: 620-621
6	tagon AASXANÇW sav sözleyürler (DKPAM, Mainz 751 r9-10)	Wilkens 2016/I: 626-627
7	negülük tagon AASXANÇW sav sözleyür m(e)n tép (DKPAM, Mainz 661 r11-12)	Wilkens 2016/I: 650-651
8	kim kayu tagon AASXANÇW sav üküş sözleser (DKPAM, Mainz 751 r18-19)	Wilkens 2016/I: 626-627
9	tagon AASXANÇW sözlemekte üküş ögretig qılmış [bolurlar] (DKPAM, Mainz 661 r14-15)	Wilkens 2016/I: 650-651
10	kim qayu kişi tagon AASXANÇW sözlegeli (DKPAM, Mainz 661 r5)	Wilkens 2016/I: 650-651
11	anı üçün öglüg könjüllüg kişi tagon AASXANÇW sözlemektin etözin yığınıp (DKPAM, Mainz 661 v6-8)	Wilkens 2016/I: 652-653
12	yme tagon AASXANÇW sözlemekniñ münin qadağın bilmetin (DKPAM, Mainz 661 r23-24)	Wilkens 2016/I: 652-653
13	[tag]on AASXANÇW sav sözlemek[ig yérme]k atl(i)g yétinç bölök (DKPAM, U 2076 v11-12)	Wilkens 2016/I: 654-655
14	tagon AASXANÇW savqa etözümün küzedgeli umatın turur m(e)n (DKPAM, Mainz 661 v33-35)	Wilkens 2016/I: 654-655
AASXANÇWLA- ~ AASXANÇWLA- ~ AASXANÇWLA-		
1	mini AWSXANÇWLADY bo mogoçlar (*U 9175 r71)	Müller 1908: 9; Zieme 2015: 49-55
2	eyrig sarsıg sav sözledim erser AASXWNÇWLADYM erser könjülin adın k(i)şiniñ edgüsiñe köni saqınç turgurdum erser (*U 9090 r6-8)	Müller 1911: 76
3	eyrig sarsıg sav sözledim erser AASXANÇWLADYM könjülin ad(i)nagunuñ edgüsiñe köni saqınç turgurmatım erser (*U 9091 r23-25)	Müller 1911: 85
4	eyrig sarsıg sav sözledimiz erser AASXANÇWLADYDYMZ tagonladımız erser (Mainz 734 II r71-72)	Bang-Gabain 1930a: 438
5	kim qayu okısar AASXANÇWLAMASWN érmezün ⁴ (U 560: 13a r2-3)	Rachmeti 1932: 402

⁴ RACHMETİ, *ayamasun* ‘in Ehren Halten’ (Rachmeti 1932: 402, dip. 1), RÖHRBORN ise *érmezün* ‘kritisieren’ (2010: 90) şeklinde okuyup anlamlandırmıştır. İki okuma da kesin değildir, zira orijinal metinde kelimenin ilk harfi net olarak gözükmemektedir. Ama RÖHRBORN’un okuyuşu metnin bağlamı açısından biraz daha uygun gibidir. Eski Türkçe *ir- ~ ér- ~ yér-* ‘üzme, rahatsız etmek, can sıkma’ (Clauson 1972: 194a-b; Erdal 1991: 366, 599-600; Özertural 20020: 23-26) fiili bugün Anadolu ağızlarında hâlâ yaşamaktadır. Krş. *ır-* ‘üzme, eziyet vermek’ (DS: 2488a).

6	özümte yavızlarıg körüp uçuzlatım AASXANÇWLATYM erser (AY 136/13-14)	Bang-Gabain 1930b: 196-197; Kaya 1994: 121
7	ötrü ol kam AASXANÇWLAYW inçe tép aydı (U 36 v12+U 205e)	Bang 1931: 18
8	ötrü ol qam AASXANÇWLAYW üç yolu inçe tép tédi (U 36 v13+U 205e)	Bang 1931: 18
9	eziğın tınlıglarıg AASXANÇWLAYWR erdi (Maitrisimit, 202 r9-10)	Tekin 1980: 252
10	olar bizni külgülük AASXANÇWLAŞWLWŞ bulgay tép (Xuanzang Biyografisi IX, HtPek 96b 8)	Barat 2000: 122
11	eyrig sarsıg sav sözlememek AASXANÇWLAMAMAX erser (AY 220/2-3)	Kaya 1994: 154
12	t(e)vlig kürlüg saqınçın atasın AASXANÇWLAYW inçe tép tédi (Mainz 826 r14-16)	-
13	[ö]trü yene AASXANÇWLAY[W] (Mainz 470 r1)	-
14	öñilerke künileyü AASXANÇWLAMAŞ (U 6656b r1)	Zieme 1985: 97
15	AASXANÇWLAY[W] sözlegüçi kişliniñ tegresin[te üküş kişi yı]ğılsar anıñ [inçe tép saqınçı bolu]r (DKPAM, U 1183+Mainz 233+Mainz 864b+U 1084+U 1202 v15-18)	Wilkens 2016/I: 620-621
16	ançada berü AASXANÇWLAYW s[özlemiş] (DKPAM, U 1183+Mainz 233+Mainz 864b+U 1084+U 1202 v23)	Wilkens 2016/I: 620-621
17	kim birök tagon savag sevip taplap tou quvrag arasın ta üküş tınl(ı)glarıg AASXANÇWLASAR (DKPAM, Mainz 751 r10-12)	Wilkens 2016/I: 626-627
18	erüş üküş tınl(ı)glar tagon AASXANÇWLAYW sözlemektin tıdılgaylar (DKPAM, Mainz 751 v2-3)	Wilkens 2016/I: 628-629
19	anı odguraq AASXANÇWLAYWR inçip ogulum yavaz üd kelyük ol (DKPAM, U 1039+Mainz 64a+U1608+U 981d v5-6)	Wilkens 2016/I: 300-301
20	nizvanılarnıñ AASXANÇWLAMAŞYN serü umadın (DKPAM, Kr II 1/2 v22-23)	Wilkens 2016/I: 508-509
21	adınlarıg AASXANÇWLAYW sözlemiş savları ol ugurda ne erser tusulmaz (DKPAM, Mainz 661 r27-28)	Wilkens 2016/I: 652-653
22	tınl(ı)glar[rqa] uçuz bolup élüglegülük AASXANÇWLAXWLWX [bolurla]r (DKPAM, Mainz 661 r34-35)	Wilkens 2016/I: 652-653
23	adınlarıg AASXANÇWLAYW élügleyü sözlemiş tıltagında (DKPAM, Mainz 661 v26-27)	Wilkens 2016/I: 654-655

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere *asgançu* ve *asgançula*-nın bazı kelimelerle birlikte kullanımı dikkati çekmektedir. Beraber kullanıldığı kelimeleri de listelemek faydalı olabilir:

asgançu tagon ~ tagon asgançu ve asgançula- tagonla-

CLAUSON, *tagon* ve türemişlerini şöyle kaydetmiştir: *tagun* (sic!) ‘yağcılık, dalkavukluk’ (1972: 470b), *tagunçı* ‘sırdaş’ (1972: 471a), *tagunla-* ‘dalkavukluk yaparak aldatmak’ (1972: 471a). O, *tagunçı* ile *tagunla-*’yı tekörnek (hapax legomenon) olarak kaydetmiştir, ama son çıkan DKPAM neşrinde *tagonçı* ile *tagonla-*’nın tekörnek olmadığı anlaşılmıştır. Bk. Wilkens 2016/III: 1057a. MAUE ve RÖHRBORN, *tagon~tagun*’un kaynağının Çince 他言 *tayan* (Giles 1964: 10494 13025) olduğunu ileri sürmüştür (1985: 71, dip. 131). CLAUSON, Anadolu ağızlarındaki *dağna-* ‘küçümsemek, kınamak’ ile *tagun* arasında ilişki olabileceğinden şüphelenmiştir (1972: 470b). Gerçekten de Anadolu ağızlarında *tagon* ile ilişkili bazı kelimelere rastlanıyor: *danla-* ~ *dagna-* ~ *dağla-* ‘1. şaşmak; 2. kınamak’ (DS: 1362a-b); *dağna-* ~ *dağla-* ~ *danla-* ‘1. birisini över ya da kınarken abartarak konuşmak; 2. azarlamak, kızmak’ (DS: 1363a); *dansa-* ‘alay etmek, beğenmemek’ (DS: 1363b); *dansak* ‘gururlu, kibirli, alaycı, münasebetsiz kimse’ (DS: 1363b). TIETZE, *danlı danlı* ‘kinayeli konuşmak’, *danla-* ‘birisini över ya da kınarken çok abartarak konuşmak’; *dansa-* ‘beğenmemek, ayıplamak, alay etmek’ (2016: 306-307) kelimelerinin *dan/tan* (II) ‘yalan’ sözüne dayandığını söylemiş, ama sözlüğündeki *dan/tan* (II) ‘şasma, şaşılacak şey’ maddesinde kelimenin Eski Türkçe *taŋ*’a dayandığını ifade etmiştir (2016/II: 301). TIETZE’nin bahsettiği *taŋ* (II) kelimesi Eski Türkçede ‘şaşıрма, süpriz’ anlamındadır (Clauson 1972: 510b-511a), kelimenin ‘yalan’ anlamına rastlanmaz. Dolayısıyla TIETZE’nin önerdiği denkliğin doğru olmadığı açıktır. Bence Eski Uygurcadaki *tagon ~ tagun* kelimesi, Anadolu’ya şu aşamalardan geçerek ulaşmış olmalıdır: *tagon ~ tagun* > **dagun* > **daun* > *dan*. O hâlde, yukarıda zikredilen Anadolu ağızlarındaki kelimelerin analizi şöyle yapılabilir: *danla-* < dan+la-, *dansa-* < dan+sa-, *danlı* < danlı. Bununla beraber, Anadolu ağızlarındaki *danla-* ~ *dagna-* ~ *dağla-* fiilinin iki farklı kaynağı olmalıdır, yani ‘şaşmak’ anlamındaki fiilin kaynağı Eski Türkçe *taŋ*’a dayanırken, ‘azarlamak, kızmak, kınamak’ anlamındaki fiil Eski Türkçe *tagon ~ tagun* ile ilgili olmalıdır. Bugün Türkiye Türkçesinde sıkça kullanılan *qafaya dang etmek*’teki *dang* muhtemelen Eski Türkçe *taŋ* ‘şaşıрма’ ile ilgilidir.

uçuzla- asgançula-

Eski Türkçede *uçuzla-* (< uçuz+la-) fiili ‘hakir görmek, küşük düşürmek, kıymetini düşürmek’ (Clauson 1972: 32b; Erdal 1991: 449) anlamına gelmektedir.

asgançula- ér-

Eski Türkçede *ér-* ~ *yér-* ‘ayıplamak, kınamak’ (Özertural 2020: 24) fiili ile beraber *asgançula-* kullanılmıştır.

asgançula- élügle-

Eski Türkçede *élügle-* ~ *ilügle-* (< ilüg+le-) ‘alay etmek, dalga geçmek’ (Clauson 1972: 142a, 145a; Özertural 2020: 15-16) anlamındadır. Buradaki *élügle-* (< *élüg+le-) fiili *asgançula-* ile aynı anlama gelmektedir, ancak *élügle-*’nin kökü olan *élüg ‘şaka’ şimdiye değin Eski Türkçede tanıklanmamıştır.

eyrig sarsıg sav sözle- asgançula-

Eski Türkçede *eyrig sarsıg* ‘kaba₂’ ikileme olarak kullanılmıştır (Erdal 1991: 200-201, dip. 241). Tibet harfli metindeki **’YHI-RIG** yazımına (Maue-Röhrborn 1984: 308) bakılarak Erdal 1991 ve *Uigurisches Wörterbuch*’ta *eyrig* okunuşu kabul edilmiştir. CLAUSON, kelimeyi *irig* olarak okur (1972: 222a-b). Eğer onun söylediği gibi Eski Türkçe kelimenin Anadolu sahasında *iri* şeklinde yaşadığı kabul edilecek olunursa, Tibet harfli metindeki tanığa rağmen kelimenin *eyrig* şeklinde okunuşunun şüpheli olduğu söylenebilir. Uygur ve Arap harfli metinlerde kelimenin ilk hecesi **AY** şeklinde yazıldığından kelimenin *eyrig* veya *irig* olarak okunuşunda tereddüte düşülmüştür. Daha geniş bilgi için bk. Röhrborn 2015b: 471-476.

kül- asgançula-

Eski Türkçede *kül-* fiili bugün kullandığımız ‘gülmek’ anlamındadır (Clauson 1972: 715b-716a). CLAUSON, *kül-* maddesinde Eski Uygurcadan tanık getirmemiştir. Şimdiye değin *asgançula-* için ‘alay etmek’ anlamının verilişinde fiilin *kül-* ile birlikte kullanımı etkili olmuştur.

Eski Uygurca metinlerde *asgançu* ve *asgançula-*'nın Budist çevreye ait metinlerde özel bir bağlamda kullanıldığı anlaşılıyor. Mahāyāna Budizminde on ahlakî davranıştan veya on günahtan bahsedilir. Eski Uygurcaya Tohar (A) dilinden tercüme edilen on bölümlük *Daśakarmapathāvadānamālā*'da (DKPAM) her bölüm bu on ahlakî davranıştan birini temsil etmektedir. Çin Budizminde 十善業 *shi shan ye* ve Sanskritçe *daśa-kuśala-karma-patha* olarak bilinen bu on ahlakî davranışın, yani *on törlüg kılınç yolları* veya *on törlüg k(a)rmaput*'un üç tanesi *etöz* 'beden', dört tanesi *til* 'dil' ve üç tanesi de *köñül* 'zihin' vasıtasıyla gerçekleşir: *etözün üç tilin tört törlüg köñülteki kılınç yme üç törlüg bolar* (AY 107/15-17 [Kaya 1994: 109]). On ahlakî davranışın Uygurcadaki terminolojisini çeşitli günah çıkarma metinlerine ait şu parçalarda tespit etmek mümkündür: Mainz 734 I+II (T II Y 47) [Bang-Gabain 1930a: 438-439]; *U 9090 (T II Y 48) [Müller 1911: 76]; *U 9094 (T II Y 59d) [Bang-Gabain 1930a: 438-439]; Maitrisimit'in Hami yazması, 26. bölüm, 6v [Geng et al. 1998: 64]. Ayrıca, Arat 1942: 59'da on maddenin tamamı anlamıyla beraber listelenmiştir. Eski Uygurca *on törlüg kılınç yolları* veya *on törlüg k(a)rmaput* şunlardır:

No	Eski Uygurca	Türkiye Türkçesi	Çince ve Sanskritçe ⁵
etöz 'beden' ile işlenenler			
1	<i>özlügerig ölüme-, ölü ölüme-, adınların ed tavar üzeki isig özin üzüp kentü etözümün igid-</i>	öldürmek	不殺生 <i>bu sha sheng</i> = prāṇātipātāḍ vairamaṇī (Soothill-Hodous 1937: 107).
2	<i>adınagunuñ tavarın küçep alma-, adınagunuñ tavarın ogurla-, ogri ogurla-</i>	hırsızlık yapmak	不偷盜 <i>bu tau dao</i> = adinnādāna-veramaṇī (Soothill-Hodous 1937: 104).
3	<i>adınların yutuzıña yapşınma-, eviñ yutuzuna yazın-, adın amraqın amra-</i>	başkasının karısına musallat olmak	不邪淫 <i>bu xie yin</i> = kāma-mithyācārādviratiḥ
til 'dil' ile işlenenler			
4	<i>ezügleme-, ezüg sav sözle-, tilin ezüg yalğan sav sözle-</i>	yalan söylemek	不妄語 <i>bu wan gyu</i> = musāvādā-veramaṇī (Soothill-Hodous 1937: 106).
5	<i>çaşut çaşurma-, çaşut sav sözle-, çaşur- yoña-, çaşut yoñağ kıl-</i>	iftira atmak	不惡口 <i>bu wu kou</i> = paruşavacana-viramaṇa, paruşa-

⁵ Sanskritçe ve Çince denkliklerde Soothill-Hodous 1937 dışında ayrıca (www.buddhism-dict.net) adre-sindeki maddelerden de yararlanılmıştır.

			vacanād viramayati, pāruṣyāt prativiratiḥ (Soothill-Hodous 1937: 372).
6	irig sarsıg sav sözleme-, sarsıg sav sözle-	kaba konuşmak	不兩舌 <i>bu liang she</i> = pişuna- vacana-viramaṇa, pişuna- vacanād vivecayati, paişunyāt prativirati (Soothill-Hodous 1937: 250).
7	asgançulama-, asgançu tagon sav sözle- , asgançula- tagonla-	alay etmek	不綺語 <i>bu ki yu</i> = saṃbhinna- pralāpāt prativirati, saṃbhinna-prarāpa- viramaṇa (Soothill-Hodous 1937: 108).
köjül 'zihin' ile işlenenler			
8	adın kişiniḡ edgüsiḡe azlanma-, künileme-, köjülin adınagununḡ edgüsine küni saqınç turgur-, az turgur-	açgözlü olmak	不貪欲 <i>bu tan yu</i> (Soothill-Hodous 1937: 184).
9	övke köjül tutma-, övkelenme-, övke öz ⁶ buz köjül tut-, övke turgur-	sinirlenmek	不瞋恚 <i>bu zhen hui</i> = vyāpāda-viramaṇa.
10	ters körüm öritme-, ters tetrü körüm turgur-	yanlış düşüncelere kapılmak	不邪見 <i>bu xie jian</i> = mithyā- darśana-viramaṇa, mithyā- darṣteḡ prativiratiḥ.

Buna göre, *asgançu* 'alay' ve *asgançula-* 'alay etmek' Budizm'de on günah içinde 7. sırada, *til* 'dil' ile işlenen günahlar içinde ise 4. sırada yer almaktadır. Dolayısıyla *asgançu*'nın Budist çevrenin dinî terminolojisine ait bir kelime olduğu söylenebilir.

Eski Uygurca *asgançu*'nun kökeninin Türkçe içinde arabileceğini düşünüyor ve kelimenin kökeni için şöyle bir teklifte bulunmak istiyorum: *agız+a- > *agız+a-nçu > *agzançu > *azgançu > asgançu. Bu gelişme esnasında, göçüşmenin etkisiyle teşekkül noktaları aynı olan ünsüzlerde değişim (/z/ > /s/) olmuş, yani sedalı ünsüz sedalılaştırmıştır. Eski Türkçede {-(X)nçU} eki (Erdal 1991: 285-290) *asgançu* gibi çeşitli kavramların üretimine uygun bir eke benzetmektedir: *ögrünçü* 'sevinç' (< ögir-ünçü), *alkınçu* 'son' (< *alkı-nçu), vs.

⁶ Kelimenin kökeni için bk. Uçar 2017: 1-11.

Aslında *agız* sözü anlamçevirisi yoluyla da olsa ‘dedikodu, söylenti’ (Röhrborn 2015a: 67) gibi negatif anlamda Eski Uygurcada kullanılmıştır. Ancak *agız* belki de böyle bir anlamı anlamçevirisiyle değil, Türkçenin kendi anlam dünyası içinde kazanmış olabilir. Bugün Türkiye Türkçesinde *agız* sözünün çeşitli metaforik anlamları mevcuttur. Üstelik insan bedenindeki konuşma organlarından biri olan *ağzın* bu tür metaforik anlamlar kazanması da gayet doğaldır. Belki de *asgançu*’nun kökenindeki *agız* da böyle negatif bir anlama gelmekteydi. Anadolu *ağız*larında, ‘bir kimsenin sözlerini alaylı bir şekilde tekrarlamak’ anlamına gelen ve *ağız* ile oluşturulan çeşitli birleşik yapılar görülüyor: *ağız eğ-*, *ağız ökün-*, *ağız yaşıla-*, *ağız yasla-*, vs. (DS: 96b). Bu nedenle *asgançu* ve *asgançula-*’nın anlamı üzerinde de kısaca durmak istiyorum.

Çince Budist terimler içinde *asgançula-*’nın karşılığında 綺語 *qi yu* (Giles 1964: 998 13626) vardır. Çince karakterler, ‘hoş konuşmak, süslü laflar etmek’ veya ‘müstehcen konuşmak’ (Soothill-Hodous 1937: 427a) gibi anlamlara gelmektedir. Ancak, ifade olumsuz yapıda 不綺語 *bu qiyu* şeklinde kullanılıncı ‘yersiz, boş ve kırıcı konuşmak’ (Soothill-Hodous 1937: 108b) anlamındadır. Ayrıca, Çin Budizminde bu günah 語四過 *yu siguo* terimiyle de ifade edilir ve dil ile yapılan dört kusurlu davranıştan biri kabul edilir. Bu dört yanlış davranış şunlardır: 1. yalan söylemek, 2. iftira atmak, 3. kaba konuşmak, 4. dalkavukluk yapmak (Hirakawa 1997: 1077b). Sonuç itibarıyla, Çin Budizminde 綺語 *qi yu* karakterlerinin ‘1. ciddiyetsiz konuşmak, boş konuşmak; 2. kalp kırıcı sözler etmek; 3. dalkavukluk gayesiyle konuşmak’ gibi negatif anlamları barındırdığı anlaşılmaktadır.

Uigurisches Wörterbuch’un yeni serisinde *asgançu* ‘alay, alaylı konuşma, Budizm’de 10 ana günahın biri, Skr. *saṃbhinnapralāpa*’ (Röhrborn 2015: 303) ve *asgançula-* ‘1. alay etmek, bir kişiyi gülünç duruma düşürmek; 2. birine oyun oynamak, birini yalan söyleyerek kandırmak’ (Röhrborn 2010: 90) ile anlamlandırılmıştı. Eski Uygurcada *asgançula-*’nın beraber kullanıldığı kelimelere bakıldığında fiilin ilk anlamının ‘alay etmek’ olduğunu söylemek güçtür. Fiilin beraber kullanıldığı yapılar şunlardır: *uçuzla-* *asgançula-*, *asgançula-ér-*, *asgançula-élügle-*, *eyrig sarsıg sav sözle-* *asgançula-*, *künile-* *asgançula-*, *kül-* *asgançula-*. Bunlardan sadece *kül-* kısmen fiilin ‘alay etmek’ anlamında olabileceğini düşündürmektedir.

Bundan ötürü, bence fiilin üç anlamının olduğu tahmin edilebilir: ‘1. birini küçümsemek, birini aşağılamak; 2. birini alaya almak; 3. yaranma gayesiyle birini yalandan övmek’. Aslında fiilin ‘birini alaya almak’ anlamı ‘birini küçümsemek, birini aşağılamak’ anlamından ortaya çıkmıştır, zira *alay etme*’nin ilk aşaması ve kaynağı aslında ‘birini küçümsemek’ davranışdır. Budizm’de 10 günahın biri olmasının nedeninin altında yatan ana neden de ‘biriyle dalga geçmek değil’, ‘birini küçümsemek’ olmalıdır. Bu anlamda *asgançu*’nun asıl anlamını ‘küçümseme, aşağılama’ olarak düşünmek belki daha doğru olacaktır.

Eski Uygurcada **agza-* yoktur, ama ondan türetilen *agzan-* ‘ezberden okumak, söylemek’ (Clauson 1972: 98b; Röhrborn 2010: 31; Nasilov et al. 2016: 26b) fiili birkaç yerde geçmektedir. Bu fiil bugünkü bazı Türk dillerinde hayatını sürdürmüştür: Hakasça *axsan-* (< *axsa-n* < *agza-n* < **agız+a-n*) ‘1. söylemek, anlatmak; 2. niyazda bulunmak’ (Baskakov-Inkijekova-Grekul 1953: 35b; Subrakova 2006: 88b); Kırgızca *ōzan-* (< *ōz+a-n* < *agız+a-n*) ‘söylemek, demek’ (Yudahin 1985/II: 74a); Türkmençe *agza-* (< *agız+a-*) ‘anmak, sözünü etmek’ (Kyýasowa et al. 2016: 43a).

Eski Türkçedeki *agzan-* (< *agız+a-n*) ‘ezberden okumak, söylemek’ yukarıda bahsedilen seslik evrelerin ardından *asga-* ve *asgan-* fiillerine dönüşmüş ve bu dönüşümün neticesinde yeni bir sözlükbirim hâline gelmiştir. Bu sözlükbirim Eski Uygurca dışında bazı Sibiryaya gurubu Türk dillerinde hayatını sürdürebilmiştir: Şorca *asqay* ‘ironi, alay’; *asqayla-* ‘alay etmek’; *asqaylaq* ~ *asqaylançiq* ‘alaycı, alay eden’ (Radloff 1893: 542; Tannagaşeva-Akalın 1995: 8); Hakasça *asxay* (I) ‘ironi, alay’; *asxaylıq* ‘ironik, alayvarî’; *asxayla-* ‘alay etmek’ (Subrakova 2006: 84b); Kumandı Ağzı *asqayçıl* (< *asqa-y+çıl*) ‘alaycı, müstehzi’ (Baskakov 1972: 203b). Sibiryaya gurubu Türk dillerinden Hakasça, Şorca ve Tuvacada nadiren, ama Altaycada daha yaygın görülen fiilden isim yapan bir {-I)y} ekinden bahsediliyor (Kara 2005: 349-350). Krş. Hakasça *çaltıray* ‘parıltı’ < *çaltıra-y* < *yaltıra-* ‘parıldamak’; *tolgay* ‘dolambaçlı’ < *tolga-y* < *tolga-* ‘dolamak’, vs. Buna göre Hakasça ve Şorcada Eski Türkçedeki **agza-*’nın göçüşmeli şeklinin yaşadığı anlaşılıyor: **agza-* > **azga-* > **asga-* > *asqa-* ~ *asxa-*. Yakutça ve Dolgancada da kelimenin türemeleri görülür. Yakutça *ıaskay* ‘alay’; *ıaskaydā-* ‘alay etmek’; *ıaskaydāx* ‘alayvarî’ (Pekarskim 1927: 3751; Sleptsova 2017: 341b-342a). Dolganca *ıahaqtā-* ‘1. şaka yapmak; 2.

meşgul etmek'; *iahaq* 'şaka'; *iahaqtāq* 'şaka, espri'; *iahaqçıt* 'şakacı'; *iahaqtahī* 'şakacı'; *iahaqtan*- '1. eğlenmek; 2. bir şeyle meşgul olmak'; *iahaqtas*- 'şakalaşmak' (Stachowski 1993a: 257; 1998: 275-276).

Bu arada, Şorca *askay* 'şaka', Yakutça *ıaskay* (sic!) 'şaka' ve Hakasça *askayla*- 'alay etmek' kelimelerinin kaynağını *agız* 'ağız' ile ilgili olabileceğini ilk ve tek fark eden kişi yanılmıyorsa RÄSÄNEN olmuştur (1969: 29a), ancak o bunların yapısını açıklayamamıştır.

Burada *agız* isim kökünden türetilen *agazlan*- < *agız*+*lan*- fiil gövdesinden de kısaca bahsetmek istiyorum. Aslında şimdiye kadar sadece Manici çevreye ait bir metin olan MIK III 198 numaralı parçada tanıklanmıştır. RÖHRBORN, sözlüğünün eski versiyonunda fiili *agazlanmış* 'aktarılmış (?)' (1977: 62b) şeklinde okuyup çevirmiştir. CLAUSON, sözlüğünde Kaşgarî'ye dayanarak *agızla*- '1. kanal için ağız açmak; 2. ağza vurmak' ve MIK III 198 numaralı parçaya dayanarak da *agızlan*- 'ezberden okumak' tanıklarını zikretmiş ve ikincisinin Kaşgarî'nin kaydettiği *agızla*- fiilinden geldiğini ifade etmiştir (1972: 98b). ERDAL, fiili *agızlan*- 'ezberden okumak' şeklinde okur, ama Kaşgarî'nin kaydettiği *agızla*- ile bu fiilin bir ilgisinin olmadığını belirtir (1991: 510). ÖZERTURAL, MIK III 198 numaralı parçadaki fiili *agazlan*- şekilde okumuş, ama fiile 'başlanmak' anlamını vermiştir, zira ona göre *agazlan*- Soğdça "γz [āyāz] 'baş, başlangıç' ismine dayanmaktadır (2008: 145-146). RÖHRBORN, sözlüğünün yeni versiyonunda *agazlan*-'ın ya Türkçe *agızlan*-'a (< *agız*+*la*-*n*-) ya da Soğdça *āyāz* + {+*lan*-}'a dayandığını söylemiş, buna bağlı olarak fiilin metinde 'nakledilmek, aktarılmak' veya 'başlanmak' anlamında olabileceğini ifade etmiştir (2010: 21). CLARK, MIK III 198 numaralı parçanın yeni neşrinde tanığı *ag(ı)zlan*- olarak okur ve fiili 'ezberden okumak' anlamında düşünür. Ayrıca, metindeki *agızlan*- tanığının Kaşgarî'nin kaydettiği *agızla*- tanığından ayrılması gerektiğini söylemiştir (2017: 73).

MIK III 198 numaralı parçada *agazlan*-'ın geçtiği cümleye tekrar bakalım: yme ulug élig azruwā teñri atıña yme *agazlanmış* boltı [ulu]g ögrünçün yme bitilm[iş] boltı ağır sevinçin (T II D 171 v1-5). Bence ÖZERTURAL'ın ve RÖHRBORN'un anlamlandırması ve köken önerisi doğru olamaz. Burada fiil 'ezberden veya irticalen söylemek, konuşmak' anlamında olmalıdır. Metnin bağlamından anlaşıl-

dığı kadarıyla önce ‘konuşma’ eylemi, daha sonra ‘yazma’ eylemi gerçekleşmektedir. Buna göre metindeki cümlelerin şöyle aktarılabilirliğini düşünüyorum: “Ve [kitap] yüce hükümdar Azruwā adına (hürmetine ?) büyük coşkuyla söylenmiş ve büyük sevinçle yazılmış oldu”.

Kelimenin Soğdça kökenli olduğu görüşe gelince, Soğdça ”γz [āyāz] ‘baş, başlangıç’ ismine hiçbir Uygurca metinde rastlanmaz, yani Eski Uygurcaya bu Soğdça isim kökü görebildiğim kadarıyla hiçbir zaman ödünçlenmemiştir. Bu nedenle *agazlan-*’ın isim kökünün Soğdça düşünülmesi için bir neden yoktur. Diğer taraftan, ÖZERTURAL’ın yeniden neşrettiği metinde ‘ağız’ anlamındaki söz *agaz* olarak geçmektedir (T II D 171 r7). Maniheist çevreye ait Uygur harfli metinlerde /ıg/ veya /gı/ hecesine sahip sözlerdeki /ı/’ların *elif* ile yazıldığı biliniyor (Erdal 2004: 43-44, 61). Dolayısıyla metindeki *agaz*’ın Eski Türkçe metinlerdeki standart *ağız* ile aynı olduğu düşünülebilir. Eski Türkçe *agızla-* ve *agızlan-* fiili Hakasçada çeşitli anlamlarda yaşamaktadır: *āsta-* ‘dedikodu yapmak’ (Baskakov-Inkijekova-Grekul 1953: 12a; Subrakova 2006: 20a); *āstan-* ‘1. küfretmek, kaba konuşmak; 2. kendisinden bahsetmek’ (Baskakov-Inkijekova-Grekul 1953: 12a). Anadolu ağızlarında *agızla-* ‘birine bir iş başlamak vs.’ (ayrıca *agızlaş-*, *agızlat-*, vs.) (DS: 97a-98a) anlamında kullanılmaktadır. Anadolu ağızlarındaki bu tanığın anlamına bakıldığında kökün Soğdça ”γz [āyāz] ‘baş, başlangıç’ olabileceği zannına kapılabilir, ancak Anadolu ağızlarında *agız*’ın bir türemesi bu ihtimali çürütür. Krş. *ağızlık* ‘bir şeyin başladığı yer’ (DS: 98b).

Ancak Farsça *āgāz* ‘başlangıç’ sözünün Orta Türkçe kaynaklarda, Osmanlı ve Çağatay sahası klasik şiir metinlerinde⁷ Türkçe yardımcı fiil ile beraber kullanımına rastlanıyor: *āgāz eyle-* ‘başlamak’; *āgāz ét-* ‘başlamak’; *āgāz kıl-* ‘söze, konuşmaya başlamak’; *āgāz ol-* ‘başlanmak’. Orta Türkçe döneminde *agazlan-* fiili ‘ağızına koymak, ağızda tutmak’ anlamındadır: Kim Hızır suyun *agızlangay* lebiñniñ qaşıda // Kim Mesih elfāzıdın degey kelāmıñ barıda (Babür Divanı, Yücel 1995: 53); Pisteler *agızlanırmış* leblerüñ cüllābını // Söylenürmiş goncalar gülberg i handān haqqına (Necati Bey Divanı, Yılmaz 2015: 489 [396]).

⁷ Tanıklar için internetteki “www.tebdiz.com” projesinden faydalanılmıştır.

Sonuç olarak, Eski Uygurca *asgançu*'nun kökeninin Türkçe içinde aranabileceğini ve kelimenin şöyle tahlil edilebileceğine inanıyorum: **agız+a-* > **agız+a-nçu* > **agzançu* > **azgançu* > *asgançu*. Budizm'de 10 günah içinde yer alan ve dil ile gerçekleştirilen 4 günahın biri olan *asgançu* ve *asgançula-*'nın *agız* ile ilgili olması şaşırtıcı değildir. Bu anlamda *asgançu*'nun '1. küçümseme, aşağılama; 2. alay' ve *asgançula-*'nın ise '1. birini küçümsemek, birini aşağılamak; 2. birini alaya almak; 3. yaranma gayesiyle birini yalandan övmek' anlamında olabileceği düşünülebilir. Eski Uygurcada *asgançu*'nun türetilişinde Soğdça *sx'nt* 'alay etmek' veya Partça 'sxnđ 'alay etmek' kelimelerinin analogik tesirinin olabileceği de hesaba katılabilir. Makalede önerilen köken teklifi kabul edilecek olunursa, iki kelimenin *asgançu* ve *asgançula-* ile değil, *asgançu* ve *asgançula-* şeklinde okunması doğru olacaktır.

Kısaltmalar

AY = *Altun Yaruk*'un St. Petersburg yazması.

bk. = Bakınız.

DKPAM = *Daśakarmapathāvadānamālā*.

DS = Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1993).

krş. = Karşılaştırınız.

r = recto (ön).

v = verso (arka).

Kaynakça

ARAT, R. R. (1942). "Uygurlarda İstihlallara Dair", *Türkiyat Mecmuası*, 7-8/1: 56-81.

BAILEY, H. W. (1979). *Dictionary of Khotan Saka*, Cambridge-New York: Cambridge University Press.

BANG, W. & A. von GABAIN (1930a). *Türkische Turfan-Texte IV, ein neues uigurisches Sündenbekenntnis*, Berlin (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1930/24: 432-450).

BANG, W. & A. von GABAIN (1930b). "Uigurische Studien, 1. Das Sündenbekenntnis aus dem *Suvarṇaprabhāsa*", *Ungarische Jahrbücher*, 10: 193-210.

BANG, W. (1925). “Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut, Dritter Brief: Vorläufiges über die Herkunft des türk. Ablativs”, *Ungarische Jahrbücher*, 5: 392-410.

BANG, W. (1926). “Türkische Bruchstücke einer nestorianischen Georgspassion”, *Le Muséon*, 39: 41-75.

BANG, W. (1931). “Manichäische Erzähler”, *Le Muséon*, 44: 1-36.

BARAT, K. (2000). *Xuanzang, the Uygur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim, Ninth and Tenth Chapters*, Bloomington-Indiana: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies.

BASKAKOV, N. A & A. I. INKIJKOVA-GREKUL (1953). *Hakassko-Ruskiy Slovar' (okolo 14000 slov)*, Moskva: Gosudarstvennoye Izdatel'stvo Inostrannix i Natsional'nix Slova-rey.

BASKAKOV, N. A. (1972). *Dialekt Kumandintsev (Kumandı-Kici), Grammatičeskiy Očer, Teksti, Perevodi i Slovar'*, Moskva: Izdatel'stvo “Nauka”.

CLARK, L. (2017). *Uygur Manichaeen Texts III: Ecclesiastical Texts, Texts, Translations, Commentary*, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

DURKIN-MEISTERERNST, D. (2004). *Dictionary of Manichaeen Texts III/1: Texts from Central Asia and China (Texts in Middle Persian and Parthian)*, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon I-II*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: Brill.

GENG, Sh. et al. (1998). *Eine Buddhistische Apokalypse: die Höllenskapitel (20-25) und die Schlußkapitel (26-27) der Hami-Handschrift der alttürkischen Maitrisimit, unter Einbeziehung von Manuskriptteilen des Textes aus Säjim und Murtuk*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

GILES, A. H. (1964). *A Chinese-English Dictionary I-II, Second Edition (Revised & Enlarged)*. Shanghai-London 1912, Shanghai-London: Kelly and Walsh), Taipei: Literature House.

- HIRAKAWA, A. (1997). A Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary, Tokyo: The Reiyuka.
- KARA, M. (2005). Hakas Türkçesinde İsim, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)
- KASAI, Y. (2011). Der alttürkische Kommentar zum Vimalakīrtinirdeśa-Sūtra, Berliner Turfantexte 29, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.
- KAYA, C. (1994). Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KYŪASOWA, G. et al. (2016). Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi I: A-Ž, Aşgabat: Ylym.
- MAUE, D. & K. RÖHRBORN (1984). “Eine buddhistischer Katechismus in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift I”, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 134/2: 286-313.
- MAUE, D. & K. RÖHRBORN (1985). “Eine buddhistischer Katechismus in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift II”, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 135/1: 68-91.
- MÜLLER, F. W. K. (1908). Uigurica [I], 1. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistischen „Goldglanz-Sūtra“, ein vorläufiger Bericht, Berlin. (AKPAW. Phil.-hist. Cl. 1908/2).
- MÜLLER, F. W. K. (1911). Uigurica II, Berlin (AKPAW. Phil.-hist. Cl. 1910/3).
- NADELYAYEV, V. M. et al. (1969). Drevnetyurkskiy Slovar', Leningrad: İzdatel'stvo “Nauka” Leningradskoye Otdeleniye Leningrad.
- NASILOV, D. M. et al. (2016). Drevnetyurkskiy Slovar', Astana: “Gılım” Paspası.
- ÖZERTURAL, Z. (2020). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien I/2: edäd- - igtä-, unter mit Mitwirkung von K. RÖHRBORN, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- ÖZERTURAL, Z. (2008). Der uigurische Manichäismus: Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert von Le Coq, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- PEKARSKİM, E. K. (1927). Slovar' Yakutskogo Yazıka III, Leningrad.
- RACHMETİ, G. R. (1932). Zur Heilkunde der Uiguren II, Berlin (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1932/22: 401-448).

RADLOFF, W. (1893). Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I, St. Petersburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk.

RÄSÄNEN, M. (1969). Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk-sprachen, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

RÖHRBORN, K. (1988). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien 4: asankelig-ayat-, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (1977). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien 1: a-agrig, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (2010). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien I/1: ab- äzüglä-, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (2015a). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien II/1: a-asvik, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (2015b). "Kollektaneen zum Uigurischen Wörterbuch: Die dritte Wortsünde erig sarsıg sav", Kutadgu Nom Bitig, Festschrift für Jens Peter Laut zum 60. Geburtstag, Hrsg. von E. Ragagnin & J. Wilkens, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden: 471-476.

SIMS-WILLIAMS, N. & D. DURKIN-MEISTERERNST (2012). Dictionary of Manichaean Sogdian and Bactrian, Brepol: Turnhout (Belgien).

SLEPTSOVA, P. A. (2017). Bolşoy Tolkoviy Slovar' Yakutskogo Yazıka XIV (Ч-Ы), Novosibirsk: Nauka.

SOOTHILL, W. E. & L. HODOUS (1937). A Dictionary of Chinese Buddhist Terms with Sanskrit and English Equivalents and a Sanskrit-Pali Index, London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co.

STACHOWSKI, M. (1993a). Dolganischer Wortschatz, Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego.

STACHOWSKI, M. (1993b). Geschichte des jakutischen Vokalismus, Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego.

STACHOWSKI, M. (1998). Dolganischer Wortschatz Supplementband, Kraków: Księgarnia Akademicka.

SUBRAKOVA, O. V. (2006). Hakassko-Russkiy Slovar' (Okolo 22 tis. Slov), Novosibirsk: Nauka.

TANNAGAŞEVA, N. N. K. & Ş. H. AKALIN (1995). Şor Sözlüğü, Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi.

TEKİN, Ş. (1980). Maitrisimit Nom Bitig, die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule, 1. Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, Berliner Turfantexte 9, Berlin: Akademie Verlag.

TIETZE, A. (2016). Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati (C-E) II, Ed. S. TEZCAN, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.

Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1993). 12 Cilt, II. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

UÇAR, E. (2017). “Notizen zur Etymologie des alttürkischen özal- «sich quälen»”, Central Asiatic Journal, 60/1: 1-11.

UÇAR, E. (2020). “Türkiye’deki Eski Uygurca Metin Neşirleri İçin Kullanılacak Harfçevrim ve Yazıçevrim Kılavuzu”, Journal of Old Turkic Studies, 4/1: 231-250.

WILKENS, J. (2016). Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien, Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā I-II-III, Berliner Turfantexte 37, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

YILMAZ, O. (2015). Necati Bey Divanı, Metin-Tıpkıbasım, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

YUDAHİN, K. K. (1985). Kirgizsko-Russkij Slovar’ I-II, Frunze: Glavnayja Redaktsija Kirgizskoj Sovyetskoj Entsiklopedii.

YÜCEL, B. (1995). Bâbür Dîvânı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

ZIEME, P. (1985). Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren, Berliner Turfantexte 13, Berlin: Akademie Verlag.

ZIEME, P. (2015). Altuigurische Texte der Kirche des Ostens aus Zentralasien, Piscataway, NJ: Gorgias Press.

Dede Qorqut Kitabı'ndaki Bazı Tartışmalı Yer Adları Üzerine*

About Some Debated Place Names in the Book of Dädä Qorqut

Vahid ZAHİDOĞLU

Institute of Linguistics Named after Näsimi Azerbaijan National
Academy of Science (Baku/Azerbaijan)
E-mail: vahid.zahidoglu@rambler.ru

Some difficulties are observed in connection with the text in the processes of transliteration and publication. These difficulties are seen in the text of *the Book of Dädä Qorqut*. To reveal some historical truths and to restore chronological sequence of events in *the Book of Dädä Qorqut*, correct reading of the place names is of special importance taking into account all these facts, we endeavored to determine the correct reading forms, etymologies and the textual significations of the words, such as *Altuntaxt*, *Arqu Bäl*, *Bambam Täpä*, *Ärdäbil*, *Sincidan/Suncudan*, *Tali Saz* etc. which were read as place names, whereas they are not place names.

Key Words: the Book of Dädä Qorqut, place names, corrections.

* VIII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nda (22-26 Mayıs 2017, Ankara) sunulan bildirinin yeniden gözden geçirilen hâlidir.

0. Giriş

Klâsik eserlerin çağdaş alfabeye geçirilmesi ve yayımlanması sürecinde abidelerin metniyle ilgili bir sıra zorluklar ortaya çıkmaktadır. Bu tür zorluklara *Dede Qorqut Kitabı*'nın metninde de sık sık rastlanmaktadır. *Dede Qorqut Kitabı*'nın da değişik açılardan araştırılması için abidenin metninin orijinale uygun biçimde yazıçevriminin yapılması büyük önem arz etmektedir. Metin tertibi sırasında mevcut el yazmalarının karşılaştırmalı şekilde değerlendirilmek suretiyle eksiksiz okunması genelde abidenin oluşum ve yazıya alındığı dönemlerin tarihî-dilbilimsel gerçeklerinin objektif şekilde ortaya çıkarılmasına olanak sağlıyor. Tabii ki, ayrı ayrı kelime ve ifadelerin yanlış okunması metnin anlatım düzenini ciddi şekilde engelliyor, metinden yararlanan araştırmacıları yanlış yöne sevk etmekle abidenin gerçek tarihî-bediî anlamını yansıtmayan varsayımların oluşmasına neden oluyor. Tarihî objektifliğe erişmek için her şeyden önce destanın metnini ayrı şekilde ele almak, onun oluştuğu ve yazıya alındığı dönemler arasındaki gelişim farklılıklarını göz önünde bulundurmak gerek. Ancak böylelikle bu muazam abidenin gerçek bediî-tarihî değerini belirlemek mümkündür.

Dede Qorqut Kitabı'nın metni en azından üç tarihî dönemden geçmiştir: Destanın daha çekirdek şeklinde ortaya çıktığı, sözlü olarak yaygınlaştığı ve birkaç kez yazıya alındığı dönemler. Bu dönemler arasındaki tarihî-kronolojik hudutların belirlenmesi metin üzerinde düzenli araştırma yapılmasını gerektiriyor, kelime ve ifadelerin metnin anlamıyla denkleştirilerek okunması gerekir. *Dede Qorqut Kitabı*'na yansıyan bir sıra tarihî gerçekleri belirlemek, olayların kronolojik sırası için coğrafi isimlerin doğru okunması özellikle önemlidir. Abidenin metninde yer adları gibi kelimelerin bir kısmının tarihî-coğrafi koordinatları günümüze kadar belirlenememiştir. Dikkatli araştırma sonucu o kelimelerin aslında hiçbir coğrafi isimle ilgisi olmadığı belli oluyor. Böyle hatalar genel olarak kelimelerin doğru okunmamasından, etimolojilerinin ve anlamlarının doğru belirlenmemesinden kaynaklanıyor. Birçok hâllerde metinde ortaya çıkan müstensih hataları dikkate alınmadığı için sıradan kelimeler yer adları gibi değerlendirilmiştir.

Altun Taxt

Qazan Beg ordusını, oğlanını, uşagını, hazinesini aldı gerü döndi. *Altun taxtında* yine evini dikdi. (Drs. 65)

Qazan Beg ordusını, oğlunu, anasını, xatunını qurtarup [gerü döndi]. Hasretler biri birine bulışdı. *Altun taxta* Qazan Beg keçdi oturdu. (Vat. 67)

Dresden nüshasında müstensih ayrı ayrı cümlelerdeki kelimeleri birebirine karıştırmıştır. Vatikan (= Vat.) nüshasının müstensihi genel anlama dayanarak yanlışlığı düzeltilmiş, fakat ikinci cümledeki *gerü döndi* ifadesini yazmayı unutmuştur. ERGİN, ARASLI, CEMŞİDOV ve ZEYNALOV-ALİZADE yayınlarında Dresden (= Drs.) nüshasındaki kusurlu cümle olduğu şekilde kalmıştır. Drs. nüshasında yanlışlık olduğuna dikkat etmeksizin ilk kez 1952 yılında KIRZIOĞLU *altun taxtında* ifadesini coğrafi isim olarak açıklamış, buranın Araz nehriyle Arpaçay'ın birleştiği yerde, Kars ilinin doğusunda bulunan Ağca Kale veya Sürmeli'de hanların oturduğu merkez karargâh olduğunu farz etmiştir. (2000: 67-68; 130). Daha sonra, CEMŞİDOV da bu sava katılarak *Altuntaxtında* şeklinde okuduğu ifadeyi coğrafi ad, 'bir zamanlar Gökçe yöresi ve Qazax-Tovuz halkının yaylak yeri' ile açıklamıştır (1999: 153). Bunun dışında yazar şöyle diyor: "Vat. nüshası kâtibi metinden geri döndü, *Altun taxta* yine evini dikdi cümlelerini çıkarmakla çok büyük hataya yol açmıştır" (1999: 154).

Son zamanlarda Azerbaycan'daki coğrafi adlarla ilgili eserlerde *Dede Qorqut Kitabı*'nda geçen *Aluntaxt* coğrafi isminin kullanılması sanki aksiyom olarak kabul edilmekte ve bu düşünce araştırmadan araştırmaya göçürülerek yanlış bilimsel sonuçlara varılmasına neden olmaktadır. Gerçekte, bu durum Drs. nüshası müstensihinin dikkatsizliğinden ortaya çıkmıştır. Vat. nüshası müstensihi bu uygun-suzluğu farkına vardığı için cümledeki fikri Qazan Han'ın kendi çadırını kurarak *altun taxtına* oturması şeklinde ifade etmiştir. Eğer metindeki ifade coğrafi isim olsaydı, *Altun taxtda* şeklinde iyelik eki almaksızın kullanılması gerekiyordu. Diğer taraftan, 'bir yerden başka yere hareket edip iskân olmak, bir yerde yurt tutmak, yerleşmek' anlamında destanda çok defa *qon-* fiili kullanılmıştır:

Ol namerdler daxı bir yerde qonmuşlardı (Drs. 31)

Qanlı Qara Dervendde kâfir daxı qonmuş idi (Drs. 141)

Bu yañadan daxı bazırğanlar gelübeni Qara Dervend agzına qonmışlar idi (Drs. 70)

Ol bıñara periler qonmış idi (Drs. 215)

Toquz tümen Gürcistan agzına varub qondı (Drs. 236) vs.

Otur- fiili abidede bugünkü anlamda, yani ‘bir yerde hareketsizce kalmak’ anlamında kullanılıyor:

Gördiler kim ol yigit kim baş kesüpdür, qan doküpdür, Bay Bora Begüñ sagında oturur (Drs. 74)

Baqdı gördi qız qardaşları qaralı - göklü otururlar (Drs. 105)

qırq yigit ilen yeyüp - içüp otururlardı (Drs. 90)

Senüñ ile menüm oyunum yoq, var yerüñe oturgıl (Drs. 114).

Altun taxtında ifadesinden ve Vat. nüshasındaki *oturmak* fiilinden Qazan Han’ın kendi *altun taxtında* oturduğu belli oluyor. O hâlde, Vat. nüshası müstensihî metinde düzeltme yapmakta haklıdır. GÖKYAY ve TEZCAN da doğru olarak metinde düzeltme yapmak yolunu tercih etmişler. GÖKYAY: *Altun taxtına Qazan Beg geçdi oturdı, yine evini dikdi* ve TEZCAN: *altun taxtında [oturdı], yine evini dikdi*.

Daha sonraki Türkiye yayınlarında (ÖZÇELİK ve KAÇALIN yayınlarında) benzeri düzeltmeler tekrarlanmıştır. Fakat bu düzeltmelerde genel anlam dikkate alınsa da, cümleler arasındaki mantık ilişkisine önem verilmemiştir. Mantığa göre, evi yaptıktan sonra tahta oturmak mümkündür. Bu sebepten metnin neşri sırasında cümlenin *yene evini dikdi* kısmını *altun taxtında oturdı* kısmının önüne koymak gerekir. Bütün bunlar göze alınmakla, fikrimizce, Drs. nüshasındaki parça şöyle tamir edilebilir: *Qazan Beg ordusını, oğlanını, uşagını, hazinesini aldı geri döndi. Yene evini dikdi, [keçdi] altun taxtında [oturdı]*.

Ardıl

Ardıl ‘eğmeç biçiminde sarkan, yay şeklinde olan’.

Basat altunlu günlüğün tiküb oturur iken gördiler ki, bir xatun kişi gelür. Geldi içeri girdi, Basata selam verdi¹, agladı.

Aydur:

Avucına sıgmayan elüklü oxlı²,

Ardıl teke boynuzından qatı yaylı,

İç Oguzda, Taş Oguzda adı bellü,

Aruz oğlu xanum Basat, maña meded, dedi (Drs. 221).

Şu parçadaki *ardıl* kelimesini ERGİN (1963: 106) ve GÖKYAY (2000: 205) *erdil* biçiminde okumuş ve anlamını belirleyememişler. Azerbaycan yayınlarında da kelime *erdil* şeklinde okunmuş, ZEYNALOV-ALİZADE kelimeyi nereden alındığı belli olmayan ‘büyük’ anlamında yorumlamışlar (1988: 198). *Erdil* sözcüğünün ‘erkek’ anlamında kabul edilmesi zordur, çünkü abidede birkaç durumda aynı anlamı ifade etmek için *erkek* kelimesi geçmektedir (Drs. 131, 211, 261, 288 vs.). TEZCAN metinde (ارد بیل) şeklinde olan kelimenin yazımında müstensih hatası olduğunu ve onu coğrafi ad olarak *Erdebil* şeklinde okumayı tercih ediyor: *Erdebil teke boynuzundan qatı yaylı* (2001: 306-307). Yazar şöyle yazıyor: “*Erdebil tekesi boynuzu yerine iyelik eki bırakılarak Erdebil teke boynuzu denmiş olmasını normal sayabiliriz*”. Kanaatince, bu tip birleşmelerde iyelik ekinin kullanılmaması normal sayılamaz. Kelime *Erdebil* biçiminde okunursa, *Erdebil tekesi boynuzu* biçiminde olması normal sayılabilir. Bu yüzden de TEZCAN’ın okuması doğru değil. ÖZÇELİK düzenlemiş olduğu metinde kelimenin açıklamasını vermeden onu *ardıl* şeklinde okumuş (2005: 764), daha sonra yayınladığı makalede (2013: 116-121) ve 2015 yılında İzmir’de düzenlenen uluslararası kongreye sunduğu bildiride kelimeyi *Erdebil* şeklinde okumayı önermiştir. KAÇALIN, kelimeyi *ardıl* biçiminde okuyup şöyle anlamlandırmıştır: “*Daha önce erdil okunan bu sözcük ardıl okunup ‘sürünün arkasından giden koyun’ diye anlaşılmalıdır. Sözcük muhtemelen Mo. *ardavul gibi bir sözcükten gelmeli ve *ardul > ardıl gibi bir gelişme göstermelidir*” (2004: 94). Yazar, daha sonra aynı okunuşu tekrarlamış ve kelimeyi ‘yabanî’ ile anlamlandırmıştır (2006: 188). Bu

¹ Metinde: *Geldi içeri Basata girdi selam verdi, agladı. Basata ve girdi* kelimelerinin yeri değişik verilmiştir.

² Metinde *oxlı* kelimesi *oglı* (اوغلی) şeklinde yanlış yazılmıştır.

okunuş ilk bakışta çekici görülebilir. Çünkü seslik ve anlamsal açıdan *ardağ* ‘vahşi, yabanî’, *arsar* ‘vahşi’ kelimeleriyle aynı köklü sözlük birim gibi gözüküyor (Orkun 1936: 172-173; Radloff 1893: 1326). Fakat Türk ve Azerbaycan dillerinde *teke* kelimesi genelde ‘vahşi, erkek yaban keçisi’ anlamında kullanılmaktadır. O hâlde, ‘vahşi, yaban’ anlamlı diğer bir kelimenin de metne aktarılmasının demek ki önemi yoktur. Kanaatimce, kelimenin *ardıl* biçiminde okunması ve ‘eğmeç biçiminde sarkan, yay şeklinde’ anlaşılması gerekir. RADLOFF’un sözlüğünde *art-* ‘(bir şeyin) her iki tarafa uçlarının sarkması’, ayrıca ‘atın belinde her iki tarafa sarkan yük’ (1893: 312) kelimelerine rastlıyoruz. Yazılı anıtlarda da *art-* fiili ‘atı yüklemek (atın beline her iki tarafa beraber şekilde sarkan (eğmeç biçiminde) yük koymak)’ ve ‘asmak, omuza atmak (eğmeç biçiminde her iki tarafa sarmak)’ anlamlarında geçmektedir. Genelde, kaynaklarda kelimenin **ar* ‘arka, sırt’ köküyle ilişkilendirilmesi, *ārt* ‘arka’ ve *ārt-* ‘yüklemek’ biçimlerinin sesteşliği meselesi de söz konusudur (Orkun 1936: 180). *Art-* fiilinin bütün anlamları arasında ‘hayvanın beline yük korken yükün her iki tarafa beraber şekilde sarkması, eğilmesi’ anlamının ana hat gibi geçtiği kaydedilmiş (Orkun 1936: 181). Türkiye Türkçesi ağızlarında *ardı-*, Altaycada *artı-* ‘yükü her iki tarafa beraber şekilde ayarlayarak hayvanın beline koymak, yüklemek’, Altaycanın Tuba ağzında *ardı-* ‘eşyanı her iki tarafa beraber şekilde sarkarak asmak’ fiilleri de mevcuttur. Bu fiilin *art/ard* isminden {-I} ekinin yardımıyla türemesi varsayılmaktadır. (Orkun 1936: 181). Bunlara esasen *artı-/ardı-* fiilinin ilk anlamının ‘eşyanın her iki ucunun beraber şekilde (yay biçiminde) eğilmesi, sarkması’ kimi belirlenir; {-I} biçimbirimi fiilden sıfat yapan ektir. *Ardıl* ‘eğmeç biçiminde olan; uçları beraber şekilde eğilmiş, sarkmış’, *ardıl teke boynuzu* ise ‘eğme biçiminde teke boynuzu’ anlamındadır. Birleşmede *ardıl* kelimesi *teke* kelimesine değil, bütünlükle *teke boynuzu* tamlamasına, başka deyişle, tamlamanın ikinci bileşenine, *boynuz* kelimesine aittir.

Bam Bam

Bam bam ‘ağır ağır, ağır adımlarla, mec. gururlu gururlu (yürüyerek)’. Kelime her iki nüshada aynı şekilde kullanılmıştır:

Beyrek gedeli bam bam (بام بام) depe başına çıqduŋ mı qız? (Drs.115)

Beyrek gedeli bam bam (بام بام) depe başına çıqdugum çoq! (Drs. 115)

Beryek aydur: Mere xan qızı, Beryek gedeli bam bam (بام بام) depeye çıqduñ mı? (Vat.48)

Qız aydur: Beryek gedeli bam bam (بام بام) depeye çıqduğum çoq! (Vat.48).

Bu kelimeyi KIRZIOĞLU, ARASLI, ALİZADE, ŞMİDYE tepeye verilmiş özel ad, tepe ismi gibi kabul etmişler. Bununla ilgili olarak KIRZIOĞLU şöyle yazar: “*Buranın Bayarakın Tana - Sazı bölgesinde (Doğu Beyazıt'ta) bulunan baba yurdunda, uzak yolları gözetlemeye yarayan yüksekçe bir yer olduğu anlaşılıyor*” (2000: 154). GÖKYAY, sözlükte kelimeyi Azerbaycan dilinin ağızlarındaki *bomb* ‘dik, tepe’ kelimesiyle ilişlendirmiş, modernleştirdiği metindeyse coğrafi isim olarak büyük harfle yazmıştır (2000: 172). TEZCAN, haklı olarak Azerbaycan dilinin ağızlarında *bomb* kelimesinin olmadığını, *bombı* ‘dik, tepe’ kelimesinin var olduğunu yazıyor. O kelimeyse sıfat değil, isimdir. Bu yüzden de *bomb*’ı ile *bam bam*’ı birleştirmek mümkün değildir, der şunları ekler: “*Tar S. 395 (herhalde GÖKYAY’a göre ve ‘dik’ sıfat sayılarak) bam bam ‘dik dik’. Rossi s. 131 dipnotta belki Farsça bām ‘sabah’ ile birleştirilebileceğini yazmış, s.133’te her hangi bir şüphe belirtmeksizin (Türk dillerine girmemiş olan) bu Farsça sözcük ile açıklamıştır. Bunu kabul etmek mümkün değildir. Bam bam depe’yi belli bir tepeye verilmiş ad, yani bir özel ad olarak anlamak belki daha uygun olacaktır*” (2001: 199).

BARTHOLD’un tercümesinde *bam bam* kelimesi ‘yüce, yüksek’ gibi verilmiş, o tercüme yayına hazırlayan JIRMUNSKIY ve KONONOV eserin sonundaki notlarda Fars kökenli *bām* kelimesinin anlamından yola çıkarak kelimeyi ‘seher, sabah erkenden’ biçiminde açıklamışlar (1962: 46, 269). GÖKYAY’ın *bam* kelimesini Azerbaycan dilinin Kelbecer ağızında rastlanan *bombı* kelimesiyle ilişkilendirmesine TEZCAN’ın itirazı doğrudur. Azerbaycan ağızlarında *bombı* ‘dik, tepe’ kelimesiyle aynı kökü paylaşan *bombu*, *bomba* ‘kömbe’ kelimeleri de vardır (Veliyev 1964: 85). Fakat bunların *Dede Qorqut Kitabı*’ndaki *bam bam* kelimesiyle ilgisi olmadığını kesinlikle söyleyebiliriz. Aynı şekilde kelimenin Farsça kökenli *bām* ‘seher, sabah erken’ sözlükbirimleriyle de ilgisinin olması kabul edilemez. Hiçbir yazılı abidede o kelime geçmiyor. TEZCAN da dâhil, bir sıra araştırmacıların *bam* kelimesini coğrafi isim olarak açıklamaları inandırıcı görünmüyor. En azından, *bam bam* coğrafi isim olsaydı, tamlamanın diğer bileşeninin III. şahıs iyelik ekiyle *Bambam depesi* şeklinde kullanılması gerekiyordu. Krş. *Qaraçuq dağı, Qazılıq dağı, Tana Sazı* vs. Diğer taraftan, Vat. nüshasında satır *Bambam depeye çıqduñ mı?* biçimindedir. Bu ise

bam bam çift kelimesinin *depe* kelimesiyle ilgisi olmadığına açık şekilde delalet eder. Doğrudur, çağdaş Karaycada Moğolcadan alıntı olarak kabul edilen *bama* ‘tepe’ kelimesi vardır. Bu kelime Moğolcadaki *bombay* ‘şişmek, kalkmak, kabarmak’ fiiliyle alakalıdır (Lessing 2003: 129). Azerbaycan dilinin ağızlarında rastlanan *bombu~bomba* ‘şişmiş (kabarmış) ekmek türü; kömbe’, *bombı* ‘tepe’ kelimeleriyle aynı bir köktendir. Hem Moğolcadaki hem de Karay ve Azerbaycan dillerindeki biçimlerin çok eski zamanlarda ortak yansımali kökten oluştuğunu düşünmek gerekir. Fakat bütün hâllerde o kelime mantık açısından *Dede Qorqut Kitabı*’ndaki şekle uygun değildir. Çift kelime olarak kullanılması, yapı açısından Türk dillerinde belirtisiz veya belirtili isim tamlamasına özgün modele uygun olmaması *bam bam* kelimesinin *depe* sözcüğüne ait olması ihtimalini zayıf kılar. ERGİN, kelimeyi *depe* sözcüğünden ayırarak soru işaretiyle ‘bir çeşit yürüme, bir yürüme şekli?’ ile açıklar, modernleştirdiği metinde sözlükbirimin açıklamasını vermeden olduğu gibi saklar (1963: 37). Kelimenin etimolojisinin belirlenmemesine rağmen, bu açıklama gerçeğe daha uygundur. Bize göre, *bam bam* çift kelimesi ‘ağır ağır, ağır adımlarla’ anlamında *depe* kelimesine değil, *yürümek* (tepeye kalkmak) eylemine bağlıdır. Kelimenin ilkel biçimi ses yansımali *baŋ* veya *maŋ* biçiminde olmuş ve ayağı yere vururken çıkan sesi ifade etmiştir. ZÜLFİKAR da *bam bam* kelimesini yansımali kelimeler grubuna ait etmekle ‘çaresizlik ve bekleyiş içinde yürümekle ilgili ayak seslerini anlatır’ şeklinde açıklamış ve yalnız *Dede Qorqut Kitabı*’ndaki cümle örnek olarak verilmiştir (1995: 301). Şüphesiz ki, ‘çaresizlik ve bekleyiş içinde’ açıklaması doğru değildir. Yazar bunu metnin konusuna göre eklemiştir. *Bam bam* çift kelimesi sadece ağır ağır ve ritmik atılan adım seslerini bildiriyor. Bu söz *maŋ* biçiminde bir sıra yazılı abidelerde ve çağdaş Türk dillerinde kullanılmış ve kullanılmaktadır. Eski Uygurcada *maŋ* kelimesi hem fiil olarak *maŋ-* ‘adımlamak’ hem de isim olarak *maŋ* ‘adım’ biçimlerinde geçmektedir: *tokuz on maŋ* ‘doksan addım’; *Aqru aqru maŋın yoriştılar* ‘Onlar sessiz adımlarla adımladılar’; *Yadag yorıp adaqların erkleyü maŋ sayu maŋ maŋmuşca* ‘[Hâkimler] yayan yürürlerken ayaklarını zorlayarak adım adım gitmiş gibi’; *qapugdan kirürde oŋun aŋnu maŋ* ‘Kapıdan girdiğin zaman önce sağ ayağını koy’ vs. Eski yazılı abidelerde bu kökten oluşmuş *maŋım* ‘adım’, *maŋıg* ‘yürüyüş’, *maŋla-* ‘adımlamak, gitmek’ vs. kelimelere de tesadüf edilmektedir: *Anıŋ maŋıgı*

kör 'Onun yürüyüşüne bak'; Küni bir *mañım* ol tüni bir *mañım* '[Ölüme doğru] sabah bir adımdır, gece bir adım'; *Mañlamış mañ* sayu inç esen ermekiñizler bolzun 'Gezdiğiniz (adım attığınız) her yerde hayatınız huzur içinde geçsin' (Nadalyayev et al. 1969: 336 - 337).

Görüldüğü üzere, yazılı abidelerde *mañ* kelimesi iki durum kaynaşmasından oluşan kök gibi görülmektedir. Yansımali kelime köklerinin hem isim, hem de fiil olarak kullanılmasını Türk dillerinin daha eski dönemlerine has nitelik gibi değerlendirebiliriz. *Mañ* kelimesine bir kısım çağdaş Türk dillerinde rastlanmaktadır: *mañ mañ bas-* 'ağır ağır ve ahenkle adımlamak (mes. deve hakkında)', *mañ- 'gitmek', mañqaya bas-* 'gururlu gururlu, revan adımlarla yürümek', *mañqañ mañqañ bas-* '(at, geyik vs. hakkında) büyük, sert adımlarla yürümek', *mañqañda-* (at veya çift tırnaklı vahşi hayvan hakkında) 'başını dik tutarak dinç şekilde adımlamak' (Kırgızca); *mañ bas-* 'gururlu gururlu yürümek' (Kazakça); *mañ mañ bas-* 'mağrur mağrur yürümek' (Nogayca); *mañ* 'dört ayak (dört nala) yürüme (at hakkında), koşuş', *mañta-* 'koşmak, at üzerinde çapmak; koşmak (hayvanlar hakkında)' (Altayca); *mañ* 'git, adımla!', *mañdam* 'adım', *mañ-* 'adımlamak, hareket etmek; çalışmak (mekanizma hakkında)' (Uygurca) vs. CLAUSON, kaynak göstermeden *mañ-* 'adımlamak' fiilinin eski biçimini *bañ-* şeklinde yeniden yapılandırıyor (1972: 767). Bu fiile *Qutadqu Bilig* ve *Sanglax*'da da tesadüf ediliyor: *mañ-* 'adım atmak'. *Dede Qorqut Kitabı*'ndaki *bam* biçimi kelimenin ad bağıntısını yansıtıyor. *Bam* kelimesinin eski biçimi *bañ* şeklinde olmuş, kelime sonunda /ŋ/ > /m/ ses değişmesiyle *bam* biçimi oluşmuştur. Böylece, *Dede Qorqut Kitabı*'ndaki *bam bam çıq-* ifadesini 'ağır ağır (ağır adımlarla) yürüyerek çıkmak' biçiminde anlamlandırmak mümkündür. Bu anlam metnin mantıksal ve dilbilgisel yapısına daha çok uygundur.

Arqu Belli

Arqu belli 'beli (sırtı) derelerle parçalanmış'. Drs. nüshasında ifade daha çok *Arqu beli* (200, 239-2, 239-10, 245, 267, 298), Drs. 186'da *arxu beli*, Drs. 181'de *arku meli* şekillerinde geçer. İfade Drs. nüshasının VI., IX., X. ve XII. boylarında kulla-

nılmıştır. VI., IX., X. boylar ve XII. boyun sonu Vat. nüshasında olmadığı için ifadeye o nüshada rastlanmıyor. Drs. nüshasında ifadenin her zaman *Ala tag* tamlamasıyla birlikte kullanıldığı gözlemlenmektedir:

Yelisi qara qazılık atuñ binmedüñ mi? / Arqu meli Ala tağı avlayuban, quşlayuban aşmaduñ mı? (Drs. 181)

Arxu beli Ala tağı dünin aşduñ (Drs. 186)

Arqu beli Ala tağı avlar idüm (Drs. 200)

Arqu beli Ala tagdan dünin aşduñ (Drs. 238-239)

Arqu beli Ala tagdan dünin aşdum (Drs. 239)

Arqu beli Ala tağı avlayuban aşmagum yoq (Drs. 245); Arqu beli Ala tagdan dünin aşan (Drs. 267)

Arqu beli Ala tagdan dünin aşuñ (Drs. 298).

Bütün basımlarda tamlama *Arqu beli* şeklinde coğrafî isim gibi okunmuştur. Fakat *Arqu bel* ve *Ala tag* tamlamaları coğrafî isim olarak aynı cinsten cümle öğeleri gibi kullanılsaydı, bütün durumlarda *Arqu beli*, *Ala tağı* veya *Arqu belden*, *Ala tagdan* biçiminde olması gerekirdi. Hâlbuki birçok yerlerde *Arqu beli Ala tagdan* biçimindedir ve aynı cinsten öğeler arasında uyum bozulmuştur. Bize göre, ifadenin *arqu belli Ala tağı* ve *arqu belli Ala tagdan* şeklinde okunması lazım. *Arqu* kelimesine Eski Uygur metinlerinde ‘derelerle bölünmüş (ayrılmış) (dağ hakkında)’ anlamında tesadüf ediliyor: *arqu taglarıñ yañıqurtur* ‘derelerle bölünmüş (parçalanmış) dağlara aksi seda verdirir’. Kaşgarî, *argu* şeklinde verdiği bu kelimenin ‘dağlar arasındaki ova’ anlamını ifade ettiğini yazar (Nadalyayev et al. 1969: 51, 54). TEZCAN, *Dede Qorqut Kitabı*’ndaki *arqu* kelimesinin Kaşgarî’de geçen *arqu ~ argu* ‘ova’ biçimiyle ilgili olması ihtimalini önermiştir (2001: 248-249). Fakat kendisinden önceki araştırmacılar gibi o da ifadeyi *Arqu beli* şeklinde okumuş ve coğrafî ad gibi açıklamıştır. Kanaatimce, ifadenin *arqu belli* şeklinde okunuşu daha doğru sayılmalıdır. *Arqu beli* ifadesi her yerde bir <l> harfiyle yazılmış ve harfin üstünde şedde konulmamıştır. *Dede Qorqut Kitabı*’nda Türk kökenli çift ünsüzle kullanılan kelimelerin bir sıra durumlarda şeddesiz yazılması hallerine tesadüf edilmektedir: *Derbend(d)eki* (Drs. 60) vs. Bunları göz önünde bulundurarak *arqu belli Ala tağı*

veya *arqu belli Ala tagdan* ifadelerindeki *arqu* kelimesini ‘derelerle bölünmüş (ayrılmış)’ anlamında kullanmak daha mantıklıdır: ‘beli (sırtı) derelerle bölünmüş (parçalanmış); beli girintili, çıkıntılı’. *Arqu belli* ifadesi *Ala Tag*’ın her zaman için tamlayanı olup, onun rölyefini yansıtıyor. Gerçekten de sıra dağlar derelerle parçalanmış şekilde uzanıp gider.

Sıncıl ‘Putu Tapan’

Altun aşık oynar sıncıl anuñ begleri (Drs. 280).

Buradaki *sıncıl anuñ* ifadesi mevcut yayımlarda *Sancıdanıñ/Sancıdanuñ/Suncıdanıñ* biçimlerinde coğrafi isim olarak okunmuş ve şimdiye kadar coğrafi koordinatları belirlenmemiştir. Metinde (صنج انك) biçiminde geçen birleşmenin (صنجد) *sıncıl* gibi okunan kısmında yazım hatası olmalıdır. Kelimenin sonundaki *dal* harfinin yerine *lam* harfinin olması gerekiyor: (صنجل). Bu harfler yazımı metinde birebirine çok yakındır. Kaynak nüshada *lam* harfinin yukarıya doğru kalan çıkıntısı küçük olduğu için istinsah zamanı müstensih *lam*’ı *dal* olarak okumuş ve bu şekilde de metne yerleştirmiştir. Aslında, birleşmenin (صنجل انك) şeklinde yazılması gerekiyordu. *Dede Qorqut Kitabı*’nın yazma nüshalarında kelime sırasıyla ilgili çağdaş Türk dillerinden farklı bir özellik de dikkati çekiyor. Şöyle ki, destanın bazı boylarında şahıs zamirleriyle oluşturulan belirtili isim tamlamalarının terkinde kullanılması gereken kelime tamlamanın önüne getiriliyor: *keşmiş menüm günüm* ‘benim geçmiş günüm’ (Drs. 54); *tutar menüm ellerüm* ‘benim tutar ellerim’ (Drs. 157); *şahin benüm quşum* ‘benim şahin kuşum’ (Drs. 42); *ağca menüm köksüm* ‘benim ağca göğsüm’ (Drs. 162); *tatlu menüm canum* ‘benim tatlı canım’ (Drs. 166); *atlu batub çıqamaz anuñ balçığı* ‘onun atlı batıp çıkamayan balçığı’ (Drs. 175). ERGİN, bunu destanın nazım diline özgü özellik gibi değerlendiriyor (1963: 471). Gerçekten de, bu tür farklı sözdizimsel sıralanmaya sadece soylamalarda tesadüf ediliyor. *Sıncıl* kelimesinin kökü olan *sın* kelimesine *Et-Tuhfe*’de ‘put’ anlamına rastlanır (Toparlı et al. 2003: 235). RADLOFF, kelimeyi ‘taş put’ ve ‘mezar üstü taş’ anlamlarında kaydetmiştir (1905: 628).

{-cıl} eki Türk dillerinde genellikle isimlere artırılarak ‘bir şeye meyil göstermek, adet şeklini almış bir özellik kazanmak’ anlamı ifade ediyor. Krş. Azerbaycan dili: *hörmetcil, zarafatcıl, söhbetcil, ölümcül*; Türkçe: *anacıl, babacıl, balıqcıl*,

tavşancıl, açıl, gökcil; Türkmençe: *qaygıçıl, uqıçıl*; Kazakça: *qımızşıl, zanşıl* ‘kanuna meyil gösteren’, vs. Kaşgarî, bu eke birkaç örnek vermiştir: *tüpçil* ‘tipisi çok olan yer’, *igçil* ‘hasta, hastalığa meyleden’.

Bu durumda *sincil* kelimesi ‘puta meyil gösteren, puta tapan’ anlamı ifade eder. *Sincil anuñ begleri* ifadesi yukarıdaki örneklerle analogi kelime sırasına sahiptir: *sincil anuñ begleri* = *anuñ sincil begleri*. Dizenin genel anlamı: ‘Altın aşık oynar onun puta tapan beyleri’.

Talı ‘Yırtıcı’

Asılan asılan kayalardan Qazan oğlan uçurduñ mı? / Talı (طالی) sazıñ aslanına yedürdüñ mi? (Drs. 136).

Bütün yayınlarda ikinci mısradaki ifade *Talı saz* şeklinde coğrafi isim olarak okunmuştur. Hâlbuki coğrafi isim olarak ifadenin *Talı Sazıñ aslanına* şeklinde yazılması gerekiyordu. Krş. *Tana Sazı*. Burada abidenin Drs. yazması için nitelik taşıyan müstensih hatası, kelimelerin yerinin değişik yazılması olayı görülmektedir. *talı sazıñ aslanına* biçiminde verilmiş ifade *sazıñ talı aslanına* ‘sazın yırtıcı aslanına’ şeklinde düzeltilmeli, *talı* kelimesi tamlamanın ikinci bileşimine, *aslan* kelimesine bağlanmalıdır. *Dede Qorqut Kitabı*’nda bir sıra durumlarda müstensih tarafından kelimelerin yerlerinin değişik yazılmasına tesadüf edilmektedir: *toqsan yerde ala qalı ipek döşemişdi* → *toqsan yerde ala ipek qalı döşemişdi* (Drs. 36); *alañ alçaq hava yerden gelen argıñ* → *alañ hava alçaq yerden gelen argıñ* (Drs. 95); *qarşu tağı yatan sorar olsañ* → *qarşu yatan tağı sorar olsañ* (Drs. 103) vs. *Talı* ‘yırtıcı’ kelimesinin etimolojik açıdan *talım qara quş* ‘yırtıcı kara kuş’ (İrq Bitig), *talım balıq* ‘yırtıcı balık’ (Kalyanamkara ve Papamkara) tamlamalarında rastlanan *talım* ‘yırtıcı’ kelimesiyle aynı kökten olduğunu, kendiliğinde *talım* ve *talı* ‘yırtıcı’ kelimelerinin de **tal-* ‘parçalamak’ fiil kökünden oluştuğunu düşünmek mümkündür. Ayrıca *dal/tal* ‘ağaç dalı, parça’ kelimesinin de bu kökle ilgili olabileceği ihtimali doğar.

Ala Tag, Qara Tag

Destandaki bu ifadeler çoğunlukla yayıncılar tarafından yer adları olarak değerlendirilmiştir. Lakin birçok örneklerde bu ifadelerin ikinci tarafını oluşturan *tag* kelimesi {-lAr} çoğul ve iyelik ekleriyle kullanılmıştır:

Sen gedeli, xanum, arqurı yatan ala taglaruñ avlanmamışdur (Drs. 240)

Arqurı yatan ala taglar etegine ava varduñ (Drs. 241)

yarlu qara taglaruñ yıqılmasun! (Drs. 35)

qarşu yatan qarlı qara taglar qarıyubdur otı bitmez (Drs. 59)

qarşu yatan qara taguñı aşmaga gelmişem (Drs. 83)

Qazan oglunu alub qara taglar üzerine ava çıkdı (Drs. 126)

imdi yüksek yüksek qara taglarum saña yaylaq olsun! (Drs. 166)

qarşu yatan qara tagum yüksegi, qartaş! (Drs. 223)

qara qara taglardan haber aşdı (Drs. 256)

Ala yatan qara tagları aşdum (Drs. 206) vs.

Oysa yer adı çoğul ve iyelik ekleriyle kullanılmamalıydı. *Ala tag* ve *qara tag* ifadelerinin bu şekilde kullanılması onu gösteriyor ki bunlar yer adları değil. Şunu da belirtmekte fayda var ki *ala* ve *qara* kelimelerinin her biri bu ifadelerin terkinde ‘büyük’ anlamı bildirmektedir. Fark ondadır ki etimolojik açıdan *ala* kelimesi genişliğe göre, *qara* kelimesi ise yüceliğe ve azamete göre büyüklük anlamını içermektedir. Krş. Azerbaycan dili *ala qapı* ‘büyük (geniş) kapı’.

Sonuç

Dede Qorqut Kitabı’nın söz varlığının öğrenilmesi onun ad bilim katmanının, ayrıca coğrafi adlarının her yönlü araştırılmasını, kelime ve ifadelerin etimolojisinin belirlenmesini önemli bir mesele olarak ortaya koyuyor. *Dede Qorqut Kitabı* harf harf, söz söz, cümle cümle araştırma süzgecinden geçirilmeli, didik didik aranmalıdır. Yalnız bu halde onomastik birimlerin okunuşunda da herkesin kabul edeceği genel fikre, vahit bir sonuca varmak mümkün olur.

Kaynakça

- ARASLI, H. (1962). Kitabi-Dede Korkud, Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyatı.
- ATALAY, B. (1945). Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it-Türkiyye, İstanbul: Bürhaneddin Matbaası.
- BARTHOLD, V.V. (1962). Kniga Moego Deda Korkuta: Oguzkiy Geroičeskiy Epos, Moskova: İzd. AN SSR.
- CEMŞİDOV, Ş. (1999). Kitabi-Dedem Korqud, Bakı: Elm Neşriyatı.
- CLAUSON, S. G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.
- ERGIN, M. (1958). Dede Korkut Kitabı I, Giriş- Metin- Faksimile, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ERGIN, M. (1963). Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- GÖKYAY, O. Ş. (2000). Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- KAÇALIN, M. (2006). Dedem Korkut'un Kazan Beg Oğuznâmesi, İstanbul: Kitabevi.
- KAÇALIN, M. S. (2004). "Dede Korqut Kitabı'nda Okuma Önerileri", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1998/I: 93-100.
- KIRZIOĞLU, M. F. (2000). Dede Korkut Oğuznâmeleri, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- LESSING, D. D. (2003). Moğolca-Türkçe Sözlük I-II, Çev. G. KARAAĞAÇ, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- NADELYAYEV, V. M. et al. (1969). Drevnetyurkskiy Slovar', Leningrad: İzdatel'stvo "Nauka" Leningradskoye Otdeleniye Leningrad.
- ORKUN, H. N. (1936). Eski Türk Yazıtları I, İstanbul: Devlet Basımevi.
- ÖZÇELİK, S. (2005). Dede Qorqut, Araştırmalar-Notlar-Dizin-Metin, Ankara: Gazi Kitabevi.
- ÖZÇELİK, S. (2013). "Dede Korkut'un Biricik TEKE'sinden TEKE Dergisi ve Okuyucularına Bir Arz-ı Hâldır", TEKE: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 2/2: 116-121.

RADLOFF, W. (1893). Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I, St. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.

RADLOFF, W. (1905). Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte III, St. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.

SCHMIEDE, A. H. (2000). Kitab-ı Dedem Korkut Destanlarının Dresden Nüshası, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

TEZCAN, S. (2001). Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

TEZCAN, S. & H. BOESCHOTEN (2001). Dede Korkut Oğuznameleri, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

TOPARLI, R. et al. (2003). Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

VELİYEV, A. (1964). Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğeti, Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı.

XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarla Tarama Sözlüğü (1996). 8 Cilt, II. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ZEYNALOV, F. & S. ALİZADE (1988). Kitabi-Dede Qorqut, Bakı: Gençlik.

ZÜLFİKAR, H. (1995). Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Received: 14.05.2020

Accepted: 29.05.2020

Published: 14.06.2020

JOTS, 4/2, 2020: 546-731

Die Lehre des Buddha und das Königshaus des Westuigurischen Reichs: Die vier Begegnungen

Buddha'nın Öğretisi ve Batı Uygur Kağanlığı Hanedanı: Dört Karşılaşma

Peter ZIEME

Berlin/Germany

E-mail: ziemepet@gmail.com

In 2019 Abdurishid Yakup edited a significant Old Uighur text from the National Library in Beijing in the journal “Turkic Languages”, which is of importance for research into the Central Asian religious history of the Middle Ages beyond its turkological interest. Since in the meantime further copies have appeared, through which some difficult passages of the text can be interpreted in a new light, it is appropriate to dare to revise it, even if new problems come into the limelight again. This is a kind of religious memorandum, which was intended to encourage the royal house to turn to Buddhism. Uighur Buddhists bear witness to the colourful expressions of the classical literature of the Old Uighur period, although the manuscripts themselves probably date more from the Mongolian period of the 13th and 14th centuries.

Key Words: Buddhism, Four Encounters of the Legendary Buddha Biography, Western Uighur Royal Family, Old Uighur language.

Vorbemerkung

Mit den Text- und Kunstfunden aus den Oasen-Regionen rund um die zentralasiatische Taklamakan seit dem letzten Drittel des XIX. Jahrhunderts begann für die Erforschung der Geschichte der Weltreligionen eine neue Etappe, nicht nur des Manichäismus und des Christentums, sondern insbesondere auch des Buddhismus. Mit seiner Ausbreitung von Gandhāra bis Dunhuang sind in den Stadtstaaten und Königreichen entlang der südlichen und nördlichen Seidenstraßen im I. Jahrtausend lokale Ausprägungen durch Übersetzungen aus der Gāndhārī-Sprache, aus dem Sanskrit, aus dem Chinesischen, aus dem Tibetischen in die Sprachen von Baktriern, Tocharern, Saken, Sogdern und seit dem IX.-X. Jahrhundert auch von Uiguren entstanden. Des weiteren gab es auch Übertragungen von einer Lokalsprache in eine andere wie beispielsweise aus dem Tocharischen ins Altuigurische. Für die Zeit seit dem 10. Jh. sind durch neuere Forschungen auch die Beziehungen zu den Kitan und Tanguten beleuchtet worden (Kitsudō 2013). Mit dem Mongolischen Kaiserreich einher ging eine Erhaltung und Verstärkung der buddhistischen Kulturen. Vielfältige Forschungen haben neue Erkenntnisse über die Buddhisten im Westuigurischen Königreich sowie im Mongolischen Reich erbracht, doch noch immer hat die Edition von bisher nicht erschlossenen Materialien einen hohen Stellenwert, weil neue Texte das in Umrissen schon erkennbare Bild über den altuigurischen Buddhismus im Detail ergänzen oder verändern. Da mit der Mission und Verbreitung zunächst ein riesiges Übersetzungswerk in Gang gesetzt werden mußte, basiert die Forschung in erster Linie auf vergleichenden Studien zwischen Geber- und Nehmersprachen. Doch ist diese nicht nur *l'art pour l'art*, denn sie resultiert über Betrachtungen, wie der Buddhismus adaptiert wurde, hinaus in neuen Erkenntnissen zum Wortschatz und zur Grammatik des Alttürkischen, meßbar in den bedeutenden Projekten der *Grammar of Old Turkic*, der *Old Turkic Word Formation* und des *Uigurischen Wörterbuches*.

Ein Nebenprodukt des genannten Übersetzungswerkes, das seit einigen Jahren in den Fokus gerückt werden konnte, ist die Betrachtung, ob man auch mit originalen altuigurischen Texten rechnen kann. An der Tatsache selbst bestehen kaum Zweifel, weil auch uigurische buddhistische Mönche oder

Nonnen sich bemüßigt fühlen konnten, Beiträge zur Verbreitung der Lehre des Erhabenen zu leisten. Es ist allerdings angesichts vieler unscheinbarer Fragmente oft nicht leicht, eindeutige Festlegungen zu treffen. Es ist hier nicht der Ort, alle diese Bemühungen vorzustellen. Doch der hier zu erörternde Text darf mit großer Sicherheit als ein wichtiges Beispiel eines Originaltextes gelten. Dieses Ergebnis möge durch die folgende Studie erhärtet werden, sie folgt damit dem Motto, mit dem J. P. LAUT und K. RÖHRBORN einen Sammelband einleiteten: „Das älteste Schrifttum der Türken ist ein besonderes Anliegen der deutschen Turkologie“ (1990)¹.

Abdurishid YAKUP hat 2019 in der Zeitschrift *Turkic Languages* einen altuigurischen Text der Pekingener Nationalbibliothek ediert, der über das turkologische Interesse hinaus für die Erforschung der zentralasiatischen Religionsgeschichte des Mittelalters von Bedeutung ist. Zunächst ist hervorzuheben, daß es sich bei diesem Text nicht um ein Unikat handelt, denn außer dem von YAKUP edierten Fragment gibt es Reste von weiteren Handschriften², von denen mindestens eine (Handschrift G) auch aus der Zeit stammen könnte, in welche der anzunehmende kulturelle und religiöse Hintergrund des Textes am ehesten passen könnte, also in die Milleniumswende³, als das Königshaus sich endgültig vom Manichäismus losgesagt hatte und den Buddhismus annahm. Der Text, von wem er auch immer verfaßt wurde, ist eine Art Memorandum, das in diese neue kulturell-religiöse Ausrichtung wirken sollte. Daß noch weitere Abschriften, die Kopien der Handschrift A oder eines anzunehmenden Urtexts darstellen, sowie einige Fragmente, die nicht sicher bestimmbar sind, erhalten sind, zeugt sicherlich von

¹ Laut-Röhrborn 1990, VII. Die philologischen Studien zur altuigurischen Kultur haben auch in China, Japan, Rußland und in der Türkei in den letzten Jahrzehnten deutlich zugenommen, wodurch mehr und mehr ein das Fachgebiet fördernder Austausch von Forschungsergebnissen möglich sein wird.

² Vgl. den Abschnitt “Handschriften”.

³ V. HANSEN hat die globale Bedeutung dieser Zeit für die kulturellen und politischen Konstellationen zwischen China und den nördlich und nordwestlich gelegenen Staaten aufgezeigt. Sie nennt die religiösen Konversionen, die sich weltweit um das Jahr 1000 abspielten (2020: 120-121), und in diese Tabelle gehört durchaus auch die Hinwendung des uigurischen Königshauses zum Buddhismus, nicht zuletzt auch deshalb, weil damit die Glanzzeit des Manichäismus als Weltreligion dem Ende nahe war.

einer großen Beliebtheit und weiten Verbreitung dieses Themas bei den Uiguren. Wenn auch die meisten Abschriften wohl erst in der Yuan-Zeit entstanden sind, gehört der Text wegen des schon angedeuteten Hintergrunds in die Epoche der Konsolidierung des Westuigurischen Reichs mit einer eindeutigen Ausrichtung auf den Buddhismus als staatstragende Religion, also vermutlich in die Zeit vom Ende des X. zum Anfang des XI. Jahrhunderts.

An dieser Stelle drücke ich meinen Dank aus allen, die das Zustandekommen dieser Arbeit gefördert haben, den Kolleginnen und Kollegen der Langzeitprojekte Turfanforschung der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften (BBAW) und Katalogisierung der Orientalischen Handschriften in Deutschland (KOHD) der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, insbesondere Simone-Christiane RASCHMANN, die eine frühere Version gelesen und mir wertvolle Hinweise zu den Texten gegeben hat. Da die Fragmente der Berliner Turfan-Sammlung der BBAW leicht als Digitalisate zugänglich⁴ und in der Digitalversion der KOHD von Simone-Christiane RASCHMANN⁵ beschrieben sind, werden im Anhang nur Beispiele als Faksimiles beigefügt. Für die Möglichkeit, an den Texten der Serindia-Sammlung des Institute of Oriental Manuscripts (IOM) der Russischen Akademie der Wissenschaften zu arbeiten, danke ich Irina F. POPOVA, der Direktorin des IOM, sowie den Betreuerinnen der Serindia-Sammlung. Die hier bearbeiteten Fragmente werden im Katalog der uigurischen Texte der Serindia-Sammlung⁶ beschrieben.

Besonderer Dank richtet sich an Dr. Liu Bo 劉波 von der Abteilung „Dunhuang and Turpan Literature Section“ der National Library of China 中國國家圖書館古籍館敦煌文獻組 für die Fotos der Haupthandschrift.

⁴ Digitales Turfan-Archiv (DTA) der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften.

⁵ Datenbank „KOHD Digital“ der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.

⁶ Projekt einer Zusammenarbeit des IOM/St. Petersburg und des Toyo Bunko/Tokyo. Der 1. Band wird die publizierten altuigurischen Texte der Serindia-Sammlung umfassen und voraussichtlich 2021 erscheinen.

Herrn He HONG 何鴻, dem Inhaber der Lujiang Caotang-Sammlung 廬江草堂 in Hangzhou, danke ich für die freundliche Bereitstellung eines Textes wie auch für die Erlaubnis, diesen zu edieren.

I. Einleitung

I.1. Zum Inhalt des Werkes und zur Textstruktur

Dieser Text ist eine Abhandlung über Grundsätze des Buddhismus in einer der Laienschaft leicht verständlichen Sprache. Er ist klar strukturiert, und zwar derart, daß jeder Abschnitt mit einer Einleitung, einer Hinwendung an das Königshaus, beginnt, die allerdings in sehr allgemeiner Art gehalten ist. Dann folgen Passagen, deren Wortlaut jeweils einen der Grundsätze über Alter, Krankheit, Tod und Mönchtum exemplifizieren. Abgeleitet aus den vier Begegnungen des Prinzen mit einem Greis, einem Kranken, einem Leichenzug und einem Mönch, geben sie nach der Buddhalegende den Anstoß zu einem Nachdenken über die Welt und ihr Elend, das letztlich zum Umdenken und zur Erleuchtung führt. Am Ende eines jeden Abschnitts wendet sich der Autor wieder an *tājrim* ‚meine Majestät‘.

Keine der Handschriften ist vollständig, weshalb auch kein originärer Titel angegeben werden kann. Sicher aber ist, daß es sich nicht um eine Übersetzung handelt. Da in Handschrift A der Kolophon direkt auf den Schluß des Textes folgt, ist der Umfang des Gesamttextes auf etwa 150 Textzeilen (nach der Handschrift A) zu schätzen. Aus dem Kolophon erfahren wir nur den Namen des Schreibers: *Činqongdu Tutuŋ K(i)ya*. Der erste Bestandteil ist ein typischer Mönchsname, der auf chinesische Zeichen zurückzuführen ist. Weil die Rekonstruktion nicht ganz unumstritten ist, verweise ich an dieser Stelle auf die ausführliche Diskussion im Kommentar zum Kolophon.

Inhaltlich geht es in den Abschnitten um eine Darstellung der vier Begegnungen des Buddha, die hier aber in verallgemeinerter Form vorgestellt werden. Die Abfolge, so wie sie hier auch vorliegt, ist ein fester Bestandteil der Buddhabiographie. Die umfangreichste Handschrift (A) beginnt mit den Ausführungen zum ‚Alter‘, dem Thema der ersten der vier Begegnungen des

Prinzen Gautama, weshalb auch nicht sehr viel vom physischen Anfang der Handschrift fehlen dürfte, obwohl nach den Handschriften D und E zusätzliche Ausführungen anzusetzen sind.

Eine detaillierte und markante Schilderung der Vier Begegnungen enthält das sanskritische *Mahāvadānasūtra*, das durch E. WALDSCHMIDT erschlossen wurde (1953, 1956). Es ist eine Buddha-Biographie, die allerdings auf den Buddha Vipasyin bezogen ist, aber die natürlich genauso auch auf Śākyamuni zutrifft. Aus dem Kapitel unter der Überschrift ‚Vipasyins Erlebnisse und Weltflucht‘ seien hier einige Sätze zitiert, die von Interesse für den hier behandelten Text sind. Im Bericht des Wagenlenkers an den König Bandhumat⁷ heißt es über die zweite Ausfahrt: *„Der Prinz, der zum Park hinausgefahren war, sah, Majestät, einen Mann, der totenblaß, dürr, ausgemergelt (und) von schlechter (Gesichts)farbe war, der abgestumpfte Sinne hatte und der abstoßend war für den Anblick vieler Menschen.“* (Weber 1999: 72) Zum König sagt er: *„Auch Majestät haben die Eigenschaft der Krankheit und haben das Gesetz der Krankheit nicht überwunden.“* (Weber 1999: 73) Oder auch nach der Ausfahrt mit dem Anblick eines Toten: *„Auch Majestät habe die Eigenschaft des Todes und haben das Gesetz des Todes nicht überwunden.“* (Weber 1999: 74)

Es ist klar, daß der Text auf buddhistischem Grundwissen und/oder möglicherweise auf bestimmten Texten basiert, dennoch darf man in diesem Fall wohl eine Neuschöpfung annehmen, denn die Struktur ist eindeutig nur im Milieu des Westuigurischen Königreichs vorstellbar. Es kam ja immer wieder darauf an, den Buddhismus nicht nur in den Klöstern anzunehmen und Texte zu übersetzen, sondern großer Wert mußte auch auf die Vermittlung an Laien, vor allem auch der adligen Gesellschaft, gelegt werden. Der vorliegende Text ist ein gutes Beispiel, wie das erfolgt sein könnte. Die klar strukturierte Abhandlung macht deutlich, wie sehr die Uiguren mit dem Buddhismus vertraut waren, was *mutatis mutandis* auch für andere buddhistische Texte gilt.

⁷ Dazu vgl. die altuigurische Version, wie sie u.a. in dem noch nicht edierten Fragment Ch/U 6857 vorliegt.

Trotz der Zuordnung zur Zeit des Westuigurischen Königreichs (X.-XI. Jh.) dürften die Handschriften spätere Abschriften repräsentieren, die eher in der Yuan-Zeit (XIII.-XIV. Jh.) geschrieben worden sind. Der einzige Kolophon nennt nur Monat und Tag, nicht einmal das Jahr des Zwölf-tierzyklus, wie es sonst oft der Fall ist.

YAKUP meint, daß der Text dazu auffordere, das säkulare Leben zu verlassen, oder konkreter sogar, daß eine Prinzessin den Weg einer Ordensschwester beschreiten solle (2019: 6). Doch erscheint es mir schwierig, aus dem Text diese Auffassung zu verifizieren, denn dieser richtet sich an das Königshaus, daß der Herrscher die Lehre des Buddha, ausgemalt an den vier Ausritten, beherzigen solle. Die Dichotomie von Reich und Religion wird eigentlich nicht angezweifelt. Wer oder was ist nun das Königshaus, wie ich in Ermangelung einer präziseren Formulierung die durch die Titelei Angesprochenen nenne? YAKUP gibt an einer Stelle der Annahme, es handele sich um eine weibliche Person⁸, den Vorzug, an anderer erwähnt er beide Geschlechter. Doch es gibt ausreichend Merkmale dafür, daß der König selbst angesprochen wird, nicht oder nicht nur die Königin. Von der darstellenden Kunst ist bekannt, daß königliche Spender meist oder oft als ein Paar präsentiert werden, und das betrifft sicher auch das Königshaus.

Wenn man den Adressaten *Täñrikän Tegin Täñrim* dahingehend interpretiert, daß er ein allgemeiner Repräsentant des Herrscherhauses ist, kann oder muß man in ihm den obersten Herrscher sehen, eher nicht eine konkrete Person, eventuell eben eine allgemeine Benennung des Königshauses annehmen.

Die angeredete Person, oder, wie aus dem Gesagten schon hervorgeht, die Personengruppe des Königshauses, trägt die Titelanhäufung: *Täñrikän Tegin Täñrim* mit folgenden Belegstellen: 007, 016, 028, 036/37, 049/50, 058, 064, 070,

⁸ So auch in der Editorial Note von L. JOHANSON, 1: “Abdurishid Yakup presents an edition of an Old Uyghur text kept at the Beijing National Library, an appeal to a laywoman to give up her secular life and become a Buddhist nun. It is based on a similar Chinese text and even contains some characters used in that version. The edited text contains several words and expressions that are not found in previously known Old Uyghur works, and it also displays a number of stylistically unique features.”

077/78, 087, 097/98, 104, 108, 121, 130, wobei in einem Fall (087) *Tägrim* fehlt. Das könnte allerdings durchaus ein Versehen sein.

In der *Toyok-Inschrift* (Imin 2020), die in die Zeit des Westuigurischen Königreichs zu datieren ist, kommen die drei Titel in verschiedenen konkreten Kombinationen vor. In der *Punya-Weitergabe* (Buyan ävirmäk) werden die vier höchsten Titel des Königshauses genannt:

1. t(ä)ŋri bügü tŋrikänim(i)z kut[lug] bügülüg ulug ıduk-kut kutıŋa
2. t(ä)ŋrikän tegin kunčuy t(ä)ŋrim kutıŋa
3. t(ä)rkän tegin t(ä)ŋrim kutıŋa
4. alp ŧıŋgur tegin t(ä)ŋrim kutıŋa. (Dazu vgl. Zieme 2020)

Durch *kutıŋa* ‚der Majestät des/der XXX‘ werden die Titelgruppen klar abgegrenzt. Wenn man sie von oben nach unten betrachtet, so sieht man an erster Stelle den Idukkut, die ‚Heilige Majestät‘, also quasi den König, gefolgt von seiner Gemahlin. Der dritte und der vierte Titel gehören vermutlich Prinzen. Es ist also zu vermuten, daß die Titelhäufung *Täŋrikän Tegin Tägrim* nicht für eine konkrete Person gebraucht wurde, so daß er zur Verfügung stand, wenn man eine allgemeine Bezeichnung für die Herrschenden überhaupt brauchte. Doch in übersetzten Texten könnte es natürlich auch anders gewesen sein. In der altuigurischen Fassung der *Xuanzang-Biographie* wurde der Titel des Kronprinzen des Kaisers 皇太子⁹ ‚Majestät des kronprinzlichen Herrn‘ durch *t(ä)rkän tegin t(ä)ŋrim kutı* wiedergegeben¹⁰. Vergleicht man die Titel, dann ist es sehr unwahrscheinlich, daß eine Prinzessin gemeint sein könnte, auch wenn es Belege gibt, die für *tärkän* ‚Prinzessin‘ sprechen (vgl. Sertkaya 2011).

Alle drei Bestandteile werden seit langer Zeit diskutiert, es gibt divergierende Ansichten. In einem Aufsatz habe ich versucht, die existierenden Fakten zusammenzutragen, doch ist auch diese Arbeit nicht abgeschlossen, weil durch neu erschlossene oder neu entdeckte Materialien die Sachlage sich ändert.

⁹ Wohl für 皇太子 ‘Common variant of Heir-Apparent (*t'ai-tszu*), normally the eldest son of a reigning Emperor’ (Hucker 1985, Nr. 2863).

¹⁰ HT VII: Z. 1048. Das in der Übersetzung eingefügte ‚unseres‘ scheint überflüssig zu sein.

Erst 2008 wurde in *Ix Tämir Sum* im Arxangai Aimak in der Mongolei eine kurze Inschrift in Runen entdeckt, die deutlich $t^2 \eta r^2 I q g^1 n / \ddot{O} t^2 \ddot{O} k nd A$ erkennen läßt: *t(ä)ŋri k(a)g(a)n ötü(k)ä)ndä* ‚Der Tängri Kagan in Ötükän‘ (Magail et al. 2010). Dies zeigt, daß *tängri kagan* tatsächlich ein Vorläufer von *tängrikän* ist, auch wenn es denkbar ist, daß es selbst nach dem Entstehen von *tängrikän* immer mal wieder auch *tängri kagan* gebraucht werden konnte. Maḥmūd al-Kāšgarīs Aufzeichnung beleuchtet nur einen Aspekt, wenn er schreibt, daß man einen weisen Mann *tängrikän* nennt (Dankoff-Kelly 1984: 609 [343]; ED: 525). Das ‚Memorandum‘ nennt den Herrscher *tängrikän* und schreibt, daß der ‚Heilige Tängrikän‘ von allen Herrschern (han) der beste sei (Zhang-Zieme 2011).

Der zweite Begriff ist *tegin*, ein wahrscheinlich schon ‚vortürkisches‘ Wort, das wohl einmütig als Prinz, als Sohn eines Hans, verstanden wird.

In *tängrim* nun steckt auch *tängri* ‚Gott‘, aber ‚mein Gott‘ hat dann ein Eigenleben geführt, wie es auch von europäischen Kulturkreisen bekannt ist bei ‚Monsieur‘, ‚Mylord‘ etc.

Alle drei Termini können auch Bestandteile des Repertoires von Personennamen sein. Dies kann hier aber nicht zutreffen, ebenso auch nicht, daß die Dreierkombination eine Person bezeichnet.

I.2. Herrscher als Bodhisattva

Mehrmals wird der Herrscher als ein aus dem Bodhisattva-Geschlecht Stammender angeredet. In dieser Hinsicht stellt der Text den uigurischen Herrscher in eine sehr alte Tradition, die in die vortürkische Zeit führt. Nach der jetzt durch die Dechiffrierung von Dieter Maue möglich gewordenen Interpretation der in Brāhmī geschriebenen Steininschriften von *Bugut* und *Khüis Tolgoi* stammen die Kagane aus dem ‚Bodhisattva-Geschlecht‘ (Vovin 2019a)¹¹. In anderen Zusammenhängen ist schon des öfteren auf die Bezugnahme

¹¹ Ursprünglich als unentzifferbar betrachtet, zeichnen sich jetzt Möglichkeiten der Interpretation ab, die natürlicherweise auch von Diskussionen begleitet sind, so will A. VOVIN *dar-pu* and *čim-pun* auf den Balbals von Keregentas in Ostkazakstan als Verbformen für „sterben“ interpretieren, während D. MAUE in ihnen Namen von Kaganen sieht. Selbst in später Zeit (Yuan) findet man Namen von Kaganen, die unbekannt scheinen: *symy tymy kagan* in U 5335, 16.2 (BT 34).

auch der uigurischen Herrscher auf die Bodhisattva-Herkunft hingewiesen worden (Zieme 1992: 76-77), und so wird es auch in mehreren Passagen in diesem Text deutlich.

I.3. Zum Inhalt

In der buddhistischen Literatur ist das Thema der Vergänglichkeit immanent. Ein sehr deutliches Beispiel findet sich im *Pusaben yuan jing* (T 153), wo so ähnlich wie in unserem altuigurischen Text ein König direkt angesprochen wird tilgen und auf die Vergänglichkeit hingewiesen wird. So heißt es nach der chinesischen Version T.III.153.52c-53a:

„Da sprach Velāma zum König [時毘羅摩^{c22}:即白王言]: Nicht nur du, o König, mußt von dem lassen, was du gern hast. Die Trennung ist in jedem Fall ein Wesensmerkmal zusammengesetzter Erscheinungen (saṃskṛtadharmāḥ). [夫愛別離非王獨有如此. 皆是有^{c23}爲法相也].

Hast du, großer König, davon bisher noch nie gehört? Götter, Nāgas, Asuras, Gandharvas, Garuḍas, Kiṃnaras, Mahoragas, Asketen und Brahmanen, jung und alt, niemand vermag dem Tod zu entgehen. [大王昔來不曾聞耶. 若天·龍·鬼^{c24}神·阿修羅·乾闥婆·迦樓羅·緊那羅·摩睺羅^{c25}伽·沙門·婆羅門. 若老若少. 悉無得離是終^{c26}歿者].

Alle Wesen, mein König, überwältigt er unweigerlich. [大王一切衆生決定有之].

Großer König! [大王] Wie das Wesen des Feuers derart beschaffen ist, daß es alle Dinge verbrennen kann, so auch das Gesetz der Vergänglichkeit: Es vermag alle Wesen zu vernichten. [譬如火^{c27}性悉能燒然一切之物. 無常之法亦復如是. ^{c28}悉能壞滅一切衆生].

Weißt du nicht, o König, daß Alter, Krankheit und Tod die Wesen ausrotten? [王不知耶. 是老病死. 能^{c29}喪衆生].

Gleichwie an einer Wegkreuzung ein blüten- und fruchttragender Baum steht, den viele Menschen fortwährend schütteln; gleichwie, großer König, ein reißender Fluß in einem fort, unablässig dahinströmt, so auch das Leben der Wesen. [如四衢道頭華果之樹. 常爲多人之^{53a01}所抖擻. 大王譬如駛河常流不停. 衆生壽^{a02}命亦復如是].

Großer König! Wie ein Garuḍa in einen Nāgapalast einbricht, die Nāgas packt und sie frißt, oder wie ein Löwe in einer Herde von Hirschen wütet, irren alle Wesen in der Dreiwelt umher und sind dem Gesetz des Todes unterworfen.“ [大王如金翅鳥投龍宮中搏撮^{a03}諸龍而食噉之. 亦如師子在麋鹿群威猛^{a04}一切衆生在三界中流迴. 死法亦復如是] (Höke 1984: 126).

Die aus der *Daśakarmapathāvadānamālā* bekannten Gespräche zwischen dem Meister und dem Schüler weisen auf die Gefahren hin, die entstehen, wenn man nicht den ethischen Regeln folgt. Auch in der Hami-Einleitung wird eindringlich darauf hingewiesen: (240-243) Schau, tolle Hunde reißen die Wirbelsäule seines Rückens auf, und er liegt nur als bloßer Rumpf da! (243-245) Und wen alles hatte der Jüngling wohl damals mit diesem seinem Körper erfreut? (245-246) Aber jetzt schau dir nur dies an, mein Sohn! (246-248) Mit eben diesem Körper erfreut er (jetzt nur noch) Hunde und (aasfressende) Vögel. (248-251) Da blickte jener kluge Schüler mit tränenerfüllten Augen auf jenen Jünglings-[Leichnam] und [sprach ergebenst [folgendermaßen] zum Lehrer: Mein Herr, [was] dieses G[esetz], das Tod genannt wird, [anbetrifft], so scheint es außerordentlich si[nn]los zu sein. (253-254) Es scheint absolut nicht auf das Ansehen irgendeiner Person zu achten. (254-255) Wie schlimm ist (doch) dieses Gesetz ‚Tod‘ namens *anityatā* (Geng et al. 2005: 96).

Wie bereits J. P. LAUT hervorgehoben hat, stellten die uigurischen Buddhisten Fragen von Leben und Tod oder von Werden und Vergehen in den Mittelpunkt ihrer Beschäftigung mit der Religion des Erwachten (2017: 84-85). In zahlreichen Texten haben sie diese Ansichten oftmals in sehr drastischen Szenen dargestellt, besonders in den beiden großen Werken des *Maitrisimit nom bitig* und der *Daśakarmapathāvadānamālā*, die in die Frühzeit des uigurischen Buddhismus gehören (Wilkens 2016), darüber hinaus auch in vielen anderen Werken, von denen nur Bruchstücke erhalten sind.

Das Wort *törü* (törö)

Ob das Wort *törü* (törö) immer als Gesetz übersetzt werden muß, fragt sich. Im vorliegenden Text scheint es sich vielmehr um ‚Sache, Erscheinung, Tatsache‘ etc. zu handeln.

Die Vier

Buddhistische Gedankengebäude sind in der Regel klar strukturiert und nach von Zahlen bestimmten Systemen geordnet. Die Vier markiert große, wichtige Gruppen wie die hier im Fokus stehenden Begegnungen oder die

Wahrheiten, aber auch Formen der Geburt, Menschengruppen (varga), Weltkönige und viele mehr.

Inhalt und Struktur des Textes nach der Handschrift A

Folgt man der Handschrift A, hat der Text die folgende Makrostruktur:

Drei Abschnitte zum Thema Alter

Vier Abschnitte zum Thema Krankheit

Fünf Abschnitte zum Thema Tod

Zwei Abschnitte zum Thema Mönchtum

Ein Abschnitt Kolophon.

Berücksichtigt man die Ausführungen zur Handschrift D, muß man davon ausgehen, daß am Beginn des Textes mindestens noch zwei Alter-Abschnitte standen. Damit enthielte das erste Kapitel zum Thema Alter die zahlreichsten Abschnitte. Auch die Handschrift E ist der Kategorie Alter zuzuordnen. In diesem Fall scheint jedoch eine Variante zum Abschnitt Alter-2 vorzuliegen, was allerdings bedeutet, daß eine sehr große Variation möglich war.

Alliteration

Der Text ist kein durchgehend nach der strophischen Alliteration komponiertes Gedicht. Dennoch bezeugen zahlreiche Stellen, daß die Alliterationen wohl nicht ohne Intention eingebaut sind. Zur Übersetzung der hier angeführten Beispiele vergleiche man die entsprechenden Stellen in der Edition.

Zweieralliterationen

čakir bašlap 20 七 [yeti] ärdini-lär üzä ärklig türklüg .

čakiravart iduk elig-(lär) han-lar ymä ::

oder

ilki-siztinbärü eritilmiš alku 34 kiši-lärkä aklatılmiš .

iglämäk atl(ı)g äšidgäli yavız yel törü 35 bo täginür täñrim
alku kamag tınl(ı)g-lar-nıñ arasında .

36 ayaz-lı yagız-lı-ča yintmiš yegädmiš bodistv
küčüg küsün-üg kävip
küč<s>irätip olurgalı tur 39 -galı ärgäli idmatın

kapilavastu kânt-lig m(a)hadakini yuul içindä .
hansa-rača kaz-lar 49 han-ı törüyü b(ä)lgürü yarlıkamiš
arčuni toña-ta kunsar yašmaz
alp 61 ädräm-lig äñinčig-lär ::

sorup suv-ug sugurdaçı-lar .
sodup köl-üg tošgurdaçı-lar ::

tanču-lap tag 62 -ıg ušattaçı-lar ::
talaçañgini asure täg .

alku kamag kasıntın kadaš-ıntın adırılmiš .
ata ana kiši ogul kız-tın 73 öñi ödrülmiš ::

yašaguluk-ı ärtmäk üzä yamadevi-ka yagumiš :
yalñuk 74 yertinčü-sindäki ädin tavar-ın .

töpür-ä tüü-lüg 77 tınl(ı)g oğlan-ları-nıñ .
töñütgölüki bolu yarlıkamiš .

bodistv uguš täñrikän tegin 78 täñrim kutı yarlıkasar :

bo ymä tı bolmış törü tetir ::

生 [**tugum**] ažun 79 tutar-ča täñlig ärsär :

九月十 [**tokuz ay on**] kün ög karın-ta solanıp olurur tuš-ta

äv-in bark-ın äd-in 84 tavar-ın .

ärksizin türksüzin tidip ıdalap .

aninyat-ka san-lıg bolur 85 -lar ::

anın bo ölüm atl(ı)g äšidgäli yavız yeel törü mundag bolu täginür täñrim

Dreieralliteration

ölmäz umug-lug mäñgü 92 sakınç-lıg :

öñsüz täñri yerindäki täñri-lär ymä ::

üdi kün-i kälükdä adın 93 ažun-ka barır-lar.

Es besteht eine gewisse Tendenz, daß auch zusätzlich innerhalb der Verse Alliterationen beabsichtigt sind. Besonders deutlich tritt sie in den folgenden Beispielen hervor:

sorup suv-ug sugurdaçı-lar .

sodup köl-üg tošgurdaçı-lar ::

oder

alku kamag tınl(ı)g-lar-nıñ arasınta .

36 ayaz-lı yagız-lı-ča yintmiş yegädmiş bodistv

115 amrak ogul-ın ak yağı-sın . adırsız tüz kördäči.¹²

Markant sind auch die Parallelismen, die den ganzen Text durchziehen. Hier soll nur eine Passage zitiert werden:

körünč-lüg orun-nuñ körki küvänč-i .

toylaşmış bo tirin kuvrag-nıñ 108 tokısı şobanı

109 yülitmiş tüşürmiş saç-lıg sakal-lıg .

yörgänmiş yaşkınmiş kızıl sarıg 110 ton-lug kädimlig ::

tugmak karımak-ka korkup äymänip .

iglämək ölmäk-ig erip 112 aklap

¹² Diese Wendung gehört zu den Epitheta des Buddha. Eine besondere Epithetareihe enthält ein altuigurischer Text, von dem ein Blatt im IOM (SI 1465) erhalten ist: *kim ol [ya]pata yadılmış yarlıkančuči köñüllüg [igi]n y[a]lnayı ört[ä]nü turur ämgäklig tnl(i)glar üzä saçıp .. [...] tugmaksız bol[...]ların yaşartu [...] üč kölüñü [...]lar-nıñ ü[//]ülmäksiz [...] örki tayakı ü[...]lärtä tägzindäči [...] üntürdäči ozgurdači umuğı mağı .. tört türlüg tözünlär kızıgın bultukmakı üzä tört tugumlartakı [tnl(i)glar]nıñ töñidü yüküngülüki biligsiz başlap nizvanıların tarkarmakı üzä .. beş ažuñ tnl(i)glarınñ amrangulukı ayagulukı amrak ogılın ak yağısın adırsız [z bir] täg tuta y(a)rıkadači tar[...]lar tokısı toyın körlüg amrılmışlar ärzişi arslan hanı [ša]kimune t(ä)ñri t(ä)ñrisi [burhan]*

“Śākyamuni, der Göttergott Buddha, der Löwen-König, der allerorts ausgedehnten barmherzigen Sinnes für die in [Krankheit] flammenden und brennenden leidvollen Lebewesen ist, der die ohne Geburt [... Wesen] ergrünen läßt, der nicht-reißendes [...] Seil und Stütze der [...] der Drei Fahrzeuge ist, der Hoffnung und Zuflucht der [im Saṃsāra] wirbelnden [Wesen] ist, sie herauszieht und erlöst, der durch das Erlangenlassen der Reihe der Vier Edlen [d. i. Vier Edle Wahrheiten] der Verehrte der [Wesen] in den vier Geburten ist, der durch das Entfernen der Kleśas beginnend mit dem Nichtwissen der Geliebte und Hochgeschätzte der Lebewesen in den fünf Existenzformen ist, der als Mönch-Gestalteter, der seinen geliebten Sohn und seinen bösen Feind unterschiedslos wie eins zu betrachten geruht, der die Zierde der [...] ist, der der Ṛṣi der Beruhigten ist”. Das Fragment stammt aus einer Handschrift, von welcher weitere Blätter in mehreren Sammlungen vorliegen, meist aber noch unbearbeitet sind. Ein anderes Blatt wurde von A. YAKUP publiziert, das ein Zitat aus dem AYS enthält (2015). Zu dessen Einordnung vgl. meine vorläufigen Bemerkungen in Zieme 2021. Da nunmehr weitere Blätter aus der Nationalbibliothek Beijing (vgl. Mirkamal-Zieme [in Vorbereitung]), als Faksimiles bereits publizierte Blätter aus dem Tianjin Arts Museum 1996 sowie Blätter der Dunhuang Akademie hinzukommen, ist eine umfassende Bearbeitung dieses Textes eine dringende Aufgabe.

aklančıg sansar-tın ozup kutrulup .

abayapur nirvan mänı-sin bulgalı 113 tapgalı

äv-in bark-ın kodup kämišip ::

ög-in kaŋ-ın yıglatu sıgtatu

114 ogul-ın kız-ın örlätü čärlätü ::

tag aryatan orun-larıg sävä taplayu

115 amrak ogul-ın ak yağı-sın . adırtsız tüz kördäči ::

kıy kązä kapıg sanayu 116 bulmıš-ča k(ı)y-a

aš üzä kanımlıg bolup.

Im übrigen ist der Text in Prosa abgefaßt, in die aber, wie dargelegt, metrische Partien eingestreut sind, die von einem sehr stilisierten Konzept ausgehen. Die Darstellung der Sachverhalte ist von einem ausgesprochenen Hang nach bildhaften Ausdrücken oder Wendungen geprägt.

Auch andere Werke des uigurischen Buddhismus weisen ähnliche Strukturen auf, die man als Mischung aus Prosa und Poesie bezeichnen kann, oder einfach auch als Texte mit eingestreuten Versen.

Eine Einleitung zur umfangreichen *Daśakarmapathāvadānamālā* weist solche Textteile mit Verscharakter auf, worauf J. WILKENS bereits hingewiesen hat (BT 37: 134-135). Des weiteren bietet auch die *Tömürti*-Einleitung, deren Sponsoren, *Tükätmiš Totok* und (seine Frau) *Alkatmiš*, die vornehme, adlige Uiguren um das Jahrtausendmillenium im Westuigurischen Königreich waren, hierfür beeindruckende Beispiele, die als solche in der Edition (BT 37) nicht herausgestellt wurden. Allerdings weisen die Verse nicht immer Merkmale der strophischen Alliteration auf.

Es ist offensichtlich, daß die Einleitung nach den drei Grundvoraussetzungen des Gelübdes zur Buddhagesinnung, dem sogenannten

Triratna, aufgebaut ist: Buddha - Dharma - Saṃgha ‚Der Erleuchtete - die Lehre - die Gemeinde‘. Die erhaltene Handschrift setzt mit dem Ereignis der Erleuchtung ein, quasi die Lebensgeschichte des Buddha nach den vier Begegnungen, die Thema der hier edierten Texte sind, weiterführend. Und die genannten Sponsoren bringen ihre Triratna-Verehrung zur Sprache, indem sie zum Buddha gewendet sagen:

[tizi]mizni čökütip

älgimizni kavšurup

äñitä ätözin

töñitä töpün

[a]gır ulug süzök kertgünč köñülin

ayayu ağır layu yinčürü yükünü täginür-män (BT 37: 00019-00023).

Unsere Kniee beugend, unsere Hände faltend, mit gebeugtem Körper, mit geneigtem Scheitel, mit sehr starkem reinem Glauben, verneige(n) ich (= wir) uns ehrfürchtig und verehrungsvoll.

Mit *ikinti* ‚Zweitens‘ geht der Text zum zweiten Juwel, dem dharma, über:

öñlüg mänizlig tavarlar üzä ukıtgul[u]k :

ulug küč[lü]g üç törlüg öčmäk tözlärin

üč üdlärtä iš išlämäkin körüp

ülgüsüz üküš törlüg adrok-ların ukup (BT 37: 00028-00033)¹³

Betrachtet man die durch gestalthafte Substanzen zu lehrenden großmächtigen dreierlei Wurzeln des Verlöschens und das Wirken in den drei Zeiten, erkennt man ihre zahllos vielen Vorzüge.

alku nizvanilıg ootlarıg kalısız öčürdäči :

alku tugum a[žun]larıg t[ıd]dači b(ä)klädäči ..

alku törlüg ädgüläri üzä adınlar idi egišmägü ..

¹³ Als Beispiel strophischer Alliteration auch in BT 37: 135 genannt.

Die Feuer aller kleśas restlos verlöschend, alle Geburtsexistenzen versperrend und verschließend über alle ihre Vorzüge sollen andere nicht widersprechen.

üzmlämäk tarkarmakda ulatı

ulug ulug ataguluk atlar üzä atagu ..

üksüz terkinsiz etigsiz akıgsız

üč törlüg irulug üçünč kertü nom ärdini (BT 37: 00028-00042) ..

Das mit Ausrotten und Vernichten, mit solchen groß zu nennenden Namen zu nennende, das ohne Anhäufung, ohne Ansammlung und nicht-zusammengesetzt, diese dreierlei Merkmale habende dritte¹⁴ wahrhaftige Dharma-Juwel.

Dann folgt die Einteilung des dharma in die drei Teile, den sogenannten Dreikorb (tripiṭaka): sūtra, vinaya und abhidharma, denen als viertes und fünftes die Dogmen des Achtfältigen Weges und des Nirvāṇa hinzugefügt werden. Zum Abschluß des zweiten Juwels werden Tripiṭaka und Dharma nochmals zusammenfassend genannt.

Die Nennung der Sponsoren, dieses Mal trägt die Gattin auch den Ehrentitel Tägrim, leitet dann zum dritten Juwel (BT 37: 00087-00133) über.

Auch in weiteren Blättern der *Tömürti*-Handschrift, die dem I. Karmapatha zugehörig sind, gibt es längere Passagen mit Verscharakter oder, vorsichtiger gesagt, Passagen, in die alliterierende Verse eingestreut sind.

Im nachfolgenden bringe ich einige Beispiele aus der Edition von J. Wilkens, wobei ich seine durchaus stimmige Übersetzung nur dahingehend verändert habe, daß die deutsche Version der altuigurischen Reihenfolge näher kommt.

1. Schilderung einer Frauenleiche auf dem Leichenacker (BT 37: 00257-00304)

tozmiš tooz toprak üzä öñsiräp bozarıp ..

¹⁴ Im Text steht *üčünč* ‚dritter‘, vermutlich ein Fehler für *ikinti* ‚zweiter‘.

yagız (BT 37: 00259)¹⁵ **yavğan** sävigsiz taplagsız bolup turur ..

Vom aufgewirbelten Staub verlor (der Körper der Frau) Farbe und ist grau geworden. Scheußlich und schlecht, unlieblich und ungefällig ist er geworden!

bo ok tišläri ärti munuŋ ..

ulugsuz kičigsiz tükäy¹⁶ tüp tüz .. k(a)ltı

uvšak yinčü salkımıŋa ogšatı yüp yürüŋ ..

Das waren ihre Zähne: Nicht (zu) groß, nicht (zu) klein, vollständig und ganz eben, ganz weiß einer zierlichen Perlenkette gleich.

bo ok munuŋ erni ärti ..

kıp kızıl sıta-ka ogšatı ärtä körklä ..

ol ok bo munuŋ tišlärin erinlärin körgil ..

Das waren ihre Lippen! Einer knallroten Koralle gleich sehr schön! Doch nun, schau ihre Zähne und Lippen an!

käpirä¹⁷ čokrayu t(a)šılı ünmiš

kap kara boksıg yıdıg **kanı** üzä ürtülüp

kara kagač bolup ärtinü artak yavız bolup yatur ..

Von ihrem – anschwellend und brodelnd – ausfließenden pechschwarzen stinkenden Blut bedeckt, (wie) schwarzer Dreck geworden, überaus verfault und scheußlich geworden liegt sie da.

bo ok munuŋ iki ämigläri ärti .. inčä kaltı

lenhua tovrčukıŋa ohšatı katıg tıgrak bürtügi yumšak ..

nä bürtükdä ök amranmaklıg tuzakda tutunturdaçı

¹⁵ J. WILKENS setzt im Text *yavız* statt *yagız*, wie die Handschrift hat. Beruft man sich auf andere -g-//v-Variationen, könnte aber auch *yagız* eine richtige Sprachform sein.

¹⁶ In der Handschrift 00261 *twykʻy*. J. WILKENS emendiert zu *tükäl*.

¹⁷ BT 37: 00266-00267: ((bo)) *äbirä*, dazu Zieme 2016.

soymiš kumut čäčäkkä ohšatı yipün čögşik öñlüg ..

ol ok bo munuñ amtı ämigin körgil ..

Das waren ihre zwei Brüste! So wie einer Lotosknospe gleich waren sie fest und kompakt, (doch) bei Berührung weich. Sobald jemand sie berührte, wurden sie, denjenigen in die Liebesfalle geraten lassend, einer entfalteteten Kumudablume gleich rosifarben. Doch sieh jetzt ihre Brüste!

ätläri kırtıšları togrulup yarılıp ..

kap kara boksıg yıdıg kanları tökülür

arısız içintä kurtlar kovšašu közünür

yap yaşıł yıdıg yiriñlär kan-lar turur..

Ihr Fleisch und ihre Haut platzen und reißen auf, ihr pechschwarzes stinkendes Blut strömt aus. In den Exkrementen erscheinen Würmer einander jagend. Da sind grasgrüner stinkender Eiter und Blut.

bo ok munuñ beli ärt[i :] inčä k(a)ltı

hormuzta t(ä)ñriniñ vač(i)rıña ogšatı

yıgvı yinčgä ol antag yinčgä beli birlä yörgänü tolganu ..

169 etmiš yaratınmiš etig yaratıglıg yükläri üzä

akrušl(a)nu nä yoriyu t(ä)pä barsar :

k(a)ltı yutik sögütnüñ čäčäklig butıkı t[ä]g közünür ärti ..

kördäči erkäk äränlärniñ

köñüllärin kögüzlärin tıgratır ärti ..

Und das waren ihre Hüften! So wie dem Vajra des Gottes Indra gleich: fest und zart; wenn sie, mit einer solchen zarten Hüfte sich windend und schlängelnd, geschmückt und geziert mit Schmuck- und Zierlasten, – obwohl sie schreitet und auftritt¹⁸ – ruhig daherkommt, erschien sie wie ein Blütenzweig des yūthikā-Baums. Der sie sehenden männlichen Helden Herzen und Sinne ließ sie erstarren.

¹⁸ BT 37: 00287. J. WILKENS liest *tapa* ‚entgegen‘, doch wäre auch *täp-ä* ‚auftretend‘ möglich.

bo ok munuŋ beli ärt[i :]
 karnı içiŋä isig kirip üriŋip kepärip
 içintä bagırsukları kıs kus ätä
 örü kudı agtar(ı)lu toŋtar(ı)lu ..
 taŋtın sıŋarkı äti kırtıŋı kül birlä bulğaŋıp ..
 kayuta ärti munuŋ yinçgä beli tep bilmägü täg turur ..
 kör amtı munı oglum ..

Doch nun, sieh ihre Hüften! In ihren Bauch trat Hitze ein, und er blähte sich auf, darin machten die Gedärme schmatzende (Geräusche). Nach oben und unten wirbelten sie hin und her, ihr äußeres Fleisch und ihre Haut vermischten sich mit Asche. Wo sind ihren zarten Hüften? Man kann es nicht wissen. Sieh jetzt dies, mein Sohn!

bo sansarnıŋ utunı yavızı..
 ätöznüŋ artamak tözlügi ..
 bo yaŋlıg ol tep ..

Die Abscheulichkeit und Schlechtigkeit des Saṃsāra sowie das Wesen des Körperverfalls sind eben so.

(...)

ötrü ol kunçuylar ölüginiŋ karnı
 üriŋip kepärip täŋizip yarılıp bardı ..

da (geschah es), daß der Bauch der Frauenleiche sich blähte und anschwell und schließlich aufplatzte.

2. Doch auch die nachfolgende Schilderung einer Jünglingsleiche (BT 37: 00313-00379) ist nicht minder drastisch.

azk(ı)y-a maru barıp :
 anta y(e)mä bir yigit urı ölügin kördilär ..
 anı y(e)mä körüp ulug tına inçıklayu ..

bilgä bahşıka ötünti ..

Als sie (Meister und Schüler) ein wenig weiter gegangen waren, sahen sie dort auch die Leiche eines jungen Mannes.

Als (der Schüler) sie sah, seufzte er tief und sprach zum weisen Meister:

t(ä)ñrim munı kör[ü] y(a)rılıkazun ..

bo yigit urı ölügi

alku ädgülärintä adrılıp üdrülüp

anityatlıg elig han älgintä kirip ..

k(ä)ntü ätözin **bulganur bus**-anur osuglug töpön tüşüp yatur ..

Ehrwürdiger, seht dies! Die Leiche dieses jungen Mannes, aller Vorzüge bar und bloß, ist in die Hände des Anityatā-Königs geraten. Er liegt da, mit dem Scheitel nach unten, als ob er sich selbst betrauerne und bekümmere.

topraklıg yukug **türtüg** yüziñä <<mäñiziñä>> yukurup türtüp ..

ädgülärin amrakların **kuçugsayurça**

iki kolların uzatı ıdıp **kuçumsınu** yat[u]r ..

inçip öskintä kim ärsär ädgüläri amrakları yok ..

Sich sein mit Staub verschmiertes und geriebenes Gesicht einschmierend und -reibend liegt er da, und als ob er seine Guten und Lieben umarmen wollte, breitet er seine Arme aus und versucht, sie zu umarmen. Jedoch vor ihm sind gar keine Guten und Lieben.

bilgä bahşı sözlädi ..

Der weise Meister sprach:

atayım oglum sansarnıñ törösi muntag ok ol

alku yalñok oğlanı bir ikinti[kä]

amranmaklıg bağın näçä käd katıg basarlar ymä

'äñ kenki künintä munı täg ök sın suburgan ara

amrakıntın adrılıp kuş käyik birlä turu kalırlar ..

Mein Kleiner, mein Sohn! Das Gesetz des Saṃsāra ist eben so! Alle Menschensöhne, wie fest und stark sie sich einander auch mit dem Band der Liebe binden, an ihrem letzten Tag trennen sie sich wie dieser hier im Grab von ihren Lieben und bleiben nur mit Vögeln und Wild zurück.

(...)

kaṅḷiçısı amtı munçulayu kamılıp yatur ..

kaṅḷi etigi sünjöklüg yantarları säşilmiş turur ..

kaṅḷiçısı nāmān munuṅ kança baryuk ol :

kaṅḷısı munçulayu i(y)äsiz yatur ..

Jetzt liegt sein Kutscher¹⁹ gleichermaßen zusammengebrochen da. Die Wagenausstattung – seine Knochenmaschinerie – ist aufgelöst. Wohin mag wohl sein Kutscher gegangen sein? Sein Wagen liegt ebenso herrenlos da.²⁰

(...)

antag ol oglum .. bo ölüm tegli törö :

alkunı bir tæg yüz körmädin ölürdäçi yetürdäçi ärür ..

amtı äşid anı amrak oglum ..

So ist es, mein Sohn, das Gesetz, das Tod heißt. Alle gleichermaßen ohne Ansehen des Gesichts tötet und vernichtet es. Jetzt hör das, mein lieber Sohn:

bo (ölüm) tegli törönüṅ yüü körmämäki ..

bo ok ärki söki bo yertinçü yer suv törügäli

purvantak(a)lp üdtin bärü ötgürü

bökünki künkätägi

¹⁹ J. WILKENS weist auf das Wagengleichnis im Milindapañha und anderen buddhistischen Texten hin, denen zufolge das Skelett des Menschen mit einer Maschinerie verglichen wird, BT 37: 221, Anm. zu (00338 ff.). Aus einer vorangehenden Stelle wird der Verstand mit dem Kutscher gleichgesetzt (BT 37: 00342): *tuymak biliglig kaṅḷiçi* ‚Kutscher, (d. i.) Einsichts-Wissen (= Verstand)‘.

²⁰ Diese Strophe wird auch in BT 37: 135 als metrisch vorgestellt.

Das Nicht-Gewahrwerden des Gesetzes des Todes: das ist seit ewig so, seit diese Welt entstanden ist. Von der pūrvantakalpa-Zeit an bis zum heutigen Tage.

Diese längeren Zitate aus der DKPAM-Edition sollen zeigen, wie diese beliebten buddhistischen Themen bei den Uiguren behandelt wurden. Inhaltlich finden wir auch in dem hier zur Debatte stehenden Text ähnliche Schilderungen, aber doch auch mit sprachlich verschiedenen Passagen und Wendungen.

Zitate aus dem Udānavarga und aus Āgama-sūtras

Der *Udānavarga* ist ein Werk, das auch in den lokalen Kulturen Zentralasiens verbreitet war. In altuigurischer Version liegen nur Zitate oder Auszüge vor. In seiner Bearbeitung von Āgama-Auszügen vergleicht J. WILKENS (2017: 221) die entsprechenden Gāthās mit Uv 1, 29. Da diese Verse sehr gut in das Thema passen, seien einige Passagen aus M. HAHNS Übersetzung (2007: 14-17) zitiert.

(I.27)

Als er einen Alten sah und einen Kranken,
dann einen Toten, den sein Geist verlassen hatte,
verließ der Weise das Gefängnis >Haus<;
schwer nur kann man auf die Sinnenlust verzichten.

(I.28)

Die bunten königlichen Wagen werden brüchig,
und auch der Leib wird alt und schwach;
die Lehre edler Menschen aber altert nie,
die Edlen geben sie an Edle weiter.

(I.29)

O du gemeines Alter, pfui über dich –
du machst den Menschen alt und häßlich!
Als erstes hat das Alter

diese wunderbare Form zerstört.

(I.30)

Auch wer einhundert Jahre lebt,
fällt schließlich doch dem Tod anheim;
nacheinander treffen ihn
Alter, Krankheit, dann der Tod.

(I. 42)

Daher sollt ihr stets gesammelt sein, euch mühen
und an der Versenkung Freude finden,
den Tod als Abschluß von Geburt und Alter stets im Blick.
Den Todesgott samt seinem Heer bezwingend
überwindet dann Geburt und Tod als Mönche!

Die altuigurischen Entsprechungen nach den Auszügen aus dem Bieyi za ahanjing hat J. WILKENS (2017: 221.) zusammengestellt. Der Wortlaut ist völlig anders als im Memorandum, aber ebenfalls sehr drastisch:

aya karımaklıg utun y(a)vlak yağı	咄哉老賊惡
tokılıg körklä säcä tañlançıg öñlärig	端正殊妙色
s(ä)n uyur s(ä)n buzgalı artatgalı	汝能壞敗也
birök yaşasar ymä yüz yıl tolgınča	設壽滿百年
odgurak kirür ölümlüg iz orukka	必入于死徑
iglämək kälip kunar ol küçüg küsünüg	病來奪其力
karımak uduzup tutuzu berür ölmäkkä	老將付與死
[是故常樂禪
könjülin yıgıp isinü yılınu katıglanguluk ol	撿心勤精進
bilgä biligi üzä bilip tugmaknıñ uuçın kızıgın	了知生邊際

[] 勝彼魔軍衆
ärtär tugmak ölmäklig intın kıdıgka 度有生死岸

O verfluchter, schlechter Alter-Feind! Ziemliche und schöne, erwählte und wunderbare Formen kannst du zerstören und vernichten. Selbst wenn man lebte, bis sich auch hundert Jahre erfüllen, geht man sicher in den Pfad des Todes. Krankheit kommt und raubt seine Kräfte. Alter führt und überantwortet (ihn) zum Tod. [...] Den Sinn sammelnd soll man sich heiß und emsig bemühen. Durch Weisheit soll man erkennen das Ende und die Grenze der Geburt. [...] (Dann) passiert man zum jenseitigen Ufer von Geburt und Tod (= saṃsāra).

Diesmal direkt nach dem Sanskrittext liegen weitere Strophen aus dem Anityatā-Kapitel des Udānavarga in einer bilingualen (Skt./uig.) Handschrift vor, die J. Oda (2003: 33) ediert hat. Die Ślokas sind anders als im Original arrangiert.

(I.22)²¹

alku yıgmiš termiš äd tavarlar alkinmak tüplüg ärürlär
tüsmäk yimrilmäk tüplüg ärürlär ediz tikvi²² tağlı başgoklı
amrašmiš eltišmiš ka kadaš adırılmak tüplüg ärürlär
ölüm tüplüg ärür inčip isig öz

Alle angehäuften und gesammelten Güter haben die Wurzel des Dahinschwindens. Die Wurzel des Fallens und Einstürzens haben hohe, spitze Berge und Gipfel. Geliebte, einander zugetane Familien und Verwandte haben die Wurzel der Trennung. Mit der Wurzel des Todes ist nun mal das Leben.

(I.22)

Alles, was man angehäuften hat, schwindet endlich wieder hin;
alles, was errichtet wurde, stürzt am Ende wieder ein;
alles, was verbunden wurde, trennt sich schließlich wieder.

²¹ Für diese Strophe liegen weitere Varianten vor, die aus verschiedenen Textzusammenhängen stammen, vgl. J. WILKENS in BT 37: 62-65. D. MAUE hat eine Parallele nach dem Fragment Ch/U 7174 veröffentlicht (2016).

²² So auch in Ch/U 7174v, vgl. Maue 2016.

Und ein jedes Leben endet mit dem Tod (Hahn 2007: 14).

(I.18)

ärtärlär inčip tünli künli
 isig özi ymä bäklänür
 özi yaşı alkınur yalñuklarını
 kaltı kiçig ögüztäki suvk(ı)yalar täg

Es verstreichen Nacht und Tag. Das Leben auch wird begrenzt.²³ Der Geschöpfe Lebenszeit schwindet. Wie die kleinen Wasser im Fluß.

(I.18)

Tag und Nacht verstreichen;
 und das Leben schwindet;
 wie das Wasser seichter Flüsse,
 so versiegt das Menschenleben (Hahn 2007: 13).

(I.8)

anta nä atl(ı)g yalñuk ögürlär
 kiçig yigit ärürmän isig öztä
 kiçig yigit ymä inčip ölürlär
 äränlär kunčularlı ymä ülgüsüz üküš

Weshalb preisen Geschöpfe über das Leben: Ich bin ein junger Held! Auch junge Helden sterben. Ob Mann, ob Frau auch zahllos viele.

(I.8)

Wie können Sterbliche auf das Leben vertrauen,

²³ Das Verb *bäklän-* hat viele Nuancen, hier wohl in der Bedeutung ‚fixiert, begrenzt sein‘, vgl. OTWF: 593-594.

indem sie denken: »Ich bin jung and habe alles vor mir«?

Auch die jungen Menschen sterben –

egal ob Mann, ob Frau – in großer Zahl (Hahn 2007: 12).

(I.25)

näj ök kök kalık yüüzintä näj taluy ögüz otrasınta

tag kısıl aralarıña kirip

näj bultukmaz antag osuglug yer orun

kayuta nä turup ölümlüg yagıka basıtmasar

Nicht im Himmels- und Luftraum oder inmitten des Meeres, noch wenn man hineingeht in die Berge und Täler, nirgends gibt es einen solchen Ort, an dem man, wo immer man ist, nicht vom Tod-Feind betroffen wäre.

(I.25)

Nicht im Luftraum, auch nicht mitten auf dem Meer,

nicht in der tiefsten Bergeshöhle

gibt es einen Ort auf Erden,

wo man dem Tod entrinnen könnte (Hahn 2007: 14).

Eine Variante von I.22 kommt, wie J. WILKENS gezeigt hat, auch in der *DKPAM* (BT 37: 63-64) vor:

alku yığılmış äd t(a)var barça alkınmak tözlüg ol

ätöz ulatı ediz etmiş etig yaratıg tüşmäk kamılmak tüplüg tetir

birlä kavışmış kakadaş y(e)gän tagay adaş böşük ädgü ögli kim bar ärsär

äj kenintä öñi öñi adrıtaçılar üstün [bav]agr altın aviş tamukatägi kim özlüglär bar ärsär

äj kenintä ölmäginčä ozmaklar[1] yok

Auf den Beleg im Maitrisimit nom bitig hatte bereits G. EHLERS (1990) hingewiesen. Die Strophe ist nicht vollständig erhalten, auf Blatt 3 der Einleitung steht:

[...] ärtimlig ärür
öz yaš k(ä)ntü ürlüksü[z] mänjüsüz ärür
äd t(a)var k(ä)ntü artayur buzulur
yok kurug ämgäk tözlüg adal(1)g turur

[...] ist vergänglich. Das Leben selbst ist unbeständig und nicht ewig. Hab und Gut selbst verderben und werden zerstört, sie sind nichtig, vom Wesen des Leids und notbringend.

Diese Strophe oder ein anderer genereller Šloka, leider ist er im Wortlaut nicht gegeben, war auch der Bezugspunkt für eine Vorrede zum altuigurischen *Altun Yaruk Sudur* (Zieme 1989).

II. Die Handschriften

Der Text ist in Fragmenten mehrerer Sammlungen von zentralasiatischen Materialien belegt. Die umfangreichste Version besitzt die Nationalbibliothek in Beijing. Weitere Bruchstücke sind in der Serindia Sammlung des IOM der Russischen Akademie der Wissenschaften sowie in der Turfan-Sammlung der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften aufbewahrt. Ein Fragment stammt aus der Lujiang Caotang-Sammlung in Hangzhou.

Konkordanzen

Konkordanz der Fragmente nach den Handschriften	
Handschrift A	BD 14941, BD BD 14940
Handschrift B	SI 3902 (4bKr 124) SI 4756 (O 96) SI 4745 (O 84) SI 3992 (4bKr 163) SI 3996 (4bKr 169) SI 3968 (4bKr 82) SI 3875 (4bKr 54) SI 3877 (4bKr 86)

	SI 3869 (4bKr 45) SI 4072 (4bKr 81) SI 3928 (4bKr 159) SI 3981 (4bKr 129) SI 3870 (4bKr 146)
Handschrift C	Ch/U 7161 (T II T 512) SI 4319 (Kr I 242) SI 4210 (Kr I 123) SI 4457 (Kr I 372) SI 4996 (Kr I 421) SI 4956 (Kr I 10)
Handschrift D	SI 5594 (Kr IV 267)
Handschrift E	SI 4762 (O 102) + SI 5803 (3Kr 20/5)
Handschrift F	Ch/U 8187 + Ch/ U 8199 + Ch/U 6023 (Lücke) Ch/U 6205 + Ch/U 6446 + Ch/U 6353
Handschrift G	Ch/U 6834 + Ch/U 6087 + Ch/U 6864
Handschrift H	Ch/U 6769
Handschrift I	Lujiang Caotang
AppA	SI 5671 (2Kr 49)
AppB	U 1824

Konkordanz der Fragmente nach dem Standort		
Standortsignatur	alte Signatur	Handschrift
BD 14941 (BD 14940)		A
Ch/U 6023	T II 4080	F
Ch/U 6087	T II Y 39	G
Ch/U 6154		Anm. 121
Ch/U 6205	T I x 559	F
Ch/U 6353	T I x 544	F
Ch/U 6446	T I x 554	F
Ch/U 6511		Anm. 121
Ch/U 6769	T II S 510	H
Ch/U 6834		G
Ch/U 6864	T II 740	G
Ch/U 7161	T II T 512	C
Ch/U 7363		Anm. 121

Ch/U 7511		Anm. 121
Ch/U 8187		F
Ch/U 8199		F
U 1824		AppB
SI 3869		B
SI 3870	4bKr 46	B
SI 3874	4bKr 52	B
SI 3875	4bKr 53	B
SI 3877	4bKr 86	B
SI 3902	4bKr 124	B
SI 3928	4bKr 159	B
SI 3968	4bKr 82	B
SI 3981	4bKr 129	B
SI 3992	4bKr 163	B
SI 3996	4bKr 169	B
SI 4072	4bKr 81	B
SI 4210	Kr I 123	C
SI 4319	Kr I 242	C
SI 4457	Kr I 372	C
SI 4745	O 84	B
SI 4756	O 96	B
SI 4762	O 102	E
SI 4956	Kr I 10	C
SI 4996	Kr I 421	C
SI 5594	Kr IV 267	D
SI 5671	2Kr 49	AppA
SI 5803	3 Kr 20/5	E
Lujiang Caotang		I

Einige unpublizierte Fragmente sind als Belege für besondere Probleme benutzt worden: (DTA) Ch/U 6154, Ch/U 6511, Ch/U 6857, Ch/U 7363, Ch/U 7511, U 4451, U 4891, U 5342, U 5657, Mainz 299, Mainz 419, Mainz 735; (IOM) SI 1465, SI 1656, SI 2617, SI 4089, SI 4958, SI 4984; (Istanbul) Bibliothek der İstanbul Üniversitesi No. 20.

Handschrift A

Die Handschrift A wurde im Band 135 der Faksimileausgabe der Dunhuang-Handschriften der Nationalbibliothek Beijing veröffentlicht: BD 14941.²⁴ Die Vorderseite ist Teil einer Abschrift eines chinesischen Vinaya-Texts²⁵.

Die Erstedition des altuigurischen Texts auf der Rückseite liegt seit kurzem als Aufsatz von A. YAKUP vor (2019). Für die hier beabsichtigte vergleichende Studie benutze ich diese Handschrift A als Haupttext, weil sie am vollständigsten erhalten ist. Den Text gebe ich nur in Transkription wieder, in die einige neue Lesungen und Vorschläge einfließen, wobei ich mich auf solche Stellen beschränke, die mir für das Textverständnis wichtig oder notwendig erscheinen. Durch die Parallelhandschriften ergeben sich für einige unklare Stellen Anhaltspunkte für ein besseres Textverständnis, doch bieten die neuen Bruchstücke ihrerseits auch selbst viele Probleme, gerade wenn Varianten oder abweichende Passagen vorliegen.

Gedicht der Vorderseite

In seiner Einleitung ediert A. YAKUP das Gedicht, das auf der Vorderseite am Ende des chinesischen Textes (BD 14940) steht, das ich mit einigen Modifizierungen wie folgt interpretieren möchte:

özüm ädrämsiz bolmaktın

özök-k(i)yäm ädgü bolmadı

ötsär küsüş bo bitig

ünär ärki abipirayaka tayansar

Weil ich selbst ohne Tugend bin / ist mein Innerstes nicht gut. / Wenn man zum Wunsch vordringt, kommt diese Schrift / wohl hervor, wenn man sich auf *abhiprāya* stützt.

²⁴ Nach S. 21 dieser Ausgabe handelt es sich um einen uigurischen Text von der Größe 134,5 x 25,2 cm, er soll aus der Zeit des IX.-X. Jh. stammen. Diese Schriftrolle stammt aus Dunhuang, alle anderen Abschriften aus der Turfanoase.

²⁵ Das Fragment BD 14940 ist auch in IDP zugänglich. Zu Einzelheiten vgl. Yakup 2019: 6-7.

A. YAKUP möchte in der Niederschrift dieses Gedichts am Ende des chinesischen *Vinaya*-Texts ein Verbindungsglied zur Rückseite mit dem uigurischen Text sehen, weil letzterer eine Aufforderung an Laien sein soll, die sie auf den Mönchs/Nonnenweg führen soll (2019: 7, 10). Diese Annahme ist möglich, jedoch nicht wirklich gesichert.

Text der Rückseite

Der Text ist in einer recht deutlichen Kursivschrift geschrieben. Die Schreibweise der Dentale und Sibilanten weist auf die Erscheinungen hin, die G. DOERFER als Dentalkonfusion bezeichnet hat (1993: 115-119).

Chinesische Schriftzeichen

Die ganze Handschrift ist durchzogen mit chinesischen Zeichen, die sicherlich als uigurische Wörter gelesen wurden. A. YAKUP vermutet in in diesem Verfahren, daß ein chinesischer Text als Vorlage gedient haben könnte (2019: 10), doch ist in diesem Fall diese Annahme nicht gesichert, weil den Uiguren jener Zeit das komplette buddhistische Tableau der chinesischen Buddhisten zur Verfügung stand. Die chinesischen Zeichen werden als integrale Bestandteile verwendet, die zweifellos altuigurisch gelesen wurden (werden sollten). Unter den parallelen Handschriften gibt es einige, die an den entsprechenden Stellen die türkischen Wörter verwenden. Beispiele dafür sind:

A	B
029 三	02+03: 22 üç
029 四大	02+03: 22 tört mahabutlar
043 四 yüz 四	02+03: 39 tört yüz tört
101 九十八	09+10+11: 13 tokuz on säkiz

In der Regel wurden Suffixe in uigurischer Schrift angefügt. A. YAKUP meint, daß „characters had different readings in different contexts“ (2019: 8). Für das angeführte Beispiel 上 *täjrikä* 下人 *ka* in Zeile 129 schlägt er die Lesung *ÜSTÜNKI t(ä)ngrikä ALTİNQİ YALNGUQqa* vor (Yakup 2019: 8)²⁶, doch die Handschrift B 13: 07

²⁶ Die Wiedergabe mit Großbuchstaben bedeutet hier, daß chinesische Zeichen vorliegen, die allerdings uigurisch gelesen wurden.

lautet *üstün t(ä)ḡrikä altın ya[lḡuk-ka]*, wie es zu erwarten ist. Ähnlich ist auch in seinem zweiten Beispiel nicht *ALTĪNQĪ*, sondern *altın* zu lesen.

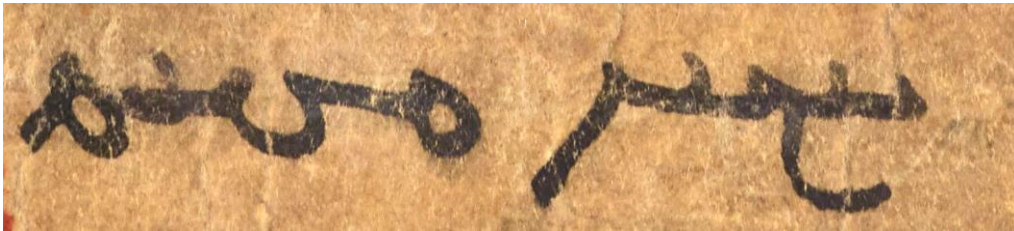
Zur Lesung von **ylyn*

In den meisten Fällen endet ein Abschnitt (Passus) mit der finalen Anrede *tāḡrim* ‚Majestät!‘ (005, 015, 026, 036, 047, 056, 068, 076, 085, 096, 120, 133). Viermal (026, 068, 106, 133) steht stattdessen oder als weitere Anrede **ylyn tāḡrim*. Das vor diesem *tāḡrim* stehende Wort liest A. YAKUP *yalin* oder *alin* (Yakup 2019: 25). In seiner Erklärung bietet er zwei Erklärungsmöglichkeiten. Zum einen setzt er das türkische Wort *yalın* mit der Übersetzung ‚my splendid Lady‘ oder ‚Her Majesty, My Lady‘ an. Da *yalın* bisher nur in substantivischer Verwendung bekannt ist, müßte für ‚splendid‘ *yalınlıḡ* oder *yalınçılḡ* stehen. Beide Adjektive sind belegt, aber nicht hier. Ohne einen eindeutigen Nachweis für *yalın* in adjektivischer Verwendung ist es schwer, eine solche Deutung zu unterstützen. Zum anderen hat die zweite Lesung *alin* und deren Herleitung aus skt. *ālīna* ‚nothing low‘, ‚a reference to the *akaniṣṭhadevas*, the eighth of the eight (or nine) heavens included in the fourth *dhyāna* in the form realm‘ (Yakup 2019: 25) ein semantisches Problem. Das Negativum von PPP *līna* (< √*li*) ‚liegend, steckend, verborgen‘ scheint mir als eine besonders positive Eigenschaft nicht sehr geeignet zu sein, auch wenn es einen Buddha namens *Alīnaghoṣa* ‚der, dessen Verkündung nicht verborgen (oder gehemmt) ist‘ gibt (SWTF I: 154a). In der Textübersetzung gibt er seiner ersteren Lösung den Vorzug: ‚My Lady!‘. Der prinzipiellen Lösung, einen Titel anzunehmen, ist zuzustimmen, doch nicht den Erklärungsversuchen, weshalb ich hier einen alternativen Vorschlag unterbreite.

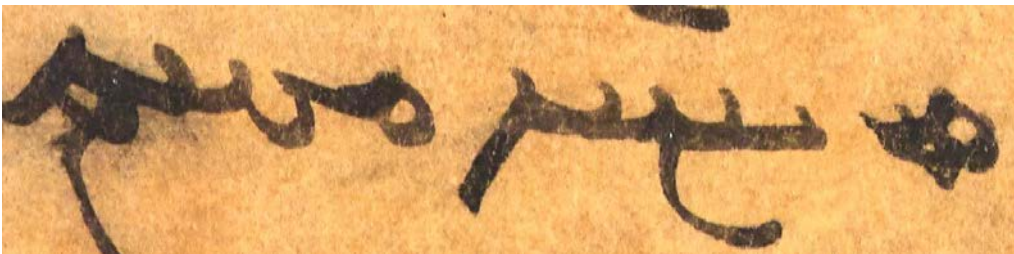
Wenn man diese vier Belege vergleicht, muß man feststellen, daß der erste Buchstabe nur als Alif gelesen werden kann, während für die drei folgenden Zeichen in allen vier Stellen *ly* recht eindeutig ist. Der letzte Buchstabe gleicht in drei Fällen (026, 068, 106) einem finalen <n>, doch in 133 kann man finales <k> lesen.

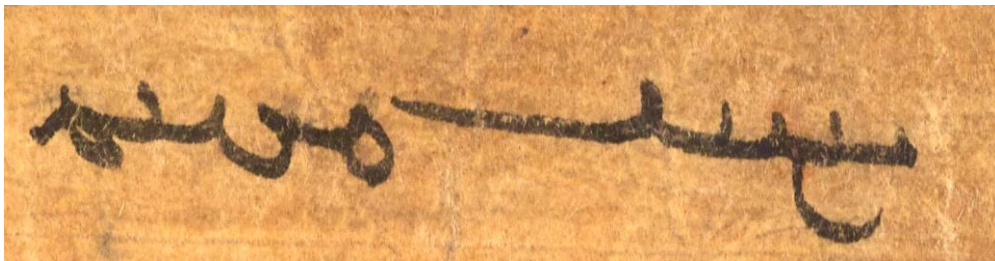
026

068

106

133

Zusammenfassend ergibt die Analyse, daß man in drei Fällen ṭāyryn und in einem Fall (133) ṭāyryk transliterieren muß. Vom Kontext her kann nur die letztere Variante, nämlich *elig* ‚König‘, in Frage kommen, die durch einen eindeutigen Beleg in der Handschrift C²⁷ verstärkt wird. So gesehen, handelt es sich also um die Anrede *elig tāyrim* ‚König-Majestät!‘

²⁷ Handschrift C

Zur Struktur

Die von mir vorgenommene Einteilung in Sinnabschnitte erfolgt nach der Struktur der Handschrift. Jeder neue Abschnitt beginnt mit *y-a* ‚oh!‘ als Interjektion. Als Hervorhebung erscheint dieses Wort *y-a*, wenn es am Anfang der Zeile steht, bereits auf dem oberen Rand, vgl. Zeilen 006, 057, 069 und 107. A. Yakup hat in allen Fällen *ymä* ‚und‘ gelesen. Mit letzterem beginnen zwar sehr oft altuigurische Texte, ja, es scheint sogar ein Charakteristikum für einen genuinen uigurischen Text zu sein, doch hier ist es anders, die Interjektion *y-a* ‚oh!‘ dient wohl sogar der Verstärkung des beabsichtigten Tenors des Textes als Aufforderung.

Passagen über Alter

Von zahlreichen Aussagen sei hier ein Abschnitt aus AN V.78 zitiert:

„There is the case where a monk reminds himself of this: At present I am young, black-haired, endowed with the blessings of youth in the first stage of life. The time will come, though, when this body is beset by old age. When one is overcome with old age & decay, it is not easy to pay attention to the Buddha’s teachings. It is not easy to reside in isolated forest or wilderness dwellings. Before this unwelcome, disagreeable, displeasing thing happens, let me first make an effort for the attaining of the as-yet-unattained, the reaching of the as-yet-unreached, the realization of the as-yet-unrealized, so that – endowed with that Dhamma – I will live in peace even when old.“²⁸

Wieviele Abschnitte dem Thema Alter gewidmet waren, ist nicht sicher. Vom Textbestand ausgehend nehme ich an, daß man mit Alter-1 nahezu an den Beginn des Textes heranreicht, wenn man noch einige Zeilen für Alter-1 sowie kurze Abschnitte für Titel und Einleitung voraussetzt, die jedoch nicht erhalten sind. Es könnten aber auch weitere Alter-Passagen vorangehen.

I. Abschnitt Alter-1

001 k(a)ṅ²⁹ [

]miš čw³⁰k

²⁸ AN 5.7 *Anagata-bhayani Sutta*.

²⁹ Unklar.

³⁰ Unklar.

002 tąg . ig-kä³¹ är[ksiz] bolmak-ı ärür :: 二者 [ikinti ärsär]
köñül-nüñ karımakı ärsär

003 kim³² bo köñül kšan kšan sayu . tünärip kararıp çöküp batıp³³ :: ädgüli
ayığ

004 -lı iki türlüg nom-larıg adırtlayu³⁴ umatın . bulıt-lıg tün-däki

005 satıg-çı-lar³⁵ tąg bilmäksiz kılđaçı tägerinür täñrim :: ... ::

[Erstens: Was das Altern des Körpers betrifft,] weit (?) [...] wie [...] čw'k', ist sein Ma[chtlos und Ohnmächtig]-Sein gegen die Krankheit. Zweitens: Was das Altern des Sinnes betrifft, ist es so, daß der Sinn von Moment zu Moment³⁶ dunkler und schwärzer wird, versinkt und abtaucht. Die zwei Dinge, ob (etwas) gut oder schlecht (ist), kann er nicht unterscheiden. Das macht unwissend wie (es für) Kaufleute in bewölckter Nacht (gilt).

Mein Fürst!

Kommentar

Inhaltlich geht es in diesem ersten Abschnitt um die körperlichen und geistigen Gebrechen, die jedermann treffen können. Von den körperlichen Schwächen ist zunächst wegen des Erhaltungsstandes nichts erhalten. Interessant ist der Vergleich mit den Kaufleuten, die in bewölckter Nacht den Weg nicht finden können. Auch wenn dieser auf einem Sprichwort oder einer fremden Vorlage beruht, so paßt diese Anspielung auf die Kaufleute sehr schön zu einem volksnahen Text, denn die Händler hatten eine eminente Bedeutung in Wirtschaft und Kultur so wie schon in Indien, vielleicht aber noch mehr in Zentralasien dank der Handelswege, die gemeinhin ‚Seidenstraßen‘ benannt wurden. Der Vergleich gibt dem Text ein zweifellos zu erwartendes Lokalkolorit.

³¹ Unklar, vielleicht auch *ärk-kä?*

³² Fehlt bei Yakup 2019: 12.

³³ Geschrieben: *p'dyp*.

³⁴ Geschrieben: *»tyrdl'yu*.

³⁵ Geschrieben: *s'dyq-cy-l'r*.

³⁶ Der Ausdruck *kšan kšan* ist häufig belegt, vgl. u. a. Suv. 55/8; 123/20.

II. Abschnitt Alter-2

006 y-a³⁷ alku kamag tınl(ı)g oylan-ları-nıñ . bulunčsuz čintamani³⁸ ärdini-si bolu

007 yarlıkamiš täñrikän tegin t(ä)ñrim kutı³⁹ yarlıkasar :: kim bo karımak tegli utun⁴⁰

008 törü yana : kamag tınl(ı)g oylan-ları-nıñ . kaşınçıg körklä ätözlärin

009 kamiš-layu yančdaçı :: kuzgun⁴¹ täg kara sač-ların : kugu-layu yürünärttäči⁴² :

010 yürün yinčü tizmiš⁴³ täg : tiš-lärin azıg-ların⁴⁴ : altun-(layu) sargartdaçı ::

011 tülüg ärük čäčäki täg . öñlärin kırtıš-ların . šäpgün⁴⁵ kar-a kılđaçı ::

012 katkı⁴⁶ küväz⁴⁷ sın-ların süñük-lärin . ägrildürtäči bükrüldürtäči ::

013 tıgrak katıg türk yigit ärän-lär-kä . ergülük yarsı(gu)luk⁴⁸ bolmiš :: karımak

³⁷ Yakup 2019: 13 liest *ymä*.

³⁸ Geschrieben: *cyndʹmʹny*.

³⁹ Geschrieben: *qwdy*.

⁴⁰ Geschrieben: *ʹwdwn*.

⁴¹ Geschrieben: *qwsqwn*.

⁴² Geschrieben: *ywrwnkʹrdtʹcy*.

⁴³ Geschrieben: *tysmys*. Yakup 2019: 13 liest *tıqmiš*.

⁴⁴ Geschrieben: *ʹsyq lʹryn*.

⁴⁵ Geschrieben: *sʹpkwl*.

⁴⁶ Geschrieben: *qʹdqy*.

⁴⁷ Yakup 2019: 13 liest *küvän* und übersetzt ‚arrogant‘, doch könnte *küvän* nur ein Imperativ des Verbs *küvän-* ‚to be proud‘ (ED: 690a) sein, was allerdings nicht in den Kontext paßt. Nach der Parallele der Handschrift F ist *küväz* zu lesen.

⁴⁸ Yakup 2019: 13 liest *yarsılyuluq*.

014 tegli kargatmiş⁴⁹ utun⁵⁰ törü . kamag tınl(ı)g oylan-larıña tüzü-kä⁵¹ bir
täg

015 kældäçi täginür täjrim ::

Wenn Mein Gnädiger Prinz-Fürst, der das unauffindbare *cintāmaṇi*-Juwel aller, sämtlicher Lebewesenkinder zu sein geruht, (es anzunehmen geruht), dann ist es so: Die verruchte Sache, die Alter genannt wird, nun läßt die anziehenden, schönen Körper aller Lebewesenkinder wie Schilf⁵² zerknicken⁵³, läßt die schwarz wie Raben seienden Haare weiß wie ein Schwan werden, läßt die wie weiße Perlen aufgereihten Zähne und Backenzähne gelb wie Gold erscheinen, macht ihre der Blüte eines Pfirsichs⁵⁴ (gleichende) Gesichts- und Teintfarbe nacht-schwarz⁵⁵, läßt ihre festen⁵⁶ und stolzen Gebeine und Knochen krumm und gebückt werden⁵⁷; sie ist von allen festen und stabilen, kräftigen und

⁴⁹ Geschrieben: *qʻrqʻdmys*. Yakup 2019: 13 liest *qayındamiš*, das er zusammen mit *utun* ‚unfortunate‘ übersetzt, allerdings ohne einen Nachweis für erstere Lesung anzugeben.

⁵⁰ Geschrieben: *ʻwdwn*.

⁵¹ Geschrieben: *twysw kʻ*.

⁵² In dem Text U 4891 heißt es ähnlich: (Z. 05) *kamiš čöpi täg arjk[ura ...]* ‚wie ein Schilfhalm [umknickend ...]‘ (Z. 07) ... *bo karimak törü mund[a ...]* ‚... diese Sache ‘Alter’ hier ...‘.

⁵³ In einer Beschreibung, wie der Körper in der Hölle zerbricht, heißt es: *ät’öz 03 [pa]r(a)manu kog kičmik bolup kum 04 sačılıp kamišlayu yančilsar* ‘wenn der Körper zu *parāmaṇu*-Staub und als Sand zerstreut wird oder wie Schilf umknickt’ (Mainz 419 v2-4). Hier wird dieselbe Metapher verwendet.

⁵⁴ *tülüg ärük* ist wohl eine Bezeichnung für den ‚Pfirsich‘ oder die ‚Aprikose‘, vgl. Maue 2002: 104. Ein neuer Beleg im Katalog Raschmann-Sertkaya, Nr. 032 (ohne Übersetzung). Yakup 2019: 25 ‚*prunus siberica*‘. Hauenschild 1994: 36 sieht in *ärük* eine generelle Bezeichnung für Pfirsiche, Aprikosen und Pflaumen, weshalb Adjektive zur Spezifizierung vorgesetzt werden. Demgemäß meint *tülüg ärük* den ‚Pfirsich‘, obwohl Hauenschild auch Belege für ‚Aprikose‘ zitiert. Eine ganz eindeutige Festlegung bleibt schwierig.

⁵⁵ Das Wort *sʻpkwl* liest Yakup *säpgül* ‚spotted‘, wobei er wohl an MK 242/14 (سنکِل) (ED: 839a *sengil* ‚freckles‘) denkt, das DLT I: 359 *säpgil* liest. Da Sommersprossen meist braun sind, könnte man auch *säpgül* vorschlagen, herzuleiten aus np. *šab-e gol* ‘The night of roses (when people visit the rose-gardens to celebrate the event of spring)’ (Steingass: 729b). Passender wäre jedoch (شېگون) ‘the colour of night, i.e. black’ (Steingass: 732a), vgl. u. a. Burhân-ı Katı: 714a *şeb-gûn* ‘Efsûn vezninde şeb-renk manasındadır ki gece renkli demektir. Murat, reng-i siyâhtır’. *Lugat-ı Remzi*: (سیاه قره شېگون). Bei dieser Deutung stört das finale <l> für <n>.

⁵⁶ Vgl. ED: 598b *katki* ‚harsh, hard hearted‘, wie beispielsweise *ymä küvâz katkı köjül(l)üg* (Geng-Klimkeit 1988/I: 16), hier aber eher im Sinne von ‚fest, stabil‘. Die Reihenfolge der Glieder wäre auch umgekehrt.

⁵⁷ Zum Verbstamm *ägril-* vgl. UWV/1: 132 (nur ein Beispiel).

starken Männern verachtet und verhaßt. Die Alter genannte verfluchte und verhaßte Sache kommt zu allen Lebewesenkindern, zu allen gleichermaßen.

Mein Fürst!

Kommentar

Den Körper, Haare, Zähne und den Teint betreffende Merkmale des Zerfalls werden mit drastischen Vergleichen vorgestellt und erläutert. War in Alter-1 allgemein von den körperlichen und geistigen Gebrechen die Rede, nimmt sich der Autor hier einzelne Symptome vor, um den Verfall zu veranschaulichen. Ähnliche Vergleiche benutzt auch der Meister in der *Daśakarmaṣāṭhāvadānamālā*⁵⁸.

III. Abschnitt Alter-3

015 y-a⁵⁹ sansar-a pramandal yertinčü yer suv

016 içindäki tınl(ı)g-lar-(nıñ) ayaguluk-ı bolu yarlıkamış täñrikän tegin täñrim kut-ı

017 yarlıkasar : bo karımak tegli utun törü ärsär :: alkınču üdtäki⁶⁰ oot täg .

018 ädgüg yavızıg adırtlamatın⁶¹ alku-ka — [bir] täg kälädäçi täginür :: äñmıntın 三十

019 二 [otuz iki] lakšan-lar üzä etiglig⁶² . 八十 [säkiz on] nayrag-lar yaratıglıg :: čakır başlap

20 七 [yeti] ärdini-lär üzä ärklig türklüg⁶³ . čakıravart⁶⁴ ıduk elig-(lär) han-lar ymä ::

⁵⁸ BT 37.

⁵⁹ Yakup 2019: 13 liest ymä.

⁶⁰ Yakup 2019: 13 liest ügdürgü.

⁶¹ Geschrieben: ʔtyrdlʔmʔtyn.

⁶² Geschrieben: ʔdyklyk.

⁶³ Yakup 2019: 13 tuylup.

⁶⁴ Yakup 2019: 13 čakravart.

21 äṅ tüpindä karimak üzlünčü-lüg⁶⁵ bolur-lar :: täṅrikän tegin täṅrim kuti
 022 -nıṅ . anča⁶⁶ ol anı tæg köz äsri . köñül arvı bolgu tæg ärki türki mäñi
 023 -si toṅa-sı . näčä üküš tälim bar ärsär ymä :: tugmak törü-tin ozma
 024 -tuk⁶⁷ üçün . karimak törü-tin ymä ozmiš⁶⁸ kutrulmiš⁶⁹ täginmäz ::
 025 otgurak⁷⁰ karimak törü-lüg yarlıkar⁷¹ . arıtı⁷² karımagay ärki män tep
 026 s[özläyü]⁷³ yarlıkamazun täṅrim :: :: elig täṅrim tegül šakimuni kılgu ol

::

Wenn Mein Gnädiger Prinz-Fürst, der von allen Lebewesenkindern in der *samsāra-pramaṇḍala* irdischen Welt⁷⁴ verehrt wird, (es anzunehmen geruht), dann ist es so: Die Alter genannte verruchte Sache ist wie das Feuer in der Endzeit.⁷⁵ Ohne gut und böse zu unterscheiden kommt sie zu allen gleichermaßen. Selbst die mit den 32 *lakṣaṇas* ausgestatteten, mit den 80 *anuvyañjanas* versehenen und durch die mit *cakra*⁷⁶ beginnenden sieben Juwelen herrschenden heiligen *cakravartin*-Könige und Herrscher werden am letzten Ende alter-endlich sein. Wenn auch der Majestät des Gnädigen Prinz-Fürsten Kraft

⁶⁵ Geschrieben: ṅwyslwncw lwk.

⁶⁶ Yakup 2019: 14 näčä.

⁶⁷ Geschrieben: ṅwsm' twq.

⁶⁸ Geschrieben: ṅwsmys.

⁶⁹ Geschrieben: qwdrwlmys.

⁷⁰ Yakup 2019: 14 ärür muntay. Nach der Handschrift C eindeutig otgurak.

⁷¹ Yakup 2019: 14 y(a)rliyi.

⁷² Geschrieben: ṅṅrydy.

⁷³ Yakup 2019: 14 ergänzt zu s[aqin]u.

⁷⁴ Das Wort *sansar-a-pramandal* ist ein skt. Rekonstrukt: **samsāra-pramaṇḍala*, das sich so nicht belegen läßt. Die nachfolgende altuig. Übersetzung *yertinčü yer suv* macht aber deutlich, daß die ‚irdische Welt‘ gemeint ist, also wohl *samsāramaṇḍala*, das wohl dieselbe Bedeutung hat wie *samsāracakra* (vgl. Zin-Schlingloff 2007). MONIER-WILLIAMS gibt als Bedeutung von *pramaṇḍala* ‚felly of a wheel‘ (685a) an, was hier sicher nicht zutrifft.

⁷⁵ ‚Feuer der Endzeit‘, vgl. ‚The conflagration in the *kalpa* of destruction that consumes the physical universe. All existences below the first meditation heaven 初禪天 are said to be annihilated (Skt. *yuga-anta-agni*).‘ (DDB).

⁷⁶ Hier steht nur das skt. Wort *cakra* ‚Rad‘ in seiner altuig. Lautung *čakir*, ohne die altuig. Entsprechung *tilgän*, weil es sich um einen Terminus handelt. Zu der Liste der 7 Juwelen vgl. BT 7: 57 mit Anm. zu A 669.

und Stärke, Seligkeit und Freude zahlreich und viel – als ob sie den Augen vielfältig und dem Sinn unbegreiflich wären⁷⁷ – sein mögen, so wird (Seine Majestät), weil sie von der Sache der Geburt nicht erlöst ist, auch nicht von der Sache des Alters erlöst und befreit sein, (ganz) sicher ist sie von der Sache des Alters betroffen. Man sollte niemals sagen: „Ich werde nicht altern“.

Mein Fürst! Mein König-Fürst soll sagen⁷⁸: „Śākyamuni soll wirken!“

Kommentar

In diesem letzten Abschnitt über das Alter nimmt der Autor auf die Herrschenden Bezug, zunächst allgemein auf die Könige und Herrscher aller Welten und dann speziell auf die Königliche Majestät der Uiguren, möchte man hinzusetzen. Mit der Mahnung, daß es keine Ausnahme vom Altern geben kann, schließt dieses Kapitel mit der eindeutigen Aufforderung, sich dem Wirken des Śākyamuni hinzugeben und nach seiner Lehre zu leben.

Passagen über Krankheit

Von zahlreichen Aussagen sei hier aus AN V.78 zitiert:

„Furthermore, the monk reminds himself of this: At present I am free from illness & discomfort, endowed with good digestion: not too cold, not too hot, of medium strength & tolerance. The time will come, though, when this body is beset with illness. When one is overcome with illness, it is not easy to pay attention to the Buddha's teachings. It is not easy to reside in isolated forest or wilderness dwellings. Before this unwelcome, disagreeable, displeasing thing happens, let me first make an effort for the attaining of the as-yet-unattained, the reaching of the as-yet-unreached, the realization of the as-yet-unrealized, so that -- endowed with that Dhamma -- I will live in peace even when ill.“

IV. Abschnitt Krankheit-1

027 [bodist]v uguš tözlüg kinšuk ärdini . gavdam bag-lıg kumut

028 lenhu-a törüyü bälğürü yarlıkamış täñrikän tegin täñrim kutı yarlı

⁷⁷ Hier vermute ich wieder ein zugrundeliegendes Sprichwort: *köz äsri köjül arvı bolgu täg.*

⁷⁸ *tegül* ‚man soll sagen‘, eine kontrahierte Form von *tegü ol.*

029 -[ka]sar :: bo ärsär 三 [üč] tooš-lar bulganmak-ıntın 四大 [tört mahabut]⁷⁹-lar tüzüksirämäkintin⁸⁰ .

030 [五 beš agı]lık-lar⁸¹ bımsıramak-ıntın⁸² 六 [altı] ordu-lar artamak-ıntın⁸³ . aš ičgü

031 [si]ñmämäkintin :: azuča⁸⁴ ärsär ymä buti⁸⁵ amanuš-i-lar buu sigšil almak

032 -ıntın . yäk ičgäk-lär üzä . yelpikmäkintin⁸⁶ . grah⁸⁷ tokımak-ıntın⁸⁸

033 boguz igitmäk üzä ilgünmiš⁸⁹ :: ilki-siztinbärü eritilmiš⁹⁰ alku

034 kiši-lärkä aklatılmiš⁹¹ . iglämäk atl(ı)g äšidgäli yavız yel törü

035 bo täginür täñrim :: ::

⁷⁹ Yakup 2019: 14 ersetzt naheliegenderweise 大 durch *ulug*, doch die Handschriften B und C haben *mahabut*.

⁸⁰ Geschrieben: *twyswksyrʹmʹkyntyn*.

⁸¹ Ergänzt nach der Parallele SI 4956 (Handschrift C) *beš agılık-lar*. Yakup 2019: 14 hat keine Ergänzung.

⁸² Geschrieben: *pmysyrʹmʹq* lesen (so auch Yakup 2019: 14), bestätigt durch Handschrift C.

⁸³ Geschrieben: *ʹrdʹmʹq yntyn*, so auch in Handschrift C.

⁸⁴ Geschrieben: *ʹswcʹ*.

⁸⁵ Geschrieben: *pwdy*.

⁸⁶ Yakup 2019: 14, liest *yelpünmäkintin*. MK hat zwar das Verb *yelpin-*, und *yelpün-* könnte eine labialisierte Form sein, aber der <n> gelesene Buchstabe ist eher <k>, so daß das Verbalnomen vom Verb *yelpik-* vorzuliegen scheint, wie es auch im Suv. vorkommt: *yelpikmäk agukmak* (Suv. 472/15; das Verb *aguk-* wurde in das UWV/1: 31, aufgenommen, doch die mAK-Ableitung nicht, sicherlich ein Ergebnis der ungerechtfertigten Aufsplittung des Wortschatzes in Nomina und Verba, auf die A. VOVIN in seiner Rezension aufmerksam gemacht hat, vgl. Vovin 2019b: 169-170).

⁸⁷ Geschrieben: *kʹrġ*. Entsprechend liest Yakup 2019: 14 *garh*.

⁸⁸ Geschrieben: *kʹdʹn*, mit Yakup 2019: 14 zu *tokımakındın* zu emendieren, wie auch Handschrift C zeigt.

⁸⁹ Handschrift C: *iglämiš*. Vielleicht liegt in A ein Kopistenfehler vor.

⁹⁰ Geschrieben: *ʹrydyłmys*. Yakup 2019: 14 liest allerdings *yaraġılmiš* und übersetzt dementsprechend “was created”.

⁹¹ Geschrieben: *ʹqlʹdyłmys*.

Wenn die Majestät der Fürstlichen Prinz-Hoheit von [Bodhisatt]va-Natur, die (als) *kumuda*-Lotos des *kiṃśuka*⁹²-Juwel(haltigen) Gautama-Stammes aufzugehen und aufzutauchen geruht, (es anzunehmen geruht), dann ist es so: Was dies betrifft, so ist es die – aus der Vermischung der 3 *doṣas*⁹³, aus der Unordnung⁹⁴ der 4 *mahābhūtas*, aus dem Verlustiggehen der Klassifikation⁹⁵ der 5 Schätze⁹⁶, aus der Verderbnis der 6 Paläste⁹⁷, aus dem Nichtverdauen⁹⁸ von Speisen und Getränken, oder auch (aus den Umständen), daß *bhūtas* und *amanuṣyas*⁹⁹ die Seelen und Sinne¹⁰⁰ geraubt haben, oder daß man von Dämonen

- ⁹² Geschrieben: *kynswq*. Yakup 2019: 14 liest *kinšoq* und übersetzt (p. 22) ‚Kiṃśuka-Jewel‘. Der botanische Name ist nach SWTF II: 74b ‚*Butea frondosa* Roxb‘. Dieser Baum ist seiner roten Blüten wegen berühmt (vgl. auch BSJT, Nr. 152); SH 425b, Nakamura 328b. Die Wiedergabe von -ka durch /q/ ist auch in einem unpublizierten Gedicht belegt: IOM SI 4958 r08 *kiši körklüg kynswq ārdini*. Skt. /k/ ist in der Regel durch vorderes /k/ wiedergegeben und es wäre die Schreibung *kynswk* zu erwarten (vgl. Röhrborn 1988: 235: „Solche abweichenden Transkriptionen fehlen aber fast völlig“ mit Verweis auf die „Ausnahmen“ in BT VII: 7). Diese ist in anderen altuigurischen Texten belegt: Guanjing [Zieme-Kudara 1985: Z. 243 nebst Anm.] 243 [ETS: 20/184]; U 5342 Iir 03, 09. Für den vorliegenden Fall jedenfalls waren sich die Uiguren nicht sicher, denn von den 4 Belegen haben 2 /k/, 2 /q/. Merkwürdig ist BT 7: A153 *kynsw = kiṃśu* (dazu Anm. in BT 7: A 153).
- ⁹³ Yakup 2019: 14 liest *tuuṣlar* und übersetzt (22) ‚THREE equals‘ als Wiedergabe des buddhistischen Terminus 三平等 ‚three karmic agents are equal‘. Eher kommt jedoch die Herleitung aus skt. *tridoṣa* ‚drei Körpersäfte‘ (Maue 1996: 130 *üč doṣlarıq* für skt. *tridoṣa*) in Frage, eines der Grundprinzipien der indischen Medizin, das im *Suvarṇaprabhāsa-sūtra* einen wichtigen Platz einnimmt.
- ⁹⁴ Das Wort *tüzüksirä-* ist hier zum ersten Mal belegt, abgeleitet von *tüzük* ‚ordentlich, geordnet‘ etc. (OTWF 251-252).
- ⁹⁵ Bisher liegt keine Deutung vor. Wenn man von dem denominalen Verbalsuffix {+sIrA} ausgeht, ist das zugrundeliegende Nomen *bim*, das vielleicht auf chin. 品 *pin* (Pulleyblank 240: *p^him*) zurückgeht. Die 5 Skandhas unterliegen einem genauen Regelwerk, und wenn sie dieser Kategorisierung verlustig gehen, entstehen ebenfalls Krankheiten.
- ⁹⁶ Nach den Handschriften B und C ist die Ergänzung sicher. Es handelt sich wahrscheinlich um die fünf Skandhas, 五蘊 *wuyun*, die fünf Anhäufungen, die Elemente der menschlichen Existenz, sonst meist als *beṣ yükmäk* belegt (TT VI: 157). Die Verwendung von *agılık* ‚Schatzkammer‘ für diesen Terminus ist unerwartet und bisher nicht belegt.
- ⁹⁷ Yakup 2019: 22 ‚SIX palaces‘, ohne Erklärung. Vielleicht identisch mit 六處 *liuchu* = skt. *ṣaḍāyatana* ‚6 Sinnesorgane‘ (UWN/1: 112).
- ⁹⁸ Yakup 2019: 14 *ärkmämäkintin*. Aus der Übersetzung ‚because food and drink are not sufficient‘ (Yakup 2019: 22) müßte man auf ein Verb *ärk-* ‚genügend sein‘ schließen, doch finde ich dafür keinen Nachweis. Nach der Parallele SI 4956 (Handschrift C) *aṣi içgüsi siṃmämäkintin* liegt das Verb *siṃ-* ‚hineingehen‘, hier speziell ‚verdauen‘ vor.
- ⁹⁹ Skt. *bhūta* und *amanuṣya* sind Klassen von Dämonen.
- ¹⁰⁰ Altuig. *buu sigšil* (andere Lesungen sind möglich), vgl. Zieme-Kara 1978: Anm. 233 (77-78).

besessen ist, oder daß man von Schlägen von *grahas*¹⁰¹ betroffen ist, der mit dem Füttern der Kehlen¹⁰² beschäftigt¹⁰³ ist, – entstehende und seit der Anfangslosigkeit an¹⁰⁴ verachtete¹⁰⁵ und von allen Menschen verhaßte Krankheit genannte und schlecht anzuhörende Sache¹⁰⁶.

Mein Fürst!

Kommentar

Der Autor nennt hier summarisch und in enzyklopädischer Weise, möglicherweise auf besonderem Wissen basierend, viele Ursachen von Krankheiten. Die wesentlichen Verursacher werden auch in den medizinischen Teilen des *Suvarṇaprabhāsaśūtra* erörtert. Sie umfassen auf dem Āyurveda beruhende Theoreme, die Verdauung betreffende praktische Dinge sowie übernatürliche von Dämonen ausgeübte Einflußnahmen. Besonders hervorzuheben wäre das ‚Füttern der Kehlen‘, ein Ausdruck, der sich wohl auf die Nahrungsaufnahme bezieht¹⁰⁷. Während hier *boguz* mit der ursprünglichen Bedeutung ‚Kehle‘ zu sehen ist, hat das Wort nach BT 43, 68 in den Dokumenten des Postwesens als erster Bestandteil von *boguz at* auch die Bedeutung von ‚Futter‘, sofern die Bedeutungsannahme von ‚fodder horse, led horse, horse to carry fodder‘ zutrifft.

¹⁰¹ Skt. *graha* (‚greifend‘) ‚Krankheitsdämon‘.

¹⁰² *boguz igidmāk*. Vgl. U 5657 verso (Schreibübungen) 04/06 *ertä bir čigay kiši* [...] 06/07 *boguz igitip yorr är[kän]*. Die genaue Bedeutung ist nicht klar: „während ein sehr armer Mann [...] (seine) Kehle zu füttern geht“. Man dürfte an gewisse Schwierigkeiten denken, um Leute zu sättigen.

¹⁰³ Yakup 2019: 14 liest *irgürmiš* und übersetzt (22) ‚activated‘.

¹⁰⁴ ‚seit der Anfangslosigkeit an‘ ist ein feststehender Begriff für ‚von Anfang an‘. Yakup 2019: 14 transliteriert *ʔylky syn tynpʔrw* und liest *ilkisitinbärü*, ohne die Form zu erklären, doch trifft seine Übersetzung (22) ‚from the very beginning‘ zu.

¹⁰⁵ Vgl. UWV/2: 31.

¹⁰⁶ Yakup 2019: 22 interpretiert das vor *törü* ‚Sache‘ stehende Wort *yyl* im Sinne von ‚the rule of years of life‘, doch scheint mir eher ein Binomen vorzuliegen, wie aus der Handschrift C [*öj*] *dün törü* (dazu Anm. unter C) hervorgeht. Doch welches Wort mit *yyl* gemeint ist, bleibt unklar, möglicherweise meint der Schreiber *el törü* (ED: 122).

¹⁰⁷ In UWV/2 so noch nicht belegt.

V. Abschnitt Krankheit-2

035 y-a alku kamag tınl(ı)g-lar-nıñ arasında .

036 ayaz-lı yagız-lı-ča yintmiš¹⁰⁸ yegädmiš bodistv uguš-lug täñrikän

037 tegin täñrim kutı¹⁰⁹ yarlıkasar :: kim bo eritilmiš¹¹⁰ yavız . iglämäk tegli utun¹¹¹

038 törü ärsär :: küčüg küsün-üg kävip küč<s>irätip¹¹² olurgalı tur

039 -galı ärgäli¹¹³ idmatın . aš-ka içgü-kä sav-ka sözkä tapsız kıl

040 -taçı täginür :: bo iglämäk ymä 三 [üč] türlüg bolu täginür :: 一者 [äñilki ärsär]¹¹⁴ tadu .

041 m(a)ha[but]-lar bulganmakıntın t[ur]miš ig : 二者 [ikinti ärsär] uçık yelpik¹¹⁵ tözlüg :

042 [ig] 三者 [üçünč ärsär] kılınč tözlüg ig bolar ärür-lär 三 [üč] türlüg ig-lär ::

¹⁰⁸ Yakup 2019: 14 liest *yertmiš yegädmiš* und übersetzt (22) ‚surpasses‘. Das ginge aber nur, wenn man eine ungewöhnliche Form *yert-* von *ärt-* voraussetzt, zu Belegen für das Biverb *ärt- yegäd-* vgl. UWV/1: 189, obwohl RÖHRBORN eine Schreibung *yyrt-* nicht verzeichnet. Zum Ausdruck vgl. UWN/2: 78: statt *ärtmiš ašunmiš* hier *yintmiš yegädmiš*. Für *yintmiš* wurde in BT 8: B 154 ‚Schnitzfehler‘ für *utmiš* vermutet, doch sollte man angesichts der Belege (OTWF 704: ETŞ 13/26 [wegen Alliteration wurde die Wendung *kamag šmnularıg yintip utmiš* zu *yintip kamag šmnularıg utmiš* umgestellt]; Blockdruck IOM SI 1656, Z. 20; U 4451, A 04; Ch/U 8126 v 05 [= BT 38 Ic05 fälschlich *y(e)gätmiš* gelesen]) und vor allem wegen des Doppel-Paarworts in B038 ein Verb *yint-* oder *yent-* mit der Bedeutung ‚besiegen‘ (ED: 946b nur ‚to search‘ oder ‚to seek‘) akzeptieren.

¹⁰⁹ Geschrieben: *qwdy*.

¹¹⁰ Geschrieben: *ʷyydylmys*.

¹¹¹ Geschrieben: *ʷdwn*.

¹¹² Geschrieben: *kwycyrʷdyp*. Wie die Handschrift C zeigt, hat der Schreiber den Buchstaben -s- vergessen. Yakup 2019: 15 übersetzt zwar, wie der Kontext erfordert, ‚weakens‘, gibt aber keine Erklärung der Form */yp küčänädip*.

¹¹³ Yakup 2019: 15 liest *ärkli*. Wohl an *ärk* ‚Macht‘ denkend übersetzt er (22): ‚enables one neither to sit nor stand‘, ohne Erklärung.

¹¹⁴ Yakup 2019: 15 BAŠTĪŃQĪ.

¹¹⁵ Yakup 2019: 15 *yelpig*.

043 [tadu maha]but-lar bulganmakıntın turmiş ig yana 四 [tört] yüz 四 [tört] türlüg

044 [bol]u täginür :: bo 四 [tört] yüz 四 [tört] türlüg ig-lärdä . kayu ärsär igig iglägü

045 -čä täjlig ärsär :: arada ymä ot äm tusulur¹¹⁶ . arada ymä ot äm tusulmaz

046 adın¹¹⁷ ažu-ka sanlıg bolur-lar :: bo munı täg osug-lug eritilmiş¹¹⁸ yavız

047 iglämäk törü muntag bolu täginür täjrim :: ::

Wenn die Majestät der Fürstlichen Prinz-Hoheit, die unter allen Lebewesen im Himmel und auf der braunen (Erde)¹¹⁹ vom Geschlecht des siegreichen und unübertrefflichen Bodhisattva ist, (es anzunehmen geruht), dann ist es so: Was diese besagte¹²⁰ schlimme Krankheit¹²¹ genannte verruchte Sache betrifft, so schwächt sie Kraft und Stärke¹²² und macht kraftlos, sie läßt nicht zu, daß man sitzen, stehen, existieren kann, sie macht¹²³ appetitlos auf Speisen und Getränke, Wörter und Rede. Diese Krankheit ist von dreierlei Art. Erstens: die durch das Verwirrtsein der *dhätus* und *mahābhūtas* entstehende Krankheit. Zweitens: die [Krankheit], die von Dämonen und Geistern¹²⁴ (verursacht ist). Drittens: die vom Karma verursachte Krankheit. Dies sind die drei Arten von Krankheiten. Von der

¹¹⁶ Yakup 2019: 15 *tuşulur*. Er geht offenbar von einem Passivverb *tuşul-* ‚gefunden werden‘, für das auch ERDAL (OTWF: 680) plädierte, doch schreibt Erdal: “our suggestion [*tuşul-* für *tusul-*] can only be proven to be correct if some exs. of *tuşul-* with dotted *ş* turn up”. Im vorliegenden Fall paßt *tusul-* ‚nützen‘ jedenfalls besser.

¹¹⁷ Geschrieben: ʔtyn.

¹¹⁸ Geschrieben: ʔrydylymys.

¹¹⁹ Hier nur durch *yagız* ausgedrückt. Ähnlich auch in dem Blockdruck U 4846, wo K. RÖHRBORN für *eliglärtä hanlarta ayazlı yagızlıča ärtmiş aşunmiş* die Übersetzung ‚den Königen und Kaisern himmelhoch₂ überlegen₂‘ (UWN/2: 78) vorschlägt, doch scheint mir eine Dichotomie von Königen im Himmel und auf der Erde eher zuzutreffen.

¹²⁰ Das Verb *ayıtıl-* kommt in UWV/1 nicht vor, ist aber bei MK belegt (vgl. ED: 269b).

¹²¹ Die Wendung *yavız iglämäk* kommt auf dem Fragment Ch/U 6154v in einer alleinständigen Zeile vor, gefolgt von *ymä ängäk*. Es diente neben weiteren ähnlichen Stücken (Ch/U 6511, Ch/U 7511, Ch/U 7363) zur Reparatur eines lädierten Blockdrucks des chinesischen Lotos-sūtra T. 262. Ob der Text aber hierher gehört, bleibt unklar.

¹²² Parallele SI 4956 (Handschrift C): *küčüg küsünüg kävip küsän* [].

¹²³ Yakup 2019: 15 *tıl-ṭayī*.

¹²⁴ *učık yelpik*, zu diesem Paarwort vgl. BT 23: I Amulett XXX; Suv. 475/7; Yüsüp 2004: 413; BT 47: 18.

durch das Verwirrtsein der *dhātus* und *mahābhūtas* entstandenen Krankheit gibt es nun 404 Arten. Wie sehr man auch von diesen 404 Arten von Krankheiten eine Krankheit heilen will, so nützt manchmal ein Heilmittel, manchmal nützt ein Heilmittel nicht. So sind (Betroffene) der anderen Welt angehörig. Die solcherart verachtete schlechte Krankheit (genannte) Sache ist so.

Mein Fürst!

Kommentar

Die 404 Arten von Krankheiten sind ein Topos der chinesischen Medizin, der auch in Übersetzungen buddhistischer Texte belegt ist, u.a. im *Kṣānti kilguluk nom:* (1656-1558) *birök yalyok aḥuninta ärsär m(ä)n tört yüz tört törlüg iglär ätöziṅä bür<t>ülmäklig ämgäklärkä tägmälim* „Was ferner (Wesen) in der Menschen-Existenzform anbetrifft, so wollen wir nicht auf diejenigen Leiden treffen, (die darin bestehen, daß unsere) Körper von den 404 Krankheiten berührt werden.“¹²⁵ Auch in medizinischen Abhandlungen ist von den 404 Arten von Krankheiten (chin. 四百四病) die Rede. Die Zahl 404 ergibt sich daraus, daß jedes der vier Elemente für 101 Arten von Körperzuständen verantwortlich gemacht wird¹²⁶ und damit quasi als Topos für ‚alle Krankheiten‘¹²⁷ gilt. Ein altuigurischer Text, für den keine Vorlage ausfindig gemacht werden konnte, setzt die 404 Krankheiten in Bezug zu 404 Heilkräutern: (120-125)

azu-ča ymä 四 [tört] bölük oot äm bölük-läriṅä tükäl-liḡ otači-lar 王 [han]-ı gandamadan taḡ-ta b(ä)lgülüḡ bolmiš 四 [tört] yüz 四 [tört] türlüg ig-lärkä 應 [yaraši] öṅi nä äsriṅü ot-lariḡ katıp kavišturup

«Or ainsi parce que quand le Roi des médecins, parfaits dans les quatre détachements des remèdes, apparaissait sur la montagne appelée Gandhamadana il a mélangé et assemblé tous les différents remèdes contre les 404 types de maladies» (Zieme 2017a.).

¹²⁵ BT 25: 161, mit Verweis auf SH: 178b.

¹²⁶ SH: 178b; Salguero et al. 2017b: 282. Vgl. auch Index zu Salguero 2017a.

¹²⁷ DDB.

VI. Abschnitt Krankheit-3

048 y-a kapilavastu kânt-lig m(a)ndakini yuul içindä . hansa-rača¹²⁸ kaz-lar

049 han-ı törüyü b(ä)lgürü yarlıkamış . bodistv uguş-lug täñrikän tegin

050 täñrim kutı yarlıkasar :: kim bo iglämäk atl(ı)g utun törü yalnız < >¹²⁹

051 tınl(ı)g-ka ok kälmiş täginmäz¹³⁰ :: kaltı nätäg öñdün yıñak-tın 大 [ulug]
bädük

052 kay-a¹³¹ tag yorıyu kälösär :: üstün kapıgı¹³² kök kalık bilä¹³³ tutçı¹³⁴ 下
[altın]

053 tüpi yagız bilä tutçı¹³⁵ . üstün uçugma 下 [altın] bagır-ın yorıgma

054 tınl(ı)g-larig — [bir] kalısız yançar yumurur¹³⁶ ärsär . ançulayu ok ymä
bo iglämäk

055 atl(ı)g utun törü :: ädgü yavız bay çıgay temätin . alku-ka barča bir

056 kalısız — [bir] täg kältäçi täginür täñrim :

¹²⁸ Geschrieben: q²nz² r²c². Ob der letzte Buchstabe wirklich ein <²> ist, bleibt unsicher, es ist wohl eher ein finales <č> mit einem Abstrich, denn erstens hat die Hs. C klar -r²č, zweitens wäre die Aussprache *hansarač* zu erwarten wie auch bei *m(a)harač* < Skt. *mahārāja*. Vgl. BT 37: 1010b.

¹²⁹ Das Wort soll getilgt sein. Yakup 2019: 15 *bo*.

¹³⁰ Yakup 2019: 15 *täginmäsar*.

¹³¹ Yakup 2019: 15 *qara*.

¹³² Vgl. Yakup 2019: 15 *qapıyü(?)*. Offenbar soll das Wort nicht getilgt sein, wie es nach dem Foto den Anschein hat. Vielleicht liegt aber auch eine Korrektur zu *uçi* vor, wie das Wort in der Handschrift C geschrieben ist.

¹³³ Yakup 2019: 15 *birlä*, doch entweder hat der Schreiber hier wie auch in der folgenden Zeile den Buchstaben <r> vergessen, oder es liegt tatsächlich die neuere Form *bilä* vor.

¹³⁴ Geschrieben: *twdcy*.

¹³⁵ Geschrieben: *twdcy*.

¹³⁶ Yakup 2019: 15 *yemürür*.

Wenn die Majestät der Fürstlichen Prinz-Hoheit, die vom Geschlecht des Bodhisattva ist, der in dem See Mandākinī¹³⁷ der Stadt Kapilavastu¹³⁸ als König der Gänse¹³⁹ hervorzukommen und zu erscheinen geruht hat, (es anzunehmen geruht), dann ist es so:

Diese Krankheit genannte verruchte Sache kommt nicht nur zu den Lebewesen. So wie aus dem Osten ein großer Fels-Berg – dessen obere Spitze¹⁴⁰ an den Himmel reicht¹⁴¹, dessen unterer Boden an die braune (Erde)¹⁴² reicht – wandernd daherkommt und die oben fliegenden und die unten auf dem Bauch kriechenden Lebewesen alle restlos vernichtet und zertrümmert, ebenso ist auch die Krankheit genannte verruchte Sache. Gut und Böse, Reich und Arm nicht unterscheidend, kommt sie zu allen gleichermaßen.

Mein Fürst!

Kommentar

In diesem Abschnitt fällt insbesondere der Vergleich der Vernichtung durch Krankheit mit dem Fels-Berg ins Auge, der die Wucht verdeutlichen soll. Ob eine direkte Vorlage anzunehmen ist, bleibt unklar. Aber immerhin kann man

¹³⁷ Yakup 2019: 15 *m(a)hadagiri* ‚(fountain) Mahādagari‘, ohne Nachweise. Es handelt sich aber wohl um einen Fluß (oder Bach), mit Sicherheit nicht um den Fluß Rohinī in der Nähe von Kapilavastu. Atü. *yul* bezeichnet meist einen ‚Bach‘, aber Mandākinī ist der Name eines Sees, auch in der *Maitrisimit* wird dafür das Wort *yul* benutzt, cf. Laut 1986: 57. Nach Dietz 2004: 60 war M. ein ‚pond‘. Zum Namen M. vgl. Laut 1986: 56-57 sowie 57 n. 5 nach Zitaten aus der *Maitrisimit*. Am Ufer des Mandākinī-See predigte Buddha den Vier Mahārājadevas. Vgl. Malalasekera 1960: 443-444 (Mandākinī). Zu Belegen in verschiedenen Umschriften wie 曼陀耆泥 *mantuoqini* im Taishō Tripiṭaka vgl. Akanuma 405-406. Nach MW: 788b war M. Name eines Nebenflusses des Ganges im Tal Kedāranātha oder auch anderer Flüsse. Ein weiterer Beleg liegt in dem Lobpreis Laut-Zieme 1990, 23 vor. Dort wird auch das Land genannt, wo der M. sich befindet. Unsere damalige Lesung [...]suz vermittelte den Eindruck eines altuigurischen Wortes, doch sind die erhaltenen Buchstaben eher [...]py zu lesen (in der Lücke sind 1-2 Buchstaben als fehlend anzunehmen).

¹³⁸ Kapilavastu, vgl. Deeg 2003.

¹³⁹ Der Skt.-Bezeichnung (*q'ñz ' r'c' = haṃsarāja*) folgt die altuig. Übersetzung *kazlar hanı* ‚Gänsekönig‘, ‚king of the swans (*haṃsarāja*)‘ (Cicuzza 2011: 184), vgl. BT 13: 9.20 (nebst Anm.). Ähnlich auch in der *Maitrisimit* (Geng-Klimkeit 1988/1: Z. 1656), *kazlar eligi* (Suv. 450/21), *kazlar bāgi* (TT X, BT 37: 06557; in BT 37: 565 und 637 als *rājahaṃsa* rekonstruiert).

¹⁴⁰ Nach Handschrift C.

¹⁴¹ Mit Yakup 2019: 27, ist *tutči* als verkürzte Form von *tutdači* zu erklären.

¹⁴² Wohl ein Vergleich, um die Größe des Berges auszumalen.

auf das *Pabbatopama Sutta* („The Simile of the Mountains“) verweisen, wo wir lesen:

„What do you think, great king? Suppose a man, trustworthy and reliable, were to come to you from the east and on arrival would say: ‘If it please your majesty, you should know that I come from the east. There I saw a great mountain, as high as the clouds, coming this way, crushing all living beings [in its path]. Do whatever you think should be done.’ Then a second man were to come to you from the west ... Then a third man were to come to you from the north ... Then a fourth man were to come to you from the south and on arrival would say: ‘If it please your majesty, you should know that I come from the south. There I saw a great mountain, as high as the clouds, coming this way, crushing all living beings. Do whatever you think should be done.’ If, great king, such a great peril should arise, such a terrible destruction of human life — the human state being so hard to obtain — what should be done?” Und noch eindringlicher in den Versen:

“Like massive boulders,
mountains pressing against the sky,
moving in from all sides,
crushing the four directions,
so aging and death
come rolling over living beings:
noble warriors, brahmans, merchants,
workers, outcastes, & scavengers.

They spare nothing.

They trample everything.“ (Thanissaro Bhikkhu 1997)

„König der Gänse‘. Der Pāli-Text *Buddhapādamāṅgala* interpretiert den Terminus *haṃsarāja* in einer sehr plastischen und deutlichen Art:

„The king of swans: since the Blessed One does not take delight in worldly values reckoned as gold and money and consisting of the seven jewels and so on.“ (Cicuzza 2011: 184)

VII. Abschnitt Krankheit-4

057 y-a kšatirik tözlüg käyik-lär kuvrag-ı arasınta . kesari arslan hanın-

058 -ča yintmiš¹⁴³ yegädmiš bodistv uguš-lug täñrikän tegin täñrim kutı yarlı<ka>

059 -sar :: kim bo purvanandiniklp başlag-ındakı . čaru upačaru varu kalyani-ta

060 ulatı ağır 大 [ulug] elig-lär han-lar :: arčune toña-ta atsar yašmaz¹⁴⁴ alp

061 ädräm-lig äñinčig-lär¹⁴⁵ :: (sorup suv-ug sugurdači-lar¹⁴⁶ . sodup¹⁴⁷ köl-üg tošgurdači-lar ::)¹⁴⁸

täğip ök tag-ıg yimirdäči-lär . tanču-lap tag

062 -ıg ušattači-lar¹⁴⁹ :: talačangini asure täğ . ulug bädük ät'özlüg-lär

063 dartaraštiri bäg täğ küč-lüg küsün-lüg-lär ymä : näñ inčip bo

064 iglämək (lig utun) törü-tin ozmatı-lar¹⁵⁰ . täñrikän tegin täñrim kutı-nıñ . näčä ök

065 anı täğ . köz äsri köñül arvı bolgu täğ . ärki türki mäñi-si toña

066 -sı näčä üküš tälim ärsär ymä :: iglämək-lig utun (törü) sok-a yakın kälmiš-tä

067 karamuk-ča ymä ymä tusulmaz . näñ inčip¹⁵¹ iglämägäy ärki m(ä)n tep sakınu

¹⁴³ Wie schon an anderer Stelle liest Yakup 2019: 15 *yertmiš*.

¹⁴⁴ Yakup 2019: 16 *ärtsär yaqmaz*.

¹⁴⁵ Yakup 2019: 16 *ärkinčiglär*.

¹⁴⁶ Yakup 2019: 16 *turyurdačılar*.

¹⁴⁷ Yakup 2019: 16 *qudup*.

¹⁴⁸ In der Handschrift B folgt dieser Satz erst nach *ušattači-lar*.

¹⁴⁹ Geschrieben: *ʷs̥ʰdtʰcy lʰr*.

¹⁵⁰ Geschrieben *ʷsmʰty lʰr*.

¹⁵¹ Yakup 2019: 15 *igig*.

068 yarlıkamazun tñrım :: elig tñrım tegül :: ::: ::

Wenn die Majestät der Fürstlichen Prinz-Hoheit, die vom Geschlecht des siegreichen und unübertrefflichen Bodhisattva ist, der vom *kṣatriya*-Stamm unter der Schar der wilden Tiere wie der Löwenkönig ist, (es anzunehmen geruht), dann ist es so: Die sehr großen Könige und Herrscher des Anfangs des *purvāntakalpa*¹⁵² wie Cāru, Upacāru, Varu-Kalyāṇi¹⁵³; die von dem Helden Arjuna angeführten sehr Tapferen¹⁵⁴ und Wunderbaren¹⁵⁵, die sich nicht verstecken, selbst wenn sie schießen¹⁵⁶; die schlüpfend¹⁵⁷ das Wasser (eines Sees) Austrinkenden und spuckend einen See Auffüllenden¹⁵⁸; die Angreifenden und den Berg Einstürzenden, die den Berg Zerstückelnden und Verkleinernden; die wie Asura Tālajaṅgha¹⁵⁹ große, gewaltige Körper Habende; und auch die Mächtigen und Starken wie Dhṛtirāṣṭra¹⁶⁰, (sie alle) haben sich auch nicht vor der verruchten Sache der Krankheit gerettet. Wenn der Majestät des Gnädigen Prinz-Fürsten – so bunt den Augen und so zweifelhaft dem Sinn erscheinenden¹⁶¹ – Kraft und Stärke, Seligkeit und Freude zahlreich und viel sein mögen, so wird die verruchte Sache der Krankheit, wenn sie ganz nahe

¹⁵² Geschrieben: *pwrv*»»»*dyn*’kl. In der Einleitung der *DKPAM-H* kommt das Wort wie folgt vor: *purvantak(a)lp ūdtin bārū* ‚seit *pūrvāntakalpa*-Zeiten‘ (Geng et al. 2005: 98-99: Z. 262; 107, Z. 366). Aber die hier geschriebene Form läßt sich nicht so einfach als *purvantaklp* lesen. Da die *DKPAM* aber mindestens einen deutlichen Beleg hat, könnte es sich hier vielleicht auch um eine unklare Schreibung handeln.

¹⁵³ In der Einleitung der *DKPAM-H* werden einige dieser Könige als *cakravartin*-Herrscher erwähnt: Mah[āsammat]a, Roca, Kalyāṇa, Varakalyāṇa, Upoṣadha, Tāyin, Aśva, Gajāśva, Dhundhumāra, Cāru, Upacāru etc., vgl. Geng et al. 2005: 107. Der Name *varu* dürfte mit *Vara(kalyāṇa)* identisch sein.

¹⁵⁴ UWN/2: 236.

¹⁵⁵ UWN/2: 212.

¹⁵⁶ Das könnte eine populäre Redewendung sein: *atsar yaşmaz* ‚wer schießt, verbirgt sich nicht‘, doch Vergleichbares habe ich nicht gefunden.

¹⁵⁷ Vgl. Geng et al. 2005, *DKPAM-H I-IV*: 057-058: *säkiz türlüg ämgäk-lig ögüzlärig kugurdaçı sugurdaçı*.

¹⁵⁸ Ein Beispiel für alliterierende Verse mit gleichmäßiger Silbenzahl (4+5 // 4+5) und mit innerer Alliteration im ersten Vers (so- // su- // su-): *sorup suvug sugurdaçılar // sodup kölüg toşgurdaçılar*.

¹⁵⁹ Geschrieben: *t’l’ç’nkky*. Obwohl Yakup 2019: 15 *talaçanguhi* (?) liest, gibt er als Äquivalent den Namen ‚Tālajaṅgha (?)‘. In der Anm. verweist der Autor auf MW: 445a, wo richtig Tālajaṅgha steht.

¹⁶⁰ Den Namen rekonstruiert YAKUP als Dhṛtirāṣṭra, doch fügt er keine Erklärung hinzu, vgl. BT 37: *drtırāstre* < tochA dhṛdhirāṣṭre ~ dhrāḍhirāṣṭre / tochB dhṛtirāṣṭre < skt. dhṛtirāṣṭra n. pr. 06660.

¹⁶¹ Die Wendung, die Yakup 2019: 23 “her eyes would be blurred and the mind would be confused” übersetzt, lautet: *köz äsri köjül arvi bolgu tåg* “so bunt den Augen und so zweifelhaft dem Sinn erscheinend”, sie könnte einem volkstümlichen Text entnommen sein.

kommt, ihr auch nicht einmal wie ein Körnchen¹⁶² nützen. Auf keinen Fall soll man denken:
„Ich werde wohl nicht erkranken“.

Mein Fürst! Mein König-Fürst soll (es) sagen!

Kommentar

Die größten Helden längst vergangener Zeiten wie auch die kontemporären Mächtigen unterliegen Krankheiten, so wie schon in den vorangegangenen Abschnitten. Hier wird noch einmal eindringlich gesagt, daß niemand sagen könne, er werde nicht krank.

Das Ende des Abschnittes nennt die Asuras.

talačangini asure täg . ulug bädük ät'özlüg-lär ‚Die große, riesige Körper-Habenden wie der Asura Tālajaṅgha‘. Informationen über Asuras, die im Buddhismus eher ein Schattendasein führen, sind generell gering, doch sind sie meist als Gegenspieler der Götter genannt. In der Reihe der erweiterten Liste der Existenzformen (*gati*) nehmen die Asuras nach Göttern und Menschen den dritten Platz der drei guten *gati* ein¹⁶³, doch bisweilen werden sie den drei schlechten *gati* vorangestellt (Mus 1939). In der Kunst sind sie oft sehr phantasievoll dargestellt. Im altuigurischen Kontext kommen Asuras nicht nur in den übersetzten Texten (*Altun Yaruk Sudur, Āgama-Texte, Maitrisimit* etc. vgl. UWN/1: 306-307) vor, sondern auch in eigenständigen Dichtungen (BT 13: 134, Neujahr).

Zwar nennt U. WOGIHARA Tālajaṅgha als Namen eines *rākṣasa* oder eines *bhūta* (Wogihara 1979: 537a), doch ist vorstellbar, zumindest im Verständnis der uigurischen Buddhisten, daß er (auch) als ein Asura galt, auch wenn er nicht in

¹⁶² Das Wort *karamuk* bedeutet ‚tares, corn-cockle‘ (ED: 660b), wie auch Yakup 2019: 23 übersetzt. In Vergleichen dient es wie hier dazu, etwas Winziges anzudeuten. So auch in einem volkstümlichen Gedicht (SI 4089, ZZ. 73-76): *kaṅ yolın oğul tilär / kaṅl yolın tilgän tilär tep / kamıg türlüg ämgäklär / kalıgsız saña salsar ymä / kaṅımıznuj nomınta / karamukča yıkma* „Der Vater wünscht sich als sein Glück einen Sohn / der Wagen wünscht wünscht sich für seinen Weg ein Rad/Selbst wenn allerlei Leiden / restlos auf dich stürzen / zerstöre dennoch nicht ein Körnchen von der Lehre unseres Vaters (Śākyamuni)!“ In den beiden ersten Versen spielt der Autor vermutlich mit der unterschiedlichen Semantik von *yol* als ‚Weg‘ und ‚Glück‘.

¹⁶³ Vgl. DDB.

der Liste der namentlich bekannten Asuras steht, so jedenfalls nach einem unpublizierten Text der Serindia-Sammlung: *talaçaṇi bašlap asurelar-nuṇ* ‚der Asuras beginnend mit Tālajaṅgha‘.¹⁶⁴ Auch im altindischen Mahābharata ist er ausdrücklich ein Asura: „Wegen der tugendhaften Praxis der Brahmanen scheint die Sonne am Himmel. Weil die mächtigen Asuras Vatapi und Talajangha die ehrbaren Brahmanen mißachteten, wurden sie von deren Fluch vernichtet.“ (Weltsch 2011: 424.)

Neben der häufigen Form *asure* (²swry) gibt es in einigen Texten auch die ältere Form (²swr) *asur* (UWN/2: 306). Wie die Asuras gesehen wurden, beschreibt sehr anschaulich ein Fragment eines Codexblattes aus einer Sammelhandschrift¹⁶⁵:

01 birär bölük asur-lar yaṇa ägirdi-lär 02 бүкүрди-лär. birär bölük asur-lar baš-lar 03 -inta müyüz üntürdi . birär bölük 04 asurlar äšgäk ät'öz kılıp äšgäk ünin 05 üntädi-lär . birär bölük asur-lar ada[k] 06 -inta tävä tapanı kılı-lar . b[irär] 07 bölük asur-lar it ünin üntädi-lär . 08 birär bölük asur-lar kök kara sarıg 09 kızıl ätöz täğšürdi-lär . birär bölük asur 10 -lar ät'özlärintä ot [yalı]n üntürdi 11 -[lär .] birär bölük [asur-lar] boguzlarıntın 12 []kä tüt[ün]. birär 13 [bölük asurlar] yalın

„Einige Gruppen von Asuras stürmten voran und spitzten¹⁶⁶ (Wasser) (wie) Elefanten. Einige Gruppen von Asuras ließen aus ihren Köpfen Hörner sprießen. Einige Gruppen von Asuras machten ihre Körper zu Eseln und schrien mit Eselsstimmen. Einige Gruppen von Asuras machten ihre Füße zu Kamelsohlen. Einige Gruppen von Asuras schrien mit Hundegeheul. Einige Gruppen von Asuras veränderten sich in blaue, schwarze, gelbe und rote Körper. Einige Gruppen von Asuras ließen aus den Körpern Flammen hervor. Einige Gruppen von Asuras [brachten] aus ihren Kehlen Rau[ch hervor]. Einige Gruppen von Asuras [brachten] Flammen [...].“

Wie Lin Li-Kouang schreibt, findet sich der umfangreichste Bericht über Asuras im *[Saddharma]-smṛtyupasthānasūtra* (T 721, T 722), obwohl der Text diese Existenz-Kategorie nicht als eine eigene *gati* betrachtet, sondern, ausgehend von

¹⁶⁴ SI 4984 (Kr I 116) verso, Z. 21.

¹⁶⁵ Mainz 299 (vgl. KOHD Digital), Blatt II.

¹⁶⁶ OTWF: 466 *bükür-* ‚to spurt out, spray‘ mit Verweis auf Beispiele aus dem AYS, zu AYS X 479 vgl. Gulcalı 2013: 193. Als Zweitbestandteil des Paarworts *sač- bükür-* in dem Satz Suv. 640/1-2 *čindan suvin sogıtıp bükürtilär sačdılar elig bāgkă hatunka* ‚Die Minister besprengten, nachdem sie es gekühlt hatten, den König und die Königin mit Sandelwasser‘. (Nobel 1958: 349) chin. 454a16 臣以梅檀水灑王及夫人.

der *pañcagati*-Theorie, zwischen der Preta- und der Tier-Existenz ansiedelt (Lin 1949: 24). Doch gibt es auch in dieser Version keine Hinweise auf die vielfältigen Gestalten, wie sie in der obigen Passage genannt werden.

Passagen über Tod

Von genereller Aussagekraft sind sehr viele Stellen in den alten buddhistischen Texten wie auch in Mahāyāna-Texten zu finden. Hier sei zur Einstimmung aus dem Maranasatti sutta (AN VI.20) zitiert:

„Monks, mindfulness of death -- when developed and pursued -- is of great fruit and great benefit. It plunges into the Deathless, has the Deathless as its final end. And how is mindfulness of death developed and pursued so that it is of great fruit and great benefit, plunges into the Deathless, and has the Deathless as its final end?

There is the case where a monk, as day departs and night returns, reflects: ‘Many are the [possible] causes of my death. A snake might bite me, a scorpion might sting me, a centipede might bite me. That would be how my death would come about. That would be an obstruction for me. Stumbling, I might fall; my food, digested, might trouble me; my bile might be provoked, my phlegm... piercing wind forces [in the body] might be provoked. That would be how my death would come about. That would be an obstruction for me.’ Then the monk should investigate: ‘Are there any evil, unskillful mental qualities un-abandoned by me that would be an obstruction for me were I to die in the night?’ If, on reflecting, he realizes that there are evil, unskillful mental qualities un-abandoned by him that would be an obstruction for him were he to die in the night, then he should put forth extra desire, effort, diligence, endeavour, undivided mindfulness, and alertness for the abandoning of those very same evil, unskillful qualities. Just as when a person whose turban or head was on fire would put forth extra desire, effort, diligence, endeavour, undivided mindfulness, and alertness to put out the fire on his turban or head, in the same way the monk should put forth extra desire, effort, diligence, endeavour, undivided mindfulness, and alertness for the abandoning of those very same evil, unskillful qualities. But if, on reflecting, he realizes that there are no evil, unskillful mental qualities un-abandoned by him that would be an obstruction for him were he to die in the night, then for that very reason he should dwell in joy and rapture, training himself day and night in skilful qualities.

Further, there is the case where a monk, as night departs and day returns, reflects: ‘Many are the [possible] causes of my death. A snake might bite me, a scorpion might sting me, a centipede might bite me. That would be how my death would come about. That would be an obstruction for me. Stumbling, I might fall; my food, digested, might trouble me; my bile might be provoked, my phlegm... piercing wind forces [in the body] might be provoked. That would be how my death would come about. That would be an obstruction for me.’

Then the monk should investigate: ‘Are there any evil, unskillful mental qualities un-abandoned by me that would be an obstruction for me were I to die during the day?’ If, on reflecting, he realizes that there are evil, unskillful mental qualities un-abandoned by him that would be an obstruction for him were he to die during the day, then he should put forth extra desire, effort, diligence, endeavour, undivided mindfulness, and alertness for the abandoning of those very same evil, unskillful qualities. Just as when a person whose turban or head was on fire would put forth extra desire, effort, diligence, endeavour, undivided mindfulness, and alertness to put out the fire on his turban or head, in the same way the monk should put forth extra desire, effort, diligence, endeavour, undivided mindfulness, and alertness for the abandoning of those very same evil, unskillful qualities. But if, on reflecting, he realizes that there are no evil, unskillful mental qualities un-abandoned by him that would be an obstruction for him were he to die during the day, then for that very reason he should dwell in joy and rapture, training himself day and night in skilful qualities.

This, monks, is how mindfulness of death is developed and pursued so that it is of great fruit and great benefit, plunges into the Deathless, and has the Deathless as its final end.¹⁶⁷

VIII. Abschnitt Tod-1

069 y-a ikšivaku¹⁶⁸ uguš-nuṅ etigi¹⁶⁹ yaratıg-ı kšatrik tözlüg kinšuk¹⁷⁰

070 ärdini . törüyü b(ä)lgürü yarlıkamiš. täḡrikän tegin täḡrim kutı yarlıkasar ::

071 kim bo 四 [tört] kiši-lärkä kötürtmiš¹⁷¹ . tınsız diravi-ka okšatı äd ärsär ::

072 alku kamag kasıntın kadaš-ıntın adırılmıš¹⁷² . ata ana kiši ogul kız-tın

073 öḡi ödrülmiš :: yašaguluk-ı ärtmäk üzä yamadevi-ka yagumiš :: yalḡuk

074 yertinčü-sindäki ädin tavar-ın . äркин түркин ärksizin titip ıdalap ::

¹⁶⁷ AN (Thanissaro Bhikkhus Internet version).

¹⁶⁸ Yakup 2019: 16 liest *ikšavaku*.

¹⁶⁹ Geschrieben: ḡdyky.

¹⁷⁰ Geschrieben: kyrišwä.

¹⁷¹ Geschrieben: *kwydwrmys*.

¹⁷² Geschrieben: ḡtyrylmys.

075 alku nom-lar-nıñ ürlügsüzin ukittaçı¹⁷³ . ölüm atl(ı)g ülügsüz < > törü

076 bo täginür täjrim ::

Wenn die Majestät der Fürstlichen Prinz-Hoheit, Zierde und Ausstattung des *ikṣvāku*-Stammes als *kimśuka*-Juwel vom *kṣatriya*-Wesen zu erscheinen und sich zu zeigen geruht, (es anzunehmen geruht), dann ist es so:

Was die von vier Menschen hochgehobene¹⁷⁴, einem leblosen Klotz¹⁷⁵ ähnelnde Sache betrifft, so lehrt sie, daß man von allen Verwandten und Familienangehörigen getrennt, von Vater und Mutter, von Frau und Kindern separiert, durch das Vergehen des Lebens Yamadeva nahe kommt, die der Menschenwelt angehörigen Güter und Dinge, Macht und Stärke willenlos aufgibt und verläßt, (in einem Wort), daß alle Dinge vergänglich sind. Die unglückliche Sache namens Tod ist das!

Mein Fürst!

Kommentar

Es ist bemerkenswert, daß selbst in dieser späten Zeit dem uigurischen König derselbe Stammbaum wie dem Buddha Gautama zugeschrieben wird. ‚Zum *ikṣvāku*-Stamm gehörig‘ ist eines der zahlreichen Epitheta des Buddha, wie beispielsweise das altuigurische *Garbaparimančani sudur* (BT 23: 165, H013) belegt. Im ‚Sūtra der Fragen des Mañjuśrī‘ 文殊師利問經 (T 468) wird eine Beziehung zwischen den *Ikṣvākus*¹⁷⁶ und Śākya hergestellt (nach DDB: T.XIV.468.494b19). Nicht jedoch gehört es zu den ‚zehn Epitheta des Buddha‘ (十佛名 *shi foming*) (Nattier 2003).

¹⁷³ Geschrieben: ʻwqydtʻcy.

¹⁷⁴ Vergleich für das Schwerwiegende der Sache.

¹⁷⁵ Altuig. *diravi* < Skt. *dravya* ‘substance, thing, object’ (MW: 501a).

¹⁷⁶ Salomon-Baums 2007. Das dem Namen zugrundeliegende Wort Skt. *ikṣu* ‚Zuckerrohr‘ ist auch in einem vermutlich zur *DKPAM* gehörigen altuigurischen Fragment (SI 2617) belegt: *ikṣu kamiš tāg* ‚wie *ikṣu*-Zuckerrohr‘. Im *Brahmanadhammika sutta* (SI 5709 + SI 3901) findet sich folgender Satz als Übersetzung von T.I.26.678c18-b 我等從彼來 ‚Wir kamen zu ihm‘: (ZZ. 24-25) 我 *ikṣivaku han-ka yakın kälti-lär* ‚Sie kamen dem König *Ikṣvāku* nahe“. Sn. 301 (II/7): „Da machten sie zurecht sich Sprüche und suchten dann *Okkāka* auf“. (*Okkāka* ist die Pāliform für *Ikṣvāku*). Interessant, daß in diesem chinesischen Āgama-Auszug, der Name des Königs nicht genannt wird, doch der uigurische Übersetzer setzt ihn hinzu.

Vergleiche für die Unabänderlichkeit des Todes finden sich in den buddhistischen Texten, wie schon dargelegt, besonders zahlreich. Um die Schwere des Todes zu vermitteln, wird hier der aus dem Sanskrit entlehnte Begriff *dravya* verwendet, der generell einen Gegenstand, ein Ding bedeutet (MW: 501a), hier so schwer, daß vier Personen ihn nicht hochheben können. Vielleicht denkt der Autor auch an den bewegungslosen Leichnam. Ob diese Ausdrucksweise einer indischen Vorlage entspringt, ist nicht klar, es könnte sich auch um eine *ad hoc* Bildung handeln.

Die Anspielung auf Yamadeva, den Gott des Todes in der Unterwelt, paßt zu diesem Szenario.

IX. Abschnitt Tod-2

y-a 二 [iki] adak-lar-nıñ ayaguluk-ı . töpür-ä tüü-lüg

077 tınl(ı)g oylan-ları-nıñ . töñütgölüki¹⁷⁷ bolu yarlıkamış . bodistv uguş¹⁷⁸
täñrikän tegin

078 täñrim kutı¹⁷⁹ yarlıkasar :: bo ymä tı bolmış törü tetir :: näčä-tä birök 生
[tugum] ažun

079 tutgu-ča¹⁸⁰ täñlig ärsär : 九月十 [tokuz ay on] kün ög karın-ta¹⁸¹ solanıp
olurur tuş-ta — [bir]är

080 -läri . ög karın-ta ok ölür-lär :: näčä-tä birök ada-sızın äsän tuggu-ča

081 täñlig ärsär :: yag yedürmək süt ämizmək-tä¹⁸² ulatı-lar üzä . tirig öz
ilgün

082 -türür :: bo tınl(ı)g yana öñdün sözlägüči karımak-lıg kar tolı üzä başır-
a

¹⁷⁷ Geschrieben: twynkwdkwlwky.

¹⁷⁸ Hier fehlt das Suffix {+lXg}, das auch Yakup 2019 einsetzt.

¹⁷⁹ Geschrieben: qwdy.

¹⁸⁰ Geschrieben: twdʔr cʔ.

¹⁸¹ Yakup 2019: 17 *qarnınta*.

¹⁸² Geschrieben: ʔmysmʔk tʔ.

083 tokıtılıp¹⁸³ :: iglämäk¹⁸⁴ isig yeel üzä in lan¹⁸⁵ bolup :: äv-in bark-ın äd-in

084 tavar-ın . ärksizin türksüzin titip¹⁸⁶ ıdalap . anıtyat-ka san-lıg bolur

085 -lar :: anın bo ölüm atlı(ı)g äşidgäli yavız yeel törü mundag bolu täginür
täğrim ::

Wenn die vom Geschlecht der – Verehrter der Zweifüßigen¹⁸⁷ und der, vor dem sich die bis zum Scheitel behaarten Lebewesenkinder verbeugen¹⁸⁸, seienden – Bodhisattva-Majestät der Fürstlichen Prinz-Hoheit (es anzunehmen geruht), dann ist es so: Das nun ist eine immerwährende¹⁸⁹ Sache. In welchem Maße man auch eine Geburt und Existenz erhält, sterben zu der Zeit, nachdem man neun Monate und zehn Tage im Mutterleib eingeschlossen gesessen hatte, einige (schon) im Mutterleib. Wenn man aber ohne Schaden gesund geboren wird, läßt man durch Fütterung mit Fettem und Säugung mit Milch usw. das Leben¹⁹⁰ fördern¹⁹¹. (Und doch) werden auch diesem Lebewesen Schnee und Hagel des oben erwähnten Alters auf seinen Kopf¹⁹² niederprasseln¹⁹³; durch den heißen Wind der Krankheit wird es *inlan*¹⁹⁴. Willenlos gibt es auf und läßt ab von Haus und Hof, Hab und Gut,

¹⁸³ Geschrieben: *twqdylyp*, vielleicht hat der Schreiber eine Korrektur vorgenommen.

¹⁸⁴ Analog zu *karımlıg* der Zeile 082 ist hier zu *iglämäklig* zu emendieren.

¹⁸⁵ Yakup 2019: 083 *anlan*.

¹⁸⁶ Geschrieben: *tydyp*.

¹⁸⁷ Yakup 2019: 17 liest *adaq barnıng*. Wenn das Suffix {+lXg} vergessen sein sollte, kann man zu *adak(lıg)lar* emendieren (zu Beispielen vgl. UWN/1: 19), wie dies hier andere Handschriften bezeugen. In der Übersetzung richtig: Yakup 2019: 23 ‚two-legged‘.

¹⁸⁸ Das Verb *töğüt-*, vgl. *töğit-* ED: 517b.

¹⁸⁹ Geschrieben: *ty*, Yakup 2019: 17 liest *täv* und übersetzt ‚deceitful‘. Da alle finalen <v> einen nach links führenden Abstrich haben, kann hier nur ein finales <y> vorliegen. Zu *ti* ‚immerwährend‘ vgl. ED: 433a. Das Wort ist allerdings in den späteren Texten selten.

¹⁹⁰ *tirig öz* ‚Leben‘, wörtlich: ‚Lebendes Selbst‘ ist ein manichäischer Terminus, der sekundär auch in buddhistischen Texten auftritt.

¹⁹¹ *ilgündür-* ‚unterhalten lassen, fördern lassen‘, vgl. UWV/2: 117-118.

¹⁹² Die Form *başıra* ist selten belegt, vgl. hier auch Handschrift F Ch/U 8199.

¹⁹³ Vgl. *tokıtıl-* ED: 468a.

¹⁹⁴ Yakup 2019: 27, liest *anlan* und schlägt Herleitung von chin. 安瀾 *anlan* ‚calm, peaceful‘ vor, doch ist eher *inlan* zu lesen, und ‚friedlich‘ paßt schwerlich in den Kontext. Für die zweite Silbe *lan* kann man an 闌 *lan* ‚erschöpft‘ denken, doch fehlt mir eine Erklärung für die erste Silbe *in*.

es wird der *anityatā* zugeordnet sein. Deshalb ist diese Tod genannte (vom) Wind (verursachte)¹⁹⁵ Sache, die man (nur) schlecht hören (will)¹⁹⁶, so beschaffen.

Mein Fürst!

Kommentar

Als besonders tragisch wird seit jeher ein Tod im Mutterleib gesehen, doch in diesem Abschnitt wird herausgestrichen, daß der Tod unweigerlich auch alle Wohlgeborenen erwischt. Am Ende gibt es nichts anderes als *anityatā*.

X. Abschnitt Tod-3

086 y-a alku kamag šaki-lig-lar-nıñ arasınta . kut buyan čog yalın-(lar) üzä kudulu

087 turur kutlug buyan-lıg :: täñrikän tegin täñrim kutı yarlıkasar :: kim bo ölüm

088 atl(ı)g ülügsüz törü yalnız bo ok tınl(ı)g-ka kälmiš täginmäz :: tugmıš tınl(ı)g

089 oğlan-larıña tüzü-kä¹⁹⁷ bir täg kälädäči täginür :: äñmıntın kök kalık-ka

090 tayak-lıg-ın yoridaçı : yam t(ä)ñri yer-indäki . dyan t(ä)ñri yer-indäki
天 [täñri]-lär ymä .

091 säkiz tümän m(a)hak(a)lp¹⁹⁸ uzun¹⁹⁹ < >²⁰⁰ özlüg yaš-lıg . ölmäz umug-lug mänğü

¹⁹⁵ ‚vom Wind verursacht‘ paßt besser in den vorigen Abschnitt über die Krankheit, vielleicht liegt eine Unachtsamkeit des Schreibers vor.

¹⁹⁶ Dieselbe Wendung in Z. 034.

¹⁹⁷ Geschrieben: *twysw kʹ*.

¹⁹⁸ Yakup 2019: 18 *mañlap*.

¹⁹⁹ Geschrieben: *ʹwswn*.

²⁰⁰ Ein Wort getilgt.

092 sakınç-lıg : öñsüz²⁰¹ tǎñri yerindǎki tǎñri-lǎr ymä :: üdi²⁰² kün-i kǎldükdǎ adın²⁰³

093 aǰun-ka barır-lar :: bo munı tǎg üstünki 天 [tǎñri]-lǎr ymä adın²⁰⁴ aǰun-ka

094 sanlıg bolgu-ča tǎñlig ärsär : takı nä ayıtımış adın²⁰⁵ tınl(ı)g-lar . adın²⁰⁶ aǰun

095 -ka sanlıg bolmagay mu :: anın ölüm atl(ı)g . ülügsüz törü alku-ka bir tǎg

096 kǎldäçi tǎginür tǎñrim ::

Wenn die Majestät der Fürstlichen Prinz-Hoheit, die unter allen Śākyahaften so gesegnet und verdienstreich ist, daß sie von Segen und Verdienst, von Pracht und Glanz überquillt, (es anzunehmen geruht), dann ist es so: Die unglückliche Sache namens Tod kommt nicht allein zu diesen (genannten) Lebewesen. Sie kommt zu den geborenen Lebewesenkindern, zu allen gleichermaßen. Sogar (zu) den auf das Firmament gestützt laufenden, bis zu den im *yāma*-Himmelsland und bis zu den im *dhyāna*-Himmelsland seienden Göttern. (Sogar) zu den 80000 *mahākalpas* langes Leben habenden, (zu den) unsterblich zu sein hoffenden, (zu den) ewig sich dünkenden Göttern des *arūpya*-Himmelslandes, auch sie gehen, wenn Stunde und Tag gekommen sind, in eine andere Existenz. Wenn sogar auch diese derartigen obigen Götter einer anderen Existenz zugehörig sein mögen, was soll man da noch sagen von anderen Lebewesen: sollten sie einer anderen Existenz nicht angehören? Deshalb kommt die Tod genannte unglückliche Sache zu allen gleichermaßen.

Mein Fürst!

Kommentar

Hier nun wird betont, daß der Tod nicht nur die Menschenwelt ergreift, sondern auch alle Götterwelten. Es werden Götter des zur Sinnenwelt (skt. *kāmadhātu*) gehörigen *Yāma*, Götter der Versenkungsstufen (skt. *dhyāna*) und Götter der Nichtform (skt. *arūpyadhātu*) genannt.

²⁰¹ Yakup 2019: 18 örksüz.

²⁰² Yakup 2019: 18 uday.

²⁰³ Geschrieben: »tyn.

²⁰⁴ Geschrieben: »tyn.

²⁰⁵ Geschrieben: »tyn.

²⁰⁶ Geschrieben: »tyn.

XI. Abschnitt Tod-4

(096) y-a küsüş-lüg yertinçü-nün körki küvănč

097 -i . ediš yertinçü-nün etigi²⁰⁷ yaratıg-ı : bolu yarlıkamiš täñrikän tegin

098 täñrim kutı yarlıkasar :: nä antag yalñuk bolgay ölüm-kä san-lıg bolma

099 -taçı :: äñmıntın kadgi gunačari 二 [iki] türlüg praty(e)kasanbud-lar :
ridi²⁰⁸ küü kälüg

100 ädräm taşgarıp kök kalık yüüzintä uçdaçı-lar :: 上 [üstün] ät'özin-tin 火
[ot] < >

101 ündürüp 下 [altın] ät'özintin suv akıttaçı-lar²⁰⁹ : 九十八 [tokuz on säkiz]
nizvani-larıg

102 tarkarıp bavagir-lıg ediz artıg aşıp. arhant kutı-lıg čog-ka yalın

103 -ka tägmiš²¹⁰ tınl(i)g-lar ymä :: anıyat-lıg²¹¹ az tag-ta ornandı-lar battı-
lar²¹² ::

104 täñrikän tegin täñrim kutı bir-k(i)y-ä nizvani²¹³ tarkarmatuk ärip
nätägin²¹⁴ ölüm

105 törü-tin ozgalı²¹⁵ ugay :: adırtlıg²¹⁶ otgurak ölmäk törülüg yarlıkar²¹⁷ ::

²⁰⁷ Geschrieben: 'dyky.

²⁰⁸ Yakup 2019: 18 aŋı.

²⁰⁹ Geschrieben: 'qyd'ty l'r.

²¹⁰ Yakup 2019: 19 täginmiš.

²¹¹ Geschrieben: 'nydy't lyq.

²¹² Geschrieben: p'dty l'r.

²¹³ Geschrieben: nysv'ny.

²¹⁴ Yakup 2019: 19 ärtgin.

²¹⁵ Geschrieben: 'wsq'ly.

²¹⁶ Geschrieben: 'tyrtlyq.

²¹⁷ Yakup 2019: 19 y(a)rlıqayay.

106 arıtı ölmägäy ärki män tep sakınu²¹⁸ yarlıkamazun täñrim :: elig täñrim

::

Wenn die Majestät der Fürstlichen Prinz-Hoheit, die Schönheit und Stolz der *kāma*-Welt und Zierde und Schmuck der Gefäß-Welt²¹⁹ zu sein geruht, (es anzunehmen geruht), dann ist es so:

Wie sollte es ein solches Geschöpf geben, das nicht vom Tod befallen wäre! Sogar die zwei Arten von Pratyekasambuddhas, i.e. *khadga*(*viṣāṇakalpa*) und *gaṇacāri*²²⁰, die *ṛddhi*-Zauberkräfte demonstrierenden an der Oberfläche des Himmels Fliegenden, die oben von ihrem Körper Feuer Herauslassenden und unten von ihrem Körper Wasser Fließenlassenden²²¹, die 98 *kleśas* aufgegeben, den hohen Paß des *bhavāgra* überquert habenden und so zu Pracht und Glanz der *arhat*-Würde gelangten Lebewesen, (alle diese) haben sich auf dem Gier-Berg²²² der *anityatā* niedergelassen und sind dort versunken. Wenn die Majestät der Fürstlichen Prinz-Hoheit nicht einmal ein *kleśa* aufgegeben hat²²³, wie sollte sie dann der Tod-Sache entkommen können? Sie wird sicher und gewiß von der Tod-Sache betroffen sein. Sie soll auf keinen Fall meinen: Ich werde wohl nicht sterben!

Mein Fürst! Mein König-Fürst!

Kommentar

Auch in diesem letzten Abschnitt über den Tod werden besondere über Zauberkräfte verfügende Gruppen genannt, die dem Tod nicht entkommen

²¹⁸ Trotz der recht deutlichen Schreibung *s'qyyw*, lese ich mit Yakup 2019: 19 *saqīnu*.

²¹⁹ Vgl. Dietz 2003: 218 Gefäßwelt (*bhājanaloka*).

²²⁰ Yakup 2019: 18: *kanačare ,gaṇacāra'*.

²²¹ Kurze Zusammenfassung der Zauberkräfte, die eigentlich nur dem Buddha eigen waren, die jedoch auch von Mönchen während der Meditation entwickelt werden können. Vgl. dazu Schlingloff 2015, worin entsprechende Texte aus dem berühmten Yogalehrbuch mit bildlichen Darstellungen in Zentralasien verglichen werden. Den ersten hier genannten Zustand behandelt der Autor in seinem Kapitel ‚Der Zustand der Levitation‘. Das Zwillingswunder lautet: „Dann zeigt man das Zwillingswunder: unten flammt der Körper, nach oben entströmen dem Körper kühle Wasserströme; oben flammt der Körper, nach unten entströmen dem Körper kühle Wasserströme.“ (Schlingloff 1962-1963/II: 52).

²²² *az tag* ‚Gier (skt. *rāga*)-Berg‘. Dabei liegt wohl eine ad hoc-Bildung vor. Es handelt sich nicht um einen gängigen Terminus. Den einzigen Nachweis finde ich in T.LII.2103.346a04 虎踞貪山 ‚Ein <inaccessible terrain> ist der Gier-Berg‘.

²²³ Das muß wohl nicht gleich als Majestätsbeleidigung verstanden werden.

können. Des weiteren geht es um die Kleśas, deren Überwindung allerdings zwar förderlich ist, aber keinen Ausweg aus dem Sterben bedeutet.

Pratyekasambuddha

Diese Form für *pratyekabuddha* kommt auch in einer *Saddharmapuṇḍarikasūtra*-Handschrift vor (Oda 1996). Der zweite Anpassungskörper Avalokiteśvaras ist der Pratyekabuddha, so auch in allen alttürkischen Handschriften bis auf die Handschrift Oda, wo die Form *prʷtykʷsʷnpwt* lautet, die von Oda richtig auf *pratyekasambuddha* zurückgeführt wird. Merkwürdig ist, daß sich diese Form anderswo nicht nachweisen läßt. Wahrscheinlich ist es eine Kontamination aus *pratyekabuddha* und *samyaksambuddha*. Sie fußt möglicherweise auf einer Resanskritisierung des chinesischen Ausdrucks. Die Handschrift setzt noch hinzu: „wenn sie sich Übungen in den Dharmas, die aus den 12 *nidānas* entstanden sind, unterzogen haben“. In einem anderen altuigurischen Fragment²²⁴, die Vorzüge der Heiligkeitsstufen elaborierend, liegt die umgekehrte Reihenfolge der beiden Pratyekabuddhas vor. Auf die nur im Schluß erhaltene Passage über die Vorzüge der Arhat-Stufe (ZZ. 1-5) folgt eine Darlegung über die Pratyekabuddhas (Kloppenborg 1974):

(05) yana anta basa (06) [anta]g ävdin barkdın ün-mäk-niḡ ikinti pr(a)ty(e)kabud kutı-lıg
 (07) ulug tüši ärür : ol ymä nätäg < > osuglug ärki tep tesär (08) kim [k]ayu : birök bişrunmiş
 köñül-lüg yıgınnıñ ädgü yiltızlıg (09) ıduk tınl(i)g-lar ärtär-lär inçip olar ut-karş yertinçü-
 nünḡ (10) yokaru ükliyu barır arasın-ta uzatı butanatpat tegmä bügü (11) biliglig burhan-lar
 yertinçü-tä b(ä)lgürmäyüük üd kolu bolg[u är]mäz (12) ol üdtä tözindäbärü münsüz katagsız
 tört türlüg simarti (13) [up]astan ög turug-ları başlap alku (nizvanı-lar)-nıḡ yüründägi
 bolmiş (14) [ar]ly-a aştangomarg säkiz bölük-lüg tözün köni yol-ka (15) [tä]gi yintäm bir täg
 kirsiz < > tapçasız yeti kırk türlüg (16) [tuy]mak arkalıg nom-larıg bahşısızın (17) nom-çı-
 sızın k(ä)ntün tuyup tanuklap bügü bilig-lig burhan (18) -lar-ta basa ok bütün yertinçü-nünḡ
 ikinti takşanki dentar (19) törüyür b(ä)lgürär-lär : inçip ol ıduk tınl(i)g-lar : yana iki türlüg
 (20) [bar :] ärʷilki gunaçari tegmä säkiz on k(a)lp-ta yıgımiş (21) [äd]gü kılınç-lig kuvragın
 yoritaçı atl(i)g pr(a)ty(e)kasanbud-lar ikinti (22) yüz k(a)lp-ta yıgımiş kazganmiş buyan
 ädgü kılınç-lig katga (23) -vişana klpi tegmä katgi käyik-niḡ müyüsiñä okşatı yal(i)ḡuzın
 (24) yoridaçı pr(a)ty(e)kasanbud-lar : inçip yana bo iki türlüg pr(a)ty(e)kasan- (25) -bud
 dentar-lar : näçä tört kirtü nomug keḡjürü nomlamasar-lar (26) ymä tüü türlüg irdi küü

²²⁴ Mainz 735 (T II Y 59).

kālig ādrām-lārig kör- (27) -kitmāk üzä tın(i)g-lar-ka asıg tusu kılgu-luk (28) işin küçin tükäl bütürüp tözkärinčsiz ıduk (29) burhan-lıg dakšanki dentar-lar birlä otgurak (30) tuş tulum bolup sansar-tın ozgu-ka anuk kılur-lar (31) munı munčulayu [...] sansar-ka korkinč (32) köñjüli bilgä biligi küçlüg ärip y(a)rlıkančuči köñjüli (33) kücsüz yogačare-lıg tözün kutlug tınl(i)g ikinti pr(a)ty(e)-(34) -kabud kutı-lıg ortun kölük üzä sansar-lıg arkug (35) ärdär-lär kečär-lär

„Ferner danach gibt es zweitens die große Frucht der Pratyekabuddhaschaft, die vom Hinausziehen aus dem Haus kommt. Von welcher Art ist diese? Wenn heilige Wesen, die ein reifes Herz und gesammelte gute Wurzeln haben, sterben, so utkarša²²⁵ gehen sie hoch über die Welt. Dazwischen erscheinen sie lange nicht in der buddhānām utpādaḥ²²⁶ genannten Welt der weisen Buddhas. Es ist nicht die Zeit dazu. Dann verstehen und bezeugen sie die 37 dharmas²²⁷, angefangen mit den von der Wurzel her sündlos seienden viererlei smṛti-upāsthāna Bewußtseinszuständen bis zum ārya-aṣṭaṅgamārga achtteiligen edlen, wahren Weg, der Heilmittel für alle kleśas ist, völlig und auf einmal ohne Lehrer und Prediger, und nach den weisen Buddhas erscheinen zweitens die dakṣaṇika Priester auf der ganzen Welt. Es gibt wieder zwei Arten: Erstens die guṇa-ācārya²²⁸ genannten Pratyekasaṃbuddhas, die mit der in 80 kalpas angesammelten Schar von guten Taten Wandelnde genannt werden. Zweitens die mit den in 100 Kalpas gesammelten und erworbenen guten Taten allein wandelnden Pratyekasaṃbuddhas, die khaḍgaviṣāṇa genannt werden, dem Horn des khaḍga-Tiers gleichend. Wenn nun diese zweierlei Pratyekasaṃbuddha-Mönche die Lehre der Vier Wahrheiten ausgiebig predigen, vollführen sie vollständig die Tat des Nutzen-Schaffens für die Lebewesen durch das Zeigen von allerlei ṛddhi-Zauberkräften und treffen sich mit den dakṣaṇika Mönchen, die die unergründliche heilige Buddhaschaft erlangt haben, und schaffen so die Bereitschaft, sich aus dem saṃsāra zu befreien. Auf solche Weise werden die Furcht vor dem saṃsāra und die Weisheit mächtig. Die edlen und würdigen Yogacārin-Wesen, deren Barmherzigkeit kraftlos ist, passieren und überwinden durch das mittlere Gefährt der zweiten Pratyekasaṃbuddhaschaft das saṃsāra-Tal.“

Die zwei Arten von Pratyekabuddhas sind (1) *khaḍgaviṣāṇakalpa* (jemand, der wie das Horn des Rhinoceros ist)²²⁹, (2) *pratyekajina* = *guṇacāri*²³⁰.

²²⁵ Skt. *utkarṣa* = 上生 *shangsheng* (DDB).

²²⁶ 諸佛出世 (DDB).

²²⁷ Vgl. Zieme 2013.

²²⁸ Mahāvīyutpatti: *varga-cārī*.

²²⁹ Die altuig. Form ist eine Verkürzung des genannten Terminus, vgl. auch BT 3: 69.

²³⁰ So erklärt sich nunmehr auch BT 3: 69 *kʷnčʷry*, über das V. RYBATZKI spekuliert hat (2008: 199).

Der Gedanke durchzieht natürlich das ganze buddhistische Schrifttum, aber interessanterweise wird darauf auch Bezug genommen in einem Begräbnissermon für eine Laienschwester (Sri Lanka im Jahre 1998): „*Maraṇodhammo ’mhi* [means] ’I, too, am prey to the nature of death’; I can never escape death. Everyone of us must cultivate that feeling.“ (Langer 2013: 143)

Passagen über die Begegnung mit einem Asketen

In der Buddhabiographie nimmt diese Episode einen Wendepunkt ein, insofern als nach den drei negativen Begegnungen nun ein positives Ereignis mit dem Zusammentreffen mit Asketen eingeleitet wird.

XII. Abschnitt Mönch-1

107 y-a körünč-lüg orun-nuᅇ körki küvänč-i . toylašmiš bo tirin kuvrag-nıᅇ

108 tokısı šobanı bolu yarlıkamiš²³¹ täᅇrikän tegin täᅇrim kutı yarlıkasar ::
kim bo²³²

109 yülitmiš²³³ tüšürmiš²³⁴ sač-lıᅇ sakal-lıᅇ . yörgänmiš²³⁵ yaškinmiš²³⁶
kızıl²³⁷ sarıᅇ

110 ton-lug kädimliᅇ :: yölänmış tayanmış çıᅇratgu²³⁸ tayak-lıᅇ . dentar
atl(i)ᅇ

111 yalᅇjuk ärsär :: tugmak karımak-ka korkup äymänip . iglämäk ölmäk-ig
erip

²³¹ Yakup 2019: 19 *täᅇginmiş*.

²³² Yakup 2019: 19 *bo kim*.

²³³ Geschrieben: *ywlydmys*.

²³⁴ Der Schrift nach müßte man eher *tüšünmiş* lesen.

²³⁵ Geschrieben: *ywrkʹnmys*. Yakup 2019: 19 *yasan{in}miş*.

²³⁶ Geschrieben: *yʹsqynmys*.

²³⁷ Geschrieben: *qysyl*.

²³⁸ Geschrieben: *cynkrʹdqw*.

112 aklap²³⁹ aklančig sansar-tın ozup²⁴⁰ kutrulup²⁴¹ . abayapur nirvan²⁴²
mäñi-sin bulgalı

113 tapgalı äv-in bark-ın kodup kămišip :: ög-in kañ-ın yıglatu²⁴³ sıgtatu

114 ogul-ın kız-ın örlätü čärlätü²⁴⁴ :: tag aryatan orun-larig²⁴⁵ sävä taplayu

115 amrak ogul-ın ak²⁴⁶ yagı-sın . adırsız²⁴⁷ tüz kördäči :: kıy kăzä²⁴⁸ kapıg
sanayu

116 bulmıš-ča k(ı)ya aš üzä kanımlıg bolup . sögüt tüpindä uç kızıg yer

117 orun-larta . olurup . 十 [on] türlüg orun-lartın öñi ödrülüp 八 [säkiz]
tözün

118 köni yol-ta yoridači ::: 三 [üç] agu nizvani-larig alkıp tarkarıp 三 [üç]
bitig²⁴⁹ nom-lar

119 -ta yaratındači :: alku-ta adruk²⁵⁰ kamag-ta kutlug ayag-ka tägimlig
dentar atl(ı)g

120 yalñuk bo täginür täñrim ::

²³⁹ Geschrieben: ʔq̄lp.

²⁴⁰ Geschrieben: ʔwswp.

²⁴¹ Geschrieben: qwdrwlwp.

²⁴² Yakup 2019: 19 arıy.

²⁴³ Geschrieben: yyql'dw.

²⁴⁴ Geschrieben: ʔwrl'dw cyrl'dw. Yakup 2019: 19 orlañu čarlatsu.

²⁴⁵ Yakup 2019: 19 orunlarin.

²⁴⁶ Yakup 2019: 19 anaz. Wenngleich das Wort auch so gelesen werden könnte, scheint mir *ak* ‚verhaßt‘ (UWN/1: 76 mit der Herleitung aus chin. 惡 *e*) naheliegender zu sein, denn wenn man von ‚hoffnungslosen Feinden‘ spricht, wird der Gegensatz weniger stark.

²⁴⁷ Geschrieben: ʔtyrtsyz.

²⁴⁸ Geschrieben: k's'.

²⁴⁹ Geschrieben: pytyq. Yakup 2019: 20 pıtaq.

²⁵⁰ Geschrieben: ʔtrwq.

Wenn die Majestät der Fürstlichen Prinz-Hoheit, die Schönheit und Stolz des Aussichts-Ortes²⁵¹ und Schönheit und Zierde dieser festlich versammelten²⁵² Schar zu sein geruht, (es anzunehmen geruht), dann ist es so: Was das Mönch genannte Geschöpf, mit abraziertem und fallengelassenem Bart und Haar, in umhüllende²⁵³ und lockere (?)²⁵⁴ rot-gelbe Gewänder²⁵⁵ gekleidet, mit einem *khakkara*-Stock²⁵⁶ zum Anlehnen und Aufstützen, betrifft, so fürchtet es sich vor Geburt und Alter, verachtet und haßt Krankheit und Tod, verläßt und gibt auf Haus und Hof, um dem verhaßten *Samsāra* zu entkommen und sich aus ihm zu befreien, um die Freude des *Nirvāṇa* (im) *Abhayapura* zu erlangen und zu erreichen, läßt Mutter und Vater wehklagen und weinen, quält und verletzt Sohn und Tochter, liebt und schätzt die Orte der Berg-Klöster, betrachtet seinen geliebten Sohn und seinen verhaßten Feind unterschiedslos; mit dem, was es Straßen²⁵⁷ durchschneidend²⁵⁸ und Tore abklappernd²⁵⁹ durchwandert und da gerade²⁶⁰ an Bettelspeise erlangt, ist es zufrieden, setzt sich am Fuß des Baumes an Grenz-Orten nieder und trennt sich von den zehn Orten²⁶¹ und wandelt auf dem Edlen und Ebenen Weg; es vernichtet und vertreibt die drei Gift-

²⁵¹ Was genau unter *körünčlüg orun* zu verstehen ist, ist mir nicht klar.

²⁵² Vgl. Geng-Klimkeit 1988/I: 2306 *yığılıp toylap*.

²⁵³ Zu *yörgän-* ‚umhüllt, eingewickelt sein‘ vgl. ED: 966a.

²⁵⁴ YAKUP liest *yasanımiş* ‚dressed with‘ ohne Erklärung. Ein entsprechendes Verb kann ich im Alttürkischen nicht finden. Die Schreibung *yʷsqynmys* kann als eine metathetische Form für *yʷqsynmys* = *yakşınmiş* erklärt werden. MK (ED: 908a) hat *yaxsın-* (*yaksın-*) mit dem Beispiel *er kaftan yaxsındı* ‘the man threw the cloak over his shoulders but did not fasten it in the middle or insert his arms’. Dieses Verb ist belegt in Suv. 664/7-9 *y(a)rlıkančuči köjüllüg b(ä)k yarık* [Pet: *y(a)rlıg*] *yagsınmiş* [Pet: *yazgınmiş*] *ärür ätʷözüjüzdä* ‘der feste Panzer der Barmherzigkeit ist um Euren Körper geworfen’ (chin. T.XVI.665.555c29 大悲爲甲冑 *dabei wei jiazhou* ‚die große Barmherzigkeit zum Panzer machend‘, Nobel 1958: 362). Während dieses Beispiel wegen der fehlerhaften Lesung fehlt, diskutiert M. ERDAL (OTWF: 625-626) die anderen drei Beispiele aus der *Maitrisimit*, aus der *Xuanzang-Biographie* und aus Shōgaito 1988: 126 mit der Lösung, daß *yakşın-* als Ableitung von *yak-* ‚to approach, to touch‘ zu lesen ist. Vgl. ausführlich Gulcalı 2019: 81-82.

²⁵⁵ Das *kāṣāya*-Mönchsgewand sollte von mattroter oder gelbbrauner Farbe sein (DDB). Im mongolischen *Lalitavistara* ist das Gewand fol. 10r16 *al*, was POPPE durch ‚red-yellow‘ übersetzt (1967: 117).

²⁵⁶ *čıyratqu* bedeutet nicht ‚bell‘, wie Yakup (2019: 24) meint, sondern eines der unabdingbaren Utensilien des Mönches, den *khakkara*.

²⁵⁷ Statt *qır* (Yakup 2019: 19) ist *kıy* ‚Straße‘ (< chin. 街 *jie*) zu lesen, denn der letzte Buchstabe ist ein eindeutiges finales <y>. Auch scheint mir ‚Berg‘ vom Kontext her nicht zu passen, denn zum Erlangen von Almosen muß man in bewohnte Viertel gehen. Vgl. Zhang-Zieme 2019: 191: *kıy kězä kapıg sanayu buşı pinvat kolu yorırsız* ‚Almosen erbettelnd geht Ihr die Straßen entlang, die Häuser zählend‘.

²⁵⁸ *käsä* von *käs-* schneiden, oder *kězä* mit Dentalkonfusion von *köz-* ‚passieren, durchgehen‘.

²⁵⁹ *kapıg sanayu* ‚Tore abzählend‘ = ‚von Tor zu Tor‘, gehört zur Aktivität des Bettelgangs eines Mönches.

²⁶⁰ Für *k(i)ya*.

²⁶¹ ‚zehn Orte‘ = Skt. *daśabhūmi* (?).

Leidenschaften und vervollkommnet sich nach den drei Büchern²⁶². Das Geschöpf mit dem Namen des allerausgezeichneten, des allergesegneten und der Verehrung würdigen Mönches²⁶³ ist das.

Mein Fürst!

Kommentar

Dieser Passus ist eine generelle Beschreibung eines Mönches. Nach den äußeren Merkmalen wie Tonsur, Gewand und Bettelstab, den wichtigsten Charakteristika eines Mönches, wird kurz der Werdegang vom Auszug aus dem Haus bis zu den Einsiedlerorten skizziert, um dann auch die spirituelle Schulung anzusprechen.

XIII. Abschnitt Mönch-2

(120) y-a²⁶⁴ ögüp alkinčsüz ädgülüg²⁶⁵ külöp tükätinčsüz²⁶⁶

121 (adruk-lug) täjrikän tegin täjrim kutı yarlıkasar :: kim bo dendar²⁶⁷-lar-nıj törügülük tıtag-ı

122 antag täginür :: äjbaşlayu bo yertinčü-tä kšatrik braman bayagut uz bo tört

123 türlüg tözlüg uguš-lug-lar törüdi-lär bälgürdi-lär :: bo 四 [tört] türlüg tözlüg²⁶⁸ uguš

²⁶² Gemeint ist sicher der Tripiṭaka ‚die drei Schriften‘. Doch suggeriert YAKUPS Lesung *pytʹq* auch die Möglichkeit, daß der Schreiber mit der ungewöhnlichen Schreibung *pytyq* an sanskritisches *piṭaka* ‚Korb‘ dachte, dem steht allerdings entgegen, daß in der Regel skt. /ka/ durch uig. /k/ wiedergegeben wird. Der genaue Grund für das finale /q/ erschließt sich nicht so leicht.

²⁶³ Hier ist das altererbte Wort *dentar* gebraucht wie übrigens auch bei Zhang-Zieme 2019: 190: *bilgä tendara* ‚O weiser Mönch!‘.

²⁶⁴ Zwischen <y> und <ʹ> gibt es noch einen kleinen Kreis, der wie ein w aussieht. Es liegt eine besondere Gestaltung der Interjektion vor.

²⁶⁵ Statt *y-a ögüp agmčsüz ädgülüg* liest Yakup 2019: 20, *ymä ögüp külöp tükädinčsüz ädgülöp*.

²⁶⁶ Geschrieben: *twykʹdynčsyz*.

²⁶⁷ Geschrieben: *tyndʹr*.

²⁶⁸ Yakup 2019: 20 liest *ätözlüg*.

124 -lug-larda²⁶⁹ yan-a kayu ärsär birär uguš-takı tınl(ı)g-lar tugmak karımak-ka korkup

125 äymänip . iglämäk ölmäkig erip alkap :: äv-in bark-ın ädin tavar-ın kodup

126 kämišip :: sač-ların sakal-ların yülitip²⁷⁰ karaš-a²⁷¹ ton kädär-lär :: braman bayagut

127 uz bo 三 [üč] uguš-dakı-lar : kšatrik uguš-lug-larıg tapıg udug ağır ayag

128 kılur-lar :: kšatrik uguš-lug-lar yana toyın-lar-ka dentar-larka tapıg udug

129 ağır ayag kılur-lar :: 上 [üstün] täñri-kä 下人 [altın yalñuk]-ka alku-ka ayaguluk bolur-lar ::

130 täñrikän tegin täñrim kutı ymä . ol²⁷² ayag-ka tägimlig-kä yakın barıp .

131 öñdün körgüči 三 [üč] türlüg sav-larıg . ol ayag-ka tägimlig-niñ äv-tin

132 bark-tın üngülük tiltagıg sor(u)p²⁷³ özi ök barıp ayıtsar²⁷⁴ uz bolu

133 tägingäy ärti täñrim :: :: elig täñrim tegü ol šakimuni kılgu ol ::

Wenn die Majestät der Fürstlichen Prinz-Hoheit, deren Güte zu loben unerschöpflich, deren Vorzüge zu preisen unendlich ist, (es anzunehmen geruht), dann ist es so: Was ist der Grund, daß diese Mönche entstehen? Zuerst sind auf dieser Welt die den viererlei Kasten Angehörigen, Kšatriyas, Brāhmaṇas, Śreṣṭhins und Handwerker, entstanden und erschienen. Von den diesen viererlei Kasten Angehörigen haben dann, wie auch immer, Lebewesen einzelner Gruppen, sich vor Geburt und Alter fürchtend und ängstigend, Krankheit und Tod hassend und verachtend Haus und Hof, Hab und Gut aufgegeben und verlassen, haben sich Haar und Bart abrasiert und sich in *kāṣāya*-Gewänder gekleidet. Die drei Kasten von Brahmanen, Śreṣṭhins und Handwerkern dienen den der *kšatriya*-Kaste Angehörigen und verehren sie. Die der *kšatriya*-Kaste Angehörigen wiederum dienen den Mönchen und verehren sie. Diese werden von allen, von oben den Göttern bis hinunter zu

²⁶⁹ Yakup 2019: 20 liest *uguš-larda*.

²⁷⁰ Geschrieben: *ywlydyp*.

²⁷¹ Mit der ungewöhnlichen Schreibung *kʹrys* ?.

²⁷² *ol* fehlt bei Yakup 2019: 20.

²⁷³ Unsicher. Aber für die Lesung *qorp* (Yakup 2019: 21) ist die S. 28 gegebene Deutung nicht ausreichend.

²⁷⁴ Geschrieben: *ʹyydsʹr*.

den Menschen, verehrt. Wenn die Majestät der Fürstlichen Prinz-Hoheit nun dem Verehrungswürdigen sich nähert und nach den oben gesehenen dreierlei Worten (= Schriften) und nach dem Grund, warum der Verehrungswürdige aus Haus und Hof fortgezogen ist, fragt, und wenn er (dann) selbst geht und fragt, würde es nicht gut sein? Mein König-Fürst soll sagen: Śākyamuni soll es machen!

Kommentar

Im letzten Abschnitt wird beschrieben, wie und warum aus den vier Kasten heraus sich eine Gruppe von Asketen gebildet haben. Obwohl ja grundsätzlich die Kasten als abgeschafft galten, wird hier gewissermaßen in einem historischen Rückblick die Hierarchie der Kasten vorgestellt, wenn der Text besagt, daß die Brahmanen, die Śresthins und die Handwerker die *kṣatriya*-Kaste verehren, während letztere wiederum die Mönche hochschätzt.

In BT 3: 119-123 werden die 4 Kasten den 4 großen Flüssen verglichen, die in das Meer einströmen: *kištirik braman uz tarıǵçı bö tört uguşluglar takı ǵaŋ sit sindu vakşu öǵüzlär atı kötrülmiş kaŋımazlıǵ mahasamudar ulug taluy öǵüzkä aka kudulu başlatı* „Die den vier Kasten der Krieger, Brahmanen, Handwerker und Bauern Angehörigen begannen so wie die Flüsse Gaṅgā, Sītā, Sindhu und Vākşu in das Mahāsāmudra genannte große Meer, (d.h.) zu unserem Vater, dessen Name erhaben ist, einzufließen.“

Namen der vier Kasten in den altuigurischen Texten

	a	b	c	d	e
	Skt./Chin.	Text	BT 3	SI 4028	Hedin 12v04-09
1	brāhmana/婆羅門	braman (II)	braman (II)		-
2	kṣatriya/刹利	kṣatrik (I)	kṣatrik (I)	kṣatrik	kišatirya
3	vaiśya/毘舍	bayagut (III)	uz (III)		uz
4	śūdra/首陀羅	uz (IV)	tarıǵçı (IV)		tarıǵçı

Anmerkungen²⁷⁵

Alle Termini erscheinen in vielen Texten ohne Bezug auf das Kastensystem.

²⁷⁵ b ist der vorliegende Text, c der obige Abschnitt aus BT 3, d ist ediert in Zieme 2016, e in Wilkens 2017.

Für 1a und 2a werden in allen Quellen die Skt. Termini verwendet.

Für 3a gibt es unterschiedliche Übersetzungen (3b vs. 3c und 3e).

Für 4a gibt es unterschiedliche Übersetzungen (4b vs. 4c und 4e). Aus Punkt 4 und 5 ergibt sich, daß die Terminologie nicht fixiert war, denn *uz* ‚Handwerker‘ und *tarigči* ‚Bauer‘²⁷⁶ präsentieren unterschiedliche Kasten oder Sozialschichten.

Die chin. Transkription ist in 2d auch als Umschrift in uig. Schrift überliefert: *čʻrly*.

In 1e fehlt 1a nicht nur in der uig. Übersetzung, sondern auch in der chin. Vorlage.

Aus dieser Übersicht geht hervor, daß nach den Texten, in denen die Kasten komplett genannt werden (b und c), die *kṣatriya*-Kaste an die erste Stelle gerückt ist.

Abschluß und Kolophon

Hier endet der Memorandum-Text, dem ein Kolophon nachgestellt ist.

XIV. Abschnitt Kolophon

134 sadu bolzun ädgülüg kälzün ::

135 kulut činkoᅇdu tutuᅇ k(i)y-a čahšapt ay alti

136 y(i)g(i)rmi-kä kodurup tükätü²⁷⁷ k(i)y-ä tägintim ::

Es sei sādhu! Es möge Gutes kommen! Ergebenst habe ich (der Sklave), Činkongdu Tutuᅇ K(i)ya, am Sechsten des 12. Monats (dies) aufzuzeichnen beendet!

Die Lesung des Namens²⁷⁸ ist unsicher. Auf jeden Fall ist die letzte Silbe (*du*) das Element, das auf chinesisch 奴 *nu* ‚Sklave‘ zurückgeht und sehr häufig in den buddhistischen Namen vorkommt. Vermutlich handelt es sich beim

²⁷⁶ Gül 2016.

²⁷⁷ Geschrieben: *twykʻdw*.

²⁷⁸

vorangehenden Teil um zwei chinesische Silben, die einen Bodhisattva, einen buddhistischen Terminus oder ähnliches wiedergeben. Vielleicht kommt der Begriff 真空 *zhenkong* ‚Wahre Leere‘ in Betracht. Der ganze Name 真空奴 bedeutet dann ‚Sklave der Wahren Leere‘. A. MIRKAMAL hatte bereits diesen Namen in der Handschrift B128: 18 von den Nördlichen Mogao-Grotten gefunden, wo die uigurische Wiedergabe ebenfalls Činkoŋdu ist.²⁷⁹ Die Strophe lautet wie folgt:

[ü]zlünčüsintä yana yinkokke sudurug
 ötvi süzük köŋülin
 ötünüp činkoŋdu tu-ni²⁸⁰
 üzäläyü yana ok nomlatmiš

Am Ende nun ließ er Činkoŋdu Tu[tuŋ] das Sūtra *yinkokke*²⁸¹ mit scharfem und klarem Sinn überprüfend predigen.

Wenn beide Texte aus Mogao/Dunhuang stammen, besteht eine hohe Wahrscheinlichkeit, daß es sich um dieselbe Person handelt. Dies würde bedeuten, daß Činkoŋdu nicht nur Schreiber, sondern auch Prediger war.

Das besagte Sūtra, das Sūtra der Vollkommenen Erkenntnis – ein wichtiger Text des Chan-Buddhismus – liegt in altuigurischer Fassung zu Teilen in einer Vielzahl von Fragmenten vor. Auch ein Kommentartext wurde übersetzt oder vielleicht sogar von einem Uiguren verfaßt, der bezeugt, daß der Chan-Buddhismus stark ausgeprägt war, wobei eine genaue Zeiteingrenzung für diese Aktivitäten zu geben unmöglich ist.

²⁷⁹ Mirkamal 2015: 195 Fußn. 3

²⁸⁰ Dabei dürfte *dw, tu* gelesen, die verkürzte Form des Titels *tutuŋ* sein. Das Suffix *ny {+ni}* drückt den Akkusativ aus.

²⁸¹ 圓覺經. Zahlreiche Fragmente von Übersetzungen des Sūtras wie auch von Kommentaren sind aus verschiedenen Sammlungen bekannt.

Weitere Handschriften

Eine Reihe von Handschriften, die im Gegensatz zur Handschrift A nur selten integrale chinesische Zeichen haben, bezeugen, daß der Text sich einer großen Beliebtheit erfreute. Das weist natürlich auch auf die Bedeutung des Textes hin. Zwar stehen die meisten Kopien auf Rückseiten chinesischer Rollen, doch gibt es auch Nachweise, daß eigenständige Buchrollen (ein Beleg könnte die Handschrift H sein) angefertigt wurden, deren Herstellung eher für die frühe Zeit uigurischen Schrifttums (X.-XI. Jh.) anzusetzen ist. Dennoch bleibt es ein Problem, warum die meisten Handschriften in die späte Phase (XIII.-XIV. Jh.) gehören und zu der Zeit auch eine gewisse Überarbeitung erfahren haben. Die Titel für das Herrscherhaus weisen jedoch eher in die frühere Periode.

Die Handschriften unterscheiden sich von A in unterschiedlichen Maßen. So gibt es in einigen Fällen und einigen Passagen recht divergierende Formulierungen oder komplett andere Sätze, was wohl bedeutet, daß dieser Text einer großen Variationsbreite unterlag. Daraus ergibt sich, daß man nicht in allen Fällen von wirklichen Abschriften eines Urtextes sprechen kann. Die Reihenfolge der Handschriften bestimmt sich durch den Umfang sowie den zunehmenden textlichen Abstand zu A.

Während die Handschrift A aus Dunhuang stammt, vielleicht auch die Lujia Caotang-Handschrift, kommen alle anderen Manuskripte aus Orten der Turfan-Oase, doch in nur wenigen Fällen offenbaren die alten Fundortsignaturen eindeutige Hinweise: Sängim (Ch/U 6769), Yarxoto (Ch/U 6087) und Toyok (Ch/U 7161). Hinzu kommt ein direkter Leserhinweis in der Handschrift B.²⁸²

Textvergleich der Handschriften

Um Übereinstimmungen und Divergenzen zu verdeutlichen, füge ich hier eine Tabelle²⁸³ ein, in der die Syntagmen aus den drei Handschriften A, B und C verglichen werden.

²⁸² Vgl. Fragmente 04+05, Z. 21.

²⁸³ S in der ersten Spalte bedeutet S[yntaxma]. A, B und C die Handschriften A, B und C.

	A	B	C
S 01	[bodist]v uguš tözlüg	20 [/// k]šatrik [uguš tözlüg]	09 [y]-a kišatirik tözlüg
S 02	kinšuk ärdini	[kinšuk] ärdini	kinšuk ärdini
S 02	gavdam bag-lıg	gödam baglıg	gödam baglıg
S 03	kumut lenhu-a	kumut lenhu-[a]	kümüt lenhu-a
S 04	törüyü bälgürü yarlıkamış	tö[rüyü]ü b(ä)lgürä yarlı[kamış]	törüyü bälgürä yarlıkamış
S 05	täñrikän tegin täñrim	[tä]ñrikän tegin t(ä)ñrim	täñrikän tegin täñrim
S 06	kutı yarlı-[ka]sar	kutı yarlıksar	kutı yarlıksar
S 07	bo ärsär 三 [üç] tooš-lar	[bo ärsär] üç toš-[la]r	bo ärsär üç toš-lar
S 08	bulganmak-ıntın	bulg[anmak]tın	bulganmakıntın
S 09	四大 [tört ulug]-lar	tört mahabut-lar	tört mahabut-lar
S 10	tüzüksirämäkintin	tüz[-üksirämäkintin]	tüzü[ksi]-rämäkintin
S 11	[五. beş agı]lık-lar	[b]eş agılık	beş agılık-lar
S 12	bımsıramak-ıntın	[bımsıramakıntın]	birtınmakıntın
S 13	六 [altı] ordu-lar	[altı] [ordu]-lar	altı ordu-lar
S 14	artamak-ıntın	[arta]mak-ıntın	artamakıntın
S 15	aş içgü	aş [içgü]	aşı içgüsi
S 16	[si]ñmämäkintin	[siñmämäkintin]	siñmämäkintin
S 17	azuča ärsär ymä	[azuča] [ärsär ymä]	azuča ärsär ymä
S 18	buti amanuš-i-lar	[buti] amanuši-lar	bute amanuše-lar
S 19	buu sigšil	buu [sigšil]	buu sigšil
S 20	almak-ıntın	[almakıntın]	almakıntın
S 21	yäk içgäk-lär üzä	[yäk] [içgäklär üzä]	yäk içgäk-lär üzä
S 22	yelpikmäk-tin	[yelpi]kmäk-tin	yelpikmäkdin
S 23	grah tokımak-ıntın	gr[ah tokımakıntın]	grah [tokı]-[mak]ıntın
S 24	boguz igitmäk üzä ilgünmiş	[boguz] [igitmäk üzä ilgünmiş]	boguz yigitmäk üzä iglämiş
S 25	ilki-siztinbärü eridilmiş	ilk[siziz-tinb[ärü eridilmiş]	il-kisiztinbärü e[ritil]miş
S 26	alku kiši-lärkä	alku kišilär-[kä]	[alku] kiši-kä
S 27	aklatılmış iglämäk atl(ı)g	[aklatıl]-miş ig[lä]mäk atl(ı)g	aklatılmış iglämäk atlıg
S 28	äšidgäli yavız yel törü	äšidgäli y[avız yel törü]	išitgäli [yavız u]tun törü
S 29	bo täğinür täñrim	[bo täğinür täñrim]	bo täğinür täñrim ::

Handschrift B

Vorderseite

Der Text der chinesischen Vorderseite ist ein Abschnitt aus dem 妙法蓮花經 *Miaofa lianhua jing* (T. 262). Aus Zusammensetzungen wird deutlich, daß die Rückseite in voller Höhe der Rolle zur Niederschrift der altuigurischen Buddha-Proklamation benutzt wurde, erhalten ist mal nur die untere Hälfte (SI 4756), mal nur die obere Hälfte (SI 4745). Möglicherweise lassen sich noch weitere Bruchstücke dieser sehr markant und flüssig geschriebenen Handschrift finden. Die uigurische Schrift ist kursiv, aber recht deutlich geschrieben. Wie aus den Zeilen 3 und 19 zu ersehen ist, ließ der Schreiber vor einem neuen Abschnitt einen Abstand zu dessen Verdeutlichung, in Z. 19 wurde der Rest der Zeile mit einzelnen Punkten ausgefüllt. Zur Markierung der Syntagmen innerhalb eines Abschnitts dient ein einzelner Punkt.

Bisher konnten die folgenden Fragmente dieser Buchrolle des Lotos-Sūtra dem Text zugeordnet werden. Wenn auch zuweilen bruchstückhaft, so umfassen die Fragmente aber quasi den gesamten Textumfang wie auch die Handschrift A, die allerdings wesentlich besser bewahrt ist.

Fragment 01: SI 3902 (4bKr 124) ist ein Bruchstück vom unteren Teil der Rolle mit 8 Zeichen einer Kolumne. Ein Teil des unteren Randes ist erhalten. Es entspricht T.IX.262.16c20-25.

Fragment 02: Direkt schließt sich SI 4756 (O 96) an, ebenfalls vom unteren Teil der Rolle mit etwa 10 vorhandenen Zeichen pro Kolumne. Auf dem Rand unter Kol. 07 findet sich gegenläufig ein Eintrag in uigurischer Schrift kwypw ohne offensichtlichen Bezug zum Text. Es entspricht T.IX.262.16c24-17a06.

Fragment 03: Nach einer geringen Lücke folgt SI 4745 (O 84), ein Fragment vom oberen Teil der Rolle mit 11 Zeichen pro Kolumne. Die Zeilen 11-12 des Fragments 02 sind mit den Zeilen 01-02 des Fragments 03 zu vereinen, wobei drei

(in 11+01) bzw. zwei (12+02) chinesische Zeichen fehlen. Es entspricht T.IX.262.17a06-17a17²⁸⁴.

Fragment 04: Direkt folgt SI 3992 (4bKr 163) vom oberen Teil der Rolle mit 11 Zeichen pro Kolumne. Es entspricht T.IX.262.17a18-17a27.

Fragment 05: SI 3996 (4bKr 169) vom oberen Teil der Rolle mit 11 Zeichen pro Kolumne. Es entspricht T.IX.262.17a27-17b04.

Fragment 06: SI 3968 (4bKr 82) ebenfalls vom oberen Teil der Rolle mit der Entsprechung T.IX.262.17b04- 17b11.

(Lücke von 3 chinesischen Kolumnen)

Fragment 07: SI 3875 (4bKr 54). Es ist nicht eindeutig, aus welchem Teil der Rolle das Fragment stammt. Es entspricht T.IX.262.17b15-20.

(Lücke von 17 chinesischen Kolumnen)

Fragment 08: SI 3877 (4bKr 86) vom unteren Teil der Rolle. Es entspricht T.IX.262.17c07-10.

Fragment 09: SI 3869 (4bKr 45) vom oberen Teil der Rolle. Es entspricht T.IX.262.17c08-12.²⁸⁵

Fragment 10: SI 4072 (4bKr 81) vom oberen Teil der Rolle. Es entspricht T.IX.262.17c18-18a04.

Fragment 11: SI 3928 (4bKr 159) vom unteren Teil der Rolle. Es entspricht T.IX.262.18a02-03.

Fragment 12: SI 3874 (4bKr 52). T.IX.262.17c29-18a06.

Fragment 13: SI 3981 (4bKr 128) T.IX.262.18c13-c19.

²⁸⁴ In Zeile 03 von SI 4745 (O 84) stehen rechts neben 欲 [ähnelte Dunhuang-Zeichen 欲, Huang 2005: 518a] 誘 yuyou zwei kleiner geschriebene Zeichen: ? (nur ein Bruchteil ist erhalten) 長 *chang* ‚lang‘. Das folgende 引 *yin* ähnelt dem Dunhuang-Zeichen 引 (Huang 2005: 501b).

²⁸⁵ Ein weiteres Fragment mit einer ähnlichen Stelle aus T. 262 ist SI 3869 (4bKr 45) stammt aus einer anderen Kopie, denn die am Ende der Zeile 03 von SI 3877 stehenden Zeichen 爾時 (T.IX.262.17c10.01+02) kommen am Anfang der Zeile 04 von SI 3869 wieder vor. SI 3869 verso ist ein Fragment eines Kolophons mit dem Namen Taybodou (? < 大寶奴).

?

Fragmente 02+03: SI 4756 + SI 4745

009 [tıgrak katıg türk yigit äranlärkä ergülük] yarsı(gu)luk [bolmıš :: karımak]

013/014

010 [tegli kargatmıš utun törü kamag tınlıg ogla]n-ları-ña bir täg²⁸⁸ kaldäči

014

011 [täginür täñrim ::] ((frei))

015

012 [y-a sansar-a pramandal yertinču yer] suv-nuñ içintäki tınl(ı)g oğlan²⁸⁹

015/016

013 [-larnıñ ayagulukı bolu yarlıka]mıš t(ä)ñrikän tegin t(ä)ñrim ku[tı]

016

014 [yarlıkasar bo karımak tegli udu]n törü ärsär . alkınču üdtäki oot

017

015 [täg ädgüg yavız]ıg adırtlamatın²⁹⁰ alku-ka bir täg

018

016 [kaldäči täginür : äñmıntın o]tuz iki l(a)kšan-lar üzä etiglig²⁹¹

018/019

017 [säkiz on nayrag-lar ü]zä²⁹² yaratıglıg č(a)kir başlap yeti

019

²⁸⁸ A014 hat vor *bir tæg* zusätzlich *tüzükä*.

²⁸⁹ A016 ohne *oglan*.

²⁹⁰ Geschrieben: »tyrdlʔmʔtyn wie in A018.

²⁹¹ Geschrieben: »dyklyk wie in A019.

²⁹² Das [ü]zä ist ein Zusatz gegenüber A019, wo es vergessen sein dürfte.

018 [ärdinilär üzä . ärklig türklüg]g . miñ toña küčlüg oylan

019/Z

019 []nči-lıg . tört divip yertinčü

Z

020 [-lärig čakr]av(a)rt ıduk han-lar²⁹³ ymä äñ

020

021 [tüpindä karımak üzlünčü]lüg bolur-lar . t(ä)ñrikän tegin

021

022 [täñrim kutınıñ anča ol anta]g osuglug²⁹⁴ köz äsri köñül

022

023 [arvı bolgu täg mäñisi toñas]ı čogı yalını ärki türki adı

022

024 [mañgalı²⁹⁵ näčä üküš tälim b]ar ärsär ymä . tugmak törü-tin

023

025 [ozmatuk üçün karımak tö]rü-tin ymä ozmiš kutrulmiš

024

026 [täginmäz : otgurak karımak tö]rü-lüg yarlıkar [a]ritı²⁹⁶ karımagay
m(ä)n

025

027 [tep sözläyü yarlıkamazun täñri]m . elig t(ä)ñrim²⁹⁷ : :

026

²⁹³ A020 hat vor *hanlar* noch *eliglär*.

²⁹⁴ A022 *anča ol anı täg*, ohne *osuglug*.

²⁹⁵ Statt [*mäñisi toñas*]ı čogı yalını ärki türki adı [*mañgalı*] in A022: *ärki türki mäñisi toñası*.

²⁹⁶ Geschrieben: []rydy.

²⁹⁷ Geschrieben: Verkürzt (?) für A026 *elig täñrim tegül šakimuni kılgu ol*.

028 [y-a k]šatrik [uguš tözlüg kinšuk] ärdini gödam baglıg kumut lenhu

027/028

029 -[a] tö[rüy]ü b(ä)lgürä yarlı[kamiš tä]ñrikän tegin t(ä)ñrim kutı
yarlıkasar

028/029

030 [bo ärsär] üç toš-[la]r bulg[anmakın]tın tört mahabut-lar tüz

029

031 [-üksirämäkintin b]eš agılık [bımsıramakıntın altı]

029/030

032 [ordu-lar arta]mak-ıntın . aš [içgü siñmämäkintin azuča]

030/031

033 [ärsär ymä buti] amanuši-lar buu [sigšil almakıntın yäk]

031/032

034 [içgäklär üzä yelpi]kmäk-tin . gr[ah tokımakıntın boguz]

032/033

035 [igitmäk üzä ilgünmiš ilk]isiz-tinb[ärü eritilmiš²⁹⁸ alku kišilär aklatıl]

033/034

036 -mıš ig[lä]mäk atl(ı)g äšidgäli y[avız yel törü bo täginür täñrim]

034/035

037 [y]a alku kamag tınl(ı)g oylan-lar-[nıñ arasınıta ayazlı yagızlı]

035/036

038 -ča ärtmiš ašunmiš yintmiš yegä[d]m[iš²⁹⁹ bodistv ugušlug]

036/037

²⁹⁸ Geschrieben: ʔrydylmys.

²⁹⁹ Statt ärtmiš ašunmiš yintmiš yegädmiš hat A036 nur yintmiš yegädmiš.

039 [täŋri]kän t(ä)ŋrim kuti³⁰⁰ yarlıkasar . kim bo erit[ilmiš³⁰¹ yavız iglämäk tegli]

037

040 [u]t[u]n³⁰² törü [är]sär . küçüg küsünüg k[ävip kücsirätip]

037/038

041 [o]lurgalı yatgalı turgalı ärgäli³⁰³ ıdmatın . [aşka içgükä sav]

038/039

042 -ka sözkä tapsız kıldaçı täginür . bo i[glämäk ymä]

039/040

043 üç türlüg bolu täginür . äŋ'ilki tad[u mahabutlar bulganmak]

040/041

044 -ıntın . tugm[ı]š ig . ikinti uçık yel[pik tözlüg ig]

041/042

045 üçünč kılınč tözlüg ig . bolar är[ürlär üç türlüg iglär]

042

046 tadu mahabut-lar bulganmak-ıntın . tu[r]mıš ig yana tört yüz tört]

043

047 türlüg bolu täginür . bo tört yüz tört [türlüg iglärdä]

043/044

048 kayu ärsär . igig iglägüçä ärsär³⁰⁴ . arata ymä ot äm tusulur]

044/045

³⁰⁰ Geschrieben: qwdy.

³⁰¹ Geschrieben: ʔryd[].

³⁰² Geschrieben: []d[]n.

³⁰³ Statt [o]lurgalı yatgalı turgalı ärgäli hat A038-039 nur olurgalı turgalı ärgäli.

³⁰⁴ Vor ärsär hat A045 noch täŋlig.

049 arata ymä ot äm tusulmaz . adın [ažunka sanlıg bolur]

045/046

050 -lar [b]o munı [täg] osug-lug eritmiş³⁰⁵ [yavız iglämäk]

046/047

Fragmente 04+05: SI 3992 + SI 3996

051 törü alku t[ınl(ı)]g³⁰⁶ oġlan-[ı]ġa [muntag bolu täġinür]

047

052 t(ä)ġrim t(ä)ġrim .. čini[k]³⁰⁷

047/Z

053 činik ol³⁰⁸

Z

054 [y]-a kapiva³⁰⁹ m(ä)n sivtsuin/sintsuin³¹⁰

055 [y]-a kapilavasdu kânt-lig [mahakadini yuul içindä]

048

056 hansarača kaz-lar hanı [törüyü bälġürü yarlıkamış bodistv uguşlug]

³⁰⁵ Geschrieben: ʻyrydmys, in A046 eritilmiş.

³⁰⁶ Erhalten ist nur t----Schlußstrich, aber wegen folgendem oġlan ist sicher tnlıg zu lesen, auch wenn der l-Haken komplett fehlt.

³⁰⁷ Nach dem Schluß des Abschnitts mit t(ä)ġrim folgt das Wort čini[k], das in der folgenden Zeile zwischenzeilig wiederholt wird, allerdings in der Verbindung mit ol: čynyk ywl = činik ol. Von einer ähnlichen Konstellation her ist činik aus einer Yogaśataka-Handschrift bekannt (Rachmati 1932: 402 činik bitig bo ärür yüz bir türlüġ bitiglärdä talkmiş ulug türlüġ činik bo ärür „Das ist ein činik Buch. Aus hundertundeins Büchern zusammengeheftetes [OTWF: 360 talk- ‚top twist‘] großartiges činik ist es.“ Vermutlich geht činik auf Skt. cınaka ‚Chineser‘ zurück, denn die Handschrift wurde ja aus einer chinesischen Schriftrolle gefertigt.

³⁰⁸ Es folgen zwei mit dünner Feder geschriebene Wörter: sivtso nomči. Zu den Namen vgl. Matsui 2004.

³⁰⁹ Der Schreiber wollte hier schon mit dem neuen Abschnitt einsetzen, denn kapiva ist der Anfang von kapilavastu der folgenden Zeile.

³¹⁰ Name eines Benutzers: syvtswyn/syntswyn = sivtsuin/sintsuin oder ähnlich, sicher chin. Ursprungs.

048/049

057 täŋrikän tegin täŋrim [kutı yarlıkasar kim bo]

049/050

058 iglämäk-lig yavız³¹¹ ya[lıjuz bo tınl(ı)g-ka ok]

050/051

059 kältäči täginmäz³¹² . kaltı nä[täg üstün]

051/Var.

060 t(ä)ŋri yer-in-täki alt[ın yertinčü-täki]

Var.

061 alku tınl(ı)g-lar oĝlan-ları []

Var.

062 iglämäk-lig yavız törü []

Var.

063 täginmäz . alku tınl(ı)g oĝlan-[ları]

Var.

064 törü-kä tägdäči täginür [kaltı nätag öŋdün yıŋak]

Var./051

065 -tın ulug kay³¹³ tag yorı[yu kälösär üstün kapıgı kök]

052

066 kalık birlä tutçı altın [tüpi yagız birlä tutçı]³¹⁴

052/053

³¹¹ Es scheint ein korrigierter Schreibfehler vorzuliegen, denn der letzte Buchstabe könnte ein /m/ sein.

³¹² A051 kälmiş täginmäz.

³¹³ q'y = kay(a) ‚Fels‘.

³¹⁴ Von Z. 09 bis Z. 16 scheint der Text durcheinander gekommen zu sein, denn 11 *alku tınl(ı)g-lar oĝlan-ları* kommt in Z. 13 erneut vor.

- 067 üstün uçugma altın³¹⁵ [bagırın yorıgma tınlıglarıg bir]
053/054
- 068 kalısız yançar yumırtur [ärsär ançulayu ok ymä bo]
054
- 069 iglämək-lig utun³¹⁶ törü bay [çıgay]
054/055
- 070 adırtlamatın³¹⁷ alku-ka bir tæg [kältäçi tæginür ..]
055/056
- 071 t(ä)Თrim : turur-ta sözlämäk y(a)vız s(a)v tu[rur]³¹⁸
056/Z
- 072 [y]-a alku kamag bodun bokun-lug k[šatrik tözlüg käyiklär kuvragı]
057
- 073 arasın-ta yalᲗuz arslan hanı tü[käl³¹⁹ yegädmiš bodistv ugušlug]
057/058
- 074 täᲗrikän tegin täᲗrim kutı yarlıkas[ar kim bo purvanandanakalp]
058/059
- 075 başlag-ıntakı çaru upaçarı var[u kalyani-ta ulatı]
059
- 076 uzun özlüg yaş-lıg³²⁰ ağır [ulug elig-lär han]
Z/060

³¹⁵ Von den ersten vier Buchstaben sind nur die linken Bestandteile erhalten.

³¹⁶ Geschrieben: Თdwn.

³¹⁷ Geschrieben: ᲗtyrdᲗmatyn. In A055 *temätin*.

³¹⁸ Zusatz in zierlicher Schrift: „Stehend sprechen ist eine schlechte Sache.“ (?)

³¹⁹ Zusatz, Lesung nicht sicher.

³²⁰ Zusatz *uzun özlüg yaş-lıg* ‚langlebig‘.

077 -lar arčuni t[oŋa-ta] ärtsär yaš[maz alp]

060

Fragment 06: SI 3968

078 tägip ök tag-ıg yimirdäči-lär . [tanču-lap tag-ıg]

061

079 ušattači³²¹-lar . sorup suv-ug su[gurdači-lar . sodup]

061/062

080 kölüg tošgurdači-lar . talaçaŋgi[ri asure täg . ulug]

061/062

081 bädük³²² ät'özlüg-lär . dandarasati[ri³²³ bäg täg küč-lüg]

062/063

082 küsünlüg-lär . näŋ inčip bo i[glämäk-lig utun törü-tin ozmatı]

063/064

083 -lar . täŋrikän tegin täŋrim kut[ı³²⁴-nıŋ näčä ök]

064

084 üstün-ki aš-ları ičgü-l[äri]³²⁵

Z

085 -či-läri³²⁶ näčä öztä nätäg ärsä[r]

Z/066

³²¹ Geschrieben: ʻwsʻdtʻcy.

³²² Papier ist verkrumelt, aber da ein großes -d- nicht zu sehen ist, war das Wort sicher pʻtwk geschrieben gewesen.

³²³ Geschrieben: dʻndʻsty[].

³²⁴ Geschrieben: qwd[].

³²⁵ Unklar, was die ‚oberen Speisen und Getränke‘ bedeutet. Eine Entsprechung zu A065 ist nicht auszumachen.

³²⁶ Es ist unklar, welches Wort vor -či angenommen werden kann.

086 utun törü soka yakın kälmi[š-tä karamuk-ča]

066/067

087 ymä tusulmaz . näñ inčip iglä[mägäy ärki m(ä)n tep sakınu]

067

088 yarlıkamaz³²⁷ täñrim elig [täñrim tegül]³²⁸

068

(Lücke)

Fragment 07: SI 3875

089 ürük³²⁹

?

(Lücke)

Fragment 08: SI 3877

090 []l[]k[]l[]n []

?

091 [a]dın tınl(ı)g-lar adın

094

092 [ažunka sanlıg bolmagay mu] . anın bo ölüm

095

093 [atlıg ülügsüz törü alkuka] bir täg kälädäči

095/096

094 [täğinür täñrim ..] kulutı ligui tutuñ ärki tudtum

096/Z

³²⁷ Vielleicht falsch für *yarlıkamazun*?

³²⁸ Emendation nach A068.

³²⁹ Fraglich, das Papier ist an dieser Stelle verkrunkelt: /w/rwk.

095 [y-a küsüşlög yertinčününj k]örki küvänči ediš

096/097

096 [yertinčününj etigi yaratıgı b]olu y(a)rlıkamış t(ä)ņri

097

097 [-kän tegin t(ä)ņrim kutı yarlıkasar nä antag y]alņuk tınl(ı)g bolgay

097/098

Fragmente 09 + 10 + 11: SI 3986 + SI 4072 + SI 3928

098 [ölümkä sanlıg bolmatači äj]mıntın kadgi

098/099

099 [gunačare iki türlög praty(e)kasan]bud-lar . küü kälīg

099

100 [ädräm tašgarıp kök kalı]k yüüzintä uçdači-lar .

100

101 [üstünki ät'özintin oot] üntürüp altın

100/101

102 [ät'özintin suv akıtdačılar] tokuz on säkiz

101

103 [nizvanılarıg tarkarıp bavagir]-lıg ediz artıg aşıp

101/102

104 [arhant kutılıg čogka yalınka] tægmiš tınl(ı)g-lar

102/103

105 [ymä anıyatlıg az] tag-ta ornan-tı-lar battı³³⁰

103

³³⁰ Geschrieben: p'dty.

- 106 [-lar täñrikän tegin täñ]rim ymä bir-ky-ä ymä³³¹ nizvani
103/104
- 107 [tarkar]matın³³² ärip näčükin³³³ ölüm törü-tin ozgalı
104/105
- 108 ugay . adırtlıg³³⁴ ölmäk törü-lüg yarlıkar ölmägäy³³⁵
105/106
- 109 män tep sezinü³³⁶ yarlıkamazun . täñrim :: elig tñgrim³³⁷ ..
106
- 110 [y]-a bo³³⁸ körünçlüg orun-nuñ körki [küvän]č-i . toylašmış
107
- 111 bo tirin kuvrag-nıñ tokısı [šobanı bolu yarlıkamış]
107/108
- 112 täñrikän tegin täñrim kutı³³⁹ yarlık[asar kim bo yülitmiş]
108/109
- 113 tüšürmiş saç-lıg sakal-lıg yö[rgänmiş yakšınmış kızıl sarıg]
109
- 114 karža ton-lug kädım-lig yölän[miş tıgmiş]
110

³³¹ Das Wort *ymä* nicht in A104.

³³² A104 *tarkarmatuk*.

³³³ A104 *nätägin*.

³³⁴ Geschrieben: »tyrtlyq. In A105 folgt noch *otgurak*.

³³⁵ A106 fügt die Verneinungsverstärkung *arıtı* ein.

³³⁶ Geschrieben: *sysynw*. A106 *sakıyu*.

³³⁷ Im frei gebliebenen Raum der Zeile: *burhan bolaym* ‚Ich möchte Buddha werden.‘

³³⁸ In A107 ohne *bo*.

³³⁹ Geschrieben: *qwdy*.

115 karımak-ka korkup äymänip . i[glämäk ölmäk-ig]

111

116 erip aklap aklančig sansar-tın [ozup kutrulup . abayapur]

111/112

117 nirvan-lıg enč orun-ta kă[]

112/Z

118 -in äd-in tavar-ın yarıp ya[]

Z

119 ög-in kaŋ-ın yıglatu³⁴⁰ sıgtatu [ogul-ın kız-ın]

113/114

120 örlätü³⁴¹ čärlätü . tag aryatan or[un-larıg sävä]

114

121 taplayu . amrak ogul-ın ak ya[gı-sın . adırsız]

114/115

122 bir täg³⁴² kördäči . kıy kăzä [kapıg sanayu bulmıš]

115/116

123 -ča k(ı)y-a pinvat aš³⁴³ üzä [kanımlıg bolup]

116

124 sögüt altın-ınta³⁴⁴ . uč kıdıg orun-larta³⁴⁵

116/117

³⁴⁰ Geschrieben: yyq^ldw.

³⁴¹ Geschrieben: ʷyrl^ldw.

³⁴² Statt *bir tæg* in A115 *tüz*.

³⁴³ Statt *pinvat aš* in A116 nur *aš*.

³⁴⁴ Statt *altın-ınta* in A116 *tüpindä*.

³⁴⁵ A116 hat zusätzlich *yer*.

125 olurup on türlüg ayıg-lartın³⁴⁶ öñi ödrülüp

117

126 on karmap(a)t yolın-ta³⁴⁷ yoridaçı . az övkä

117/118

127 biligsiz üç agu³⁴⁸ nizvani-larıg tarkarıp³⁴⁹ č(a)hšap(a)t³⁵⁰

118

128 [üç bitig nom-lar-ta yaratın]d[açı ...]d[...]

118/119

Fragment 12: SI 3874

129 []

Z/?

130 []t[] bąg kutı sw//

Z/?

131 []z y(a)rılıg bitig anta

Z/?

132 (frei)

133 []kutmaz m(ä)n sizlär ök biliš

Z

134 [] bitidim

Z

³⁴⁶ A117 orun-lartın.

³⁴⁷ Statt *on krmap(a)t* in A 117/118 *tözün köni yol-ta*.

³⁴⁸ In dieser Version werden die ‚drei Gifte‘ aufgezählt.

³⁴⁹ A118 *alkıp tarkarıp*.

³⁵⁰ Nicht in A118.

Fragment 13: SI 3981

- 135 [ä]vin []
 125
 136 [y]ülitip³⁵¹ k[]
 126
 137 [bayagut] uz üç ug[ušdakılar kšatrik]
 127
 138 uguš-l[u]g-larka ağır ayag [kılur-lar :: kšatrik]
 127
 139 uguš-lug-lar yana t[o]yın-[lar-ka dentar-larka tapıg udug]
 128
 140 ağır ayag kılıp tapınur-la[r]
 129
 141 üstün³⁵² tənri-kä altın ya[lıguk-ka]
 129
 142 barça ayaguluk bolur . tən[rikän tegin tənrim]
 129/130
 143 []

Fragment 14: SI 3870³⁵³

- 144 [tənri]isi b[urhan]
 145 -lıg y(a)rılık[]

³⁵¹ Geschrieben: []wlydyp.

³⁵² Geschrieben: ʎwytwn.

³⁵³ Dieses Fragment könnte aus einem Kolophon stammen.

146 kutıña ʔw[]

Der somit erschlossene Text der Handschrift B stimmt weitestgehend mit dem von A überein, so daß keine Übersetzung notwendig ist, doch sollen im folgenden Abweichungen von der Handschrift A erörtert und übersetzt werden.

Abweichende Passagen der Handschrift B

I. Fragment 01: SI 3902

001 [] t(ä)ŋ[r]i [//]m[////] t[]

?

002 [] mak-lıg iş-lär []

?

003 [] bolmak-ın bulmiş-ın . yws//

?

004 [] köşikig kolunu ʔy

?

005 [] arıgın amrılmak-ta adırt[lıg]

?

006 []// s///// . //k bolmiş ///[]

?

007 []-lar . inčä kaltı elig []

?

008 []t[]

?

Obwohl der zitierte Abschnitt den parallelen Zeilen von A013 an vorangeht, lassen sich für diesen keine Übereinstimmungen zu A feststellen. Möglicherweise liegt dies daran, daß SI 3902 sehr schlecht erhalten ist, weshalb auch eine zusammenhängende Übersetzung keinen Sinn ergibt. Erwähnt seien

004 ‚eine Bedeckung erbittend‘ und 005 ‚im Friedlichsein in Reinheit deutlich (?)‘, aber auch diese Deutungen sind nicht sicher, auch wenn der Anschluß zum nachfolgenden Text 02 feststeht.

II. Epitheta der Cakravartin-Könige

018 [ärdinilär üzä . ärklig türklüg]g . miṅ toṅa küčlüg oḡlan

019/Z

019 [tapı]gčı-lıg . tört divip yertinčü

Z

020 [-lärig čakr]av(a)rt ıduk han-lar ymä äṅ

020

„Auch die [mächtigen Cakr]avartin heiligen Könige, die tausend stark wie Helden seiende Söhne [und ... Dien]er(?) haben, die die Welten der vier Kontinente (*dvīpa*) [beherrschen].“

A020 erwähnt nicht alle Attribute eines Raddrehenden Königs. Da in B nur die Hälften der Zeilen erhalten sind, ist eine volle Emendation nicht möglich. Ein Cakravartinrāja besitzt die schon erwähnten 7 Juwelen sowie 1000 Söhne. Vgl. T.I.1.39b09 千子具足勇健雄猛 „He had one thousand sons, courageous and valiant.“ (Ichimura 2015: 226)

III. In dem folgenden Abschnitt gibt es einige Textabweichungen.

057 täṅrikän tegin täṅrim [kutı yarlıkasar kim bo]

049/050

058 iglämäk-lig yavız³⁵⁴ ya[lıjuz bo tınl(ı)g-ka ok]

050/051

059 kältäči täginmäz³⁵⁵ . kaltı nä[täg üstün]

Var.

³⁵⁴ Es scheint ein korrigierter Schreibfehler vorzuliegen, denn der letzte Buchstabe könnte ein /m/ sein.

³⁵⁵ A051 *kälmiš täginmäz*.

060 t(ä)ḡri yer-in-täki alt[ın yavız yerintäki]

Var.

061 alku tınl(i)g-lar oġlan-ları []

Var.

062 iglämäk-lig yavız törü []

Var.

063 täġinmäz . alku tınl(i)g oġlan-[ları]

Var.

064 törü-kä täġdäči täġinür [kaltı nätäġ öḡdün yıḡak]

051/052

Es scheint, daß der mit [kim bo] *iglämäklig* beginnende Abschnitt B057-064 eine Erweiterung von A050-051 *kim bo iglämäk atl(i)g utun törü yalıuz < > 051 tınl(i)g-ka ok kälmiš täġinmäz ::* darstellt.

Handschrift A	Handschrift B
50 utun	058 yavız
051 kälmiš täġinmäz	059 kältäči täġinmäz

B059-064 So wie alle Lebewesenkinder [oben] im Himmelsland und unt[en auf der Erde gleichermaßen betroffen sind, trifft] die schlechte Sache der Krankheit nicht [einen allein], alle Lebewesenkinder gelangen [zu der schlechten Sache der Krankheit].

IV.

In Zeile B071 steht ein Zusatz in zierlicher Schrift: *turur-ta sözlämäk y(a)vız s(a)v tu[rur]* „Stehend sprechen ist eine schlechte Sache.“ (?) Das sieht fast wie eine Anweisung bei einer möglichen Rezitation aus.

V.

B076 hat gegenüber A vor den ‚sehr verehrten‘ den Zusatz ‚die langlebigen‘.

A060 ağır 大 [ulug] elig-lär] B071 uzun özlüg yaş-lıg ağır [ulug
elig-lär]

VI.

Während der Text der Zeilen A065-066 *köz äsri ... näcä üküš tälim ärsär ymä* fehlt, hat B die folgende Variante: B084 *üstün-ki aş-ları içgü-l[äri*] B085 *-či-läri näcä öztä nätäg ärsä[r*] „die obigen Speisen und Getränke [...], die [...] wie es bei ihm selbst ist (?)“. Wie dieser Text ergänzt werden kann, bleibt wegen der großen Lücken unklar.

VII.

Ein Zusatz eines Nutzers in B094: *kuluti*³⁵⁶ *ligui tutuṅ ärki tudum*³⁵⁷ (A096).

VIII.

Auf *nirvan* in A112 folgt in B117-118 eine Ergänzung *nirvan-lg enč orun-ta kä[*] *-in äd-in tavar-in yarıp ya[...]* „an dem friedlichen Ort des Nirvāṇa [...] Hab und Gut spaltend (?)“.

IX. Fragment 12: SI 3874

129 []

Z/?

130 []t[] bąg kutı sw//

Z/?

131 []z y(a)rlıg bitig anta

Z/?

³⁵⁶ Geschrieben: *qwlwdy*.

³⁵⁷ Späterer Eintrag in der frei gebliebenen Zeile: „Ich, Ligui Tutuṅ, habe wohl (daran) festgehalten.“
Lesung und Funktion von *ärki* sind nicht klar.

132 (frei)

133 []kutmaz m(ä)n sizlär ök biliš

Z

134 [] bitidim

Z

Es handelt sich bei diesem Abschnitt um eine Art Kolophon, vielleicht auch einfach um einen späteren Eintrag.

Handschrift C

Der alten Fundortsignatur (T II T 512) zufolge stammt das Fragment Ch/U 7161 aus Toyok. Entsprechend dürften dann die anderen Fragmente dieser Handschrift aus der Serindia-Sammlung ebenfalls aus Toyok kommen, doch gibt es dafür keinen Beleg.

Vorderseite

Die sechs Fragmente lassen sich einer chinesischen Schriftrolle zuordnen, die eine Abschrift des *Weimojie suoshou jing* 維摩詰所設經 (T. 475 *Vimalakīrtinirdeśasūtra*) enthält.

Fragment 01: Ch/U 7161 (T II T 512) = T.XIV.475.545c07-17.

Fragment 02: SI 4319 (Kr I 242) = T.XIV.475.545c14-21.

Lücke

Fragment 03: SI 4210 (Kr I 123) = T.XIV.475.546a06-13.

Fragment 04: SI 4457 (Kr I 372) = T.XIV.475.546a05-12.

Fragment 05: SI 4996 (Kr I 421) = T.XIV.475.546a05-12.

Lücke

Fragment 06: SI 4956 (Kr I 10) Fragment in voller Höhe der Buchrolle. Es entspricht T.XIV.475.546a17-28.

Rückseite

In umgekehrter Reihenfolge enthält die Rückseite eine mit wenigen Varianten abweichende Abschrift des altuigurischen Textes von A. Die Schrift auch dieser Handschrift ist kursiv, doch ebenfalls recht deutlich geschrieben.

Fragment 06: SI 4956 (Kr I 10)

- 01 [yaratıg]l[ı]g
- 019
- 02 [čakiravart] ıduk han³⁵⁸
- 020
- 03 [-lar äŋ tüpindä karımak üzlüncülüg bolurlar täŋ]rikän tegin
- 021
- 04 [täŋrim kutınıŋ näčä ol anı täg köz äsri köŋül arvı] bolgu täg mänjis³⁵⁹
- 021/022
- 05 [-i toŋası ärki] türki a[t]ı [maŋal]ı³⁶⁰ [n]äčä üküš tälim täginür³⁶¹
- 022/023
- 06 [ärsär ymä tugmak t]örütin ozmamış üçün karımak törü-tin ymä
- 023/024
- 07 [ozmış kutrulmış] täginmäz otgurak karımak törü-lüg yarlıkar arıtı karı
- 024/025
- 08 -mayın³⁶² tep s[ö]zlä[yü] yarlıkamazun täŋrim {bügü}³⁶³ elig täŋrim ...

³⁵⁸ A hat davor noch *elıglär*.

³⁵⁹ Geschrieben: *mʼnkyz*.

³⁶⁰ A022 *ärki türki mänjisi toŋası*. Vom Platz her sind in B noch weitere fehlende Wörter anzusetzen.

³⁶¹ In A023 *bar ärsär*.

³⁶² A025 *karımagay ärki män*.

³⁶³ Durch Umkreisung wurde der Fehler markiert, denn *bügü* gehört nicht hierher.

025/026

09 [y]-a kišatirik tözlüg kinšuk³⁶⁴ ärdini gödam³⁶⁵ bağlıg kümüt lenhu-a

027/028

10 törüyü bälğürä yarlıkamış täñrikän tegin täñrim kutı yarlıkasar

028/029

11 bo ärsär üç toš-lar³⁶⁶ bulganmakıntın tört m(a)habut-lar tüzü[ksi]

029

12 -rämäkintin beš agılık-lar bımsıramakıntın altı ordu-lar artamakı[ntın]³⁶⁷

029/030

13 aşı³⁶⁸ içgüsi³⁶⁹ sıñmämäkintin azuča ärsär ymä bute³⁷⁰ amanuše³⁷¹-lar buu

030/031

14 sigšil almakıntın yäk içgäk-lär üzä yelpikmäkdin gra[h tokı]

031/032

15 -[mak]tın b[o]guz yigitmäk üzä iglämiš il-kisiztinbärü e[ritil]

032/033

16 -[miš alku] kiši-kä aklatılmış iglämək atlıg³⁷² işitgäli

033/034

³⁶⁴ Geschrieben: kynšwq.

³⁶⁵ Geschrieben: kwydʹm.

³⁶⁶ Es folgen zwei getilgte Buchstaben.

³⁶⁷ Geschrieben: ʹrdʹmʹqy[].

³⁶⁸ Geschrieben: ʹšy.

³⁶⁹ A030 aš içgü.

³⁷⁰ Geschrieben: pwtı.

³⁷¹ Geschrieben: ʹmʹnwšy.

³⁷² Das folgende Wort wurde vom Schreiber getilgt.

17 [yavız u]tun³⁷³ törü bo täginür täñrim ::³⁷⁴

034/035

18 [y-a alku kamag t]inl(i)g oġlan-ları-nıñ arasınt[a ayazlı]

035/036

19 [yagızlıča y]intmiš yegädmiš³⁷⁵ bodisvt [ugušlug täñrikän tegin]

036/037

20 [täñrim kutı y]arlıkasar . kim bo eritmiš³⁷⁶ [yavız iglämäk]

037

21 [tegli utun törü ärsär] küçüg küsünüg kävip kü<č>sirä[tip³⁷⁷ olurgalı]

037/038

22 [turgalı ärgäli id]matın aš[ka içg]ü-kä sa[vka sözkä tapsız]

038/039

23 [kıltaçı] turur³⁷⁸ []

039/040

(Lücke)

Fragmente 05+04+03: SI 4210 + SI 4457 + SI 4996

24 [arada ymä oot äm tusulmaz adın] aš[un]-ka sanlı[g]

045/046

25 [bolur-lar :: bo munı täg osuglug eritilmiš iglä]mäk tegli utun³⁷⁹

³⁷³ Geschrieben: []dwn. Handschrift A034 yavız yel törü.

³⁷⁴ Rest der Zeile frei geblieben.

³⁷⁵ Geschrieben: yyk²tmys.

³⁷⁶ A037 eritilmiš.

³⁷⁷ Hier fehlt der Buchstabe -č-, in der Handschrift A das mediale -s-. In B besteht eine Lücke.

³⁷⁸ A040 täginür.

³⁷⁹ Geschrieben: ³wdwn. In A046 yavız.

046

26 [törü muntag bolu täginür täñrim] 僧奴羅 m(ä)n sivtso³⁸⁰

046/047

27 [y-a kapilavastu kântlig mandakini yuuln]uñ içintä hansarač kaz

048

28 [-lar hanı törüyü bälgürü yarlıka]mıš täñrikän tegin³⁸¹ kutı yarlıkasar

049/050

29 [kim bo iglämək atl(ı)g udun] törü yalnız bo ok tınl(ı)g-ka kälmiš

050/051

30 [täginmäz³⁸² .. alku kamağ kiši]lär-kä tüzü-kä bir täğ kältäči

051/Z

31 [täginür³⁸³ .. kaltı nätäg] öñdün yıñak-tın ulug kay-a ta[g yorıyu]

051/052

32 [kälsär] üstün³⁸⁴ uçı³⁸⁵ kök [kalık] birlä tutçı [altın]

052

33 [tüpi yag]ız bilä tutçı . [üstün] uçugma altın [bagırın]

053

34 [yorıgma tınlıg]larıg bir kalısız yančar yum[urur ärsär]

³⁸⁰ Dieser Eintrag im freigebliebenen Raum dieser Zeile umfaßt einen Namen in chin. Zeichen 僧奴羅 *sengnu luo* ‚Luo, Sklave des Saṃgha‘ sowie einen in uig. Schrift: Sivtso, vgl. Matsui 2004.

³⁸¹ Auf dem Foto sieht es aus, als ob ein zwischenzeiliger Eintrag *t'* vorliegt. Dies ist aber durchscheinend von der Vorderseite chin. 欲.

³⁸² Nachfolgender Satz ist Zusatz gegenüber A 051.

³⁸³ Der Satz [alku kamağ kiši]lär-kä tüzü-kä bir täğ kältäči [täginür] ab dieser Stelle steht nicht in der Handschrift A.

³⁸⁴ Geschrieben: []ysdwn.

³⁸⁵ A052 *kapıgı*.

053/054

35 [ančulayu ok ymä] bo iglämäk atl(ı)g utun³⁸⁶ törü ädg[ü yavız]

054/055

36 [bay čıgay temätin alkuka barča bir kalısız bir tæg käl]däci täginü[r täñrim]

055/056

(Lücke)

Fragmente 02+01: SI 4319 + Ch/U 7161

37 [ya i]kšivaku³⁸⁷ uguš-nuñ (([e]tigi³⁸⁸ y(a)ratıgı)) kiširadik tözlüg kinš[uk ärdini törüyü]

069/070

38 [b(ä)l]gürä yarlıkamış t(ä)ñrikän tegin t(ä)ñrim kutı y[arlıkasar kim bo]

070/071

39 [kim bo tört] kiši-lärkä kötürtmiş³⁸⁹ t[ınsız] d[iravi-ka okšatı]

071

40 [äd ärsär alku] kamağ kasıntın³⁹⁰ kadaş-ıntın³⁹¹ [adı]rılmış a[ta ana]

071/072

41 [kiši ogul kıztın] öñi³⁹² ödrülmiş . [yaşagul]uk-ı yitmäk³⁹³ üz[ä]

³⁸⁶ Geschrieben: ʻwdwn.

³⁸⁷ Die Schreibung in A69 ist ʻyksyvʻkw, hier jedoch [ʻy]kšyvʻqw. Da auch in anderen Fällen die Schreibung mit <k>, nicht <q> überwiegt, sollte man hier einen Fehler annehmen. Zur generellen Repräsentanz vgl. Röhrborn 1988.

³⁸⁸ Geschrieben: []dyky.

³⁸⁹ Geschrieben: kwytwrđmys.

³⁹⁰ Geschrieben: qʻzyntyñ.

³⁹¹ Lesung etwas undeutlich wegen Zerstörung des Papiers.

³⁹² Geschrieben: ʻwynky (der Abstrich des k kreuzt sich mit einem finalen y).

³⁹³ Handschrift A: ärtmäk.

072/073

42 []y'sw []mak üzä anıyat³⁹⁴

?/Z

43 []yalıuk yertinčüsindäk]i ädin tvar-ın ärkin

074

44 [türkin ärksizin titip ıdalap alku nomlar]nıñ ürlügsüzin ukıtdaçı

074/075

45 [ölüm atlıg ülügsüz törü bo tägin]ür tırim ::

075/076

46 [y-a iki adaklıglarnıñ ayaguluk]ı töpürä tülüg tınl(ı)g

076/077

47 [oglanlarınıñ tönütgölüki bolu yarlıkamış y(a)r]lıkamış t(ä)ırikän tegin

077

48 [täırim kutı yarlıkasar bo ymä tı bolmı]ş törü täginür . näčä

078

49 []³⁹⁵-tä tugum aıun tutsar³⁹⁶

078/079

50 [tokuz ay on kün ög karınta] solanıp olurur . birär

079

51 [-läri ög karınta ok ölürlär . näčä]dä adasızın [äsä]n

080

³⁹⁴ Geschrieben: ʔnydyʔt.

³⁹⁵ Unklar, wie die Lücke gefüllt werden kann.

³⁹⁶ Geschrieben: twdsʔr.

Handschrift D

Es liegt aus dieser Handschrift nur ein Fragment aus der Serindia-Sammlung vor: SI 5594 (Kr IV 267).

Vorderseite

Die chinesische Vorderseite enthält einen Abschnitt aus dem 妙法蓮花經 *Miaofa lianhua jing* (T. 262) mit der Entsprechung T.IX.262.43c01-43c22. Diese chinesische Handschrift unterscheidet sich sehr deutlich von dem unter B zusammengestellten Manuskript, weshalb anzunehmen ist, daß es sich um zwei verschiedene Buchrollen handelt. Für einen Großteil der Kolumnen ist die volle Buchrollenhöhe erhalten.

Rückseite

Die Zeilen des Textes auf der Rückseite sind, zumindest an den Stellen, wo die volle Buchrollenhöhe vorliegt, fast vollständig erhalten. Die Übereinstimmungen mit der Handschrift A betreffen nur den Rahmen, nicht aber die Expositionen in den drei Alter-Abschnitten von A. Deshalb sollte man annehmen, daß also mindestens noch zwei Alter-Abschnitte, die in dieser Handschrift D dokumentiert sind, vor den Beginn der Handschrift A zu stellen sind. Dem steht allerdings entgegen, daß mit Z. 26 ein Abschnitt beginnt, der in der Handschrift A der Z. 069 gleicht: *y-a ikšivaku uguš-nuŋ etigi yaratiḡ-ı*, mit welcher der Abschnitt Tod-1 beginnt. Da die Reihenfolge Alter – Krankheit – Tod jedoch kaum veränderbar sein dürfte, ist wohl anzunehmen, daß der Abschnittsanfang sich auch wiederholen konnte.

Text

01 //kämiš sävinč-lig akm[ı]š s[uv]-l[ar] baš-l[ar] y[uu]l-l[ar]]

02 //y³⁹⁷ tökünü tökünü üšütü³⁹⁸ turur³⁹⁹ kar kır(a)gu buz boran

³⁹⁷ Das finale <y> könnte das Possessivsuffix zu den voranstehenden Nomina sein.

³⁹⁸ Geschrieben: ʿwyswdw.

³⁹⁹ Lesung unklar.

- 03 -[la]r üzä iki otuz intiri-lıg hu-a-ların čäčäk-lärin
 04 säkiz türlüg yertinčü-lüg nom-lug yap-ların yavişgu-ların
 05 kurittačı⁴⁰⁰ bo karımak tegli utun⁴⁰¹ törü bo bir tınl(ı)g-ka
 06 yok kälir ärmäz alku tınl(ı)g oylan-larıña tüzüğü⁴⁰²-kä
 07 [bir] täg kälü⁴⁰³ täginür t(ä)ñrim m(ä)n b[]⁴⁰⁴
 08 [ü]č uguş yertinčü-lüg karañgu iç[intä]
 09 []n kişadirik tözlüg yaruk yula törü-yü [bälgürä]
 10 [tän]grikän tegin t(ä)ñrim kutı⁴⁰⁵ y(a)rılıkasar kim inči[p]⁴⁰⁶
 11 kar(ı)tmiş kavrılı sın-miş kamag-ta yavız kan-lıg yıñ-li[g]
 12 ärip⁴⁰⁷ karak-nıñ kartı⁴⁰⁸ bolmış körgäli körksüz kad kadalur⁴⁰⁹
 13 ///sav bolmış öñ-lüg mänjiz-lig adınsız čerlig äñinčig ya///
 14 [yap]ranmış oprak ton-lug kädım-lig akarıp a[]
 15 [///]y yar yagmakı üzä ölitilmiş şılatılmiş []
 16 [ä]mgänü sıkılı öttürmäki (?) [üz]ä ärkälänü (?) titrü
 17 []ıgu tugrı sav-lıg sözlüg ärip ägilmiş bükrilmiş sın
 18 -lıg süñük-lüg yakın elintä (?) almiş tayak-lıg kamč[ı]
 19 [-l]ıg t(a)şarati ((toña)) bälgürü taşıkaru közünü⁴¹⁰ tälmirip tugu///

⁴⁰⁰ Geschrieben: *qwrydt'čy*.

⁴⁰¹ Geschrieben: *'wtwn*.

⁴⁰² Gedschrieben: *twyskwk*.

⁴⁰³ In Z. 25 mit deutlicherer Schreibung: *kälü*.

⁴⁰⁴ In Z. 07 steht im frei gebliebenen Raum ein Eintrag eines Lesers: *m(ä)n b[] ,Ich, B[]*.

⁴⁰⁵ Geschrieben: *qwdy*.

⁴⁰⁶ Hier ist die Zeile nicht vollständig, mindestens ein Wort ist in der Lücke anzusetzen.

⁴⁰⁷ Oder *akıp*?

⁴⁰⁸ Geschrieben: *q'dy*.

⁴⁰⁹ Unklar, vielleicht ‚geschichtet‘ mit einer unklaren Herleitung von *kat* ‚Schicht‘.

⁴¹⁰ Geschrieben: *kwyswnw*.

- 20 /// siñir-lig ärip täñ-tä ädgü tartıg-lıg s[]
21 [ya]d sav-larıg äš(i)dmäk-tin tartmıš⁴¹¹ ıramıš kulgak kaçıg
22 [b]olmak-ta ulatı⁴¹² kamag-ta körksüz ämgäk-lär-niñ b[]
23 bolmıš . bo munı täg osuglug asıgs[ız karımak tegli]
24 [u]tun törü täñrikän tegin t[äñrim]
25 [] kälü täginür sezinü⁴¹³ yarl[ıkamazun täñrim]
[?]
26 [ya ikš]ivaku uguš-lug []

Übersetzung

[Alter]

(01-07) Diese Alter genannte verruchte Sache, die durch Schnee, Reif, Eis und Kropf – die die fließenden Wasser und Bäche [und Seen] der Freude gleich sprudelnd kühlen⁴¹⁴ – die Blumen und Blüten der 22 *indriyas*⁴¹⁵ sowie Blätter und Zweige der achtfachen weltlichen Dinge⁴¹⁶ vertrocknen läßt, ist nicht etwas, das zu einem Lebewesen kommt, sie kommt zu allen Lebewesen gleichermaßen. Mein Fürst!

[Alter]

(08-25) Wenn die Majestät der Fürstlichen Prinz-Hoheit, die in der Dunkelheit der dreifachen Welt [...] als helle Leuchte aus dem *ᳵsatriya*-Stamm entsteht und hervorkommt, es anzunehmen geruht, dann ist es so: Diese derartige unnütze Sache des Alters, (11) die verursacht, daß man alt wird, gepreßt und zerbrochen, allerschlimmst blutig und

⁴¹¹ Geschrieben: *tʳdmys* (?).

⁴¹² Geschrieben: *ʷlʲdy*.

⁴¹³ Geschrieben: *sysynw*.

⁴¹⁴ ED: 258b.

⁴¹⁵ Vgl. SH: 21-22: (二十二品) 二十二根 The twenty-two roots, organs or powers [*indriya*, vgl. DDB]: Auge, Ohr, Nase, Zunge, Körper, Geist (= 6), männlich, weiblich Leben (= 3); Freude, Leid, Vergnügen, Sorge, Freiheit (= 5); Glaube, Anstrengung, Bedachtsamkeit, Konzentration, Weisheit (= 5); Was zu wissen ist, was gewußt wird, Wissen von beidem (= 3). Vgl. Dayal 1932: 141-145; Skilling 2012.

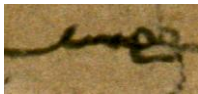
⁴¹⁶ Das sind die acht weltlichen Dinge (Skt. *aṣṭalokadharmāḥ*, vgl. DDB); T.XXVI.1536.0442c28-0443a01: 八世法者云何爲八。答一得二不得三毀四譬五稱六譏七苦八樂。云何名得。答若於可愛色聲香味觸。衣服飲食臥具病緣。

schleimig, (durch) ein Geschwür des Augapfels häßlich anzusehen, geschichtetes (= faltiges) Antlitz und Gesicht, besonders schwachsichtig⁴¹⁷, mit erschreckend⁴¹⁸ (14) zerrissenen Kleidern, weiß gewordenen [...], (15) durch das Regnen von //y Speichel befeuchtet und genäßt⁴¹⁹, [...] durch das Leiden und Gequält-Sein⁴²⁰ beherrscht, (selbst der) mit genauen (17) [...] korrekten Worten und Aussprüchen habende, mit gebeugten und gebückten Gliedern und Knochen, (18) Daśaratha Held⁴²¹ mitgenommene Stöcke und Peitschen habend erscheinend und nach außen präsent seiend, blickend ... (20) mit [...] Sehnen seiend, in der Waage mit guten Gewichten, (21) vom Hören der s[] und [fremd]en Worte gezogen und entfernt, mit dem Ohr-Organ beginnend (22) der allerhäßlichsten Leiden [Ursache] geworden ist, kommt zum Täñrikān Tegin [wie auch zu allen anderen]. Er möge nicht daran zweifeln, Täñrim!

[?]

(26) [O] aus dem Ikṣvāku-Stamm [seiender ...]

Kommentar zu 02 *boran* ‚Schneesturm‘.⁴²²

(a) Ch/U 7052.⁴²³ (b) Ch/U 3915.⁴²⁴

⁴¹⁷ ED 429b *čärlig* ‚with weak sight‘.

⁴¹⁸ Meist im übertragenen Sinn gebraucht ‚erstaunlich, frappierend‘, Vgl. UWN II: 212.

⁴¹⁹ Angesichts von *ölitilmiš šlatilmiš* scheint Hedin 1953.52.0013v40 *šilalıp* (Wilkens 2017, 218) ein alter Fehler für *šlatılıp* zu sein (vgl. Hedin 1953.52.0013v48 *ölitilmäk šlatilmak*), doch Passiv vom transitiven Verb *šila-* ist *šila-l-*. Da *öli-* aber intransitiv ist, ist das Passiv *öli-t-il-* notwendig, während neben *šilal-* fakultativ auch *šlatil-* möglich ist, vgl. Hedin 1953.52.0013v48 *ölitmäk šlamak*.

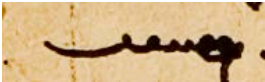

⁴²⁰ Eine Lesung wie *ötüntünmāk* ist unmöglich.

⁴²¹ Vgl. BT 37: (00469-00471) ‚(Aber) es kam der Dämon des Todes und der Zeit herbei und unterwarf sie selbst.‘ (00471-00479) ‚Unter den [ver]blendeten Helden Rāma, Lakṣmaṇa, Bharata und Śatrughna, Söhne des Königs Daśaratha, vereinigten sich Rāma und Lakṣmaṇa mit ihren Leuten, und als sie das zehnköpfige Oberhaupt der Dämonen, Daśa[grīva], Herr der Stadt Lānkā, augenblicklich am Himmel fliegend erblickten, da töteten sie die Dämonen, rākṣasas und Titanen wie Nikumbha, Kumbhakarna, *Prahasta und Indra[jit] und andere.‘

⁴²² Für das Osmanische/Türkeitürkische vgl. TETTL I: 762 *borağan/boran/buran* ‚kasırğa, sağanak, sis‘; nach Stachowski 2019: 90b bedeutet osm. *boran* ‚Sturm, Gewitter‘, doch wird auch trkm. *bora-* ‚stark schneien‘ zitiert, womit sich die Bedeutung ‚Schneesturm‘ rechtfertigen läßt.

⁴²³ Tezcan-Zieme 1994.

⁴²⁴ Zieme 2013: 676.

(c) Hedini 13v34. (d) SI 5594.

Nach Prüfung dieser Belege erscheint es mir angebracht zu sein, für alle Fälle das Wort “Schneesturm” anzunehmen, das in den alttürkischen Wörterbüchern noch nicht vorkommt. Am deutlichsten ist in (a) und (d) pwr^3n zu lesen, während für (b) und (c) auch $pwqr^3$ möglich wäre.

Handschrift E

Vorderseite

SI 4762 (O 102) + SI 5803 (3Kr 20/5), zwei direkt zusammengesetzte Fragmente aus einer chinesischen Schriftrolle des *Suvarṇaprabhāsaśūtras* in der Dharmakṣema-Version (T 663)⁴²⁵.

Rückseite

Die Rückseite enthält einen altuigurischen Text, der dem Abschnitt Alter-2 vergleichbar ist. Man könnte meinen, es handle sich um eine Variante, in die ein Beispiel eines Wandels vom starken Jüngling zum Greis eingeflochten ist. Wenn man von den Zeilen 15-16 ausgeht, muß man annehmen, daß für die Niederschrift die volle Höhe der Schriftrolle auch auf der Rückseite verwendet wurde. Dieser Umstand macht es unmöglich, eine zusammenhängende Übersetzung zu geben.

Text

SI 4762 + SI 5803

01 []-[1]g sävi[]

02 [][][kara] sačlg sakallg yımrak []

009

03 yipün čivšig yüüz mänjiz-lärin []

⁴²⁵ T.XVI.663.338c12-24+c25-339a4.

011

- 04 [k]esari arslan hanı tæg süñük-lü[g]
- 05 bo är yonamat tegmä türk yigi[t]
- 06 yañılmak-in yañılıp yamakalyan[]
- 07 []yk adınçığ muñaddinçığ⁴²⁶ ya[]
- 08 yakturu uz ıdılmak⁴²⁷ yavılı b[]
- 09 yagılıg yigit kiçig⁴²⁸ iş tuş []
- 10 yenik korku kılık ärig-lig yi[]
- 11 kenki mänilig yitgünäyin t[]
- 12 barčanı ok m(ä)n täginäyin temiş []
- 13 öñingä mäniziñä küvänä kö[]
- 14 [...] bal[ı]kmış⁴²⁹ iş tuş-lar bil[]
- 15 [kıl]ınmagu-larığ kılını kılınmak kılık-l[ıg]
- 16 üdüg⁴³⁰ kolug ärtürü täginür ärti ärig-lig bo []
- 17 törü bo är-niñ türk igit bolma[kı]
- 18 tözintin⁴³¹-bärü kitip katkı []
- 19 -ta yüp yürüñ tiş-lärin azıg[ların]

010

- 20 aguluğ karımak-lıg []

013/014

⁴²⁶ Geschrieben: »tynčyq mwñkʹtdynčyq.

⁴²⁷ Geschrieben: ʹtylmʹq.

⁴²⁸ Oder: káčig?

⁴²⁹ Unklar.

⁴³⁰ Geschrieben: ʹwytwk.

⁴³¹ Geschrieben: twsyntyn.

Wegen *karımak* ‚Alter‘ kann man eine Variante zu einem Abschnitt dieser Kategorie annehmen. Da es abgesehen von den Zeilen um 009-014 so gut wie keine direkten Übereinstimmungen mit der Handschrift A gibt, könnte es sich auch um einen vorangehenden Passus über das Alter handeln, der in der Handschrift A fehlt.

Übersetzung

(01-05) [...] der [...], beliebte [...], [schwarze] Haare und Bart tragende, liebliche [...], einen einem violetten Pfirsich gleichenden Teint und Gesichtsfarbe [habende [...]], einem *kesarin* Löwen gleichende Knochen habende [...] Yonamat (?) genannte kräftige Jüngling [...] (06) wird durch Irrtümer irrend wie Yamakalyan[i [...]] (07) [...] von besonderen und erstaunlichen [...] (08) betroffen, das Geschick verlierend⁴³² schwach werdend [...] (09) feindlich kräftig kleine Freunde [...] (10) Leichtfertigkeit⁴³³-Charakter habend [...] „ich will Freude verlieren“ [...] (12) „das alles will ich erlangen“ [...], (13) auf Farbe und Teint vertrauend [...].

(014) mit verwundeten (?)⁴³⁴ Freunden und Kameraden [...] (15) das Nicht-Zu-Verrichtende tuend und das Zu-Verrichtende Charakter [...] (16) die Zeit verbringend hat er schwer [ist] (17) das Gesetz (die Sache).

(17-18) Dieses Mannes Jugendlich- und Kraftvoll-Sein [...] (18) ist von Grund auf vergangen, stark [seine] schlohweißen Zähne [gelb werden lassend] ist des giftigen Alters [Sache].

Kommentar

Hier sind zwei Bezeichnungen für kräftige Jünglinge aus indischem Milieu belegt. Obwohl die Lesung im ersten Fall klar ist, bleibt die Etymologie unsicher. Es gibt mindestens zwei Lösungswege. Der erste wäre wie folgt: Wenn man den ersten Teil *ywn*⁴³⁵ als *yona*⁴³⁵, den zweiten *m't* als Suffix annimmt, käme man auf *Yonamat* < *Yauvanama(n)t < *Yavanamat, sofern *yona* für *yauvana* stehen

⁴³² Eine noch unklare Bildung verbirgt sich unter *uz idilmak*.

⁴³³ Vgl. Zieme 2020a: 157.

⁴³⁴ ED: 337a.

⁴³⁵ Eine umfangreiche Studie zum Problem ist Karttunen 2015: bes. 325 ff.

könnte. Läßt man einen *yavanamuṇḍa*⁴³⁶ für einen jungen Griechen ohne Bart außer Betracht, wäre **Yauvanamat* als Pendant zu belegtem *Yauvanava(n)t*⁴³⁷ eine passable Möglichkeit.⁴³⁸ Der zweite Weg geht von skt. *yonī* ‚Geburt‘ aus, wobei das mittlere Aliph in *ywnṛmṛt* im Wege steht, denn man sollte eine Schreibung **ywnymṛt* erwarten. Der zweite Teil indes paßt gut zum Suffix {-mat}. Sanskrit *yonimat* bezeichnet jemanden, der aus einem guten Mutterleib gekommen ist⁴³⁹.

Es scheint, daß mit dem zweiten Namen das Gegenteil zum Ausdruck gebracht werden soll, zumindest wenn man von *yama* ‚Tod‘⁴⁴⁰ ausgeht. Eine zufriedenstellende Lesung dieses Namens steht aber noch aus.

Handschrift F

Vorderseite

Die sechs Bruchstücke Ch/U 8187 + Ch/U 8199 + Ch/U 6023 (T II 4080) (Lücke) Ch/U 6446 (T I x 554) + Ch/U 6205 (T I x 559) + Ch/U 6353 (T I x 544)⁴⁴¹ entstammen einer Rolle mit der Abschrift der chinesischen Version des *Mahāyāna Mahāparinirvāṇasūtra*.⁴⁴²

Rückseite

Der chinesischen Vorderseite folgend ist es möglich, die Reihenfolge der Fragmente zu etablieren. Weil alle Fragmente von der unteren Hälfte der chinesischen Buchrolle stammen, ist anzunehmen, daß zur Niederschrift der Rückseite nicht die volle Höhe der Buchrolle genutzt wurde, sondern nur die

⁴³⁶ Skt. *Yavanamuṇḍa* ‚bald Y[avana], one with a shaven head‘ (MW: 848a).

⁴³⁷ MW: 859b: ‚possessing youth, young, youthful‘.

⁴³⁸ Nach einem Vorschlag, den mir freundlich Dieter Maue übermittelt hat.

⁴³⁹ MW: 858c ‚connected with the womb, sprung from a womb; descended from a good race‘.

⁴⁴⁰ MW: 846a ‚rein, curb, bridle‘.

⁴⁴¹ Für die Hilfe bei der Zusammenstellung dieser Bruchstücke danke ich Simone-Christiane RASCHMANN. Vgl. auch ihre Eintragungen in KOHD Digital.

⁴⁴² Die ersten drei Fragmente entsprechen der Passage T.XII.374.381c08-c25 // T.XII.375.621b20-c09, nach einer Lücke von 14 Spalten bilden die folgenden drei Fragmente einen weiteren zusammenhängenden Teil: T.XII.374.382.a12-a26 // T.XII.375.621c23-622a08.

untere Hälfte. Da jedoch keine zusammenhängenden Zeilen herzustellen sind, bleibt die Lokalisierung schwierig. Möglicherweise liegt eine verkürzte Variante vor. Immerhin ist zweimal (17 und 22) vom Alter die Rede, woraus hervorgeht, daß der erste Teil der Handschrift zu dieser Kategorie gehört, wahrscheinlich aber in anderer Abfolge als in der Handschrift A. Für den zweiten Teil (24-44) ist dann eine Parallele zu einem Passus über Krankheit anzunehmen.

Erste Passage

Ch/U 8187 + Ch/U 8199 + Ch/U 6023

- 01 [] kılınč-nıŋ öz yat []]
- 02 [] t]örüyü b(ä)lgürü y(a)rl[ıkamış]
- 03 [] guluksuz ädgü-lüg []]
- 04 [] sansar -nı[ŋ]]
- 05 [] küč-lärin []]
- 06 [] ıg bäg-kä a[]]
- 07 [] durtaçı . ka[]]
- 08 [] n sıgtaturtaçı k[]]
- 09 [] ünä kälmiş qw[]] t(ä)g küp ediz
- 10 [] y yürünädtürtäçi kar t(ä)g yürün
- 11 [] si tüşürdäçi . katkı⁴⁴³ küväs sın-ların
- 012
- 12 [sünüklärin ägril]dürtäçi kamag-ka säviglig asıg-lıg
- 012

⁴⁴³ Geschrieben: q'dqy.

- 13 []ürüldürtäči . katuru⁴⁴⁴ 卍[]⁴⁴⁵ kördäči
 14 []miš tæg körür kıldači adrok tılaŋu
 15 [] içintä⁴⁴⁶ a[]ndäči kälmadük üd
 16 [-tä k]arımak-lıg kar kırıgu üzä başıra
 17 []yavız karımak tegli utun⁴⁴⁷ törü bo
 014
 18 [täginür täŋrim ..]⁴⁴⁸
 19 []k-ı üzä⁴⁴⁹ sörp⁴⁵⁰ kadıg (şaki-lıg) süŋüşč[i]
 20 []v bahşı bolu y(a)rılıkamış t(ä)ŋrikän tegin
 21 [täŋrim] bo yal(a)ŋuk ymä iki türlüg bolu täginür
 22 [] köŋül-nüŋ karımak-ı . ätöznüŋ
 23 [karımakı ärsär]gu turur küči-niŋ küsüni

(Vorderseite: Lücke von 14 chinesischen Kolumnen)

Zweite Passage

Ch/U 6446 + Ch/U 6205 + Ch/U 6353

- 24 [] tarıkmış . []

⁴⁴⁴ Geschrieben: qʔdwrw.

⁴⁴⁵ Unklar.

⁴⁴⁶ Unklar.

⁴⁴⁷ Geschrieben: ʔwdwn.

⁴⁴⁸ Rest der Zeile frei geblieben.

⁴⁴⁹ Unklar.

⁴⁵⁰ Oder *sürp* (wie in HT V: 1911). MK hat ein Verb *sörplä-* in dem Beispiel *ol ärŋäk bilä sörplädi* „he drew a lot with his finger“ (ED: 845a). Clauson writes: „the basis otherwise unknown“. In HT V: 1911 gibt es die Wendung *ärtiŋü kadr bil[gä] sürp alplanmaklıg*, Attribute, die den Chan von Khotan charakterisieren: „Der Chan von Chotan ist sehr kriegerisch, weise und tapfer².“ (HT V: 207) = chin. T.L.2053.0251a13 其王雄智勇武 wo *xiongzhi* ‚outstandingly wise‘ wurde durch *ärtiŋü kadr bil[gä]* ‚sehr mächtig weise‘ wiedergegeben, während *yongwu* ‚tapfer und martialisch‘ *sürp alplanmaklıg* ‚*tapfer und heldenhaft‘ entspricht.

25 [kü]süş-lüg . / []
26 [] ätözlüg . []
27 [] turur sav [] -l[ig]	
28 [] yarsınçig yavız köñli ..	
29 [a]dak-ı . ayupa ⁴⁵¹ tegmä isig	
30 [öz berdäçi] čivake-[d]a ulatı ⁴⁵² otači ⁴⁵³ -lar	
31 []K y(a)lñuk bo täginür t(ä)ñrim	
32 [] /d' siti-lıg	
33 [] yarlıka]miš t(ä)ñrikän	
34 [tegin täñrim	yarlıkasar b]olu täginür-l[är]	
35 [] ičtin sıñarkı	
36 [] /-nynk : ikinti taštın	
37 [sıñarkı] /d³ nynk . yaz üd	
38 [-lärtä] / : k[ü]z üd-lär-tä	
39 [] üdlär]tä törçiyür	
40 [] bulganur sanıpat	
41 [] -nynk ayıg	
42 [] türlüg iglär käm	
43 [-lär]	
44 [] eligli]g bäglig	

⁴⁵¹ *ayupa* < skt. *āyuhpati* ‚presiding over longevity‘ (MW: 148c).

⁴⁵² Geschrieben: ʔwlʔdy.

⁴⁵³ Geschrieben: ʔwdʔčy.

Übersetzung

[Alter-0]

(01-18) [...] der Tat (?) eigenes und fremdes [...] zu erscheinen geruhend [...] un[ermeßlich] gutes [...] des *samsāra* [...] ihre Kräfte dem [...] Bäg [...] weinen lassend [...] emporgekommener wie ein weiß werden lassender Alter weiße [Zähne] ausfallen lassend, (11) die starken und stolzen Glieder [und Knochen krumm] machend⁴⁵⁴, [...] von allen geliebter, nützlicher [...] krümmend, hart werden lassend, [...] sehend, [...] wie ein [...] sehenden macht es. Besondere Redekraft [...] in der zukünftigen Zeit mit dem Schnee und Reif des Alterns auf den Kopf [fallend ...] – das ist die schreckliches Alter genannte abscheuliche Sache. [Mein Fürst!]

[Alter-1]

(19-23) Wenn die Majestät der Fürstlichen Prinz-[Hoheit], die unter allen tapferen und harten śākyahaften Kämpfer[n der herausragende] Meister ist, [es anzunehmen geruht, dann gibt es bei diesen Geschöpfen zwei Arten: des [Körpers Altern und] des Sinnes Altern. [Was das Altern] des Körpers [betrifft,] der Kraft und Stärke [nehmen ab].

(Lücke)

[Krankheit]

(24-31) [...] herausgekommen, [...] mit dem Wunsch [...] mit einem [...] Körper, das [...] Wort [...] sein schrecklicher, schlechter Sinn [...] sein Fuß (?). Die Ärzte, angefangen mit dem *ayupa* genanntes Leben [bringenden ...] Jīvaka [sind ...] Geschöpfe. So ist es, mein Fürst!

[Krankheit]

(32-44)

[Wenn die ?] *siddha*-[Kraft habende Majestät der] Fürstlichen [Prinz-Hoheit gnädig zu sein geruht, dann] ist es so: [Erstens ...] innen befindliche [...], zweitens außen [befindliche ...] [in den] Frühlingszeiten [...] in den Herbstzeiten [...] in den [...] Zeiten] zerstört ... vermischt, *sannipata* [...] schlechte [...] Arten von Krankheiten [...] König-[...]

In der Anordnung des Textes in dieser Handschrift gibt es gravierende Unterschiede zur Handschrift A.

⁴⁵⁴ A012: „läßt ihre festen und stolzen Gebeine und Knochen krumm und gebückt werden“.

Der Abschnitt 19-23 ist mit Sicherheit dem Thema ‚Alter‘ zuzuordnen und entspricht am ehesten Handschrift A, Abschnitt Alter-1, und zwar müßte er direkt an den Anfang gestellt werden, denn er handelt von den zwei Arten des Alterns, dem Altern des Körpers und dem Altern des Sinnes. Hier ist der Anfang vorhanden, in A fast nur der zweite Teil (Altern des Sinnes). Wenn dem so ist, sollten die Zeilen 01-18 vorangehen, doch in ihnen geht es ebenfalls um das Alter. Das bedeutet, daß am Anfang des Textes mehr Abschnitte zum ersten Thema Alter standen als die Handschrift A erkennen läßt.

Auf die größere Lücke folgen Abschnitte über die Krankheit. Auch in diesen kann man keine genauen Übereinstimmungen mit der Handschrift A feststellen.

Handschrift G

Vorderseite

Die drei Bruchstücke Ch/U 6834 + Ch/U 6087 (T II Y 39) + Ch/U 6864 (T II 740) können direkt zusammengesetzt werden, sie stammen aus einer Abschrift des chinesischen *Mahāyāna Mahāparinirvāṇasūtra*⁴⁵⁵.

Rückseite

Der Text der Rückseite enthält eine von A stark abweichende Version.

Text

Ch/U 6834 + Ch/U 6087 (T II Y 59) + Ch/U 6864

01 šaki tözlüg altun-lug t[	]
02 arslan hanı [tör]üyü b(ä)lgürü yarlıka[mış ... täñrikän tegin]	
03 t(ä)ñrim kutı y[ar]l[ıkas]ar bo ärsär [	]
04 küsänčig körklä kün ay t(ä)ñ[rilär	]
05 bätürdäči sudu hu-a-sıña okš[atı	]
06 -üg p(a)ramanu tözlüg kögüş öñl[üg	]

⁴⁵⁵ T.XII.374.584a25-b15 // 375.831c21- 832 a15.

- 07 <bürmāk-tä>⁴⁵⁶ bašlap altı kačıg-lar []
- 08 -ların tıdtači särgürdäči . ölüm teg[mä törü alkuka käl]
- 09 -ü täginür t(ä)᠒rim ::
- (09) kamag tınl(ı)g []
- 10 -larınta äñinlärintä kötürgäli elt[gäli]
- 11 bodistv uguš-lug čintamani ärdini töz[lüg]
- 12 yarlıkamış tä᠒rikän tegin t(ä)᠒rim kut[ı yarlıkasar]
- 13 bo anıyat törü ärsär uçmak kalımak-ta [ulatı küü]
- 14 kälüg ädräm [är]k-lärin körkitmāk []
- 15 ašay köñül arvı bolgu täg äsrinü körk[]
- 16 -ları üzä kop-tın sıñar körgäli sä[//]g[]
- 17 ozmak kutrulmak küsüş-lüg tınl(ı)g-l[ar]
- 18 türlüg kalpavrkaš sögüt []
- 19 bolsar [///] takı nä []
- 20 []ny-nynk ölüm []
- 21 []bo ölüm te[gmä]
- 22 []miš kälir ʔ[]
- 23 []⁴⁵⁷ kälü täg[inür]
- 24 [nä]čük ol azmiš munm[ıš]
- 25 bodistv uguš-lug []
- 26 t(ä)᠒rikän tegin t[ä᠒rim kutı yarlıkasar]
- 27 tıkkın tügünkä okš[atı]

⁴⁵⁶ Getilgtes Wort.

⁴⁵⁷ An dieser Stelle stehen Reste von Wörtern []ʔk//[]wrʔ in kleinerer Schrift in zwei Kolumnen, oder liegt eine Textkorrektur vor?

28	ārip tirig āt'ōzl[üg]
29	titrü körgüsüz ⁴⁵⁸ turu []
30	ıgač tąg yagız ye[r]
31	kamag šazın sav[]
32	[]daçı[]
33	[]ny amırtg[ur]
34	[] antirabav []
35	[]ywn buyanı []
36	[tı]nl(ı)g-lar-nıŋ []
37	[] orun-larında []
38	[]

Übersetzung

(01-09)

Wenn die Majestät der Fürstlichen Prinz-Hoheit, die als Löwenkönig auf dem goldenen Thron vom Śākya-Stamm zu erscheinen und aufzuscheinen geruhte, gnädig ist, dann ist es so.

[...] Die Tod genann[te Sache], die die wie Sonne und Mond aufwachsende *sudu*-Blume⁴⁵⁹ gleichende [...] durch die – Atom (*paramāṇu*) -Natur gleich seienden – sechs Sinnesorgane, angefangen mit dem bläulichfarbenen [Auge], behindert und anhält, [kommt zu allen], mein Fürst!

(09-12)

⁴⁵⁸ Geschrieben: *kwyrkwzww*.

⁴⁵⁹ Vielleicht ist *swdw* Verkürzung für *sudhādyā*, einen der vielen Aliasnamen für Skt. *sumanas* ‚Blume‘, vgl. BSJT Nr. 256 *Sumanā*. Letzterer Terminus ist auch im Stabreimgedicht der Bibliothek der İstanbul Üniversitesi (Nr. 20) belegt: *sugandik mutugandik vasik malik suman čampak-ta ulati*. Hoffentlich wird dieses wunderbare Gedicht eine Bearbeiterin/einen Bearbeiter finden!

Wenn die Majestät der Fürstlichen Prinz-Hoheit von der Natur des *cintāmaṇi*-Juwels vom Stamm des alle Lebewesen auf seinen [...] und Schultern zu erheben und zu tragen geruhenden Bodhisattva [...] gnädig ist, [dann ist es so].

(13-21) Was das *anityatā*-Gesetz betrifft, so sind die Lebewesen, die Wünsche nach dem Zeigen der Zauber-Fähigkeiten, beginnend mit dem Fliegen und Sich-Erheben, nach dem Sehen-Können [...] in allen Himmelsrichtungen durch die verschiedenen Gestalt[en] – solange man Zweifel in der Auffassungsgabe hat – und nach der Befreiung und Erlösung haben, wenn [] lei *kalpavṛkṣa*-Bäume sind, was soll man da [noch sagen] des Todes [...]?

(21-23) Diese Tod genannte [verruchte Sache] kommt [nicht zu einem], sie kommt [zu allen! Mein Fürst!]

(24-26)

Wenn die Majestät der Fürstlichen Prinz-Hoheit vom Stamm des Bodhisattva, der die verlorenen und irrenden Lebewesen [auf den rechten Weg führt] [...] gnädig ist, [dann ist es so].

(27-38) Einem zusammengepreßten⁴⁶⁰ Knoten gleich sind [die], mit dem lebenden Körper [...] ohne genau zu sehen sind sie [...] wie Holz die braune Erde [...],

durch alle *sāsana*-Worte [...] die [...] beruhigend, [...] *antarābhava* [...], durch das *puṇya* [der] der [...] Lebewesen [...] an den Orten [der].

Handschrift H

Eine weitere Abschrift ist nur durch ein Fragment aus Sängim vertreten: Ch/U 6769 (T II S 510).

Vorderseite

Die Vorderseite enthält einen Teil aus einer chinesischen Buchrolle des 大方廣佛華嚴經 *Huayanjing* (T. 278)⁴⁶¹.

Rückseite

Auf der Rückseite stehen Reste von sieben Zeilen vom unteren Ende des Blattes, sie sind in einer uigurischen Kursivschrift geschrieben, die sich von den

⁴⁶⁰ ED 465a *tik-* ‚to squeeze‘.

⁴⁶¹ T.IX.278.684a10-13.

anderen Handschriften unterscheidet. Die Zuordnung gestaltet sich schwierig, weil viele Wörter keine deutliche Lösung zulassen, möglicherweise handelt es sich um Abschnitte, die in den anderen Handschriften nicht belegt sind.

Text

01 []	yavlakı []
02 []	lıg ya[g]ız yer-niñ []
03 []	äriḡ orn(a)ḡ tutmiš ku[]
04 []	t(ä)ḡrikän tegin [täḡrim kutı]
05 []	a]yançaḡ köḡülin []
06 []	č-lar-ka tamudu ⁴⁶² []
07 []	un yaltri[]

Übersetzung

(01-04) [Wenn die Majestät der] Fürstlichen Prinz-[Hoheit], die das Böse der [...], [auf der Oberfläche] der braunen Erde Wohnstatt und Platz ergriffen und [, gnädig ist, dann ist es so.] (05-07) [...] in ehrfurchtsvollem Sinn [...] den [...] Höllen(?) [...] strahlen[d].

Handschrift I

Die Wendung *elig täḡrim tegül* kommt in A026 in einer längeren Variante vor: *elig täḡrim tegül šakimuni*. Sie steht so auch in einem Text aus der Lujiang Caotang-Sammlung in Hangzhou: 未标尺寸/ Bild 5. Die Vorderseite enthält aus dem chinesischen Lotos-Sūtra (妙法蓮華經) den Abschnitt T.IX.262.4c06-28.

Unklar bleibt, ob für die Niederschrift des altuigurischen Textes die jetzt erhaltene halbe Blatthöhe genutzt wurde oder die volle. Unter der

⁴⁶² Wenn eine Wortform von *tamu* ‚Hölle‘ vorliegt, ist die labiale Endung *du[?]* kaum erklärlich. Dann wäre es vielleicht möglich, an eine labiale Variante des Verbs *tamit-* ‚to blaze up‘ (ED: 504a) zu denken: *tʻmwdt[] = tamitd[aci]?*

Voraussetzung, daß die erstere Annahme zutrifft, sollten zwischen den Zeilen nur kleine Lücken bestehen. Es könnte jedoch auch sein, daß die volle Höhe benutzt wurde, was bedeuten würde, daß die einzelnen Zeilen doppelt so lang waren.

Zeile 07 bildet das Ende des letzten Abschnitts über Krankheit, eine gewisse Annäherung besteht zum Abschnitt Krankheit-4 der Handschrift A. Mit dem Text nach Zeile 07 beginnt dann ein Abschnitt über den Tod, aber auch das ist bisher nur Spekulation.

Text

- 01 []yr sarati apay p-y
 02 yakın kälir ök ärsär : alku üdü[n]
 03 nägü ol asıg-ı tusu-sı :: anın
 04 käväl ak atım(i)z tı ordu-garu tägsä[r]
 05 bügülärim näčük-in ärsär bulgay mu
 06 nomug ::
 07 elig täñrim tegül šakimu[ni]
 08 a sarati a sarati a sarati
 09 nä yalḡuk ol bo sarati kötitmiš
 10 -niḡ čökük-in bälgürtdäči kündülü
 11 -lüg oyun-ug kügsirättäči ::
 12 uyadmak sıkılmak-tın tünjülmi[š]
 13 öñi tınl(i)g-lar-tın ıramış .. ti[ši]
 14 kiši-siñä ymä sav söslämä[z]
 15 yıgıtın sıgıtın äšidmädäči : an[ı]
 16 ukmadači . bodın sının ätin

Übersetzung

(01-07) Wenn [...] Sārathi⁴⁶³ Apay⁴⁶⁴ p-y⁴⁶⁵ wirklich nahe kommt, wie soll alle Zeit sein Nutzen sein? Deshalb: wenn unser *kāvāl*⁴⁶⁶ weißes Pferd⁴⁶⁷ zum Palast gelangt, wird er, meine Weisen, wie es auch sei, den *dharmā* erlangen?⁴⁶⁸ O Herr König! Śākyamuni soll es sagen! (08-16) O Sārathi! O Sārathi! O Sārathi! Was für ein Geschöpf ist er? Dieser Sārathi läßt das Geheimnisvolle⁴⁶⁹ des Erhabenen⁴⁷⁰ erscheinen. Er läßt das *kündülü*⁴⁷¹ Spiel melodiös⁴⁷² sein. Er ist von Scham und Druck enttäuscht⁴⁷³. Von anderen Menschen ist er getrennt. Selbst Frauen sagt er kein Wort. Ihr Weinen und Klagen hört er nicht mehr. Er versteht sie nicht mehr. Ihren Körper, ihre Glieder, ihr Fleisch [fühlt er nicht mehr].

⁴⁶³ SWTF IV: 371ab *sārathi* ‚Wagenlenker‘.

⁴⁶⁴ Bisher ist im UW nur *apa* als Verwandtschaftsterminus belegt, UWN/1: 207-208: Großvater, Vorfahre, Titel. Doch vgl. Zieme 2017: 63. Man denke auch an den kazakischen Dichter Abay!

⁴⁶⁵ Unklar.

⁴⁶⁶ Zu *kāvāl* vgl. Zieme 2014.

⁴⁶⁷ In dem Bericht des Wagenlenkers Sārathi, der den Wagen Maitreyas zurückbringt, ist von einem Pferd keine Rede. Vielleicht darf man interpolieren, daß wie bei Siddhārtha auch ein weißes Pferd eine Rolle gespielt haben könnte. In der Biographie des Buddha wird diese Szene um das ‚edle Roß‘ mit großer Emotion beschrieben. Ich zitiere hier aus Waldschmidts Buch: „Und unter Tränen begab sich Tschandaka [dem Pendant zu Maitreyas Sārathi], das edle Roß und die Schmucksachen mit sich führend, zu den Frauengemächern. Als Gopa ihn mit dem stolzen Renner kommen sah, fiel sie ohnmächtig zu Boden. (...) Als Gopa dann wieder zu sich gekommen war, umschlang sie betrübt den Hals des königlichen Rosses und gab, in Erinnerung an die einstigen Liebesspiele mit dem Gemahl, ihrem Jammer vielberedten Ausdruck.“ (Waldschmidt 1982: 113-114); „Und es bestieg der Sproß der Macht von hundert guten Taten den lotus-, den jasminweißen Renner. Die Erde erzitterte sechsfach, und die Gefilde der Buddhas gleißten.“ (Waldschmidt 1982: 115).

⁴⁶⁸ Das ist eine rhetorische Frage.

⁴⁶⁹ ED: 415a.

⁴⁷⁰ Vgl. Zieme 2013: *kökli yagızlıça köditmiš* (besser: *kötitmiš* von *köti-t-*) *kötrülmiš* ‚erhaben im Himmel und auf Erden‘. G. CLAUSON nahm unter dem Lemma *köti-* eine Fehlliesung an (ED: 702a), doch dürfte es sich um den Verbstamm *köti-* handeln, der neben *köt-* besteht.

⁴⁷¹ Das Wort *kwyndwlw* ist aus türkischen Sprachen nur schwer erklärlich, es erinnert an mongolisch *kündüle-* ‚respektieren, achten‘, vgl. Cleaves 1993: 32.

⁴⁷² Neues Wort *küg+sirät-t-* ‚melodiös machen‘?

⁴⁷³ ED: 521a ‚to be disappointed, disillusioned; to despair, give up hope‘.

Kommentar

Eines der Epitheta des Buddhas ist *puruṣadamyasārathi* „Lenker der Menschen, die zu bekehren sind“⁴⁷⁴. Im altuigurischen *Maitrisimit nom bitig* ist Sārathi der Wagenlenker⁴⁷⁵, der nach Maitreyas Entschluß, Asket zu werden, dessen Wagen und Schmuck nach Ketumatī zurückbringt, ganz so wie Chandaka es der Legende nach tat. Im 13. Kapitel, das nur in der Tömürtü-Version vorhanden ist, lesen wir in Blatt 7 beginnend, wie der Bodhisattva seinen Wagenlenker Sārathi ruft, damit er seinen zuvor mit starker Intention entwickelten Gedanken, den Palast zu verlassen und nach der Erkenntnis zu streben, vollziehen kann. Als einziges Heilmittel gegen die Leiden des Alters, der Krankheit und des Todes sieht er nunmehr nur das Mönchsdasein. Nach der Begegnung mit einem Asketen übergibt der Bodhisattva Sārathi seinen Wagen und alles, was er bei sich hat, daß er es der Familie und den Freunden als Geschenke überreichen solle. Dann entspinnt sich eine rührende Szene zwischen dem Wagenlenker und dem Bodhisattva. Sārathi klagt, daß er bei seiner Rückkehr angeklagt werden könnte, weil er den Bodhisattva nicht von seinem Entschluß abgehalten habe. Doch dieser beruhigt den Wagenlenker, lobt ihn seiner treuen Dienste wegen und verspricht, die Übel des Saṃsāra zu beseitigen: „In ganz kurzer Zeit werde ich dein Leid des Getrenntwerdens bis in alle Ewigkeit beseitigen.“

Voller Bange vernehmen die Menschen in Ketumatī den Bericht des Sārathi. Wir lesen im 14. Kapitel nach Taf. 146⁴⁷⁶:

bodis(a)v(a)tda öñi bo ketumati kánt uluṣ ymä čogsuz yalınsız bolmış ärür .. ötrü ükkin terginin bodis(a)v(a)tnıñ kalgüsin küdügli ketumati kánt uluštaki bodun bokun bodis(a)v(a)tnıñ mingü kölükin tonın etigin körüp sarati tapa yakın barıp inčä tep teyürlär .. sözlä sözlä sarati basa basa yer täpräyür⁴⁷⁷ .. kök kalıkda hua čäčäklig yagmur yagar .. t(ä)ñrilärniñ yokaru kudı yorımıš taviš ünläri ištılür s(ä)n yenä yıglayı sıgtayı bodis(a)v(a)tnağ mingüsin etigin yaratıgn tuta bodis(a)v(a)tta öñi yorıyu kälir-s(ä)n ..

⁴⁷⁴ Nattier 2003.

⁴⁷⁵ In anderen Quellen der *Maitreya*-Literatur gibt es für Sārathi und seine Funktion als Maitreyas Wagenlenker keine Nachweise.

⁴⁷⁶ BT 9.

⁴⁷⁷ Den Satz *sözlä sözlä sarati basa basa yer täpräyür* zitiert J. WILKENS (2019), ohne Erläuterung.

kanča bardı biziñ balık uluś körki .. eliglär eligi biziñ maitri bodis(a)v(a)t isig özdä öñi ödrülmiş ät'öz osuglug .. kurug kañlı birlä kanča barırs(ä)n ötrü yaşlıg közin sariti inčä tep t(e)yür .. ölüm yagıka korkup y(a)rlıkančuçı biliglig tözün tınl(ı)g sizlärni ıdaladı titdi .. arıg semäkig sävdi .. kraža ton kädip toyın dentar törüsin tutdı .. kañlısın tonın etigin köligälikin ädgü ögliläriñä kasıña kadaşırña bäläk idtı .. isig özümтин ıdalamiş osuglug antada adrılıp bärü kältim .. amtı kanča bargumın ukmazm(ä)n .. ol savıg işidip ketumati kánt uluštaki yalñuklar .. amarıları köñülläri bärtinip ıglayu .. amarıları ulug tına muñadu adını bir ikintiškä inčä tep teşürlär .. ančama y(a)rlıkančuçı biliglig küči küsüni inčama tınl(ı)glarka asıg tusu kılmakı otguradı ol y(a)rlıkančuçı biliglig ädgü tınl(ı)g toyın dentar bolup asanke sanınča tınl(ı)glarka asıg tusu kılğusın uktı ärki .. anın antag yigit antag oğlagu antag mäñin ulgadmış antag çoğlug yalınl(ı)g ärip üç üdün olurguluk ärdnilig karşısın kudup t(ä)ñri hatunları tæg säkiz tümän tört miñ inčgä kızlarıg ıdalap titip arıg semäkig tapladı biz ymä amtı bükün ök ävig barkıg kudup anıñ udu toyın bolalım .. inčip ymä arıg semäktä inga bultı ..

„Getrennt vom Bodhisattva ist die Stadt Ketumati ohne Glanz und Pracht. Da sahen die in Gruppen versammelten Leute in der Stadt Ketumati, die auf das Kommen des Bodhisattva warteten, des Bodhisattva Reitpferd und seine Gewänder, gingen auf Sārathi zu und sprachen: ‘Sprich, sprich, Sārathi! Ständig bebt die Erde, vom Himmel fällt Blumenregen, man hört die Geräusche, wie die Götter nach oben und nach unten wandeln. Und du hältst weinend und schluchzend des Bodhisattva Reittier und Ausrüstung und kommst vom Bodhisattva getrennt. Wohin ist gegangen die Schönheit unserer Stadt, der König der Könige, der Bodhisattva Maitreya, mit einem Körper, der von Leben getrennt ist? Wohin gehst du mit dem leeren Wagen?’ Da spricht Sārathi mit tränendem Auge: ‘Den Tod, den Feind, fürchtend hat das barmherzige edle Wesen euch verlassen. Er bevorzugt den Wald. Er zog das *kāṣāya*-Gewand an und nahm die Mönchsregeln auf sich. Seinen Wagen, seine Gewänder, seien Ausrüstungen und seine Schirme hat er als Geschenke Freunden und Familienangehörigen geschickt. Als ob ich mich von meinem Leben getrennt habe, bin ich von dort hierher gekommen. Jetzt weiß ich nicht, wohin ich gehen soll.’ Als sie diese Worte gehört hatten, sprachen die Leute in der Stadt Ketumati untereinander, einige, deren Herzen verletzt waren, schluchzend, einige, die tief seufzend sich wunderten: ‘Dieses barmherzige und gütige Wesen, dessen Kraft der Barmherzigkeit wie auch das Nutzen-Bereiten für die Lebewesen sicher ist, ist Mönch geworden und hat wohl verstanden, den Lebewesen für *asamkhyeyas* Nutzen zu bereiten. Deshalb hat er, der so jung, so zart, so in Freuden aufgewachsen und so glanzvoll und prächtig ist, seinen Juwelenpalast, in dem er alle drei Zeiten⁴⁷⁸ wohnte, verlassen, die 84000 zarten Göttermädchen gleichenden Jungfrauen aufgegeben und den Wald bevorzugt. Auch wir wollen nun heute Haus und Hof aufgeben und ihm folgend Mönche werden, denn er fand das Wertlose (= Zuflucht)⁴⁷⁹ im Wald.“

⁴⁷⁸ Ş. TEKİN wollte BT 9/I: 115 Fußn. 146 v 21 in *üç üdün* ‚Morgen, Tag und Nacht‘ sehen und dachte an eine im Islam verbreitete Vorstellung, doch kommt wohl eher die vom Chin. her bestimmte Zeiteinteilung von ‚dawn, daylight and sunset‘ in Betracht, die im Grunde genommen dasselbe bedeutet (SH 67b sub 三時).

⁴⁷⁹ Das Wort *inga* übersetzt MK als ‚vile, worthless‘ (ED: 183a).

Indices

Chinesische Zeichen

Zeichen(gruppen), die in der Handschrift A anstelle der altuigurischen Wörter verwendet werden. Wie man leicht erkennen kann, handelt es sich fast nur um einfache Zeichen. In Klammern steht die Häufigkeit des Vorkommens.

一 (4)	八十 (1)
七 (1)	六 (1)
三 (8)	十 (2)
三十 (1)	十八 (1)
上 (2)	四 (7)
下 (4)	大 (3)
九 (1)	天 (2)
九月 (1)	火 (1)
二 (5)	生 (1)
五 (1)	者 (4)
人 (1)	八 (1)

Altuigurische Wortformen

Der folgende Index enthält eine komplette Liste aller altuigurischen Wortformen aus der Handschrift A. Aus den anderen parallelen Handschriften werden vor allem die Belege aufgenommen, die in A nicht vorkommen. Die Kapitalbuchstaben B bis I sowie AppA und AppB sind den Zeilen vorangesetzt, Zahlen ohne einen vorgesetzten Buchstaben sind Angaben aus der Handschrift A. Hochgestelltes ^{CH} bedeutet, daß das Wort in der betreffenden Zeile durch ein chinesisches Zeichen repräsentiert ist.

A

abayapur

a. 112

adak

iki a.+larnıŋ 76

[a]dak+ı F29

adasız

a.+ın 80

adın

a. 46, 92, 93, 94, 94

adınčıg

a. E07

adınsız

a. D13

adırıl-

a.-mıš 72

adırtla-

a.-matın 18

a.-yu 4

adırtlıg

a. 105

adırtsız

a. 115

adruk

a. 119, F14

adrukluŋ

a. 121

agılık

a.+lar 30

agır

a. 60, 127, 129, AppB14

agu

a. 118

agulug

a. E20

ak

a. 115, I04

ak-

a.-m[ı]š D01

akar-

a.-ıp D14

akıt-

a.-tačılar 101

akla-

a.-p 112

aklančıg

a. 112

aklatıl-

a.-mıš 34

alk-

a.-ip 118	a. 10
alka-	altunlug
a.-p 125	a. G01
alkinčsız	amanuşi
a. 120	a.+lar 31
alkinču	amırtgur-
a. 17	amırtg[ur] G33
alku	amrak
a. 6, 33, 35, 72, 75, 86, B061, B063, D06, I02	a. 115
a.+ka 18, 55, 95, 129	amrılmak
a.+ta 119	a.+ta B005
al-	amtı
a.-miş D18	a. AppB10
almak	ana
a.+ıntın 31	a. 72
alp	anča
a. 60	a. 22
altı	ančulayu
a. 30, 135, G07, AppA05	a. AppB18
altın	a. ok 54
a. 52, 53 ^{CH} , 101, 129, alt[ın]	anı
B060	a. AppB24
altun	a. tög 22, 65
a. AppA02	an[ı] I15
altunlayu	anın

a. 85, 95, I03	arıtı
anityat	a. 25, 106
a.+ka 84, C42, G13	arслан
anityatlıg	a. 57, E04, G02
a. 103	art
anta	a.+ıg 102
a. AppB14	artamak
antag	a.+ıntın 30
a. 98, 122, AppA12	arvı
antirabav	a. 22, 65, G15
a. G34	aryatan
ap	a. 114
a. ... a. AppA09	asıg
apay	a.+ı I03
a. I01	asıgıg
ara	a. F12
a.+sınta 35, 57, 86	asıgsız
arada	a. D23
a. 45, 45	asılmak
arčune	[a]sıl[makı] AppB23
a. 60, AppA18	[asıl]makı AppB26
arhant	asure
a. 102	a. 62
arıt-	aš
a.-mıšım(ı)z AppB13	a. 30, 116

a.+ları B084	a. H05
a.+ka 39	ayaz
aš-	a.+lı 36
a.-ıp 102	ayığ
aşay	a. F41, AppB12
a. G15	a.+lı 3
at	ayıt-
a.+ım(ı)z I04	a.-miš 94
at-	a.-sar 132
a.-sar 60	ayupa
ata	a. F29
a. 72	az
atl(i)g	a. 103
a. 34, 50, 55, 75, 85, 88, 95, 110, 119, AppA14, AppA18	az-
ay	a.-miš G24
a. 79, 135, G04, AppA04	azıg
a.+ın AppA15	a.+ların 10, a.+[ların] E19
aya-	azu
a.-guluk 129	a.+ča 31
a.-gulukı 16, 76	ažun
ayag	a. 78
a. 127, 129	a.+ka 46, 93, 93, 94
a.+ka 119, 130, 131	Ä
[a]yančaŋ	äd
	ä. 71

ä.+in 74, 83, 125, B118	əᅇbařlayu 122
ädgü	əᅇilki 40 ^{CH}
ä. 55, D20	əᅇin
ä.+g 18	ä.+lärintä G10
ä.+li 3	əᅇinčig
ädgülg	ä.+lär 61, D13
ä. 120, 134, F03	əᅇmıntın
ädräm	ä. 18, 89, 99
ä. 100, G14	är
ädrämliĝ	ä. E05
ä. 61	ä.+niᅇ E17
ägil-	är-
ä.-miş D17	ä.-ür 2, AppB10
ägrildür-	ä.-mäz D06, AppB03
ä.-täči 12, [ägril]dür-täči F12	ä.-ürlär 42
äm	ä.-ti 133, E16
ä. 45, 45	ä.-tilär AppA19
ämgäk	ä.-gäli 39
ä.+läрниᅇ D22	ä.-ip 104, D12, D17, G28
ämgän-	ä.-säř 2 ^{CH} , 2, 17, 23, 29, 31, 38,
[ä]mgän-ü D16	40 ^{CH} , 41 ^{CH} , 42 ^{CH} , 44, 45, 54, 66, 71,
ämiz-	79, 81, 94, 111, 124, G03, G13, I02, I05,
ä.-mäktä 81	AppB18, AppB24
əᅇ	ärän
ä. 21, AppA13	ä.+läřkä 13
	äřdini

ä. 27, 70, G11, AppB10	ä. 73
ä.+lär 20	ärtür-
ä.+lärkä AppB11	ä.-ü E16
ä.+si 6	ärük
ärdni	ä. 11
ä.+n AppA01	äsän
äriḡ	ä. 80
ä. H03	äsri
äriḡliḡ	ä. 22, 65
ä. E10, E16	äsriḡü
ärk	ä. G15
ä.+i 22, 65, B094	äšid-
ä.+in 74	ä.-ḡäli 34, 85
ärkälän-	ä.-määdäči I15
ä.-ü (?) D16	äš(i)d-mäktin D21
ärki	ätin
ä. 25, 67, 106	ä. I16
ärkliḡ	ätöz
ä. 20	ä.+nüḡ F26, AppB22
ärksinmäk	ä.+lärin 8
ä. AppA17	ä.+intin 100, 101
ärksiz	ät ³ özlüḡ
ä.+in 74, 84	ä.+lär 62, F26
är[ksiz] 2	äymän-
ärtmäk	ä.-ip 111, 125

äv	b.+ın 83, 113, 125
ä.+in 83, 113, 125	b.+tın 132
ä.+tin 131	baş
ävin	b.+ıra 82, F16
ä.+inčä AppA07	b.+l[ar] D01
B	başla-
bagır	b.-p 19, G07
b.+ın 53	b.-yu AppA14
baglıg	başlag
b. 27	b.+ındakı 59
bahşı	başlayu
b. F20	s. äñb.
bal[ı]k-	bat-
b.-mıš E14	b.-tılar 103
bar	b.-ıp 3
b. 23, AppA19, AppB15,	bavagir
AppB15, AppB28	b.+lıg 102
bar-	bay
b.-ırlar 93	b. 55, AppA09
b.-dılar AppA18	bayagut
b.-ıp 130, 132	b. 122, 126
barča	bädük
b. 55	b. 51 ^{CH} , 62
b.+nı E12, AppA12	bäg
bark	b. 63, B130

b.+kä F06	b. 5
b.+lär AppB29	bir
bäglig	b. 54 ^{CH} , 55, 56 ^{CH} , C30, D05, AppA02, AppA06, AppA08
b. F44	b. tæg 14, 18 ^{CH} , 89, 95, [b.] tæg
bälgür-	D07
b.-di AppA15	birär
b.-dilär 123	b. 124
b.-ü 28, 49, 70, D19, F02, G02	b.+läri 79 ^{CH}
b.-mištä AppA14	birk(i)yä
bälgürt-	b. 104
b.-däči I10	birök
bätür-	b. 78, 80
b.-däči G05	biti-
beš	b.-dim B134
b. 30 ^{CH}	bitig
bımsıramak	b. 118, B131
b.+ıntın 30	bo
bilä	b. 3, 7, 17, 29, 35, 37, 40, 44, 46, 50, 54, 59, 63, 71, 76, 78, 82, 85, 87, 93, 107, 108, 120, 121, 122, 122, 123, 127, D05, D05, D23, E05, E16, E17, F17, F21, F31, G03, G13, I09, AppA13, AppA13, AppA16, AppB21
b. 52, 53	b. ok 88
bilgä	b.+lar 42
b.+lärkä AppA09	bod
bilış	
b. B133	
bilmäksiz	

b.+ın I16	braman
bodistv	b. 122, 126
b. 36, 49, 58, 77	buu
boguz	b. 31
b. 33	bul-
bol-	b.-gay I05
b.-ur AppB21, AppB24,	b.-mišča k(i)ya 116
AppB27	b.-galı 112
b.-urlar 21, 46, 84, 129	bulgan-
b.-u 6, 16, 40, 47, 77, 85, 97, 108,	b.-ur F40
132, F20, F21	bulganmak
[bol]-u 44	b.+ıntın 29, 41, 43
b.-zun 134	bulıtlıg
b.-sar G19	b. 4
b.-up 83, 116	bulunčsuz
b.-gay 98	b. 6
b.-gu G15	burhan
b.-gu tąg 22, 65	b. AppB28
b.-guča 94	b.+nıı AppB02
b.-mataçı 98	buti
b.-magay mu 95	b. 31
b.-miš 13, 78, D12, D13, D23	buyan
b.-makı 2, b.-ma[kı] E17	b. 86
[b]olmakta D22	b.+ı G35
boran	buyanlıg
b.+l[ar] D02	

b. 87, AppB14	čerlig
buz	č. D13
b. D02	čığay
bügü	č. 55, AppA09
b.+lärim I05	činkoŋdu
bükril-	č. 135
b.-miš D17	čıratgu
bükrüldür-	č. 110
b.-täči 12	čintamani
bürmək	č. 6, G11
b.+tä G07	čivake
č	č.+[d]a F30
čahşapt	čivşig
č. 135, AppA08	č. E03
čakir	čog
č. 19	č. 86
čakiravart	č.+ka 102
č. 20; [čakr]av(a)rt B020	čwʔkʔ
čaru	č. 1
č. 59	čök-
čäčäk	č.-üp 3
č.+i 11	čöküg
č.+lärin D03	č.+in I10
čärlät-	D
č.-ü 114	dartaraşatiri

d. 63	e. 26, 68, 106, 133, I07, AppA15,
dentar	AppB06
d. 110, 119	e.+lär 20, 60, AppB29
d.+larnıñ 121	elt-
d.+larka 128	e.-[gäli] G10
diravi	enč
d.+ka 71	e. B117, AppA09
divip	er-
d. B019	e.-gülık 13
dyan	e.-ip 111, 125
d. 90	eritil-
E	e.-miš 33, 37, 46
ediš	etig
e. 97	e.+i 69, 97
ediz	etiglig
e. 102, F09	e. 19
el	etilmäk
e. AppB20, AppB26	e. AppB08
e.+intä (?) D18	eyin
elän-	e. AppA18
e.-ti AppA16	G
elänmäk	gavdam
e. AppA17	g. 27
elig	grah
	g. 32

gunačari	1. G30
g. 99	ira-
	1.-miš D21, I13
H	
han	ĭ
h. AppA15	i-ä
h.+ı 49, E04, G02	i.+[s]i-niŋ AppB20
h.+ınča 57	i.+läri-ni[ŋ] AppB26
h.+lar 20, 60	ič
hansarača	i.+indä 48, F15, ič+[intä] D08
h. 48	i.+indäki 16
hua	ičgäk
h.+sıŋa G05	i.+lär 32
h.+ların D03	ičgü
	i. 30
I	i.+l[äri] B084
ıd-	i.+kä 39
1.-maz AppA09	ičtin
1.-matın 39	i. F35
ıdala-	ig
1.-p 74, 84	i. 41, 42, 43
ıdılmak	[ig] 42
1. E08	i.+kä 2
ıduk	i.+lär 42, F42
1. 20	i.+lördä 44
ıgač	i.+ig 44

igit	inçip
i. E17	i. 63, 67, inçi[p] D10
igitmäk	in lan (?)
i. 33	i. l. 83
iglä-	intiri
i.-mägäy 67	i.+lig D03
i.-güčä 44	intravar
iglämäk	i. AppA03
i. 34, 37, 40, 47, 50, 54, 83, 111,	isig
125	i. 83, F29, AppB23, AppB30
i.+lig 64, 66, B062	iş
iki	i. E09, E14
i. 4, 19 ^{CH} , 76 ^{CH} , 99 ^{CH} , D03, F21	i.+lärig AppB14
ikinti	işlä-
i. 2 ^{CH} , 41 ^{CH} , F36, AppA02	i.-mişim(i)z AppB15
ikşivaku	K
i. 69, [ikş]ivaku D26	ka
ilgün-	k.+sıntın 72
i.-miş 33	kaçig
ilgüntür-	k. D21
i.-ür 81	k.+lar G07
ilki	kad (?)
s. äñi.	k. D12
ilkisiz	kadalur (?)
i.+tinbärü 33	k. D12

kadaš	k.+ta 119, D11, D22
k.+intin 72	kamči
kadgi	kamč[1+1]ig D18
k. 99	kamiš
kadig (?)	k.+layu 9
k. F19	kanlig
kal-	k. D11
k.-maz AppA07, AppA08	kanımlıg
kalımak	k. 116
k.+ta G13	kañ
kalısız	k. 1
k. 54, 56	k.+ım(ı)z AppB28
kalpav(a)rkaš	k.+ın 113
k. G18	kapıg
kaltı	k. 115
k. 51	k.+ı 52
kalyani	kapilavastu
k.+ta 59	k. 48
kalık	kar
k. 52, 100	k. 82, D02, F10, F16
k.+ka 89	kara
kamag	k. 9, 11
k. 6, 8, 14, 35, 72, 86, G09, G31,	karak
AppA20	k.+nıñ D12
k.+ka F12	karamuk

k.+ča 67	k. AppA05
karaŋgu	katkı
k. D08	k. 12, E18, F11
karar-	katıg
k.-ıp 3	k. 13
karaša	katuru
k. 126	k. F13
kargat-	kavril-
k.-mıš 14	k.-u D11
karı-	kaya
k.-magay 25	k. 52
karımak	kayu
k. 7, 13, 17, 21, 24, 25, D05, F17	k. 44, 124, AppB04, AppB29
k.+ka 111, 124	kaz
k.+ı 2, F22	k.+lar 48
k.+lıg 82, E20, F16	käd-
karın	k.-ärlär 126
ög k.+ta 79, 80	kädimlig
karıt-	k. 110, D14
kar(ı)t-mıš D11	käl-
kart	k.-ir D06, G22, I02
k.+ı D12	k.-zün 134
kašinçig	k.-däçi 15, 18, 56, 89, 96
k. 8	k.-täçi B059, C30
kat	k.-dükdä 92

k.-miš 51, 88, F09	káz-
k.-mištä 66	k.-ä 115
k.-sär 52, AppA06	kesari
k.-ü D07, D25, G23	k. 57, [k]esari E04
[k](ä)l-ti AppA16	kenki
kälig	k. E11
küü k. 99, G14	kıdıg
kälmädük	uč k. 116
k. F15	kıl-
käm	k.-ur AppA12
k.+[lär] F42	k.-urlar 128, 129
kämiš-	k.-dači 5, 11, 39, F14
k.-ip 113, 126	k.-gu ol 26, 133
käntlig	kılık
k. 48	k. E10
k(ä)ntü	kılıklıg
k.+nüŋ AppA20	kılıkl[ıg] E15
k(ä)rgäk	kılın-
k. AppB13	k.-u E15
käv-	[kıl]ın-magularıg E15
k.-ip 38	kılınč
käväl	k. 42
k. I04	k.+nüŋ F01
käyik	[kılınč]-ım(ı)znı AppB12
k.+lär 57	[kıl]ınčlıg

k. AppB07	kir-
kılınmak	k.-dilär AppA20
k. E15	kišadirik
kıragu	k. D09
k. F16, kır(a)gu D02	kiši
kırtiš	k. 72
k.+ların 11	k.+siñä I14
kıy	k.+lärkä 34, 71, [kiši]lärkä C30
k. 115	kit-
k(i)ya	k.-ip E18
k. 116	kitär-
kız	k.-mišim(i)z AppB13
k.+ın 114	k(i)yä
k.+tın 72	k. 136
kızıl	kod-
k. 109	k.-up 113, 125
kičig	kodur-
k. E09	k.-up 136
kigür-	kog
k.-[ü]p AppB30	k. AppA06
kim	kolu
k. 3, 7, 37, 50, 71, 87, 108, 121, D10, AppA01	k.+g E16
kinšuk	kolun-
k. 27, 69	k.-u B004
	koptın

k. G16	körk
kork-	k.+i 96, 107
k.-up 111, 124	körkitmäk
korku	k. G14
k. E10	körklä
kögüş	k. 8, G04
k. G06	körksüz
kök	k. D12, D22
k. kalık 52, 89, 100	körünçlüg
köl	k. 107
k.+üg 61	köşik
köni	k.+ig B004
k. 118	kötitmiš
köñül	k.+niñ I09
k. 3, 22, 65, G15	kötür-
k.+nüñ 2, F23	k.-gäli G10
k.+in H05	kötürt-
köñl+i F28	k.-miš 71
kör-	köz
k.-ür F14	k. 22, 65
k.-däči 115, F13	közün-
k.-güči 131	k.-ü D19
k.-gäli D12, G16	kšan
körgüsüz	k. k. 3
k. G29	kšatirik

k. 57, 69, 122, 127, 128	kuşul-
[kšatri]k 27	k.-up 112
kudul-	k.-miš 24
k.-u 86	kuşulmak
kugu	k. G17
k.+layu 9	kuvrag
kulgak	k.+niŋ 107
k. D21	k.+1 57
kulut	kuzgun
k. 135	k. 9
k.+1 B094	küü
kumut	k. 99
k. 27	küč
kuşit-	k.+üg 38
k.-tači D05	k.+iniŋ F23
kurug	k.+lärin F05
k.+l[ar] AppB16	küč<s>irät-
kut	k.-ip 38
k. 86	küčlüg
k.+1 7, 16, 28, 37, 50, 58, 70, 78, 87, 98, 104, 109, 121, 130, B130, D10, G03	k. 63, B018
k.+ılıg 102	kügsirät-
k.+niŋ 21, 64	k.-täči I11
kuşlug	külä-
k. 87, 119	k.-p 120
	kümüš

k. AppA02	k. 12, F11
kün	küz
k. 79, G04, AppA04	k[ü]z F38
k.+i 92	
kündülülüg	L
k. I10	lakšan
küni	l.+lar 19
k. AppA16	lenhua
küp	l. 28
k. F09	ligui
küsänčig	l. B094
k. G04	M
küsün	mahabut
k.+üg 38	m.+lar 29 ^{CH}
k.+i F23	m(a)ha[but]+lar 41
küsünlüg	[maha]but+lar 43
k.+lär 63	m(a)hak(a)lp
küsüšlüg	m. 91
k. 96, G17	m(a)ha-sampadi
[kü]süšlüg F25	m. AppA14
küvän-	m(a)ndakini
k.-ü E13	m. 48
küvänč	män
k.+i 96, 107	m. 25, 67, D07, E12
küvüz	mäniñ

m. AppB29	N
mängü	nayrag
m. 91	n.+lar 19
mäni	nä
m.+si 22, 65	n. 94, 98, G19, I09
m.+sin 112	näčä
mäjilig	n. 23, 64, 66, B085, AppB14, AppB15
m. E11	n.+tä 78, 80
mäjiz	näčükin
m.+lärin E03	n. I05
m.+iñä E13	nägü
mäjizlig	n. I03
m. D13	näj
miñ	n. 63, 67, AppA17
m. B018	nätäg
mu	n. 51, B085, AppB23
m. 95, I05	nätägin
mun-	n. 104
m.-mı[š] G24	nirvan
muni	n. 112
m. 46, 93, D23	n.+lıg B117
muntag	nizvani
m. 47, 85	n. 104
muñaddinçig	n.+larıg 101, 118
m. E07	

nom	o. 22, 130, 131, 133 (Kopula), G24, I03, I09, AppA13, AppA01, AppA02, AppA08, AppA16
n.+ug I06	
n.+larta 118	
n.+larnıñ 75	olur-
n.+larıg 4	o.-ur 79
nomlug	o.-galı 38
n. D04, AppB02, AppB30	o.-up 117
O	on
oglan	o. 117 ^{CH}
o. B018	säkiz o. 19 ^{CH}
o.+ları B061, o.+[ları] B063	o. kün 79 ^{CH}
o.+larınıñ 6, 8, 14, 77	tokuz o. säkiz 101 ^{CH}
o.+larıña 89, D06	oprak
ogul	o. D14
o. 72	ordu
o.+ın 114, 115	o.+garu I04
ok	o.+sınta AppA04
o. 51, 80, E12, AppB21	orn(a)g
bo o. 88	o. H03
ančulayu o. 54	ot
okšatı	o. äm 45, 45
o. 71	oot
ol	o. 17
	o. 100 ^{CH}
	ordu
	o.+lar 30

ornan-	ozmak
o.-dılar 103	o. G17
orun	Ö
o.+nuŋ 107	öč
o.+ta B117	ö.+kä AppA19
o.+lartın 117	ödrül-
o.+larıg 114	ö.-miš 73
o.+larta 117	ö.-üp 117
o.+larınta G37	ög
osuglug	ö. karın 79, 80
o. 46, D23	ög.+in 113
otačı	ög-
o.+lar F30	ö.-üp 120
otgurak	ögüz
o. 25, 105	ö. AppA07
otuz	ök
o. 19 ^{CH} , D03	ö. 61, 64, 132, I02
oyun	öl-
o.+ug I11	ö.-ürlär 80
oz-	ö.-mägäy 106
o.-matılar 64	ö.-müz 91
o.-galı 105	ölitil-
o.-matuk 23	ö.-miš D15
o.-miš 24	ölmäk
o.-up 112	ö. 105

ö.+ig 111, 125	ö.+nürj AppB17, AppB23
ölüm	ö.+ümin AppB30
ö. 75, 85, 87, 95, 104, G08, G21, AppA13, AppA16, AppA17	özlüg
ö.+kä 98	ö. 91, B071
öñ	P
ö.+lärin 11	p(a)dma-rog
ö.+injä E13	p. AppA03
öñdün	p(a)ramanu
ö. 51, 82, 131	p. G06
öñi	pramandal
ö. 73, 117, I13	sansara p. 15
öñlüg	praty(e)kasanbud
ö. D13	p.+lar 99
öñsüz	purvanandiniklp
ö. 92	p. 59
örlät-	Q
ö.-ü 114	qr²q AppA05
öttürmäki (?)	R
ö. D16	rami
öz	r. AppA18
ö. F01	ridi
ö.+tä B085	r. 99
tirig ö. 81	S
ö.+i 132	sač

s.+ların 9, 126	s. 15
sačlıg	sans(i)z
s. 109, E02	s. AppA15
sadu	sarati
s. 134	s. I01, I08, I08, I08, I09
sakal	sargart-
s.+ların 126	s.-dači 10
sakallıg	sarıg
s. 109, E02	s. 109
sakın-	satıgči
s.-u 67, 106	s.+lar 5
sakınčlıg	sav
s. 92	s. F27, I14, s(a)v B071
sakišsız	s.+ka 39
s. AppA15	s.+larıg 131, D21
sana-	savlıg
s.-yu 115	s. D17
sanıpat	sayu
s. F40	s. 3
sanlıg	säkiz
s. 46, 84, 94, 95, 98	s. D04
sansar	s. tümän 91
s.+tın 112	s. on 19 ^{CH}
s.+nı[ŋ] F04	särgür-
sansara pramandal	s.-däči G08

säv-	sınlıg
s.-ä 114	s. D17
sävi[]	sıñar
s. E01	s. G16
sävıgıg	sıñarkı
s. F12	s. F35
sävinčlıg	sigšıl
s. D01	buu s. 31
sezın-	siñırlıg
s.-ü D25	s. D20
sıgtat-	siñmämäk
s.-u 113	s.+ıntın 31
sıgtatur-	sıtilıg
s.-tačı F08	s. F32
sıgt	sod-
s.+ın I15	s.-up 61
sıkıl-	soka
s.-u D16	s. 66
sıkılmak	solan-
s.+tın I12	s.-ıp 79
sın	sor-
s.+ın I16	s.-up 61, 132
s.+ların 12, F11	sögüt
sın-	s. 116, G18
s.-miš D11	sörp

F19	sünüklüg
söz	s. D18, E04
s.+kä 39	sünüşč[i]
sözlä-	s. F19
s.-güči 82	süt
s[özlä-yü] 26	s. 81
s.-mä[z] 114	Š
sözlämäk	šaki
s. B071	š. G01
sözlüg	šakilig
s. D17	š. F19
sudu	š.+larnıj 86
s. G05	šakimuni
sugul-	š. 26, 133
s.-ur AppA08	šakimu[ni] 107
sugur-	šazın
s.-dačılar 61	š. G31
suv	š.+ımın AppB29
s. 101, AppA13	šäpgün
s.+ug 61	š. 11
s.+ı AppA07	šılatıl-
yer s. 15	š.-miš D15
s[u]v+l[ar] D01	šoban
sünük	š.+ı 108
s.+lärin 12	

T	t. 39
tadu	tapıg
t. 40	t. udug 127, 128
[tadu] 43	tarik-
tag	t.-miš F24
t. 52, 114	tarkar-
t.+ıg 61, 61	t.-ıp 102, 118
t.+ta 103	t.-matuk 104
takı	[tarkar]-guluk AppB12
t. 94, G19	tart-
talačangini	t.-miš D21
t. 62	tartıglıg
taluy	t. D20
t. AppA07	tašıkar-
tamaz	t.-u D19
t. AppA08	taštın
tamudu	t. F36
t. H06	tavar
tančula-	t.+ın 74, 84, 125, B118, AppA13
t.-p 61	tay-
tap-	t.-ıp AppB04
t.-galı 113	tayaklıg
tapla-	t. 110, D18
t.-yu 114	t.+ın 90
tapsız	tayan-

- t.-miš 110
- ta[ya]n-ıp AppB05
- tayanmak
- t. AppB11
- taşgar-
- t.-ıp 100
- täg
- t. 2, 5, 9, 10, 11, 14, 17, 18, 22, 22, 46, 56, 62, 63, 65, 65, 89, 93, 95, C30, D23, E04, F14, t(ä)g F09, F10, G30, AppB24
- täg-
- t.-däči B064
- t.-miš 103
- t.-sä[r] I04
- t.-ıp 61
- tägimlig
- t. 119
- t.+niñ 131
- t.+kä 130
- tägin-
- t.-ür 5, 15, 18, 35, 40, 40, 44, 47, 56, 76, 85, 89, 96, 120, 122, B064, D07, D25, E16, F21, G09
- t.-ürl[är] F34
- t.-mäz 24, 51, 88, B059, B063
- t.-tim 136
- t.-äyin E12
- t.-gäy 133
- t.-miš 103
- tägzin-
- t.-ür AppA04
- tälim
- t. 23, 66
- tälmir-
- t.-ıp D19
- täj
- t.+tä D20
- täjlig
- t. 45, 79, 81, 94,
- täjri
- t. 90, 90, 92, B060, AppA04, AppA05, AppB28
- t.+kä 129
- t.+lär 92, 90^{CH}, 93^{CH}
- [täjri täjris]i AppB02
- täjrikän
- t. tegin täjrim 7, 16, 21, 28, 36, 49, 58, 64, 70, 77, 87, 97, 104, 108, 121, 130, D10, D24, F20, F31, G04, G12, G26, H04
- täjrim

t. 5, 15, 26, 35, 47, 56, 68, 76, 85,
96, 106, 120, 133; D07, D19, t[äñrim]
D24, G03, G09, I07

täñrikän tegin t. 7, 16, 21, 28,
37, 50, 58, 64, 70, 78, 87, 98, 104, 108,
121, 130, D10, G12, G26, H04

elig t. 26, 68, 106, 133

te-

t.-miš E12

t.-gü 133

t.-gül 26, 68, I07

t.-p 25, 67, 106, AppB27

t.-mätin 55

tegin

täñrikän t. täñrim 7, 16, 21, 28,
37, 49, 58, 64, 70, 77, 87, 97, 104, 108,
121, 130, D10, D24, G12, G26

tegli

t. 7, 14, 17, 37, D05, F17

tegmä

t. E05, F29

tet-

t.-ir 78

tı

t. 78, I04

tıd-

t.-taçı G08

tıgrak

t. 13

tıkkın

t. G27

tılañu

t. F14

tıltag

t.+ı 121

t.+ıg 132

t.+ınta AppB10

tınl(ı)g

t. 82, B06, D063, G09

t. oğlanlarının 6, 8, 14, 77, 82

t.+ka 51, 88, D05

t.+lar 94, 103, B061, G17

t.+larnıñ 16, 35

t.+larıg 54

t.+lartın I13

tınsız

t. 71

tirig

t. G28

t. öz 81

tirilmäk

t.+i AppB27	tonlug
tirin	t. 110, D14
t. 107	toja
tiš	t.+sı 23, 65, B018, AppA18
t.+lärin 10, E19	toja
ti[ši]	t.+ta 60, D19
t. I13	tooš
tit-	t.+lar 29
t.-ip 74, 84	tošgur-
titrü	t.-dačılar 61
t. D16, G29	toylaš-
tiz-	t.-miš 107
t.-miš 10	toyın
tokı	t.+larka 128
t.+sı 108	tökün-
tokuz	t.-ü D02, D02
t. 79 ^{CH} , 101 ^{CH}	töjüt-
tokımak	t.-gülüki 77
t.+ıntın 32	töpü
tokıtıl-	t.+rä 76
t.-ıp 83	t.+sintä AppA05
tolı	törči-
t. 82	t.-yür F39
ton	tört
t. 126	

t. 29^{CH}, 43^{CH}, 43^{CH}, 44^{CH}, 44^{CH},
71^{CH}, 122, 123^{CH}, B019, AppA01,
AppA07, tö[rt] AppB21

törtünč

t. AppA03

törü

t. 8, 14, 17, 34, 38, 47, 50, 55, 66,
75, 78, 85, 88, 95, B062, D05, D24, E17,
F17, G13

t.+kä B064

t.+tin 23, 24, 64, 105

törü-

t.-dilär 123

t.-gülük 121

t.-yü 28, 49, 70, D09

törülüg

t. 25, 105

töz

t.+intinbärü E18

tözlüg

t. 27, 41, 42, 57, 123, 123, D09,
G06, G11, töz[lüg] G11

tözün

t. 117

tug-

t.-guča 80

t.-miš 88

tugmak

t. 23, 111, 124

tugrı

t. D17

tugum

t. 78^{CH}

tur-

t.-ur 87, D02, F23, F27,
AppA06, tu[r-ur] B071

t.-urta B071

t.-miš 43, AppB05

t[ur]-miš 41

t.-galı 38

t.-u G29

tusu

t.+sı I03

tusul-

t.-ur 45

t.-maz 45, 67

t.-matı AppA17

tuš

t. E09

t.+ta 79

t.+lar E14

tut-	t.-ip 3
t.-ars[iz] AppB03	tügül-
t.-miš H03	t.-mi[š] I12
t.-dum B094	tüp
t.-guča 79	t.+i 53
t.-dači AppA08	t.+indä 116
tutči	äj t.+indä 21
t. 52, 53	türk
tutuŋ	t. 13, E05, E17
t. 135, B094	t.+i 22, 65
tügün	t.+in 74
t.+kä G27	türklüg
tükätinčsiz	t. 20
t. 120	türksüz
tükät-	t.+in 84
t.-ü 136	türlüg
tülüg	t. 4, 40, 42, 43, 44, 99, 117, 123, 123, 131, D04, F21, F42, G18, AppA01
t. 11	tüš-
tüülüg	t.-är AppA06
t. 76	t.-sär AppB09
tümän	tüšür-
t. 91	t.-däči F11
tün	t.-miš 109
t.+däki 4	tüz
tünär-	

- t. 115
- tüzü
- t.+kä 14, 89, C30
- tüzüğü
- t.+kä D06
- tüzüksirämäk
- t.+intin 29
- U**
- u-
- u.-maz AppA10
- u.-gay 105
- u.-matın 4
- uĉ
- u. 116
- uĉ-
- u.-daĉılar 100
- u.-ugma 53
- uĉik
- u. 41
- uĉmak
- u. G13
- udug
- u. 127, 128
- uguş
- u. 27, 77, 127, D08
- u.+nuŋ 69
- u.+takı 124
- u.+dakılar 127
- uguşlug
- u. 36, 49, 58, D26, G11
- u.+lar 123, 128
- u.+larda 123
- u.+larıg 127
- uk-
- u.-madaĉı I16
- ukıt-
- u.-taĉı 75
- ula-
- u.-gay AppB30
- ulatı
- u. 60, D22, F30
- u.+lar 81
- ulug
- u. 51^{CH}, 60^{CH}, 62, AppB14
- uluş
- u.+nuŋ AppB19, AppB25
- u.+ug AppB06
- umuglug
- u. 91
- upaĉaru

u. 59	ü.+i 92, AppA06
uшат-	ü.+ün AppA19
u.-taçılar 62	ü.+ü[n] I02
ut-	ü.+täki 17
u.-tılar AppA20	ü.+lärtä F38, ü.+[lärtä] F37
utun	üklimäk
u. 7, 14, 17, 37, 50, 55, 64, 66, D05, F17	ü.+i AppB25
uyadmak	üklimä[k+i] AppB22
u. I12	üklitmäk
uz	ü.+i AppB24
u. 122, 127, 132, E08	üküş
uzun	ü. 23, 66, AppA19
u. 91, B071	ülüksüz
Ü	ü. 75, 88, 95
üč	ün-
ü. 29 ^{CH} , 40 ^{CH} , 42 ^{CH} , 118 ^{CH} , 118 ^{CH} , 127 ^{CH} , 131 ^{CH} , AppB08, AppB11	ü.-gülük 132
üčün	ü.-ä F09
ü. 24	ündür-
üčünč	ü.-üp 101
ü. 42 ^{CH} , AppA03	ürlüksüz
üd	ü.+in 75
ü. F15	üstün
ü.+üg E16	ü. 52, 53, 100 ^{CH} , 129 ^{CH}
	üstünki
	ü. 93, B084

üšüt-	yagmak
ü.-ü D02	y.+ı D15
üzä	yagu-
ü. 19, 20, 32, 33, 73, 81, 82, 83, 86, 116, C42, D03, D15, F16, F19, G16, AppB23, AppB26	y.-mıš 73
üzlünčülüg	yakın
ü. 21	y. 66, 130, D18, I02
V	yaktur-
varu	y.-u E08
v. 59	yalın
Y	y.+ka 102
y-a	y.+lar 86
y. 6, 15, 35, 48, 57, 69, 76, 86, 96, 107, 120	yalnjuk
yag	y. 73, 98, 111, 120, F31, F21, F31
y. 81	y.+ka 129 ^{CH} , I09
yagı	yalnuz
y.+sın 115	y. 50, 88
yagılıg	yam
y. E09	y. 90
yagız	yamadevi
y. 53, G30	y.+ka 73
ya[g]ız H02	yamakalyan[]
y.+lıča 36	y. E06
	yana
	y. 8, 43, 82, 124, 128
	yanč-

y.-ar 54	y.+ka AppA19
y.-dači 9	y(a)rlig
yaŕa	y. B131
a. AppA18	y[arlıgın] AppB02
yaŕıl-	yarlıka-
y.-ıp E06	y.-r 25, 105
yaŕılmak	y.-mazun 26, 68, 106, yarlı[ıka- mazun] D25
y.+ın E06	y.-sar 7, 17, 28, 37, 50, 58, 70, 78, 87, 98, 108,121, D10
yap	y.-miš 7, 16, 28, 49, 70, 77, 97, 108, F20, G12
y.+ların D04	y(a)rlıka-miši AppB28
yapran-	yarsı-
[yap]ran-miš D14	y.-guluk 13
yar	yarsınčig
y. D15	y. F28
yar-	yaruk
y.-ıp B118	y. D09
yarat-	yaškın-
y.-miš AppA01	y.-miš 109
yaratıg	yaš-
y.+ı 69, 97	y.-maz 60
yaratıglıg	yaša-
y. 19	y.-gulukı 73
yaratın-	yašamak
y.-dači 119	
yariš	

y.+1 AppB27	y. 32
yašlig	yänä
y. 91, B071	y. AppB27
yat	yedürmək
y. F01	y. 81
yavıl-	yeg
y.-u E08	y. AppB03
yavišgu	yegäd-
y.+ların D04	y.-miš 36, 58
yavız	yel
y. 34, 37, 46, 55, 85, B062, D11, F17, F28, y(a)vız B071	y. 34
y.+ıg 18	yeel
yavlak	y. 83
y(a)vlak AppB12	yelpik
y.+1 H01	y. 41
yavırmak	yelpikmək
y.+1 AppB19	y.+intin 32
[yavrı]makı AppB21	yenik
[yavrı]makı AppB17	y. E10
yaz	yer
y. F37	y. 116, AppA13
yägän	y.+kä AppB04, AppB05
y(ä)gä[n]-lärig AppB08	y.+i AppA05
yäk	y. suv 15
	y.+niņ H02

	y.+indäki 90, 90, 92, y.+intäki	y. 13, E09, yigi[t] E05
B060		
	yertinčü	yimir-
	y. 15, B019, AppA13	y.-däčilär 61
	y.+nüñ 96, 97	yimril-
	y.+tä 122	y.-ür AppA06
	y.+dä AppA16	yinčü
	y.+sindäki 74	y. 10
	yertinčülüg	yint-
	y. D04, D08	y.-miš 36, 58
	yeti	yıñli[g]
	y. 20 ^{CH}	y. D11
	yıgıt	yipün
	y.+ın I15	y. E03
	yıglat-	yit-
	y.-u 113	y.-d[i]m[iz] AppB01
	yıl	yitgün-
	y.+ın AppA15	y.-äyin E11
	yımırak	yitlinmāk
	y. E02	y.+i AppB17
	yıñak	ymä
	y.+tın 51	y. 20, 23, 24, 31, 40, 45, 45, 54,
	y(i)g(i)rmi	63, 66, 67, 78, 90, 92, 93, 103, 130, F21,
	y.+kä 136	I14
	yigit	yodun
		y. AppA12
		yok

y. D06, AppA12	y.-ur 54
yol	yülit-
y.+ta 118, AppB12	y.-miš 109
y.+larta AppB09	y.-ip 126
yonamat	yüp
y. E05	y. E19
yori-	yürünj
y.-dači 90, 118	y. 10, E19, F10
y.-gma 53	yürünjädtür-
y.-yu 52	y.-täči F10
yölä-	yürünjárt-
y.-miš 110	y.-täči 9
yörgän-	yüz
y.-miš 109	y. 43, 44
yuul	y.+i AppA02, AppA02, AppA03,
y. 48	AppA03
y[uu]l+l[ar] D01	yüüz
yula	y.+intä 100, E03
y. D09	yüzsüz
yumur-	y. AppA12

Abkürzungen

ADAW = Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften, Berlin.

Altuig. = Altuigurisch.

AN = Aṅguttara Nikāya (Thanissaro Bhikkhus Internet translation).

APAW = Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin.

ARIRIAB = Annual Report of the International Research Institute for Advanced
Buddhology at Soka University.

AYS = Altun Yaruk Sudur (Suv.).

BSJT = Waku 1979.

BT = Berliner Turfantexte.

BT 3 = Tezcan 1974.

BT 7 = Kara-Zieme 1975.

BT 13 = Zieme 1985.

BT 20 = Zieme 2000.

BT 25 = Wilkens 2007.

BT 34 = Shōgaito et al. 2015.

BT 37 = Wilkens 2016.

BT 43 = Vér 2019.

BT 47 = Zieme 2021.

chin. = chinesisch.

DDB = Digital Dictionary of Buddhism (Charles Muller).

DKPAM = Daśakarmapathāvadānamālā.

DKPAM-H = Daśakarmapathāvadānamālā Tömürtü-Version (zuvor Hami-Version
genannt).

DLT = Dīvān lugāt at-türk.

DTS = Nadeljaev et al. 1969.

ED = Clauson 1972.

ETŞ = Arat 1965.

GOT = Erdal 2004.

HT V = Dietz et al. 2015.

HT VII = Röhrborn 1991.

IDP = International Dunhuang Project.

IOM = Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences.

MK = Maḥmūd al-Kāšgarī (DLT).

MW = Monier-Williams 1899.

OTWF = Erdal 1991.

SH = Soothill-Hodous 1937.

Skt. = Sanskrit.

SN = Samyutta Nikāya.

SPAW = Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin.

Suv. = Radloff-Malov 1913-1917.

SWTF I-IV = Hartmann 1994-2019.

T. = Taishō shinshū daizōkyō.

TETTL = Tietze 2016-2019.

TT I = Bang-Gabain 1929.

TT VI = Bang et al. 1934.

TT VII = Rachmati 1936.

TT X = Gabain-Kowalski 1958.

UAJb = Ural-Altäische Jahrbücher.

UWN/1 = Röhrborn 2015.

UWN/2 = Röhrborn 2017.

UWV/1 = Röhrborn 2010.

UWV/2 = Özertural-Röhrborn 2020.

VOHD = Veröffentlichungen der Orientalischen Handschriften in Deutschland.

Literaturverzeichnis

AKANUMA, C. (1967). 印度佛教固有名詞辭典 Indo bukkyō koyūmeishi jiten [Wörterbuch der indischen buddhistischen Namen], Kyoto: Hōzōkan.

APPLE, J. B. (2008). Stairway to Nirvana, a Study of the Twenty Saṃghas Based on the Works of Tsong Kha Pa, New York: State University of New York Press.

ARAT, R. R. (1965). Eski Türk Şiiri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

AYDEMİR, H. (2003). “Altaic etymologies: tōz, toprak, toyoşun”, Turkic Languages, 7: 105-143.

BANG, W. & A. v. GABAIN (1929). Türkische Turfan-Texte I: Bruchstücke eines Wahrsagebuches, Berlin. (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1929: 15, 241-268)

BANG, W. et al. (1934). Türkische Turfan-Texte VI: das buddhistische Sūtra Sākiz yükmäk, Berlin. (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1934: 10, 93-192)

BHIKKHU, T. (1997). Translation of Pabbatopama Sutta: The Simile of the Mountains. (Internet Version)

BURHÂN-I KATI (2009). Mütercim Âşım Efendi, Burhân-ı Katı, Haz. M. ÖZTÜRK, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

CICUZZA, C. (2011). A Mirror Reflecting the Entire World. The Pāli Buddhapaḍamaṅgala or “Auspicious Signs on the Buddha’s Feet”, Bangkok: Lumbini International Research Institute.

CLAUSON, Sir G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.

CLEAVES, F. W. (1993). “The Fifth Chapter of an Early Mongolian Version of the Hsiao Ching”, Mongolian Studies, 16: 19-40.

DANKOFF, R. & J. KELLY (1984). Maḥmūd al-Kāşyarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk) II, Harvard: Harvard University Press.

DAYAL, H. (1932). The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature, Delhi: Motilal Banarsidass.

DEEG, M. (2003). The Places Where Siddhārta Trod: Lumbinī and Kapilavastu, Lumbini: Lumbini International Research Institute.

DIETZ, S. (2003). “Kosmologie nach den buddhistischen Sanskrit-Texten aus Zentralasien”, Indien und Zentralasien, Sprach- und Kulturkontakt, Vorträge des

Göttinger Symposions vom 7. bis 10. Mai 2001, hrsg. von S. BRETTFELD & J. WILKENS, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden: 207-225.

DIETZ, S. (2004). "The Sanskrit Abhidharma Fragments from the Turfan Oasis", *Turfan Revisited: the First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*, hrsg. von D. DURKIN-MEISTERERNST et al. Reimer, Berlin: 59-67.

DIETZ, S. et al. (2015). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie, nach der Handschrift von Paris und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. GABAIN*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

DOERFER, G. (1993). *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

EHLERS, G. (1990). "Kurzfassungen buddhistischer Legenden im Altürkischen", *Buddhistische Erzählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung*, hrsg. von J. P. LAUT & K. RÖHRBORN, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden: 1-14.

ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon I-II*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: Brill.

GABAIN, A. VON & T. KOWALSKI (1958). *Türkische Turfan-Texte X: das Avadāna des Dämons Āṭavaka*, Berlin: Akademie Verlag.

GENG, S. & H. J. KLIMKEIT (1988). *Das Zusammentreffen mit Maitreya, die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit I-II*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

GENG, S. et al. (1992). "Der Gang zum Bodhi-Baum, das 14. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit", *Materialia Turcica*, 16: 25-47.

GENG, S. et al. (1993). "Das Erlangen der unvergleichlichen Buddhawürde, das 15. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit", *Altorientalische Forschungen*, 20: 182-234.

GENG, S. et al. (2005). "Fragmente der uigurischen Daśakarmapathāvadānamālā aus Hami (Teil 1)", *UJb Neue Folge*, 19: 72-121.

GULCALI, Z. (2013). *Eski Uyurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GULCALI, Z. (2019). "Altun Yaruk Sudur X. Kitaptaki Yazım Yanlışları Üzerine", *International Journal of Old Uyghur Studies*, 1/1: 73-88.

國家圖書館藏敦煌遺書 Guojia tushuguan cang Dunhuang yishu [Dunhuang-
Manuskripte der Nationalbibliothek Chinas] (2010). Bd. 135, Beijing tushuguan
chubanshe, Beijing.

GÜL, B. (2016). “Eski Türkçe Tarıgçı ‹Tarımçı Ekinci› Adı Üzerine”, *Türkbilig*, 32:
85-96.

HAHN, M. (2007). *Vom rechten Leben. Buddhistische Lehren aus Indien und Tibet*,
Frankfurt am Main und Leipzig: Verlag der Weltreligionen im Insel Verlag.

HANSEN, V. (2020). *The Year 1000. When Explorers connected the World and
Globalization Began*, New York London Toronto Sydney New Delhi: Penguin.

HARTMANN, J.-U. (1994-2019). *Sanskrit-Wörterbuch der buddhistischen Texte aus
den Turfan-Funden*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

HAUENSCHILD, I. (1994). “Botanica im Dīwān lugāt at-turk”, *Journal of Turkology*, 2:
25-100.

HÖBÖGIRIN (1929-1994). *Dictionnaire Encyclopédique de Bouddhisme d’après les
sources chinoises et japonaises*, hrsg. von S. LEVI et al. Tokyo: Maison Franco-Japonaise.

HÖBÖGIRIN (1978). *Répertoire du canon bouddhique Sino-Japonais: édition de
Taishō (Taishō Shinshū Daizōkyō)*, hrsg. von P. DEMIEVILLE et al. Tokyo/Paris: Libraire
d’Amérique et d’Orient.

HÖKE, H. (1984). “Das P’u-sa pen-yüan ching (Frühere Leben des Bodhisattva). Eine
Sammlung buddhistischer Geschichten”, *Bochumer Jahrbuch zur Ostasienforschung*, 7:
113-213.

HUANG, Z. (2005). *敦煌俗字典 Dunhuang su zidian [Dictionary of Vernacular
Characters from Dunhuang]*, Shanghai: Shanghai jiaoyu chubanshe.

HUCKER, C. O. (1985). *A Dictionary of Official Titles in Imperial China*, Stanford:
Stanford University Press.

ICHIMURA, S. (2015). *The Canonical Book of the Buddha’s Lengthy Discourses
(Taishō Volume I, Number 1)*, Moraga/Calif.

INAGAKI, H. (1994). *The Three Pure Land Sutras. A Study and Translation from
Chinese*, in collaboration with H. STEWART, Kyoto: Nagata Bunshodo.

IMIN, T. (2020). *吐峪沟 出土 回鹘文《土都木萨里修寺碑》研究 “Tuyugou
chutu Huihuwen ‹Tudumu Sali xisi bei› yanjiu”*, [Studie über die in Tuyuq entdeckte

uigurische Inschrift über die Tempelrestaurierung durch Tudum Šāli], *Hexi xueyuan xuebao* [Zeitschrift der Hexi-Studien], 36/1, 1-7.

KAGAWA, M. (1915). 西域考古図譜 Saiiki kōko zufu I-II [Archäologische Funde der Westlande], Tokyo: Kokkasha.

KARA, G. & P. ZIEME (1976). Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung, BT 7, Berlin: Akademie Verlag.

KARTTUNEN, K. (2015). *Yonas and Yavanas in Indian Literature*, Helsinki: Finnish Oriental Society.

KASAI, Y. (2017). Die altuigurischen Fragmente mit Brāhmī-Elementen, unter Mitarbeit von H. OGIHARA, BT 38, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

KAYA, C. (1994). *Uyurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KIRFEL, W. (1920). *Die Kosmographie der Inder nach den Quellen dargestellt*, Hildesheim: Olms.

KITSUDŌ, K. (2013). Liao Influence on the Uighur Buddhism, *Studies in Chinese Manuscripts: From the Warring States Period to the 20th Century*, hrsg. von I. GALAMBOS, Institute of East Asian Studies, Eötvös Loránd University Budapest: 226-247.

KLOPPENBORG, R. (1974). *The Paccekabuddha. A Buddhist Ascetic. A Study of the concept of the paccekabuddha in Pāli canonical and commentarial Literature*, Leiden: Brill.

LANGER, R. (2013). *Sermon Studies and Buddhism. A Case Study of Sri Lankan Preaching*, Tokyo: The International Institute for Buddhist Studies.

LAUT, J. P. & K. RÖHRBORN (1990). *Buddhistische Erzählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

LAUT, J. P. & P. ZIEME (1990). "Ein zweisprachiger Lobpreis auf den Bäg von Kočo und seine Gemahlin", *Buddhistische Erzählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung*, hrsg. von J. P. LAUT & K. RÖHRBORN, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden: 15-36.

LAUT, J. P. (1986). *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

LAUT, J. P. (2017). “Tod im Buddhismus, eine systemimmanente Zwischenstation, Leben und Tod”. *Akademie im Gespräch* (Göttingen), 2: 79-90.

LIN, L.-K. (1949). *L'aide-Mémoire de la Vraie Loi (Saddharma-smṛtyupasthāna-sūtra)*, *Recherches sur un Sūtra Développé du Petit Véhicule*, Paris: Adrien-Maisonneuve.

MAGAIL, J. et al. (2010). “Découverte d’une inscription turque proche de Tsatsyn Ereg (Montagne de Khoyor Khavchig, Arkhangai, Mongolie)”, *Bulletin du Musée d’Anthropologie Préhistorique de Monaco*, 50: 115-119.

MALALASEKERA, G. P. (1960). *Dictionary of Pali Proper Names I-II*, London: Luzac.

MATHEW, R. M. (1963). *Chinese-English Dictionary (A Chinese-English Dictionary Compiled for the China Inland Mission): Revised American Edition*, Cambridge: Harvard University Press.

MATSUI, D. (2004). シヴシドゥ・ヤクシドゥ関係文書とトヨク石窟の佛教教團: ペテルブルク所藏ウイグル語世俗文書笥記 *Shivushido, Yakushido kankei bunsho to Toyoku sekkutsu no bukyō kyōdan –Peteruburuku shozō Uigurugo sezoku monjō sakki–* [Notes on the Uigur Secular Documents from the St. Petersburg Collection: Buddhist Monastery of the Toyoq Caves as Revealed from the Texts Related to Monks Sivšidu and Yaqšidu], *Papers on the Pre-Islamic Documents and Other Materials Unearthed from Central Asia*, hrsg. von T. MORIYASU, Hōyū Shoten, Kyoto: 41-70.

MAUE, D. (1996). *Altürkische Handschriften, Teil 1: Dokumente in Brāhmī und tibetischer Schrift*, VOHD XIII,9, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

MAUE, D. (2002). “Altbekanntes und Neues. Bruchstücke des uigurischen Almanachs von 1277/78”, *Nairiku Ajia gengo no kenkyū* [Studies on the Inner Asian Languages], 17: 77-115.

MAUE, D. (2016). “Im Tode endet ja das Leben”, (www.academia.edu, 16.9.2016).

MEIER, F. J. [1988]. *Die Mythologie des chinesischen Buddhismus*, Klett-Cotta [1988] (*Wörterbuch der Mythologie. I. Abteilung Die alten Kulturvölker 23. + 24. Lieferung*).

MIRKAMAL, A. & P. ZIEME (2021). *New Texts from Beijing*. (im Druck)

MIRKAMAL, A. (2015). 回鹘文诗体注疏和新发现敦煌本韵文研究 *Huihu wen shi ti zhushu he xin faxian Dunhuang ben yunwen yanjiu* [Alliterative Verse Commentaries

in Old Uyghur and Newly Unearthed Verses from Dunhuang], Shanghai: Chinese Classics Publishing House.

MITANI, M. (2018). 大谷隊ドイツ隊収集漢字仏典断片目録 Ōtani-tai Doitsu-tai shūshū kanji butten dampen mokuroku [A Catalogue of Chinese Buddhist Fragments Collected by Otani and German Turfan Expedition], Ryūkyō Daigaku.

MONIER-WILLIAMS, M. (1899). A Sanskrit–English Dictionary, Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo–European Languages, Oxford.

MUS, P. (1939). La lumière sur les six voies. Tableau de la transmigration bouddhique d’après des sources sanskrites, pāli, tibétaines et chinoises en majeure partie inédites, Paris: Institut d’Ethnologie.

MYLIUS, K. (1975). Wörterbuch Sanskrit-Deutsch, Leipzig: Verlag Enzyklopädie.

NADELJAEV, V. M. et al. (1969). Drevnetyurkskiy Slovar’, Leningrad: Izdatel’stvo “Nauka” Leningradskoye Otdeleniye Leningrad.

NAKAMURA, H. (1975). 仏教語大辞典 I-III Bukkyō go daijiten I-III [Großes Buddhistisches Wörterbuch I-III], Tokyo: Tokyo Shoseki.

NATTIER, J. (1991). Once upon a future time. Studies in a prophecy of decline. Nanzan Institute for Religion and Culture, California: Asian Humanities Press.

NATTIER, J. (2003). “The Ten Epithets of the Buddha in the Translations of Zhi Qian 支謙”, Annual Report of the International Research Institute for Advanced Buddhism at Soka University, 6: 207-250.

NOBEL, J. (1958). Suvarṇaprabhāsottamasūtra, das Goldglanz-Sūtra. Ein Sanskrittext des Mahāyāna-Buddhismus, I-Tsing’s chinesische Version und ihre tibetische Übersetzung I-II, Leiden: Brill.

ODA, J. (1996). “A Fragment of the Uighur Avalokiteśvara-Sūtra with Notes”, Turfan, Khotan und Dunhuang, Vorträge der Tagung “Annemarie v. Gabain und die Turfanforschung”, veranstaltet von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in Berlin (9. - 12. 12. 1994), hrsg. von R. E. EMMERICK et al. Akademie Verlag, Berlin, 229-243.

ODA, J. (2003). “Indian Buddhist Missions to Uighuristan, based on Chinese sources”, Indien und Zentralasien, Vorträge des Göttinger Symposions vom 7. bis 10. Mai 2001, hrsg. von S. BRETTFELD & J. WILKENS, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden: 25-43.

ODA, J. (2009). “«Reasons and motives for meritorious deeds» (Skt. Puṇyakriyāvastu), written in Turkic and Sanskrit, transcribed and translated in collaboration with Professor Shunkan Murakami”, *Studies in Turkic Philology*, Festschrift in honour of the 80th birthday of Professor Geng SHIMIN, hrsg. von D. ZHANG & A. YAKUP, Beijing: 358-376.

ODA, J. (2015). *A Study of the Buddhist Sūtra called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlügin Yarumiš Yaltrimiš in Old Turkic*, BT 33, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

ORZECZ, C. D. (1998). *Politics and Transcendent Wisdom: The Scripture for Humane Kings in the Creation of Chinese Buddhism*, Pennsylvania: Pennsylvania State University.

ÖZERTURAL, Z. & K. RÖHRBORN (2020). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien I/2: edäd- - izardä-*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

POPPE, N. (1967). *The Twelve Deeds of Buddha, a Mongolian Version of the Lalitavistara. Mongolian Text, Notes, and English Translation*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

PULLEYBLANK, E. G. (1991). *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, Vancouver: UBC Press.

RACHMATI, G. R. (1936). *Türkische Turfan-Texte VII*, Berlin (APAW 1936, Nr. 12).

RACHMETI, G. R. (1932). *Zur Heilkunde der Uiguren II*, Berlin (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1932/22: 401-448).

RADLOV, V. & S. E. MALOV (1913-1917). *Suvarṇaprabhāsa (Sutra zolotogo bleska), Tekst' uigurskoy redaktsii I-IV*, Bibliotheca Buddhica: XVII, Sanktpeterburg.

RASCHMANN, S.-CH. & O. F. SERTKAYA (2016). *Alttürkische Handschriften, Teil 20: Alttürkische Texte aus der Berliner Turfansammlung im Nachlass Reşid Rahmeti Arat, VOHD XIII,28*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RÁSONYI, L. & Í. BASKI (2007). *Onomasticon Turcicum. Turkic Personal Names I-II*, Bloomington: Indiana University Press.

RÖHRBORN, K. (1988). “Zur Darstellung der Gutturale in den indischen Fremdwörtern des Uigurischen”, *Central Asiatic Journal*, 32: 232-243.

RÖHRBORN, K. (1991). Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII, nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

RÖHRBORN, K. (2010). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien I/1: ab- – äzüglä-, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (2015). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien II/1: a – asvik, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (2017). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien II/2: aš – äžük, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RYBATZKI, V. (2008). “Farbigkeit und Vielfalt. Einiges zum Pfau und seinen Bezeichnungen in den zentralasiatischen Sprachen”, *Nairiku Ajia gengo no kenkyū* [Studies on the Inner Asian Languages], 23: 187-207.

SALGUERO, C. P. (2017a). *Buddhism and Medicine, an Anthology of Premodern Sources*, New York: Columbia University Press.

SALGUERO, C. P. et al. (2017b). “Medicine in the Chinese Buddhist Canon, Selected Translations”, *Asian Medicine*, 12: 279-294.

SALOMON, R. & S. BAUMS (2007). “Sanskrit Ikṣvāku, Pāli Okkāka, and Gāndhārī Iṣmaho”, *Journal of the Pali Text Society*, 29: 201-227.

SCHLINGLOFF, D. (1962). *Die Religion des Buddhismus, I. Der Heilsweg des Mönchtums* (Göschel 174), Berlin: de Gruyter.

SCHLINGLOFF, D. (1963). *Die Religion des Buddhismus, II. Der Heilsweg für die Welt* (Göschel 770), Berlin: de Gruyter.

SCHLINGLOFF, D. (1977). “Zwei Anatiden-Geschichten im alten Indien”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 127: 370-397.

SCHLINGLOFF, D. (2015). *Die übermenschlichen Phänomene, Visuelle Meditation und Wundererscheinung in buddhistischer Literatur und Kunst, ein religionsgeschichtlicher Versuch*, Düsseldorf: EKO Haus der japanischen Kultur.

SERTKAYA, P. (2011). *Türk Tarihinde Terkenler*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Konya. (Unveröffentlichte Masterarbeit)

SHÖGAI, M. (1978). "On the routes of the loan words of Indic origin in The Old Uigur language", *Journal of Asian and African Studies*, 15: 79-110.

SHÖGAI, M. (1988). "Drei zum Avalokiteśvara-sūtra passende Avadānas", *Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung*, hrsg. von J. P. LAUT & K. RÖHRBORN, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden: 56-119.

SHÖGAI, M. et al. (2015). *The Berlin Chinese text U 5335 written in Uighur script. A reconstruction of the Inherited Uighur Pronunciation of Chinese*, BT 34, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

SKILLING, P. (2012). "Discourse on the Twenty-Two Faculties. Translated from Śamathadeva's *Upāyikā-Ṭīkā*", *Dharmapracicaya, Aspects of Buddhist Studies. Essays in Honour of Professor Narayan Hemandas SAMTANI*, Delhi, 399-434.

SOOTHILL, W. E. & L. HODOUS (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms with Sanskrit and English Equivalents and a Sanskrit-Pali Index*, London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co.

STACHOWSKI, M. (2019). *Kurzgefaßes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*, Kraków: Księgarnia Akademicka.

STEINGASS, F. (1892). *A Comprehensive Persian-English Dictionary, Including the Arabic Words and Phrases to be Met with in Persian Literature*, Second Impression, London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd.

TEZCAN, S. & P. ZIEME (1994). "Altürkische Reimsprüche, ein neuer Text", *Journal of Turkology*, 2: 259-271.

TEZCAN, S. (1974). *Das uigurische Insadi-Sutra*, BT 3, Berlin: Akademie Verlag.

TIETZE, A. (2016-2019). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati I-VIII*, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.

VAN TONGERLOO, A. & M. KNÜPPEL (2011-2012). "Die Briefe von E. Ritter von Zach an W. Bang Kaup", *Nachrichten der Ost-Asiatischen Gesellschaft*, 187-188: 293-317.

VÉR, M. (2019). *Old Uyghur Documents Concerning the Postal System of the Mongol Empire*, BT 43, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

VOVIN, A. (2019a.) "A Sketch of the Earliest Mongolic Language: the Brāhmī Bugut and Khüis Tolgoi Inscriptions", *International Journal of Eurasian Linguistics*, 1: 162-197.

VOVIN, A. (2019b). “Röhrborn, Klaus: Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung. II. Nomina – Pronomina – Partikeln. Band 1: a – asvık. Stuttgart: Franz Steiner 2015”, *Orientalistische Literaturzeitung*, 114: 169-170. (Rezension)

WAKU, H. (1979). 仏教植物辞典 Bukkyō shokubutsu jiten [Wörterbuch der buddhistischen Flora], Tokyo: Kokusho Kankōkai.

WALDSCHMIDT, E. (1929). Die Legende vom Leben des Buddha, in Auszügen aus den heiligen Texten, Berlin: Wegweiser Verlag.

WALDSCHMIDT, E. (1953-1956). Das Mahāvādāna-sūtra, ein kanonischer Text über die sieben letzten Buddhas I-III, Berlin: Akademie Verlag.

WEBER, C. (1999). Buddhistische Sutras, das Leben des Buddha in Quellentexten, Kreuzlingen/München: Hugendubel.

WELTSCH, U. (2011). Das Mahabharata, deutsche Komplettübersetzung aus den englischen Versionen von Kisari Mohan Ganguli (1883-1896) und Manmatha Nath Dutt (1895-1905) III: Buch - Vana Parva - Das Buch des Waldes. (Internet-Ausgabe)

WILKENS, J. (2007). Das Buch von der Sündentilgung. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kılğuluk Nom Bitig I-II, BT 25, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

WILKENS, J. (2016a). Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien. Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā, I-III, BT 37, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

WILKENS, J. (2016b). “Buddhism in the West Uyghur Kingdom and Beyond”, *Transfer of Buddhism across Central Asian Networks (7th to 13th Centuries)*, hrsg. von C. MEINERT, Brill, Leiden/Boston: 191-249.

WILKENS, J. (2017). “The Old Uyghur translation of the Bieyi za ahanjing (1935.52.0012-0015)”, *The Old Uyghur Āgama fragments preserved in the Sven Hedin collection*, Stockholm, hrsg. von Y. KASAI et al. Brepols Publishers, Turnhout (Belgium): 197-280.

WOGIHARA, U. (1979). *Sanskrit-Chinese-Japanese Dictionary*, Tokyo: Suzuki Research Foundation.

YAKUP, A. (2019). “An Old Uyghur Appeal to T(ä)ngrikän Tegin T(ä)ngrim to Renounce Secular Life”, *Turkic Languages*, 23: 6-30.

YAMAMOTO, K. (2007). The Mahayana Mahaparinirvana Sutra. (Internet-Version).

YÜSÜP, I. (2004). “Die uigurische Übersetzung des Bhaiṣajyagurusūtra nach einem Blockdruck aus Turfan”, Turfan Revisited: the First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road, hrsgg. von D. DURKIN-MEISTERERNST et al. Reimer, Berlin: 411-415.

ZHANG, T. & P. ZIEME (2011). “A memorandum about the King of the On Uygur and his Realm”, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 64: 129-159.

ZIEME, P. (1981). “Ein Hochzeitssegen uigurischer Christen”, Scholia, Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde, Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern, hrsg. von K. RÖHRBORN, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden: 221-232.

ZIEME, P. (1989). “Die Vorrede zum alttürkischen Goldglanz-Sūtra von 1022”, Journal of Turkish Studies, 13: 237-243.

ZIEME, P. (1992). Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qočo, Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schrifttums aus Zentralasien, Opladen: Westdeutscher Verlag.

ZIEME, P. (2000). Vimalakīrtinirdeśasūtra, Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschrift-fragmenten von Berlin und Kyoto, mit einem Appendix von Jorinde Ebert: ein Vimalakīrti-Bildfragment aus Turfan, BT 20, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

ZIEME, P. (2002). “Ein weiteres alttürkisches Fragment des «Sūtras von der Vollkommenen Erleuchtung»”, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 55: 281-295.

ZIEME, P. (2005). Magische Texte des uigurischen Buddhismus, BT 23, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

ZIEME, P. (2013). “Das Muschelhorn, eine chinesisch-altuigurische Erklärung”, Yalım Kaya Bitigi: Osman Fikri SERTKAYA Armağanı, hrsg. von H. Ş. USER & B. GÜL, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: 673-680.

ZIEME, P. (2014). “Altuigurische Wörter (2)”. (www.academia.edu 2014)

ZIEME, P. (2015). Altuigurische Texte der Kirche des Ostens, Piscataway: Gorgias Press Llc.

ZIEME, P. (2016). “An Old Uighur Fictional Letter Supposedly Written by Prince Gautama from a Fragment in the Serindia Collection at the IOM, RAS”, *Written Monuments of the Orient*, 2016/1: 64-72.

ZIEME, P. (2016). “Rezension von BT 37”. (www.academia.edu 2016)

ZIEME, P. (2017a). “Premières notes sur quelques fragments vieux-ouïgours de Paul Pelliot”. (www.academia.edu 2017)

ZIEME, P. (2017b). “Manichaeic Turkic texts in the Ōtani Collection of the Library of Ryūkoku University”, *Essays on the Manuscripts written in Central Asian Languages in the Otani Collection, Buddhism, Manichaeism, and Christianity*, Kyoto, Research Institute for Buddhist Culture, Ryūkoku University; Research Center for World Buddhist Cultures, Eds. by T. IRISAWA & K. KITSUDO, 45-70. Online (augmented version).

ZIEME, P. (2020a). “Buddhist Pāramitās as Seen from Old Uygur Texts”, *Annual Report of the International Research Institute for Advanced Buddhology at Soka University*, 23: 147-165.

ZIEME, P. (2020b). “Notes on the Toyok inscription”, *Nairiku Ajia gengo no kenkyu [Studies on the Inner Asian Languages]*. (im Druck)

ZIEME, P. (2021). *Minora fragmenta veterorum vigvorvm*, BT 47, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers. (im Druck).

ZIEME, P. & G. KARA (1978). *Ein uigurisches Totenbuch, Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212 (109)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ZIEME, P. & K. KUDARA (1985). *Guanwuliangshoujing in Uigur*, Kyoto: Nagata Bunshōdō.

ZIN, M. & D. SCHLINGLOFF (2007). *Saṃsāracakra, das Rad der Wiedergeburten in der indischen Überlieferung*, Düsseldorf: EKO Haus der Japanischen Kultur.

Tafeln

Abb. I

Nach Kagawa 1915, Tafel 37: Aus Toyok stammendes Fragment, heute vermißt. Es handelt sich um ein Seidenbild aus einem Buch, das vermutlich eine Buddhavita enthielt. Man sieht den Prinzen beim Ausritt, wie er einem Toten begegnet. “Zu wieder einer anderen Zeit zog der Bodhisattva mit großem Pomp zum westlichen Tore der Stadt hinaus, um die Parkanlagen zu besuchen. Und da sah er, wie man einen Toten dahertrug, dessen Leichnam auf ein Tragbett gelegt und mit einem Gewande zugedeckt war.” (Waldschmidt 1929: 87).

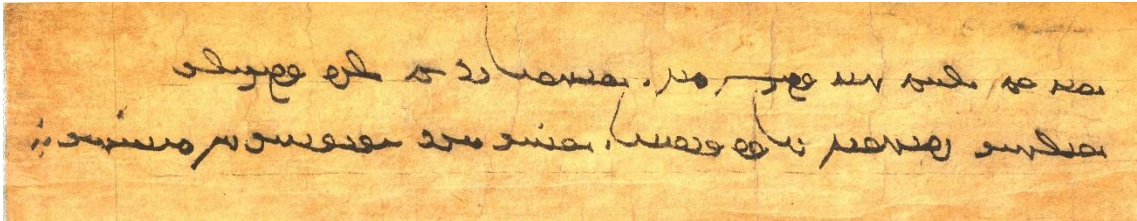

Abb. II: BD 14940 (Gedicht)

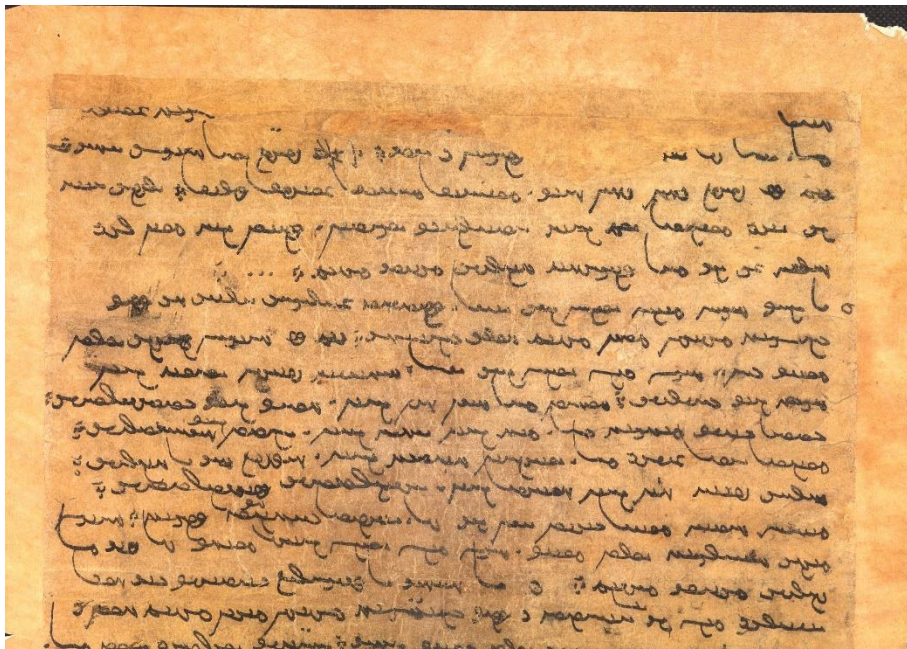

Abb. III: BD 14941 (ZZ. 001-016)

A photograph of a manuscript page with dense, handwritten text in a cursive script. The text is arranged in approximately 25 horizontal lines. The ink is dark, and the parchment appears aged and slightly yellowed. There are some red markings or initials interspersed within the text.

Abb. IV: BD 14941 (ZZ. 011-034)

A photograph of a manuscript page, likely a continuation of the text from Abb. IV. It features dense, handwritten text in a cursive script, organized into about 25 lines. The script is consistent with the previous page. The parchment shows signs of age and wear.

Abb. V: BD 14941 (ZZ. 029-051)

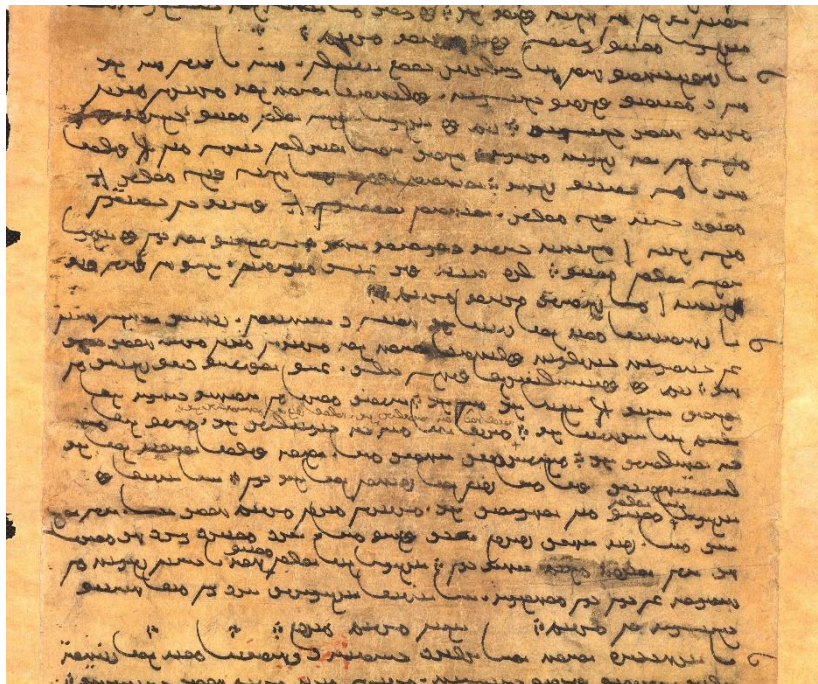

Abb. VI: BD 14941 (ZZ. 047-069)

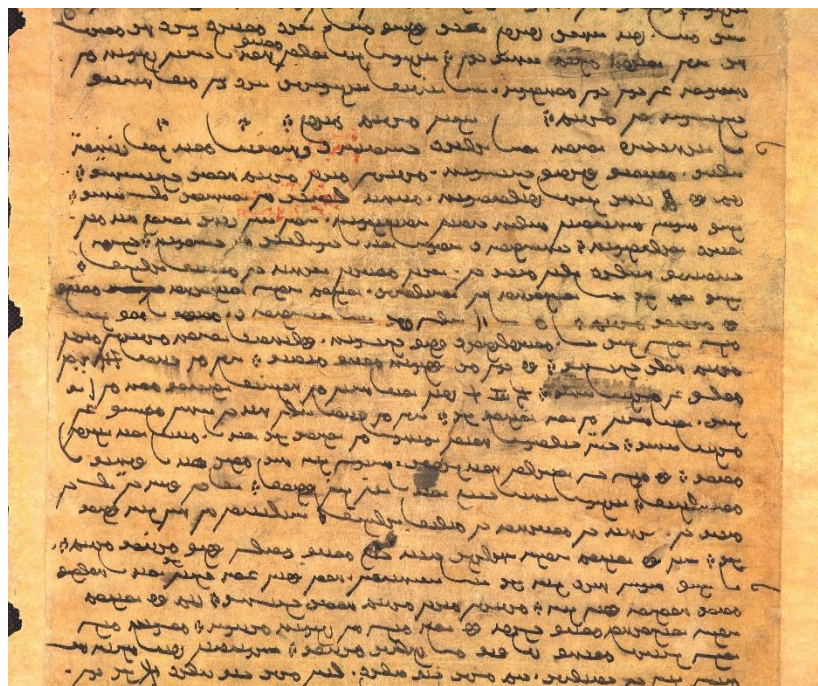

Abb. VII: BD 14941 (ZZ. 065-090)

Handwritten text in a cursive script, likely a manuscript page. The text is dense and covers most of the page area.

Abb. VIII: BD 14941 (ZZ. 085-107)

Handwritten text in a cursive script, likely a manuscript page. The text is dense and covers most of the page area.

Abb. IX: BD 14941 (ZZ. 103-126)

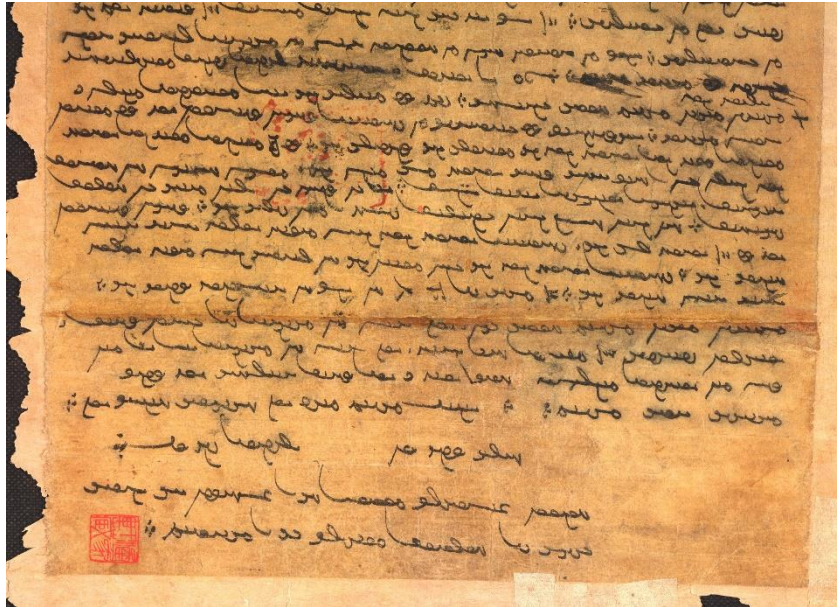

Abb. X: BD 14941 (ZZ. 119-Ende)

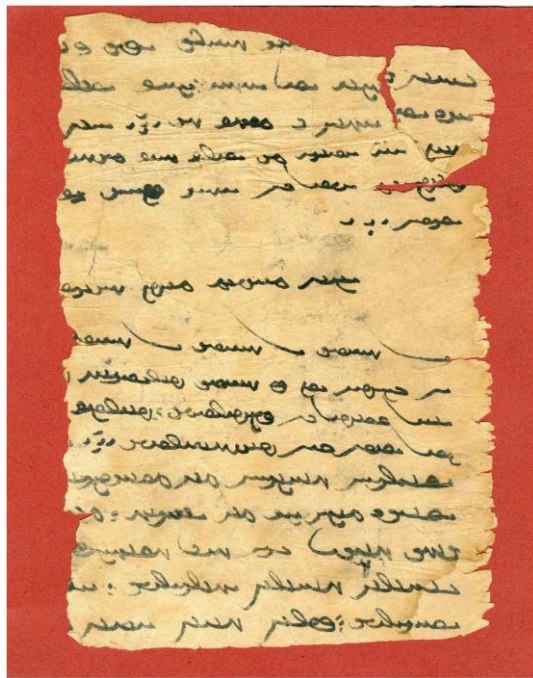

Abb. XI: Fragment der Lujiang Caotang-Sammlung in Hangzhou.

Received: 28.12.2019

Accepted: 05.01.2020

Published: 14.06.2020

JOTS, 4/2, 2020: 732-741

**ÖNDER, S. Y. Yazıcızâde Ali'nin Oğuznamesi (Metin-Ter-
cüme-Sözlük-Tıpkıbasım), Dergâh Yayınları, İstanbul,
2019, ss. 180, ISBN: 978-625-7005-09-8**

Türkan KORKMAZ BULUT

Istanbul Rumeli University (Istanbul/Turkey)
E-mail: turkankorkmaz88@gmail.com

Oğuznameler, Oğuz Türklerinin menkıbevî tarihini konu alan destanların ortak adı olarak tanımlanabilir. *Oğuzname* kelimesini tarihte ilk kullanan kişi Ebûbekir bin Abdullah bin Aybek ed-Devâdârî'dir ve kendisi XIV. yüzyılın ilk yarısında Mısır'da yaşamış Türk asıllı bir tarihçidir.

Yazar, *Dürerü't-Ticân* (Taçların İncileri) adlı tarih kitabında Türklerin *Oğuzname* adında bir kitapları olduğundan bahsetmiş ve bu konuda bilgiler vermiştir. İşte günümüzde *Oğuzname* olarak nitelenen çalışmalar şu üç alt konuyu içermektedir:

1. İlk hükümdarlar, Oğuz Han'ın faaliyetleri ve Oğuz boyları.
2. Dede Korkut Hikâyeleri.
3. Meşhur meseller (atasözleri).

Türkoloji dünyasında son zamanlarda *Oğuznamelere* karşı ilgi artmış ve bu konuda pek çok çalışma yayımlanmıştır. Son olarak yayımlanan çalışmalardan biri de ÖNDER'e aittir.

ÖNDER'in *Yazıcızâde Ali'nin Oğuznamesi (Metin-Tercüme-Sözlük-Tıpkıbasım)* isimli eseri Dergâh yayınları tarafından 2019 yılının Aralık ayında basılmıştır. Eser önsöz, kısaltmalar, giriş, inceleme, transkripsiyon alfabesi, Yazıcızâde Ali'nin *Oğuznamesi*'nin tercümesi, kaynakça, özel adlar dizini bölümlerinden oluşmaktadır. Eserdeki dört ana bölüm ise şunlardır: metin, tercüme, sözlük ve tıpkıbasım.

Eserin Önsöz (s. 9) bölümünde *Oğuznameler* hakkında kısaca bilgi verilmiş, *Giriş* ve *İnceleme* bölümlerinde hangi konular üzerinde çalışıldığına değinilmiştir. Bu kitapta yer alan diğer bölümlerin isimlerinden bahsedildikten sonra, son olarak çalışmada emeği geçen kişilere ve yayın evine teşekkür edilerek bölüm tamamlanmıştır.

Kısaltmalar (s. 11) bölümünde, eserde kullanılan kısaltmalar açıkça belirtilmiştir.

Giriş (s. 13-21) bölümünde, öncelikle Oğuzların hangi bölgelerde yaşadığı belirtilmiş ve sonra Oğuz sözcüğünün kökeni ile ilgili çeşitli görüşlerden ayrıntılı olarak bahsedilmiştir. Giriş bölümü kendi içinde 5 alt bölüme ayrılmaktadır:

1. *Oğuzların Tarihi ve Göçleri* (s. 14-17). Orhon Yazıtlarında *Tokuz Oğuzlar* hakkında verilmiş olan tarihî bilgilerle başlar. Oğuzların Mâverâünnehir'e, Aşağı Seyhun boylarına gelmesi, X. yüzyılda Oğuz Yabgu Devleti'nin yıkılışı ve bunun sonrasında yaşanan Oğuz göçleri anlatılmıştır. Daha sonra dağılan Oğuz gruplarının nerelere yerleştiği, buralarda nelerle meşgul olduğu, hangi devletleri kurup kimlerle mücadele ettikleri belirtilmiştir.

2. *Oğuzların İslâmiyet'i Kabulü* (s. 17). 751 yılında Talas Nehri civarında Abbâsîler-Karluklar ve Çin arasında yapılan ve Çin'in yenilmesiyle sonuçlanan Talas Savaşı'nın Türk ve İslam tarihi açısından önemi vurgulanarak Karahanlı devletinin oluşmasından ve Türklerin İslam dinine geçmeye başlamasından bahsedilmektedir.

3. *Oğuz Boyları ve Teşkilatı* (s. 18). Oğuz boyları isimlerinin tam olarak XIV. yüzyıl başlarında yazılmış olan Reşîdüddîn Fazlullâh'ın *Câmiü't-Tevârîh* adlı tarih kitabında verildiği belirtilmiş ve Oğuz boylarının adları, bu bölümün en altında kavram haritası ile gösterilmiştir. Ayrıca Reşîdüddîn Fazlullâh'ın eserinde geçen Oğuz boyları isimleri ve Kâşgarlı Mahmut'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserinde geçen Oğuz boyları isimleri karşılaştırılmıştır.

4. *Oğuz Türkçesi* (s. 18-19). Oğuz Türkçesinin Oğuz-Türkmen temelinde kurulan toplulukların lehçe ve ağızlarına dayandığı belirtilmiş, daha sonrada Oğuz lehçeleri sıralanmıştır. Oğuz Türkçesi kapsamına giren ağızlardan bahsedilmiş, Osmanlı Türkçesinin ilk evresi olan Eski Anadolu Türkçesinin (XIII.-XV. yüzyıllar) önemli bir dil yapısına ve çok zengin eserlere sahip olduğu anlatılmıştır.

5. *Erken Osmanlı Tarih Yazıcılığı* (s. 19-21). Osmanlılarda tarih yazıcılığının geç başladığı belirtilerek XV. yüzyılda Anadolu ve Rumeli'de yaşanan gelişmelerle tarih merakının arttığı ifade edilmiştir. Selçuklu ve Osmanlı tarihleri hakkında yazılan *Yahşî Fakîh Menâkıbnâme*, XV. yüzyılda yazılarak *İskendernâme*'nin sonuna eklenen en erken Osmanlı tarihi olan *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, halk arasında yaygınlaşan *Battalnâme*, *Dânişmendnâme*, *Saltuknâme*, *Âşık Paşazâde Tarihi*, *Oruç Bey Tarihi*, Tursun Bey'in yazdığı *Târîh-i Ebu'l-Feth*, Neşrî'nin *Kitâb-ı Cihânnümâ*'sı gibi eserlerden bahsedilmiştir.

İnceleme (s. 23-52) bölümü 11 alt bölüme ayrılmıştır:

1. *Yazıcızâde Ali* (s. 23-24). Bu bölümde, XV. yüzyıl tarih yazıcılarından olan Yazıcızâde Ali'den bahsedilmiştir. Yazıcızâde Ali'nin *Tevârîh-i Âl-i Selçuk* isimli eserinin içeriğine değinilmiş bu eserde yazarın Sultan Murat ile ilgili neler söylediği belirtilmiştir. ÖNDER, XVI. yüzyıl tarihçilerinden Lütfi Paşa'nın *Tevârîh-i Âl-i Osmân* adlı eserini hazırlarken Yazıcızâde Ali'nin *Tevârîh-i Âl-i Selçuk* isimli eserinden faydalandığını, fakat yazarının ismini anmadığını belirtmiştir. İki eserin bazı bölümlerini tablo hâlinde karşılaştırarak bu eserin, Yazıcızâde Ali'nin eserinden esinlenilerek hazırlandığını kesin olarak ortaya koymaktadır:

Yazıcızâde Tevârîh-i Âl-i Selçuk ¹	Lütfi Paşa Tevârîh-i Âl-i Osmân ²
Ucdağı Türk begleri ki Oguz'un her boyından uc etrâfında Tatar şerrinden korkup yaylar ve kışarlardı. Rüzgârıla karşı Tatar'dan incinenler uca gelüp çoğaldılar.	Ol ucdağı Türkler begleri ki Oguz'un her boyından ve ol uclara Tatar şerrinden yayılmışlardı. Anda yazlar ve kışarlardı. Rüzgâr ile karşı hayli çoğalmışlardı.

I.

ÖNDER'in yapmış olduğu tablodan kısa bir örnek

2. *Tevârîh-i Âl-i Selçuk* (s. 25-27). Bu kısım iki alt bölüme ayrılmış olup birinci bölümde eserin içeriğinden bahsedilmiş ve eserin toplamda dört ciltten oluştuğu belirtilmiştir. Bu ciltler hakkında sırayla açıklama yapılmış ve hangi konuların ele alındığına değinilmiştir.

Bu kısmın ikinci bölümünde ise *Tevârîh-i Âl-i Selçuk* isimli eserin nüshaları hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir.

3. *Oğuzname ve Kaynakları* (s. 27-40). Bu kısımda Yazıcızâde Ali'nin eserinde Reşîdüddîn Fazlullâh'ın *Câmiü't-Tevârîh* metninden, onun da Uygurca anonim *Oğuzname*'den faydalandığı belirtilmiştir. Uygurca *Oğuzname* ile Yazıcızâde Ali *Oğuznamesi*'nin ayrıntılı bir karşılaştırması yapılmış ve eserler arasındaki farklılıklar ortaya koyulmuştur. Eserler karşılaştırılırken metinlerden örnekler de verilmiştir. Daha sonra Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî'nin hayatı hakkında bilgiler verilmiş ve eseri *Câmiü't-Tevârîh*'ten bahsedilmiştir. Bu üç kaynak metnin bölümleri 4 sayfalık bir tablo şeklinde karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma, 98 maddeden oluşmaktadır.

Bölümler	Uygurca Oğuzname	Reşîdüddîn Fazlullâh'ın Oğuznamesi	Yazıcızâde Ali'nin Oğuznamesi
Allah'ın insanları yaratması	-	-	√
Hz. Muhammed'e övgü	-	-	√
Hz. Nuh	-	-	-
Hz. Nuh'un Oğulları	-	√	√

¹ Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, R 1391, 424a.

² Kayhan, A. (2002). *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, Ankara 2002.

Hız. Nuh'un oğlu Yâfes (Abulca/Amılca/Olcay Han)	-	√	√
Türklerin yayıldıkları böl- geler	-	√	√

II.

Bahsedilen 3 eserdeki benzerlik ve farklılıkların karşılaştırılması ile ilgili kısa bir örnek

Bu bölümün son iki kısmında ise *Dede Korkut*'tan ve Yazıcızâde Ali'nin eserinde Kara Osman olarak geçen kişiden bahsedilmiştir. Kara Osman'ın öğütleri hakkında, metinden örnekler de verilerek bilgiler aktarılmıştır. Bu öğütlerden biri şu şekildedir: *Ve çeriye giricek yeni toğmuş buzağu gibi epsem olun. Ve savaş édicek şol aç toğan gibi ki av üzerine uçar, cenge girün.* (T: 16a)

4. *Yazıcızâde Ali'nin Oğuznamesi Üzerine Yapılan Çalışmalar* (s. 30-42). Yazıcızâde Ali'nin *Oğuzname* metni üzerine yapılan tek çalışmanın A. BAKIR tarafından 2009 yılında tamamlanmış ve daha sonra kitap hâlinde basılmış doktora tezi olduğu belirtilmiştir. Bu eserde çok fazla okuma yanlışlıkları yapıldığı belirtilerek BAKIR ve ÖNDER'in çalışmalarındaki okumalar tablo şeklinde karşılaştırılmıştır:

A. BAKIR	S. Y. ÖNDER	Metin
böyledirler	böyle dérer	Türkler ve Moğollar dahı <i>böyle dérer</i> . (T, 5a)
hem	her	Ve <i>her</i> birine ad konılduğunun sebebi bu taf-sîlile ki mufassal olur. (T, 7b)
ber-taraf	bir taraf	Oğuz'un ba'zı uruğları hısımları anunıla bi-rikdiler ve anun cânibin tutup <i>bir taraf</i> oldu-lar. (T, 7b)

III.

BAKIR ve ÖNDER'in çalışmalarındaki okumaların karşılaştırıldığı tablodan kısa bir örnek

Bu bölümde ayrıca Yazıcızâde Ali'nin *Oğuzname* isimli eseri üzerine yazılmış bazı önemli makalelerin künyesi verilmiştir.

5. *Oğuzname'nin Bölümleri* (s. 42-43). *Oğuzname*'nin içinde yer alan 34 bölümün isimleri yanlarına varak numaraları da belirtilerek verilmiştir. Bu bölümlerden bazıları şu şekildedir:

1. Allah'ın sıfatları ve insanları yaratması (v. 1b)
2. Hazret-i Nuh ve oğulları (v. 1b)
3. Hazret-i Nuh'un oğlu Yâfes (Olca Han) (v. 1b)
4. Hz. Muhammed'e övgü (v. 1b)
5. Türklerin yayıldıkları bölgeler (v. 1b-2a)

6. *Oğuz Han'ın Şeceresi* (s. 43-44). Oğuz Han'ın soyunun Hz. Nuh'un oğlu Yâfes'e kadar gittiği belirtilmiş ve Oğuz Han'ın soyu hakkında Yahudilerin kutsal kitabı olan Tevrat'ta anlatılanlardan bahsedilmiştir.

7. *Oğuz Damgaları* (s. 44-45). Oğuz Han vefat edince babasının vekili olan Yeni Kentli Arkıl Hoca'nın tavsiyesi üzerine "mal mülk için birbirleriyle düşmanlık ve kavga etmemeleri" amacıyla her birinin derecesi, adı ve lakabı, damgası belirlenir. Bu damgalar, hem Yazıcızâde Ali'nin *Oğuznamesi*'nden hem de Kâşgarlı Mahmûd'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserinden alınarak karşılaştırmalı bir tablo şeklinde gösterilmiştir. Damgalar, Oğuzların iki ana kolu Bozok ve Üçoklar ve onlara ait toplam 24 boy damgasından oluşmaktadır.

8. *Oğuz Tôresi* (s. 45-48). *Töre, yol, erkân, resm, zan* isimleri verilen kavramın neyi ifade ettiği açıklandıktan sonra Yazıcızâde Ali'nin *Tevârîh-i Âl-i Selçuk* isimli eserinde Türk töresinden ayrıntılı bir şekilde bahsedildiği belirtilerek örnekler verilmiştir. Mesela; yemeklerde oturan yüksek rütbeli kişilerin yanı sıra hizmet eden kişilerin de mahrum bırakılmaması gerektiği söylenir:

Andan sonra hân ve şöylân dökilürdi. ... Âlim ve seyyidler ve müftî ve kâzî ve ulu şehzâdeler kendüyile bile yérleridi. Kalan begler ve ulular iki kolda mertebelü mertebesince simâa oturlardı, hâssa söğüş ve söğülme ve biryândan Oguz resmince her hânun ve melikün sünükü sünügin korlardı. Kalan işleri hân-sâlârlar ve çâşnî-gîrler dâne ve zerde ve nârdeng ekşileri ve mastâva ve börekler dökilürdi. Şöyle ki oturanda ve turanda kimesne mahrûm kalmazdı. (T, 165a-b)

9. *Oğuzlarda Devlet Yönetimi* (s. 48-49). Oğuz Han'ın ölmeden önce kendisinden sonra kimin tahta geçeceğini belirlemiş olduğundan bahsedilir. Bu konuda kimin öncelikli olduğu anlatılır. Büyük ağabey varken küçüğün han olmaya kal-

kışmaması konusunda Oğuz Han'ın yaptığı uyarılar, dernek veya kurultay adı verilen boy beylerinden oluşan danışma kurulu, Oğuz Han'dan sonra kardeşler arasından kavga olmaması gerektiği, birlikte olurlarsa daha güçlü olacakları ve boy içerisindeki görevlerin kişilerin yeteneklerine göre paylaşılması gerektiği gibi konularda metinden örnekler verilerek açıklamalar yapılmıştır. Örnek:

(Oguz buyurdi ki “padişâhlık tahtı ve benüm yérüme hân olmak yolu Bozok kavminündür. Eger benden sonra Kün ki benüm ulu oğlumdur, hayâtda olursa ol pâdişâh olsun ve illâ ikinci oğlum olsun ki adı Ay'dur.” Oguz fevt olduğundan sonra anun vasiyyeti mücebince Kün Hân tahta oturdı ve yétmiş yıl pâdişâhlık ét-di. (T, 9b-10a)

10. *Oğuzlarda İslâmiyet* (s. 50). Burada Türklerin Hz. Muhammed'i görmeden iman ettikleri ve Müslüman oldukları belirtilmiştir. Daha sonra Hz. Muhammed'in Türklere İslam'ın esaslarını öğretmesi için Selmân-ı Fârsî'yi gönderdiği üzerinde durularak bu kişinin kim olduğu ve İslamiyet'i nasıl kabul ettiği hakkında bilgiler verilmiştir.

11. *Oğuzname'de Kadınlar* (s. 50-52). Bu eserde kadın olarak Oğuz Han'ın eşlerinden bahsedilmiştir. Eşleri olan üç genç kadından ikisinin Müslüman olmadığını ve bu yüzden Oğuz Han'ın sevgisine erişemediklerini, son eşinin ise Müslüman olduğunu ve Oğuz Han'ın sevgisini kazandığını, daha sonra diğer eşlerin yaptığı kıskançlıkları ve bunun Oğuz Han'a ölüm fermanı yazılmasına sebep olduğu anlatılmıştır. Bunun yanı sıra iyi eş olmanın öneminden ve anne olan kadınların ne kadar sevecen ve fedakâr olduğundan bahsedilmiştir.

Metin (s. 53-86). Öncelikle metin tespitinde izlenen yol maddeler hâlinde belirtilmiştir. Sonra transkripsiyon alfabesi tablo şeklinde gösterilmiştir. 57. sayfadan itibaren Yazıcızâde Ali'nin *Oğuzname* isimli eserinin transkripsiyonlu metni verilmiştir. Bu metinde T olarak gösterilen Topkapı nüshası ana nüsha kabul edilirken B olarak gösterilen Berlin nüshası ekleme ve düzeltme durumları için kullanılmıştır. Yardımcı nüshadaki farklılıklar dipnotta maddeler hâlinde gösterilmiştir. Her iki nüshanın varak geçişleri metin içinde belirtilmiştir ve satır numaraları parantez içine alınarak gösterilmiştir. Metinden kısa bir örnek:

Ol (13) kâvmler ki bu zâmânlarda anlara Moğol dërler: Celâyir ve Tatar ve Oyrat ve Merkit ve gayrileri [B 2b] gibi. Ve dağı (14) ba'z-ı kabileler ki Moğol'a beñzerler ve her birinün

pâdişâhları varıdı, Kirāyet³ ve Nāyimān ve Öngüt (15) ve anların emsāli. Ve ol kavmler ki kadimden bu zamānlara degin bu adlarla ma'rūf olmışlardı: (16) Kaṅkurat⁴ ve Ḳurlas ve Engiras ve İlcigin⁵ ve Oryan Güft⁶ ve Külünküt⁷ ve ğayrileri ki anlara (17) cümle Dirlikin Moğolları ve Nirun Moğolları ki ḥāş Moğollar dururlar. Şöyle ki anların [T 2b] (1) zikri ve hikāyetleri Ğazan Ḥān -raḥimehu'l-lāh- târiḥinde gelür.

Tercüme (s. 87-108). Tercümede izlenen yol maddeler hâlinde sıralandıktan sonra 89. sayfadan itibaren eserin tercümesi verilmiştir. Eserin tercümesinde varak geçişleri gösterilmiştir. Tercümenin metnin aslına sadık kalınarak yapıldığı, açıklama yapılacaksa bunların parantez içinde gösterildiği, ayetlerin tercüme edildiği ve eksik olduğu düşünülen kısımların dipnotta belirtildiği açıklanmıştır. Zeki Velidi TOGAN tarafından yapılan Reşîdüddîn Fazlullâh'ın Farsça *Câmiü't-Tevârih* adlı Oğuzname tercümesinin karşılaştırma amacıyla kullanıldığı belirtilmiştir. Ayrıca satırlara dağılan boy adlarını belirtmek için tercüme kısmında şema kullanılmıştır. Tercüme kısmından kısa bir örnek:

[T 1b]

Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla

Şükrünün miktarı sayısız olan ve şükrünün bolluğu kıyas kabul etmeyen o Mülk Sahibi, Allah - o yücedir ve bağış ve ihsanı bütün varlığı kaplar- hazretleri hiçliğin sırrından varlığın sahrasına binlerce insanı bir araya getirip dünyanın her bir tarafında soylarının yayılması için bir memleketi yer olarak verdi. Hz. Adem'e -a.s.- Hz. Havva'yı eş olarak verip Ve ikisinden birçok erkek ve kadın yarattı ayetindeki gibi ikisinin neslini yeryüzüne yaydı. Ve Hz. Nuh'un -a.s.- oğullarından Yâfes'in soyuna (Türklere), Türkistan'ı yer ve yurt olarak verdi ki çoğaldıktan sonra çıkıp diğer memleketlere de gidip oralara da hükmedip gaza ve cihat yaptılar. Sonsuz dualar, insanları azgınlık ve sapkınlığın sahrasından kurtaran, boşluğun ve bilgisizliğin çölünden bilginin menziline ulaştıran Peygamberimiz Muhammed Mustafa'nın -a.s.- soyunun ve sahabelerinin üzerine olsun.

³ Kirāyet: Kerāyet B 2b/1.

⁴ Kaṅkurat: Ḳunḳurat 2b/3.

⁵ İlcigin: Ötcigin (?) B 2b/3.

⁶ Oryan Güft: Oryan-güft B 2b/3.

⁷ Külünküt: Kelenküt B 2b/4.

Sözlük (s. 109- 127). Eserdeki kelimeler alfabetik olarak sıralandıktan sonra karşılıklarına anlamları tırnak içinde yazılmıştır. Sözlük kısmından bazı örnekler şu şekilde belirtilebilir:

A

āb u hevā 'iklim'.

'aceb 'acaba'.

'acebe al- 'aşırmaq'.

acı- 'acımak'.

...

B

bāb 'konu'.

baqla- 'baqlamak'.

bahādır/bahādur 'yiğit, kahraman'.

bahādurlı 'kahramanlı'.

...

Kaynaka (s. 129-132). Bu bölümde, eser alışılırken kullanılan kaynaklar yazarın soyadına göre alfabetik sıra ile belirtilmiştir. Kaynaklar gösterilirken ve metin içinde atıf yapmak için Chicago (Chicago of Manual Style, CMS) sistemi kullanılmıştır.

Özel Adlar Dizini (s. 133-136). Bu bölümde, özel isimler alfabetik olarak dizilmiş ve karşılıklarına geçtikleri varakların numaraları yazılmıştır. Birkaç örnek şöyledir:

A

Abulca Hān 2b, 5a.

'Acem 9a, 14b.

Ādem 1b.

Ağaçeri 2b, 8b.

...

B

Barğut 3b.

Baris 4b.

Barğucîn Tüküm 2a.

...

Tıpkıbasım (s. 137- 180). Bu bölümde Yazıcızâde Ali'nin *Tevārîh-i Āl-i Selçuk* isimli eserinin Topkapı Sarayı Kütüphanesi, R 1391 nüshasının tıpkıbasımı yani eserin orijinalinden alınan görseller verilmiştir. 175. sayfadan itibaren Berlin nüshasından 6 sayfa tıpkıbasım örneği verilmiştir. Bu örneklerden dördü minyatür resmidir.

Minyatürlerden *Berlin, Staatsbibliothek Ms. Or. Quart 1823, 11b* numaralı resim bu çalışmada kitap kapağı olarak kullanılmıştır. Minyatür, ince dikey çizgileri olan açık gri renkte bir fon üzerine parçalı tablo gibi yerleştirilmiştir.

Oğuzların atası, Oğuz Han'ı ve Oğuz boylarını ayrıntılı olarak anlatan bu eser, Türk kültüründe çok önemli bir değere sahiptir. Türkler için çok kıymetli olan *Oğuznameler* üzerine, ÖNDER'in yapmış olduğu *Yazıcızâde Ali'nin Oğuznamesi* isimli bu titiz ve kapsamlı çalışmanın Türk dili ve Türk tarihi araştırmaları için çok önemli bir kaynak olacağına hiç kuşku yoktur. Bu çalışma ile birlikte *Oğuznamelerle* ilgili yapılan çalışmalara bir halka daha eklenmiştir.

Received: 12.06.2020

Accepted: 13.06.2020

Published: 14.06.2020

JOTS, 4/2, 2020: 742-749

ÇAKMAK, S. (2019). Edîb Ahmed Yüknekî: Atebetü'l-Hakâyık, İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2019, ss. 468, ISBN: 978-975-17-4150-9

Şenol KORKMAZ

İstanbul/Turkey

E-mail: senolkorkmaz78@gmail.com

Atebetü'l-Hakâyık, Karahanlılar devrinde XII. yüzyılın ilk yarısında Edîb Ahmed Yüknekî tarafından yazılmış bir nasihat kitabıdır. Eser, Karahanlı beylerinden Muhammed Dâd Sipehsâlâr Bey'e sunulmuştur. Eser dörtlükler şeklinde ve aruz ölçüsü ile yazılmıştır. Eser, bir ahlak ve öğüt kitabı olduğu için eserde hikmet üslubu kullanılmıştır. Eserde başlıca şu konular işlenmiştir: Bilgi, dil, dünyanın dönekliği, cömertlik ve hasislik, tevazu ve kibir, harislik, kerem, hilm (yumuşak huyluluk, sakinlik) ve zamanenin bozukluğu.

Edîb Ahmed Yüknekî, eserinin değerini arttırmak için yer yer Kur'an'dan ayetler ve hadislerden örnekler kullanmıştır. Eser, Karahanlı Türkçesinin Kaşgar şivesi ile yazılmıştır ve Karahanlı döneminden kalan önemli dil yadigârlarından biridir. Eserin adı günümüz Türkçesine 'Gerçeklerin Eşiği' olarak aktarılabilir.

Atebetü'l-Hakâyık üzerine yapılan ilk neşir, 1918 yılında Necîb ÂSİM'in *Hibetü'l-Hakâyık* isimli eseridir. Eserin en yetkin ve bilimsel neşri ise 1951 yılında Reşit Rahmeti ARAT tarafından *Atebetü'l-Hakâyık* adıyla yapılmıştır. Bu tarihten sonra eserle ilgili 2019 yılında iki yeni neşir çıkmıştır. Biri Sodık KOSIMCON'un Özbekistan'daki neşri, diğeri de burada tanıtacağımız Serkan ÇAKMAK tarafından yapılan neşirdir.

ÇAKMAK'ın eseri, önsöz, transkripsiyon alfabesi, inceleme, tenkitli metin, Necîb Âsım ve Hibetü'l-Hakâyık Neşri, Kaynakça, Resimler, Haritalar ve tıpkıbasım bölümlerinden oluşmaktadır. Eserin ana bölümleri ise şunlardır: inceleme, Tenkitli metin, Necîb Âsım ve Hibetü'l-Hakâyık Neşri.

Çalışmanın Önsöz (s. 9-11) bölümünde eserin tarihî önemi belirtildikten sonra eserin yedinci bir nüshasının bulunduğu belirtilmiştir (Hollanda nüshası). Çalışmada yapılacak incelemelerin yeni nüshasının ışığında tekrar değerlendirildiği belirtildikten sonra Hollanda nüshası ile Necîb Âsım ve *Hibetü'l-Hakâyık* neşri hakkında bilgiler verilmiştir. Önsöz, kitabın yayınlanmasında emeği geçen kişiler, editör ve kitabın yayınlanmasına katkıda bulunanlara teşekkür edilerek bitirilmiştir.

Kısaltmalar (s. 13) bölümünün ardından çalışmada kullanılan transkripsiyon alfabesi (s. 15) verilmiştir.

İnceleme (s. 17-66) bölümünde 11 alt başlıkta yeni bulunan Hollanda nüshasının tanıtımı yapılmıştır. *Eserin Adı* kısmında eserden ilk kez ad vermeden Nevâyî'nin bahsettiği belirtilmiştir. Nevâyî, *Nesâyimü'l-Mahabbe* ve *Münşeât* adlı eserlerinde eserden bazı dizeler almıştır. Eser üzerine ilk neşri yapan Necîb ÂSİM, Ayasofya nüshasını kullandığı için eserin adını *Hibetü'l-Hakâyık* olarak belirtmiştir. Kilisli Rıfat, yeni bulduğu Semerkand nüshasına dayanarak eserin adını *Atebedü'l-Hakâyık Kitâbı* olarak belirtir. Necîb ÂSİM ve Fuat KÖPRÜLÜ ise eserin adını *Aybetü'l-Hakâyık* olarak değerlendirmişlerdir. Jean DENY, 1925 yılında Necîb Âsım'ın Semerkand nüshası hakkındaki makaleyi görmüş ve eserin adının *Atebetü'l-Hakâyık* olduğunu belirtmiştir. Eseri 1951 yılında yayımlayan Reşit Rahmeti ARAT ise *Atebetü'l-Hakâyık* adının orijinal, diğer adların ise müstensihlerce yapı-

lan yanlış yazımlar olduğunu belirtmiştir. Hollanda nüshasında ise ad sadece başlıkta *Aybetü'l-Hakâyık* olarak geçmektedir. Yazar, daha sonra konuyla ilgili verileri özetlemiş ve ad konusunda en makul değerlendirmelerin Ahmet CAFEROĞLU tarafından yapıldığını belirtmiştir (s. 19).

Eserin Müellifi (s. 20-23) kısmında eserin yazarının adının açıkça Edîb Ahmed olduğu belirtilmiş, esere Arslan Hoca Tarhan'ın yazdığı ekte ise memleketi Yüknek olduğu söylenmiştir. Yazar, burada geçen Yüknek'in neresi olduğuna dair bilgileri vermiştir. Bu bölgenin Kaşgar, Semerkand, Maverâünnehir de olabileceğine dair görüşler belirtildikten sonra Selçuk UYSAL'ın 2007'de yazmış olduğu bir makalede buranın Kazakistan'ın Türkistan şehrinin kuzey batısında yer alan Jünek adlı köy olduğu belirtilmiştir.

Eserin İthaf Edildiği Kişi (s. 23-24) kısmında bu kişinin Dâd İspehsâlâr Bey olduğu söylenmiştir. Bu kişi eserde bir kez geçmekte olup Edîb Ahmed Yüknekî, ondan bahsederken *şahım* olarak söz etmiştir. Bu kısımda bu kişinin kim olabileceğine dair Necîb ÂSİM ve Fuat KÖPRÜLÜ'nün görüşleri aktarılmıştır.

Eserin Başlık ve Bölümleri (s. 24-26) kısmında eserin on dört bâbdan oluştuğu belirtilmiştir. Bâblar ve ayet, hadis gibi alıntılar Arapça yazılmıştır. ARAT'a göre eserini Türkçe yazan ve dönemi için gayet anlaşılır bir dil kullanan müellifin, eserin başlıklarını Arapça yazması makul sayılamaz.

Eserin Vezin, Şekil ve Muhtevası (s. 26-28) kısmında eserin *Şehnâme* ve *Kutadgu Bilig*'in de yazıldığı aruzun mütekârib bahrinden alınan *faûlün faûlün faûlün faûl* ile yazıldığı belirtilmiştir. Eserde iki nazım birimi kullanılmıştır. Eserin on beyitlik "tahmîd" (Allah'a övgü), ardından beş beyitlik "naat" (Peygamberi övme), beş beyitlik "Dört sahabenin Övgüsü", on dört beyitlik Emîr Dâd İspehsâlâr Bey'in methiyesi ile altı beyitten oluşan sebep-i telif bölümleri beyit nazım birimi ile yazılmıştır. Eserin asıl kısmı ise dörtlükler hâlinde yazılmıştır. Eserin tamamı 40 beyit ve 101 dörtlükten oluşmaktadır. Beyitle yazılan kısımlarda kafiye düzeni *aa*, *bb*, *cc*, *vb.*, dörtlüklerle yazılan kısımda *aaxa* şeklindedir.

Eserin muhtevası ise çalışmada şu şekilde gösterilmiştir:

a. Bilginin yararı ve bilgisizliğin zararı hakkında (12 dörtlük)

- b. Dilin muhafazası hakkında (12 dörtlük)
- c. Dünyanın dneklği hakkında (12 dörtlük)
- d. Cömertliğin methi, hasisliğin zemmi hakkında (10 dörtlük)
- e. Tevazu ve kibir hakkında (7 dörtlük)
- f. Harislik (hrsly olma) hakkında (6 dörtlük)
- g. Kerem, hilm ve diğer iyilikler hakkında (16 dörtlük)
- h. Zamanenin bozukluğu hakkında (21 dörtlük)
- ı. Kitap sahibinin zr hakkında (5 dörtlük)

Eserin Nüshaları (s. 28-34) kısmında eserin nüshaları tanıtılmıştır, buna göre eserin nüshaları şunlardır:

1. Semerkand Nüshası (Ayasofya 4012): Bu nüsha 1444 yılında Zeynelbidn adlı bir hattat tarafından Semerkand'da Uygur harfleri ile yazılmıştır, diğer nüshalara göre en sağlam ve eksiksiz olan nüshadır. 123 sayfadan oluşmaktadır ve her sayfada 6 satır vardır.

2. Ayasofya Nüshası: Eserin ilk bulunan ve neşri yapılan nüshasıdır. Toplam 174 yaprak olan mecmuanın 1b-27a arasında *Atebetü'l-Hakyık* metni vardır. Bu nüshadaki metin Uygur harfli yazının altına Arap harfleriyle de yazılmıştır.

3. Topkapı Nüshası: Bu nüsha, Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesi Hazine bölümünde 244 numarada kayıtlı bir mecmuanın içindedir. Eser, Arap harfleriyle harekeli olarak yazılmıştır.

4. Uzunköprü Nüshası: Bu nüsha bugün kaybolmuştur. Nüsha hakkında Fuat KÖPRÜLÜ ve Hüseyin Namık ORKUN'un verdiği bilgiler vardır. *Nüshada Atebetü'l-Hakyık* metni 11 varaktır. Bu nüsha baştan, son dan ve ortadan eksiktir. Toplam 234 dizeden oluşmaktadır.

5. Eserden Dizelerin Yer Aldığı Bazı Nüshalar:

a. Ankara'da bir mecmua içinde yer alan *Atebetü'l-Hakyık* dizeleri, bu mecmua ile birlikte Fuat KÖPRÜLÜ tarafından ilim lemine tanıtılmıştır.

b. Berlin’de Prusya İlimler Akademisinin Türkçe Uygur metinleri arasında T. I. TM 287 işaretini taşıyan bir varak üzerinde *Atebetü’l-Hakâyık*’tan alınan bir dörtlük yazılıdır.

c. Ali Şîr Nevâyî’nin *Nesâyimü’l-Mahabbe min Şemâyimi’l-Fütüvve* ve *Münşeât* adlı eserlerinde de *Atebetü’l-Hakâyık*’tan alınan dörtlük ve beyitler bulunur.

6. Hollanda Nüshası: Bu nüsha, ayrı bir başlık altında incelenmiştir.

Eserin Dili (s. 35-36) kısmında yazar, *Atebetü’l-Hakâyık*’ın dilinin Karahanlı Türkçesi ve onun Kaşgar şivesi olduğunu belirtmiş ve konuyla ilgili çeşitli bilim adamlarının değerlendirmelerine yer vermiştir.

Aybetü’l-Hakâyık (Hollanda Nüshası) (s. 37-64) bölümünde Hollanda nüshası ile ilgili geniş bilgiler verilmekte ve nüshanın tanıtımı yapılmaktadır. Bilgiler şu başlıklar altında verilmiştir: Yaprak ve Cilt Özellikleri; İstinsah Tarihi, Yeri ve Müstensihi; Kütüphanedeki Geçmişi; Sayfa ve Hat Özellikleri; Mecmuadaki Diğer Metinler; Mecmuanın Tanıtıldığı Kataloglar; *Aybetü’l-Hakâyık*’ın Metni Hakkında: Genel Özellikleri, Yazım Özellikleri.

Hollanda nüshası, mevcut yazmanın 9a-32b varakları arasındadır. Hollanda’da Gronigen Üniversitesi kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Kütüphanede HS 474 kayıt numarasıyla saklanan bir mecmuanın içindedir. İstinsah tarihi olarak 1396 ~ 1397 tarihlerinin olabileceğine ihtimal verilmiştir. Metnin tamamı 404 dizedir (= 32 beyit + 85 dörtlük). Eserin genel özellikleri kısmında yazmanın nüshası geniş ve ayrıntılı olarak tanıtılmış, yazım özellikleri kısmında ünlü ve ünsüzlerin yazımı açıklanarak ve örnek verilerek gösterilmiştir. Bu bölümün son kısmında Hollanda nüshasında bulunan bazı ayırıcı dil özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölüm, “Tenkitli Metin Kurulurken Takip Edilen Yöntem” kısmıyla bitirilmiş ve bu kısımda 6 madde verilmiştir.

Nüshalar için şu kısaltmalar kullanılmıştır:

S = Semerkand nüshası

A = Ayasofya nüshası

T = Topkapı nüshası

M = Maarif Kütüphanesi nüshası

B = Berlin Prusya İlimler Akademisi nüshası

Hollanda nüshası karşılaştırmada ana nüsha olduğu için onun için bir kısaltma kullanılmamıştır.

Çalışmanın *Tenkitli Metin* (s. 67-108) bölümünde Hollanda nüshası esas alınmış ve diğer nüshalarla karşılaştırılmıştır. Burada oluşturulan tenkitli metin, eserin doğru metnine ulaşmak için değil, Hollanda nüshasını gün yüzüne çıkarmak ve diğer nüshalarla farkını belirtmek için yapılmıştır. Eserde nüsha farklılıklarını göstermek için toplam 1042 aparat kullanılmıştır.

Çalışmanın üçüncü ana bölümüne Necîb ÂSİM'in *Hibetü'l-Hakâyık* neşri eklenmiştir (s. 113-222). Yazar, Necîb ÂSİM'in hayatı, Türkçülüğü ve eserleri hakkında bilgi verdikten sonra eserin Latinize edilirken izlenen yöntem anlatılmıştır (s. 125). Necîb ÂSİM, *Hibetü'l-Hakâyık* kitabının başında eser hakkında bilgiler vermiş, daha sonra eserde kullanılan alfabeyi belirttikten sonra *Hibetü'l-Hakâyık*'ın Ayasofya nüshası üzerinden Osmanlı Türkçesine transkripsiyonunu ve aktarımını (dil içi çeviri) yapmıştır. Yazar, eseri baştan sona beyitler şeklinde ele almıştır. Bunu yaparken beyitler altında bazı kelimelerle ilgili açıklamalar bulunur (s. 142-207). Yazar, eserin sonunda bir *Zeyil* eklemiş ve burada bazı dilbilgisi açıklamaları yapmıştır (s. 209-215). Çalışmanın sonunda bir *Lugatçe* eklenmiş, burada ele alınan kelimelerin karşılarına anlamları verilmiştir (s. 217-222).

Kaynakça (s. 223-226) bölümünde çalışmada kullanılan kaynaklar APA sistemine kullanılarak belirtilmiştir. Çalışmada toplam 52 kaynak adı gösterilmiştir.

Resimler (s. 227-228) bölümünde *Atebetü'l-Hakâyık* ile ilgili sekiz resmin görseli yer almaktadır. *Haritalar* (s. 229) kısmında ise X ve XI. yüzyıl Türk halklarını yerleşimi ile ilgili iki harita verilmiştir.

Çalışmanın dördüncü ve son ana bölümü ise *Tıpkıbasım* bölümüdür (s. 231-468). Bu bölümde *Atebetü'l-Hakâyık*'ın en önemli dört nüshasının renkli ve son derece kaliteli tıpkıbasımı yapılmıştır. Tıpkıbasım bölümündeki nüshalar şunlardır:

1. Hollanda Nüshası: Gronigen Üniversitesi Kütüphanesi, HS 474

2. Semerkand Nüshası (Ayasofya 4012): Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya 4012

3. Ayasofya Nüshası: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya 4757

4. Topkapı Nüshası: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 244

Atebetü'l-Hakâyık'ın ÇAKMAK tarafından yapılan neşri Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları tarafından kurumun standart basım ölçülerine göre yapılmıştır. Çalışmanın ön kapağının kenarları siyah çerçeve içine alınmıştır. Ön kapakta lacivert bir zemin üzerinde beyaz harflerle üstte *Atebetü'l-Hakâyık*, altta ise *Edîb Ahmed Yüknêkî* adı yazılıdır. Bu yazıların altında ayna görünümlü renkli bir desen içinde eserin Uygur ve Arap harfli Ayasofya nüshasından bir sayfa örneği konmuştur. Arka kapakta ise lacivert zemin üzerinde önce Arap harfleri, sonra Latin harfleriyle '*Atabat al-Hakâyık, Adîb Ahmed Yuknakî* yazılmıştır. Eser adı üstte, yazar adı altta yer almaktadır. Eserde kullanılan kâğıt, kaliteli ve tıpkıbasım için oldukça uygun olan bir kâğıt türüdür.

Karahanlılar döneminden kalan ve XII. yüzyıla ait önemli bir dil ve edebiyat yadigârı olan *Atebetü'l-Hakâyık*, bulunuşunun 100. yılında ÇAKMAK tarafından yeni bir nüshası keşfedilerek (Hollanda nüshası) tekrar neşredilmiştir. Çalışma, Türk dili, edebiyatı ve kültürünü anlamak için yapılan çalışmalara yeni bir katkı sağlamıştır. Necîb ÂSİM'in *Hibetü'l-Hakâyık* neşrinin Latin harflerine aktarılması esere eklenmesi ise çalışmaya çok büyük bir değer katmıştır.

غُفِرَ لَهُ مَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَبَيْنَ الْجُمُعَةِ وَزِيَادَةٌ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ
وَمَنْ مَسَّ الْحَصَى فَقَدْ لَغَى سَنَةً تِسْعَ وَتِسْعِينَ وَبَعْدَهَا

كِتَابُ عَيْبَةِ الْحَقَائِقِ

إِلَهِي أَوْكُوشِ حَمْدُ أَيُّورِ سَرَكَا
سَنِيكَ رَحْمَتِكَ دِينِ أَوْ مَرْمَنْ أَوْزَكَا
تَنَامُوا أَيُّوغَا سَرَا بُو تِلِيمِ
أُونَا زَجَا أَيُّورِ يَارِي يِيْزْ مَزَكَا
سَنِيكَ يَارِ لِقِينِكَ تَتْوَقْلُوقِ يِيْزْ

Received: 15.05.2020

Accepted: 26.05.2020

Published: 14.06.2020

JOTS, 4/2, 2020: 750-763

**TEZCAN, S. Topkapı Sarayı Oğuznâmesi, İnceleme, Yapı
Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, ss. 308,
ISBN: 978-975-08-4699-1**

Osman Fikri SERTKAYA

İstanbul/Turkey

E-mail: sertkayaof46@gmail.com

Oğuznâme'ler üzerinde yapılan son çalışmalar olarak şu yayınları zikretmek gerekiyor.

1. ERCİLASUN, A. B. (2019). Nehir Destan Oğuznâme (Oğuz Bitig), İstanbul: Dergâh Yayınları.

İrili ufaklı hacimli 26 eserin toplu olarak değerlendirildiği bu eserin sonunda yazarın konu ile ilgili 18 makalesi ve bildirisi yer almaktadır.

2. YILMAZ-ÖNDER, S. (2019). Yazıcızâde Ali'nin Oğuznâmesi, Metin-Tercüme-Sözlük-Tıpkıbasım, İstanbul: Dergâh Yayınları.

İstanbul, Topkapı Sarayı kütüphanesi, Revan bölümü, 1391'de kayıtlı nüsha esas alınarak hazırlanan metin.

3. DEMİR, N. (2020). Ebulgâzi Bahadır Han: Şecere-i Türk, Türk'ün Soy Kü-tüğü, Ankara: Altınordu Yayınları.

Yayında aslı Çağatay Türkçesi ile olan eserin Türkiye Türkçesine çevirisi, kaynakça ve özel adlar dizini yer almaktadır.

TEZCAN'ın çalışması, Arap harfli metninin Yazıcıoğlu Ali'nin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Bölümü, 1390 numarada kayıtlı *Tevârih-i Âl-i Selçuk* adlı yazmasının baş tarafındaki boş sayfalara (1a, 2a-b) yazılan 65 satırlık bir metin hakkındadır. *Yazıcızade Oğuznâmesi* veya *Topkapı Sarayı Oğuznâmesi* adı ile bilinmektedir.

Topkapı Sarayı Oğuznâmesi üzerinde bugüne kadar Rıdvan Nafiz EDGÜER (1934, 1939), Orhan Şaik GÖKYAY (1938, 1973, 2006), Fahrettin KIRZIOĞLU (1952, 2000), Kamil Nerimanoğlu VELİYEV ve Fehri Agaoglu UGURLU (1993), Bahaeddin ÖGEL (1995), Fatma Ahsen TURAN (1997) ve Mustafa Sinan KAÇALIN (2006, 2017) çalışmıştır.

TEZCAN'ın *Topkapı Sarayı Oğuznâmesi* başlıklı incelemesi ise ilk kez açıklama notlarını ihtiva eden kitap yayınıdır. *Topkapı Sarayı Oğuznâmesi* Yapı Kredi Yayınları tarafından Mart 2020'de yayımlanmıştır. İnceleme 14 Eylül 2017'de geçirdiği kalp krizi ile vefat eden TEZCAN'ın eşi Nuran TEZCAN'ın *Semih Tezcan'dan Sonra* (s. 9-13) başlıklı takdimi ile başlamaktadır. Sonra Önsöz (s. 15), Giriş (s. 17-22), Araştırma Tarihi (s. 23-29), Birkaç Açıklama (31-32), İşaretler (s. 33), Yazı Aktarımı (s. 35-42), Dizimli Metin (s. 43-53) bölümleri gelmektedir. TEZCAN, eserin hece vezninin çeşitli ölçüleri ile yazıldığını söyleyerek *Dizimli Metin* bölümünde bunları göstermiştir. *Notlar* (s. 55-253) bölümünde eserde geçen 65 satırın kelimeleri açıklanmıştır. Eserde daha sonra, *Topkapı Sarayı Oğuznâmesi'nde Geçmeyen, Sadece Dede Korkut Oğuznâmeleri'nden Bilinen Oğuz Kişileri* (s. 254), *Topkapı Sarayı Oğuznâmesi'nde Geçen, Dede Korkut Oğuznâmelerinde Geçmeyen Oğuz Kahramanları* (255), *Bibliyografya ve Kısaltmalar* (257-273), *Dizin Üzerine Açıklamalar* (s. 274), *Dizin* (s. 275-306) ve *Tip-kıbasım* (s. 307) bölümleri yer alır.

TEZCAN'ın uzun yıllar boyunca titizlikle hazırladığı, ancak tamamlayamadığı bu eser yine Yapı Kredi yayınları arasında Nisan 2001'de yayımlanan *Dede Korkut Oğuznâmeleri Üzerine Notlar* eserinin metot olarak aynısıdır.

Eseri dikkatli bir şekilde okudum. Eksik olan bazı yerler ile farklı anladığım yerleri bu tanıtım ile değerlendiriyorum.

Ban kelimesi ‘keçeden yapılmış büyük çadır’ (s. 58) şeklinde anlamlandırılmış ve “kelime Farsça *bām*, *bān* ‘dam, kubbe’ ile ilişkili olabilir. DKOÜN 81 ve devamındaki notuma bkz.” açıklaması konulmuş. Ancak metindeki ibare *bān* değil *bān evlü*’dür ve *ban ev* ibaresi Anadolu ve Rumeli ağızlarında /b-/ > /m-/ değişmesi ve ilerleyici benzeşme yüzünden *ev* > *av* şeklinde ince sıradan kalın sıraya geçme yolu ile *ban ev* > *manav* şeklini almıştır. Eski Türkçe metinlerdeki *ban ev* ibaresi ise ‘ağaç/ahşap/tahta ev’ demektir, ‘keçe ev’ değil. Konunun geniş değerlendirmesi için bk. Uçar 2019: 21-42.

1. satır

arı suya batdukda ābdestlü Oguz ‘temiz suya daldığında aptesli Oğuz’. TEZCAN’ın açıklaması doğrudur. Çocukken Adana’da yaşlıların çırıl çıplak olarak akarsuya üç kez tamamen battıklarında gusül abdesti aldıklarını söylediklerini duymuştum. Olay Haldun TANER’in *Sancho’nun Sabah Yürüyüşü* adlı kitabındaki bir hikâyeye kadar gelmiştir.

15. satır

TEZCAN, *tolamalı bekter donuñ sökülmesün* okuduğu cümleyi “Dolamalı bekter zırhın sökülmesin” şeklinde çevirmiş (s. 105-106), ancak *sökül-* fiili hakkında bir açıklama yapmamıştır. TEZCAN’dan sonra bulunan Günbed yazmasında zırh ile ilgili *sökdür-* fiili geçiyor. TEZCAN, Günbed yazmasını görseydi bu iki fiil hakkında açıklama yazardı. Şimdi açıklamayı ben yazayım.

yeji kışka demür donlar er köynegi

günü gelse, demi düşse

çalışanda dalaşanda yej yaħadan sökdürmese

yeji kışka demür donlar neye yarar, neye yarar?

“Yeni kısa demir giysiler, er gömleğidir; Günü gelse, zamanı uygun düşse, çarpıştığında -vuruştığında (hasmının) yen yaka(sın)dan parçalamazsa, yeni kısa demir giysiler neye yarar, neye yarar?”. (11/14-12/2)

Sök- fiili Azerbaycan Türkçesinde (Orucov 2006b: 114b) şöyle yer almıştır:

1. Kurulmuş bir şeyi uçurtmak, dağıtmak, yıhmak, 2. Tikişini açmak, 3. Ham torpağı işlemek, açmak, kaldırmak, 4. Işıklaşmak, ışıklaşmağa başlamak, ışıklandırmak, 5. (mecazen) Parçalamak, dağıtmak, mahv etmek (bu menada bezen “söküp-dağıtmak” şeklinde işlenir.

Sök- fiilinin fiilden fiil yapan {-l-} eki ile teşkil edilen *sök-ü-l-* ve fiilden fiil yapan {-dUr-} eki ile teşkil edilen *sök-dür-* şekilleri ‘dikişi açmak’ anlamında değildir. Savaş ile ilgili metinlerde mecazen ‘parçalamak, ezmek, dağıtmak’ anlamındadır. Ben yazmada geçen *tolamalı bekter donuş sökülmesün* cümlesini “Dolamalı bekter zırhın parçalanmasın” şeklinde anlıyorum.

Yazı aktarımı bölümünde 6. satırda *biliklü* (s. 35) okunan kelime 10. satırda *Dede Korkut bilgilü* (s. 36), 20. satırda *Dede Korkut biliklü* (s. 37) okunmuş. Kelimenin imlâsı ise her üç örnekte de Arap harfleri ile (بلكلو) şeklinde aynı olarak geçer. TEZCAN, 6. ve 20. satırda *biliklü* okuduğu kelimeye Dizin s. 279’da ‘kehânet sahibi olan’, *bilgilü* kelimesine ise ‘kâhin’, *bilü* (s. 280) kelimesine ise ‘geçmişe ve geleceğe ilişkin bilgi’ anlamı vermiş.

Kelime Eski ve Orta Türkçede *bilig*, *bilgi*, *biliglig* ve *bilgilig* şekillerindedir. Dolayısıyla *Dede Korkut*’ta ancak yuvarlaklaşma ile *bilgilü* şeklinde okunabilir, *biliklü* okunamaz. Çünkü {-X}g} eki düşer ve kelime *bili* ~ *bilü* şeklini alır. {-X}k} eki ise düşmez. Dolayısıyla dizindeki *bilikli* kelimesi *bilgilü* maddesi ile birleştirilmelidir.

20-22. satırlar

Dede Korkut biliklü yédi bilüsin vérsün

Emir Sülmân uğurlu [yédi uğrın] vérsün

Salır Kazan sa’âdetlü yédi sa’âdetin vérsün

Bayındır Hân devletlü yédi devletin vérsün

Alp Arız [hürmetlü yedi hürmetin] vérsün

Bıyığı kanlı Bügdüz Emen heybetlü yédi heybetin vérsün

TEZCAN, şöyle diyor:

“Bu satırlarda Dede Korkut’un yédi bilü’si Emir Sülmân’ın yedi ugrı, Salur Kazan’ın yédi sa’âdeti, Bayındır Hân’ın yédi devleti, (eğer yapılan ekleme doğrusa) Alp Arız’ın yedi hürmeti (?) ve Bügdüz Emen’in yédi heybeti geçmektedir. Şimdiye değen birçok yerde yédi sayısı üzerinde durulmuş, ise de (örn. Gökyay 1973, Ro. 304 = 2006 baskısı 1026) burada altı Oğuz büyüğüne ilişkin olarak sayılan yédi’leri açıklayabilecek durumda değiliz. (s. 117).”

Yıl 1965. Türkoloji bölümü ikinci sınıf öğrencisiyiz. Eski Türk Edebiyatı dersinde hocamız Prof. Fahir İz’in *Eski Türk Edebiyatında Nesir ve Eski Türk Edebiyatında Nazım* adlı kitaplarını okuyacağız. Hocamız bize ön bilgileri veriyordu. Bunlardan birisi de yardımcı ünsüz/bağlayıcı ünsüz/kaynaştırma ünsüzü şekillerinde söylenen /y/ ünsüzü hakkındaydı. Müstensihin kelimeyi birlikte yazdığında bu ünsüzün yardımcı ünsüz olarak okunduğunu (Örnek: بيلگيليدي *bilgili-y-idi*), ancak müstensihin kelimeyi yardımcı ünsüzden önce بيلگيلي يدي şeklinde ayırdığı zaman kelimenin iki ayrı kelime zannedildiğini ve ikinci kelimenin *yidi* ‘yedi’ okunma tehlikesinin doğduğunu söyledi. (Örnek: بيلگيلي يدي *bilgili yedi*). Ancak bunu *yedi* rakamı değil /y/ yardımcı ünsüzü olarak *bilgili-y-idi* şeklinde okumamız gerektiğini öğretti. Bu bilgiye göre *Topkapı Sarayı Oğuznâmesi*’nde imlâsının ayrı yazılmasından dolayı naşirlerin hemen hemen hepsinin rakam olarak ‘yedi’ *yidi* ~ *yedi* ~ *yédi* okuduğu kelimenin ilk sesinin iki kelime arasında /y/ yardımcı ünsüzü olarak gösterilmesi gerekiyor.

Buna göre ibareleri, şöyle okursak, cümleler düzelmekte ve anlamları açığa çıkmaktadır:

biliklü yédi	→	bilgilü-y-di
uğurlu yédi	→	uğurlu-y-dı
sa’âdetlü yédi	→	sa’âdetlü-y-di
devletlü yédi	→	devletlü-y-di
hürmetlü yédi	→	hürmetlü-y-di
heybetlü yédi	→	heybetlü-y-di

Ben cümleleri şöyle okuyorum:

Dede Korkut bilgilü-y-di bilüsin vérsün

Emir Sül{ey}mān uğurlu-y-dı uğurun vérsün

Salır Kazan sa'ādetlü-y-di sa'ādetin vérsün

Bayındır Han devletlü-y-di devletin vérsün

Alp Arız [hürmetlü]-y-di [hürmetin] vérsün

Bıgı kanlu Bügdüz Emen heybetlü-y-di heybetin vérsün.

Burada konu ile ilgili bir hatıramı anlatmam gerekiyor.

Yıl 1973. Orhan Şaik GÖKYAY'ın *Dedem Korkudun Kitabı* adlı ansiklopedik yayını çıktı. Kitabı hemen aldım ve okumaya başladım. Kısa bir süre sonra Orhan Şaik GÖKYAY, Prof. Dr. Ali ALPARSLAN'ı, Prof. Dr. Mücteba İLGÜREL'i ve beni evine çay içmeye davet etti. Gittik. Hanımının ikramında Ali ALPARSLAN hocam ile güzel bir sohbeti dinledim. Daha sonra “yukarı çikalım” dedi. Kütüphanesinin bulunduğu ikinci kata çıktık. Yeni yayımlanan *Dedem Korkudun Kitabı*'nı eline aldı ve konuşma ikimizin arasında geçmeye başladı. Çünkü ben Muharrem ERGİN'in asistanı idim ve benim kanaatim ona göre mühimdi. Bana “Dedem Korkudun Kitabı'nı gördün mü?” diye sordu. “Gördüm ve okudum” dedim. “Nasıl buldun?” dedi. “O Dede Korkut Kitabı değil, Dede Korkut Ansiklopedisi olmuş” dedim. Bu cevabım hoşuna gitti. “Ekler bölümündeki Oğuznâme'yi okudun mu?” dedi. “Okudum efendim” dedim. “Nasıl buldun?” dedi. “Ben otuzdan fazla kelimeyi sizden farklı okudum” dedim. “Neler onlar?” dedi. “Bir yerde örün, bir yerde urun okuduğunuz kelimeyi ben *orun* okudum” dedim. “Baktı, başka” dedi. Ayrıca *kolhasın* okuduğunuz kelimeyi ben *koncasın* ‘goncasını’ okudum dedim. Ona da baktı. “Başka” dedi. Bu sefer ben sordum. “*Dede Korkut biliklü yedi bilüsin versin*” okumuşsunuz. Burada “yedi” nedir?” dedim. Hemen cevap verdi. “Canım bunu bilmeyecek ne var. Üçler, yediler, kırklar”. Ben tekrar sordum. “Burada öyle mi?”. Durdu. Düşündü. “Sen nasıl okudun?” dedi. Ben cevap verdim. “Şayet müstensih biliglydi yazsaydı kelimeyi tek kelime olarak okurduk. Ancak *biliklü* kelimesi vav

ile bitiyor. Vav harfi kendisinden sonra gelen harf ile birleşemez. O yüzden kelimenin devamı ayrı yazılmış. Ben *biliklü-ydi* şeklinde okudum” dedim. Durdu düşündü. “Bunları niçin yazmadın?” diye sordu. Ben cevap verdim. “Aman efendim, *min gayri haddin*, siz bir ansiklopedi yazmışsınız. Eserinizin ikinci baskısında bunları düzeltirsiniz” dedim. Bu sırada eşi yeni çayları getirdi. Sohbet Ali Bey ve Mücteba Bey ile devam etti.

Evden çıktığımızda, Mücteba bana döndü. “Osman biliyorsun. Onların çocuğu yok. Sen öyle cevaplar verdin ki ihtiyarın kalbini kazandın” dedi. Gerçekten de Orhan Şaik Bey daha sonraları bana yazdığı mektuplar ile ithaflarına hep “Oğlum Osman” hitabı ile başlamıştır. Bir gün onların da fotokopisini yayımlarım.

İkinci bir husus, bilim adamı birisinin eserini değerlendirirken kişi hakkındaki düşüncelerini elbise askısına asmalı, yazısında objektif olmalı diye düşünürüm. Ancak merhum TEZCAN’ın kişiler hakkında çifte standart kullandığı görülüyor. GÖKYAY ve ERGİN için nötr, Faruk SÜMER için pozitif, Bahaeddin ÖGEL, Mustafa S. KAÇALIN için negatif ifadeler kullanmış. Benim kitabımı (2006) bibliyografyaya bile almamış, yok saymış. Bakın s. 27’de KAÇALIN hakkındaki ifadesi nasıl:

“*Topkapı Sarayı Oğuznâmesi* son olarak Mustafa S. Kaçalın tarafından yayımlandı. Bu yayında eski yayınlardaki yanlışlardan hiç biri düzeltilememiş, aksine Edgüer ve Gökyay’ın birkaç isabetli okuyuşu yerine yanlış okuyuşlar önerilmiştir”.

Şimdi KAÇALIN’ın okumasına bakalım (2017: 784-785):

Dede Korkut biliglü-y-idi bilüsin vérsün, Emîr Süleymân uğurlu-y-ıdı uğurun vérsün, Salır Kazan sa’âdetlü-y-ıdı sa’âdetin vérsün, Bayındur Hân devletlü-y-ıdı devletin vérsün, Alp Arız ...-y-di ... vérsün, Bıyığı kanlu Bügdüz Emen heybetlü-y-ıdı heybetin vérsün.

Kısacası metni düzelterek doğru okuyan KAÇALIN, eski yanlış devam ettiren TEZCAN’dır.

26.-28. satırlar

yér enizin (?) yér enin yılan bilür.

burlu yonca dadın{ı} borsuğ bilür.

yédi dere *kolhasın dilkü bilür.*
çuvaldız{uŋ} kıymetin nöker i bilür.
ağır yüküŋ hengini *katır bilür.*
yédi yollar ayırdın *deve bilür.*
er ağırın er yéynisin *eren bilür.*
kara başa ağrı gelse, *béyni bilür.*
geŋ yérler[ün] *otlağın geyik bilür.*
datlu *suyun dadın{i} kulan bilür.*
er *nākesin er cömerdin ozan bilür.*

Ben bu 11 özlü sözün/ atasözünün ikincisi ile üçüncüsü üzerinde durmak istiyorum.

burlu yonca dadın{i} borsuq bilür.
yédi dere kolhasın dilkü bilür.

TEZCAN, *burlu* okuduğu kelimeyi *Notlar* bölümü s. 183’de “*burlu* (< *burulu*) daha açılmamış henüz *burulmuş* durumda”, *bur-* eyleminden edilgin durum sıfatı. (Bugünün Türkçesi *dayalı, döşeli, kapalı, yıkalı* örneklerinde olduğu gibi)” şeklinde açıklama notu yazmış. KAÇALIN ise, (2017: 784-785) ibareyi *pürülü yonca* olarak okumuş. *Pürülü* kelimesini de (< *pür+ü+lüg*) yapraklı (*Derleme Sözlüğü*, IX: 3665b) şeklinde açıklamış. KAÇALIN’in s. 765-766’daki 44: 10 numaralı notunda da “*bürli: bürli* okunup < *pür+li* (< *pür* “kimi ağaçlarda, yapraklardan sonra ayrı olarak süren ince yaprak” TDK: TTS V: 3207)” açıklaması var. Yoncanın özelliği dört yapraklısının bulunmasıdır. Bulanın talihli olduğuna inanılır. Bu bakımdan KAÇALIN’in “yapraklı yonca” açıklaması metne daha yakışıyor.

TEZCAN, *kolha* okuduğu kelimenin Dresden 4b/4’te *koğu*, V. 59b/2’de *koğu* şeklinde geçtiğini söylüyor ve “Sözün Dede Korkut Kitabı’ndaki biçimi açıkça anlaşılırken yazmada *kolha* ya da *kulha* okunabilecek şekilde yazılmış olan kelimenin araştırılması gerekiyor” kaydını düşüyor. (s. 134).

Ben de bu kayda dayanarak kelimeyi araştırıyorum. Bu kelime beş harften oluşmaktadır. İmlâsına göre ilk harf *ka*f (= *ḳ*), ikinci harf *va*v (*w*), üçüncü harf *la*m, dördüncü harf *ha*, beşinci harf iki gözlü *he* olarak teşhis ediliyor. Ancak ben, bu kelimenin imlâsında müstensih'in istinsah/çekimleme hataları yaptığını düşünüyorum. İlk ses olarak geçen /*ḳ*/ ünsüzü, /*ğ*-/ > /*ḳ*-/ gelişmesi ile /*ğ*/ ünsüzünden gelişmiş olmalıdır. Dede Korkut Kitabı'nda benzer örnekler vardır. Mesela, *ḳarıp* < *ğarīb* (Dresden *ḳarıplığa* 267/5, 269/13), *ḳazap* < *ğazab* (Dresden 19/10, 20/9), *ḳarım* < *ğarīm* (Dresden 3/11), *ḳayrı* < *ğayrı* (Dresden 378/5), belki *ḳarayıp* < *ğarāib* (Dresden 12/5). İkinci harf/ses olarak geçen *va*v, kelime kalın sıralı olduğu için, /*o*/ veya /*u*/ okunabilir. Üçüncü harf olarak geçen *la*m harfi çekimleme yanlıştır. Müstensih *nun* harfinin dişini yazmış, kelimeyi tamamlamış, harflerin noktalarını koyarken *nun* harfinin tek noktasını harfin tam üstüne koymuş, ancak mürekkebin akması ile nokta ile harfin dişi birleşmiş, böylece *nun* yerine *la*m harfi teşekkül etmiştir. Dede Korkut Kitabı'nda böyle mürekkep fazlasından doğan başka yanlıklar da vardır.

Dede Korkut Kitabı'nın Dresden yazmasında 8/10.-11. satırlarda,

biğ söyler iseñ birisini ḳoymaz

erün sözini ḳulağına ḳoymaz

şeklinde istinsah edilen beytin ilk mısraında *ḳoymaz* yazılan kelimenin *tuy-maz* olarak okunmasını söylemiş ve sebebini de şöyle açıklamıştım:

“Müstensih metinde *tuy-maz* yazmak istemiş ve yazmıştır, ancak kamış kalemi fazla bastırmaktan ve harfi sola doğru biraz eğri yaz-maktan dolayı mürekkep yığılması sebebiyle, *te* harfinin üstte, iki noktalı gövdesi, üstte iki noktalı *ka*f gövdesi halini almıştır. Burada harfi yanmış yazma yok, kaligrafik hata vardır.” (2006: 150)

Dördüncü harfin noktası da harfin altına konularak harfi *ci*m (= *c*) okutacak iken, sehven harfin üzerine konmuş böylece harf *ha* (= *ḥ*) olarak okunmuştur. Beşinci harf olan iki gözlü *he*'nin yazılışında yanlıştır yoktur.

Ben, bu görüşlerime dayanarak ilk nâşirlerden TEZCAN'a kadar devam eden *kolha* okuyuşunu *konca* şeklinde okumak ve *konca* < *jonca* olarak açıklamak istiyorum. Böylece üst satırdaki *yonca* kelimesine paralel *konca* kelimesini elde etmiş oluyoruz. Bana göre özlü sözler şöyle okunmalıdır:

bürülü yonca dadını borsuk bilür (4+4+4 = 12)

yédi dere *koncasın<ı>* dilkü bilür (4+4+4 = 12)

43. satır

yédi yıl Elburza sefer kılan/kaydıp dönen/kıyan pusat “Yedi yıl Elburza sefer kılan / Geri dönüp gelen Kıyan Busat”. *Dede Korkut Kitabı*'nda başından beri (بساط) BSAṬ *basāṭ* okunan kişi adı bir hayal kelimedir (ghost word). Bu kişi adının *Topkapı Sarayı Oğuznâmesi*'ndeki gibi BWSAṬ *būsāṭ* şeklinde okunması için bk. Sertkaya 2007: 449-453.

44. satır

Ban Hişārından barlayub uçan “Ban hisarından zıplayıp aşağı atlayan”. Cümledeki *barlayub uçan* ibaresi “zıplayıp aşağı atlayan” anlamına gelmez. Dresden yazmasında Beyreğin Bayburd hisarından kaçması olayı şöyle anlatılır. (D 97/10 - 99/1)

“Meger kâfir béginiñ bir bikir kızı vardı. Her gün beyregi görmege gelürdi. Ol gün gerü görmege geldi. Bakdı gördi Beyrek saht olmuş. Kız eydür: Niçün sahtsın hanum yigit? Geldügümce seni şén görürdüm. Gülerdün oynardın, şimdi n'olduñ dédi. Beyrek eydür: Nice saht olmayayım. On altı yıldır kim babañuñ tutsakiyam. Ataya anaya kavuma kardaşa hasretem ve hem bir kara gözlü yavuklum vardı. Yalancı oğlu Yaltacuk dérler bir kişi vardı. Varmış yalan söylemiş. Beni öldi démiş. <yavuklum> aña varur olmuş dédi. Böyle dégeç kız Beyregi âşıklaştı. Eydür: eger seni hisardan aşağı organla salınduracak olursam, babaña anaña sağlık ile varacak olursañ, beni bunda gelüb halallığa alur mısın dédi. Beyrek and içdi. Kılıcuma togranayın, ohuma sancılayın, yer gibi kertileyin, toprak gibi savrılayın, sağlıkla varacak olursam Oguza, gelüb seni halallığa almazsam, dédi. Kız dahı organ getirüp Beyregi hisardan aşağı salındurdı. Beyrek aşağı bakdı kendüzin yer yüzinde gördi. Allaha şükr eyledi.”

Beyrek için metinde geçen *Parasaruñ Bayburt Hisarından parlayub uçan* ifadesi mecazî ifadelerdir.

Kelimelerin etimolojik açıklamasını yapalım. Osmanlı Türkçesinde Farsça *per~perr* kelimesi ‘kanat’ demektir. پَر *par, parr* ‘a wing’ [kanat] (Steingass 1930: 239a). پَر *par* ‘a wing’ [kanat] (Johnson 1852: 278b).

Kelimenin kullanımının son örneklerinden birisi Tevfik Fikret’in *Rübâb-ı Şikeste* adlı eserinin girişindeki dörtlükte görülür.

Kimseden ümmîd-i feyz etmem, dilenmem perr ü bâl

Kendi cevvim kendi eflâkimde kendim tâirim

İnhinâ tavk-ı esâretten girândır boynuma

Fikri hür irfanı hür vicdanı hür bir şâirim.

Dolayısıyla *perle-* ‘kanatlanmak’ demektir. *Uç-* fiili ile birlikte kullanılır. *Perleyüp uçmak* ‘kanatlanıp uçmak’ mecazen ‘hisardan kaçmak’ anlamına gelir, ‘zıplayıp aşağı atlamak’ anlamında değildir. Çünkü hisar çok yüksektir. Beyrek aşağıya, yeryüzüne ancak urgan ile inmiştir, zıplayarak aşağı atlamamıştır.

Kelimenin Azerbaycan Türkçesindeki telaffuzu ise kalın sıralıdır. Naşirler *parlayub* şeklinde okunmuşlardır. Azerbaycan Türkçesinde *onomatophe* olarak şöyle yer almıştır:

“pırıldamak ‘kanatları ile pırıltı sesi çıkararak “pırr” ederek uçmak (kuşlar hakkında)’, bk. pırıldeşmek, pırıltı. (Orucov 2006a: 600b)

Türkiye Türkçesi’nde de *Derleme Sözlüğü* 8397’de, kalın sıralı olarak verilen, *sazların arkasından bir keklik havaya doğru parladı* örneğindeki *parla-* ‘uçmak’ olarak verilmiştir.

46.-47. Satırlar

Bay Böre oğlu Beg Barı yigit cümlesinde *Barı* şeklinde geçen isim *barı<yek>* veya *barı<yik>* olarak tamamlanabilir. Dresden’de *Beyrek* ve *Bayrek*, Vatikan’da ise *Bayrek*, *Baryek* ve *Baryik* şekillerinde geçen kişi adı için TEZCAN şunları söylüyor (s. 228-229):

“Dört değişik biçimde yazılmış olan ad şimdiye değin açıklanabilmiş değildir ve nereden geldiği de başlı başına bir sorundur. Kahramanın adını açıklamak için şu olasılıkları sıralayabilirim.

1. Farsça *bārī yek* “Allah bir”. Bazı metinlerde bunun Türkçe karşılığı bir Allāh geçer. Azerbaycan Türkçesinde bir Allāh yemin ederken kullanılan bir deyimdir. Türkiye Türkçesindeki “Allah çarpsın” gibi.

2. Türkçe *bay yegrek*. Başka metinlerden rastlanmayan bu söze *bay* “zengin” ile *yegrek* “üstün, daha iyi” kelimelerinin bir araya getirilişi olarak açıklanabilir.

3. Türkçe **berkrek* “daha sert, daha çetin”. Türkçe *berk* “sert” üzerine ‘daha’ anlamına veren *+rek* pekiştirme ekinin getirilmesi ile: **berk+rek > bekrak > begrek > beyrek* gelişimi sonucu.

Bu çözümlerin hiçbiri tam olarak tatmin edici değildir. Şu anki bilgilerimizle bir çözüme ulaşacağımı sanmıyorum.

Begrek kelimesinin çözümü için bk. Sertkaya 2014: 101-114.

48. satır

Aslanıla boğasın buğrasın göreşçisin öldüren cümlesi sehven “Arslanıyla boğasını, göreşçisini öldüren” şeklinde verilmiş. Metindeki *buğra* kelimesi atlanmış. Metne göre çevirinin “Arslanıyla boğasını, buğrasını, göreşçisini öldüren” şeklinde olması gerekirdi.

49. satır

sarı donlu Selcen kadın “Sarı elbiseli Selcen Kadın”, maddesinin açıklamasında kadın adının çeşitli kişiler tarafından *Salcan~Selcen~Selcan* gibi şekillerde okunduğunu söyleyerek Faruk SÜMER’in çalışmasından bahsedilmiştir. “Selcen veya Selcan adı hakkında inandırıcı bir açıklama bilmiyorum” diyen TEZCAN’ın Fatma ÖZKAN’ın bu konudaki yazısını atladığı anlaşılmaktadır. Bk. Özkan 1995: 907-914.

51. satır

Ṭokuş Koca oğlu Ṭoğrul sultān “Tokuş Koca oğlu Tuğrul Sultan”, maddesinde *toğrul* kelimesinin denazalizasyon (aykırı genizleşme) yolu ile *toğrul* şeklinde gelişmesi ile ilgili ünsüz çizelgesini ben bir yazımda (1991: 321-325) yayımlamıştım.

Ancak nazalizasyon/denazalizasyon (genizleşme/aykırı genizleşme) konusu Ayşegül SERTKAYA tarafından (2014: 1-12) çok daha geniş bir şekilde anlatılmakta ve açıklanmaktadır.

Dom edik{lü} duma donlu ‘sağlam çizmeli, zırh giyimli’ maddesinde geçen *dom* kelimesi için bk. Sertkaya 2016: 1063-1093.

55.-60. satırlar

Kazan ile ilgili iki soylama, 60.-65. satırlarda yer alan metin ise Dede Korkut Kitabı’nın Dresden yazması ile Günbed yazmasında varyantları olan bir soylama-
dır. Soylama metninin son neşri için bk. Uçar 2020: 213-240.

Sonuç olarak merhum Semih TEZCAN’ın *Topkapı Sarayı Oğuznâmesi* adlı incelemesi iyi bir dilcinin hazırladığı başarılı bir eserdir. Keşke sağ olsaydı ve eserini tamamlayarak yayımlandığını görseydi. Yüce Tanrı’nın rahmeti üzerine olsun.

Kaynakça

JOHNSON, F. (1852). A Dictionary, Persian, Arabic, and English, London: W. H. Allen and Co. Ltd.

KAÇALIN, M. S. (2017). Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ORUCOV, E. (2006a). Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti III, Bakı: Şerq-Qerb.

ORUCOV, E. (2006b). Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti IV, Bakı: Şerq-Qerb.

ÖZKAN, F. (1995). “Selcen Adı Hakkında”, Türk Dili, 524: 907-914.

SERTKAYA, A. (2014). “Köl Tigin, Tonyukuk, Bilge Kağan, Ongi, Taryat, Şine Usu gibi Göktürk Harfli Yazıtlarda Aykırı Genizleşme (Denazalizasyon) Örnekleri”, Gazi Türkiyat: Türkoloji Araştırmaları Dergisi, 15: 1-12.

SERTKAYA, O. F. (1991). “Okay ‘Zühal/Satürn’ mü, Yoksa ‘Müşteri/Jüpiter’ mi?”, Türk Dili, 474: 321-325.

SERTKAYA, O. F. (2006). Dede Korkut Kitabı, Dresden Nüshasının “Giriş” Bölümü, (Metnin Transkripsiyonu ve Açıklama Notları), İstanbul: Ötüken Yayınları.

SERTKAYA, O. F. (2007). “Kitâb-ı Dede Korkut'ta Basat Okunan İsim Üzerine Yeni Görüşler”, Ortak Türk Keçmişinden Ortak Türk Geleceğine, V. Uluslararası Folklor Konferansı Materialları, Bakı: 449-453.

SERTKAYA, O. F. (2014). “Adana, Begrek > Beyrek ve Elma Kelimelerinin Kökeni Üzerine”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi, 19/2: 101-114.

SERTKAYA, O. F. (2016). “Tüm Kelimesi Üzerine Yeni Değerlendirmeler”, Teke: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 19: 1063-1093.

STEINGASS, F. J. (1930). A Comprehensive Persian-English Dictionary, Including the Arabic Words and Phrases to be Met with in Persian Literature, Second Impression, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd.

UÇAR, E. (2019). “Dede Korkut Anlatmalarındaki Ban Üzerine”, Anasay, 10: 21-42.

UÇAR, E. (2020). “Dede Korkut Kitabı'ndaki Bir Soylama Üzerine”, Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 3/1: 213-240.

Received: 29.05.2020

Accepted: 01.06.2020

Published: 14.06.2020

JOTS, 4/2, 2020: 764-777

**ÖZERTURAL, Z. Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial
der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien,
Band 1 Verben, Teil 2: edäd- – ıztä-, unter Mitwirkung
von K. RÖHRBORN, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2020,
XXIII+148 pp. ISBN: 978-3-515-12613-7**

Erdem UÇAR

Friedrich-Schiller-Universität Jena (Jena/Germany)

E-mail: erdem.ucar@uni-jena.de

Uigurisches Wörterbuch (→ *UW*) projesini muhtemelen gerçek anlamda hayal eden ilk kişi müteveffa Uygurist A. von GABAIN olmuş, ama projeyi hayata geçirme işi talebesi RÖHRBORN'a nasip olmuştur. GABAIN, projenin gerçekleştirilmesi için talebesine destek vermiş ve ikisi birlikte 1965'ten itibaren projenin teorik zemini üzerine birçok defa görüşmeler gerçekleştirmiştir. RÖHRBORN, 1970'li yıllarda *UW* projesini hayata geçirmek üzere Gießen'de kollarını sıvamış ve bunun sonucunda projenin ilk ürünü 1977'de gün yüzüne çıkmıştır. Daha sonra yıllar içinde sözlüğün diğer beş fasikülü daha yayımlanmıştır (Röhrborn 1979, 1981, 1987, 1994, 1998). Çift sütun şeklinde altı fasikül olarak çıkan sözlük toplam 446 sayfadır.

30 Nisan 1998’de, UW projesinin Göttingen Bilimler Akademisi tarafından desteklenmesi kararının ardından RÖHRBORN, yeni projede akademinin uyarıları doğrultusunda sözlüğün işleyişinde önemli bir değişikliğe gitmiş ve sözlüğü *Fiiller ve İsimler, Edatlar, Zamirler* olmak üzere iki farklı cilt olarak neşretmeye karar vermiştir. Bunun ardından ilk olarak UW’nin fiiller cildi (Röhrborn 2010), daha sonra iki ciltlik isimler cildi (Röhrborn 2015, 2017) peş peşe neşredilmiştir. Tanıtımını yapacağımız yeni cilt ise fiiller serisinin ikinci cildir.

Bu ciltte sözlüğün yazarı kısmında çok önemli bir değişiklik olmuş ve sözlüğün yazarı olarak Zekine ÖZERTURAL’ın ismi konmuştur. UW projesinde 43 yıldır tek yazar ismiyle çıkan ve projeyi başlatan Klaus RÖHRBORN’un adı bu ciltte “unter Mitwirkung” sıfatıyla ikinci sıraya geçmiş, yani onun ismi sözlüğün yazarı olarak yer almamıştır. Bu cilt, sözlüğün sunuş, hazırlanış veya yöntemi bakımından sözlüğün önceki neşirlerinden bir farklılık göstermemektedir. Bu nedenle, birinci yazar olarak proje sahibinin adının konmayışının şaşırtıcı olduğunu itiraf etmeliyim. Bu duruma göre, sözlüğün yazarı olarak kapaktaki ilk isim olan ÖZERTURAL’ın adını kabul etmek zorundayız.

Sözlüğün *Giriş* bölümünün “1. Verben und Verbalnomina” [Filler ve İsim-Fiiller] (s. IX-XI) başlıklı ilk kısmında, Eski Uygurcadaki isim-fiillerin özellikleri Erdal 2004’ten faydalanılarak örneklerle açıklanmıştır. Buna göre, sözlükbirimleştiği kesin olmayan yapıların artık maddeleştirilmeyeceği ve isim-fiillerin ilgili fiil maddesi altında değerlendirileceği söylenmiştir. Aslında bu ilke UW’nin isimler cildinde zaten uygulanmıştı. Mesela, *akmak* → *ak-* (Röhrborn 2015: 81). Ancak bu tercihin bazı sorunları beraberinde getirdiği görülüyor. Mesela, *ermeksizin erinöksüzin bışrun-* ‘sich üben ohne Überdruss und ohne Trägheit’ ifadesi *ér- ~ yér-* maddesi altında (s. 25) gösterilmiştir. Sözlükteki adlandırma ile ifade edilecek olunursa, *ermeksiz* artık *lexikalisierte Verbalnomina* hâlini almıştır. Dolayısıyla bunun ayrı bir sözlükbirim olarak maddeleştirilmesi icap etmektedir. Yazarın, *ermeksiz*’i *ér- ~ yér-* maddesi altında zikretmesi sözlükçülük yöntemine uygun değildir, zira bir sözlükten beklenen temel şey bütün sözlükbirimleri ayrı maddelerde kolaylıkla bulunmasına izin vermesidir. Yazar, *lexikalisierte Verbalnomina*

hâli kesinleşmeyenleri ayırmanın zor olduğunu düşünerek böyle bir yöntem izlemiştir. Bunlar ayrı bir maddede gösterilseydi karışıklık elbet daha az olacaktı. Sözlükte buna benzer maddeler için krş. *éltmek* (s. 11), *ıdmakta* (s. 78), vs.

“2. *Verben mit unklarer Etymologie und mit y-Prothese*” [Kökeni Belirsiz Fiiller ve y- Türemesi] başlıklı ikinci kısmında (s. XI-XII) iki meseleye değinilmiştir.

İlk olarak bazı kelimelerin etimolojilerinin belli olmadığı ve bu nedenle okunuşlarının iki şekilde olabileceği söylenmiştir: *ısr-* ~ *isir-* gibi. Yani, yazar maddelerdeki ikili gösterimin nedenini kelimelerin etimolojilerinin belirsizliğine bağlamıştır. Bir sözlükte aynı maddede iki şeklin gösterilmesinin pratikte faydası olacağı düşünülebilir, ancak bu uygulamanın sözlükçülükte kabul edilmediği bilinmektedir. Çünkü ideal bir sözlükte bir maddede tek bir sözlükbirimin olması umulur. Böylelikle okuyucunun ikileme düşmesi önlenabilir.

İkili biçimde verilen maddelerden biri olan *ısr-* ~ *isir-* ‘ısırmak’ (s. 95-96) maddesinde sadece bir yerden getirilen ön damak ünlülü *isirmek* tanığına dayanarak fiilin öndamak ünlülü varyantının olduğunun kabulü biraz şüphelidir. Nitekim yazarın sözlükte esas aldığı CLAUSON, maddeyi *ısr-* olarak göstermiştir (1972: 251b). Bugün Türk dillerinde kelimenin sadece arka damak ünlülü şekli yaşamaktadır (Radloff 1893: 1388-1389). Dolayısıyla CLAUSON’un yaptığı gibi kelimenin yaşayan Türk dillerindeki tanıklarından da faydalanarak ikili biçimlerde standart ve en yaygın olan biçiminin benimsenmesi daha doğru olacaktır. Ayrıca, tek bir yerde rastlanılan *isirmek* biçiminin Eski Uygurcadaki ağız sızıntılarından biri olabileceği de unutulmamalıdır.

İkinci mesele olarak, başta /y/’li ve /y/’siz biçime sahip kelimelerin kökenlerinin belirsiz olduğundan bahsedilmiştir. Köken belirsizliğinin /y/’li biçimlerle doğrudan ilgisi yoktur, zira Eki Türkçede kökeni şüpheli /y/’siz de olan pek çok kelime bulunur. Bahsedilen “y- ünsüzü türemesi” hakkında ciddi bir literatür olmasına rağmen yazarın bu literatürü dikkate almadığı görülmektedir. Baştaki /y/’li ve /y/’siz kelimelerin kaynağı hakkında şimdiye değin farklı görüşler sunulmuştur. Bu bölümde RAMSTEDT’in (1916: 66-84), LIGETİ’nin (1938: 177-204), DORFER’in (1981: 93-141; 1982: 138-168), TEKİN’in (1994: 51-66) ve ERDAL’ın (2004: 81-

82) görüşlerine kısaca yer verilerek sözlükte benimsenen fikrin belirtilmesi beklenirdi. Ancak sözlükte böyle bir şeye girişilmemiş, sadece /y/'li biçimleri olan fiillerin maddelerde /y/'siz biçimlerle birlikte verileceği ifade edilmiştir. Bu tercih bazı sorunları doğurmuştur.

Mesela, *ıçan-* maddesinde (s. 68) kelimenin /y/'li biçimleri de olmasına rağmen madde başında sadece *ıçan-* gösterilmiştir. Tanık için verilen örneklerde /y/'li biçimlere rastlanmaktadır. Yazar, kelimenin kökeninin belirsiz olduğunu söylemiştir, ama çalışmada Tekin 1994 kullanılmış olsaydı, kelimenin kökeni için orada (1994: 54) önerilen bir köken teklifi de görülebilirdi. Aynı şekilde, *ıra-* ve *ırat-* maddelerinde (s. 92-93) kelimelerin /y/'li biçimleri olmasına rağmen madde başında /y/'li şekiller gösterilmemiştir, üstelik *ıra-* maddesinde fiilin kökeninin Kaşgarî'ye göre *yıra-*'ya dayandığı da belirtilmiştir. Eğer, /y/'li ve /y/'siz biçimler tek maddede verilecekse, bunun bütün örneklerde uygulanması gerekmektedir.

/y/'li ve /y/'siz biçimlerin hangisinin aslî olduğu konusunda sözlüğün benimsediği bir fikir olmadığı veya okuyucunun bunu sözlükten öğrenmesi mümkün olmadığı için bazı maddelerde karışıklık ortaya çıkmıştır. Mesela, Eski Uygurcada *it-* 'yitmek' fiilinin /y/'li biçimine rastlanmazken (s. 143), fiilin ettirgen gövdelerinin /y/'li biçimleri bulunmaktadır: *ittür-* ~ *yittür-* (s. 144-146) ve *itür-* ~ *yitür-* (s. 146-147). Yazar, maddesinde /y/'li biçimi ikinci sırada göstermiştir, ama fiil Runik harfli yazıtlarda /y/'li olarak görülmektedir. Mesela, *étit-* → *yétit-* maddesinde (s. 65) kelimenin açıklaması *yétit-* maddesine havale edilmiştir. Bu tercih yazarın /y/'li biçimi aslî kabul ettiğini mi göstermektedir? Yine, **ırga-* maddesinde (s. 93) “→ *yırga-*” göndermesi vardır. Eğer **ırga-* diye bir tanık Eski Uygurcada tespit edilmediyse bunun madde olarak gösterilmesi gerekli midir ya da **ırga-* mı yoksa *yırga-* mı aslî biçimdir gibi bir soruya sözlükte cevap bulmak mümkün değildir. Benzer bir örnek de *éltir-* maddesidir (s. 15). Bu maddede ana maddenin *yéltir-* olduğu belirtilip o maddeye gönderme yapılmıştır. Okuyucu, sözlükte fiilin hangi biçiminin aslî olarak kabul edildiğini öğrenememektedir.

Sözlükte tekörnek olan kelimeler ayrıca vurgulanmamıştır, mesela *énçik-* (s. 20), *ıpla-* (s. 92), vs. Bunların vurgulanması Eski Türk leksikolojisi için oldukça değerlidir. Nitekim CLAUSON sözlüğünde bunları ayrıca mutlaka belirtmiştir.

Girişin 3. kısmında *Neue Abkürzungen* [Yeni Kısaltmalar] (s. XIII) ve 4. kısmında da *Neue Siglen und Kurztitel* [Yeni Eser Kısaltmaları] (s. XIV-XVI) vardır. Kaynakça hakkında bazı noktalara değinmek istiyorum.

Sözlükte **il-* maddesinde (s. 87) Uçar 2017b kullanılıp zikredilmesine rağmen, sözlüğün kaynakçasında Uçar 2017b bulunmamaktadır. 799. sıradaki Kaçalin 2018 künyeli eser yayınlanmış gibi gösterilmiştir, ancak bu eser bildiğim kadarıyla henüz neşredilmemiştir.

Kaynakçada bir çalışma daha dikkatimi çekti. Hamilton 1971, UW'nin eski ve yeni serilerinde KP kısaltmasıyla kullanılmıştı. Bu ciltte de aynı şekilde devam edilmiştir. Mesela, *én-* maddesi (s. 16). Ancak buna rağmen yeni eklenen kaynaklar listesinde Hamilton 1971'in Türkçedeki iki tercümesinin daha yer aldığı görülmektedir. Sözlükte, daha çok Korkut-Birkan tercümesine başvurulduğu görülmektedir. Bir eserin hem aslının hem de iki tercümesinin kaynakçada yer alması biraz tuhaftır. Bazı yerlerde eserin aslının ve tercümelerinin beraber kullanımı karışıklığa neden olmuştur. Mesela, *égr(i)ğş(e)l-* maddesinde (s. 4) “Lesung von Korkut-Birkan” atfı vardır, ama maddede kullanılan bilginin kaynağı aslında HAMILTON'dur, onun eserinin çevirmenleri değildir. Üstelik aynı maddede hem eserin aslına hem de KORKUT-BİRKAN tarafından yapılan tercümesine atıf vardır (s. 5). Okuyucu burada iki farklı eserin olduğunu sanabilecektir. Diğer taraftan, *ıd-* maddesindeki açıklamada (s. 70) Hamilton 1971, yani eserin Fransızca aslı kullanılmıştır. Kaynakların kullanımı açısından bu durum çelişkilidir.

Sözlükteki bazı maddeler hakkındaki küçük dikkatlerimi paylaşmak istiyorum.

édile- ‘hükmetmek’ (s. 3-4) ve *édilet-* ‘bir şeyi başkasına devretmek’ (s. 4) gövdeleri kapalı /é/’li gösterilmiştir, ama Eski Türkçede gövdenin kökü olan *idi* ‘sahip’ kelimesinin /é/’li olduğunu gösteren bir delil bulunmaz. Maddede zaten kapalı /é/’li olduğunu gösteren bir yazım özelliğinden bahsedilmemiştir. Brāhmī ve Tibet harfli metinlerde de kelime /i/’lidir. Maddede zikredilmese de bu okunuşta muhtemelen DOERFER’in (1965: 636 [176-178]) tesirinde kalınmıştır. Sözlükte esas alınan CLAUSON sözlüğünde fiilin kökü *idi* olarak yer almıştır (1972: 41a-b). Dolayısıyla iki maddenin *idile-* ve *idilet-* olarak düzeltilmesi doğru olacaktır.

égr(i)gş(e)l- maddesinde (s. 5) kelimeye verilen ‘her yandan burgaçlar oluşturmak, dalgalanmak (?)’ anlamı net değildir, zira *burgaç* kelimesi bugün Türkçede bilinen ve yaygın olan bir kelime değildir. Bu kelime ağızlara aittir. Bunun yerine *girdap* kullanılması daha iyi olabilir.

élt- maddesinde (s. 7) kelimenin kökeni hakkında HAMILTON ve SEVORTYAN’ın eserlerindeki cüretkâr tekliflere bakılması söylenmiş, ama onların ne söylediği gösterilmemiştir. Aslında yazar, HAMILTON’un sadece KP’nin dizinindeki köken önerisini görmüştür, ama HAMILTON farklı bir öneriyi başka bir eserinde ileri sürmüş ve *ilet-* (sic!) fiilinin aslının *ület-* (< üle-t-) ‘pay etmek’ olabileceğini iddia etmiştir (1986/I: 217b). Aynı öneri son olarak MORIYASU tarafından da kabul edilmiştir (2019: 81). HAMILTON’un iki önerisinin pek de mantıksız olmadığını söylemeliyim.

énç ıd- maddesinde (s. 20) ibare için *ıd-* maddesine bakılması söylenmiştir, ancak bu tür birleşik yapılar sözlükte ayrıca maddeleştirilmediği için bu maddenin gerekliliği tartışmalıdır.

énçlentür- maddesinde (s. 20-21) fiile verilen ‘birini rahat bırakmak vb.’ anlamı yanlış anlaşılmaya müsaittir. Bu tercüme, Almanca ‘in Ruhe lassen usw.’ anlamlandırmasının Türkçe karşılığını vermediği gibi Uygurca fiilin anlamını da karşılamaz. Fiilin Türkçe karşılığı ‘bir şeyi/birini huzura erdirmek’ olmalıdır.

ér- ‘bir şeye ait olmak, bağlı olmak’ (s. 26) maddesi aslında UW’nin fiiller cildindeki *er-* (I) maddesine (Röhrborn 2010: 146-174) aittir, bu madde oraya aktarılmalıdır, yani *ér-* → *er-* (I) şeklinde gösterilmelidir. Nitekim benzer özellikteki bazı maddelerde bu yapılmıştır. Mesela, *étiz-* → *etiz-* (s. 65), vs.

érgür- maddesinde (s. 26) fiilin tanıklanmamış bir *ér-* ‘ulaşmak’ köküne dayandığı söylenmiştir, ancak bu kök Tuńyukuk yazıtında (45) tanıklanmıştır.

érin- ~ *yerin-* maddesindeki (s. 27) açıklamada Róna-Tas-Berta 2011/I: 334’deki etimolojik notun dikkate alınması faydalı olabilir. Ayrıca, aynı maddede *érin-*’e verilen ‘bir konuda, bir şahısta üzgün olmak’ anlamlandırmasından Türkçede bir şey anlamak zor. Uygurcada fiil yönelme hali ile kullanılıyor ve fiile ‘birine/ bir şeye kaygılanmak’ anlamı verilebilir.

értür- maddesinde (s. 32) fiile verilen ‘bir şeye karşı tiksindirmeye teşvik etmek’ karşılığında Türkçede bir şey anlaşılıyor, fiil için ‘tiksendirmek’ anlamı yeterlidir.

ésil- maddesinde (s. 33) fiilin imlâsı hakkındaki açıklamada fiilin *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki yazımına da yer verilmesi faydalı olabilir, zira Kaşgarî fiili *eysil-* (Dankoff-Kelly 1982/I: 139 [230]) olarak kaydetmiştir.

éşid- ~ *eşid-* maddesinde (s. 36-38) fiilin yazım özellikleriyle ilgili olarak daha ziyade kelime başındaki ünlüsünün açık veya kapalı /e/'li olup olmadığı meselesi üzerinde durulmuştur. Bu konuda ERDAL, *eşid-*'in Runik harfli yazıtlarda, *éşid-*'in ise Uygurca metinlerde yaygın olduğunu söylemiştir (1991: 715). Ancak Eski Uygurcanın yazımında kullanılan yazı sistemlerinde fiilin bazen <t>'li yazımı da görülüyor. Mesela, Brāhmī harfli metinlerde fiil *éşit-* okunacak şekilde yazılmıştır. Yazar, bu konuda bir açıklama yapmamıştır. Kanaatimce, Eski Türkçede *éşid-* ~ *eşid-* yanında belki de fiilin *éşit-* ~ *eşit-* biçimleri de vardı. Sözlük yazarı, kapalı /é/ konusunda Brāhmī harfli metinlerdeki tanıkları esas alıyorsa, /d/ ve /t/ ikileminin yaşandığı tanıklarda da <t>'li yazımları neden dikkate almadığını açıklamalıdır. Yazarın belki de burada UW'nin daha önceki cildinde ortaya konan “Dental-konfusion” bozukluğun köken izahıyla düzeltileceği açıklamasına (Röhrborn 2010: XXIV-XXV) dayanarak bir izah getirmediği tahmin edilebilir. Ancak yazar maddede *éşid-* ~ *eşid-* fiilinin kökeni için sadece sözlükbirimleşmiş veya dilbilgisilleşmiş bir yapı olduğunu söylemektedir. Eğer kelime böyleyse, fiilin kökünde bulunan ettirgenlik ekinin /t/'li mi yoksa /d/'li mi olduğu konusuna açıklık getirilmelidir.

isi- ‘ısınmak’ maddesi (s. 128) ilginçtir, zira bu fiilin edilgen gövdesi için *ésil-* ‘azalmak’ maddesine (s. 33) bakılması söylenmiştir. Yani sözlüğe göre Eski Uygurcada *isi-* ‘ısınmak’ fiilinin edilgen gövdesi *isil-* bulunmamaktadır. *Altun Yarıruk*'un XV. bölümünün ikinci kısmının neşrinde **AYSYL**¹ imlâsına sahip *isil-* (Suv. 500/16) diye bir kelime tespit etmiştim (2017a: 132). Yanılmıyorsam bu tanık ilk kez benim tarafımdan tespit edilmiştir. Metinde *isil-* fiili *çol-* ‘yakmak’ ile beraber

¹ Uygurca kelimelerin harfçevrimi için bk. Uçar 2020.

kullanılmıştır. Buna göre, *isi-* fiilinin *isil-* şeklinde bir gövdesi olduğu bellidir ve madde olarak eklenmesi gerekmektedir.

isin- ‘ısınmak’ maddesinde (s. 129) gösterilen ‘çalışkan olmak, dikkatini yoğunlaştırmak, ilgilenmek’ şeklindeki üçüncü anlam muhtemelen ‘übertragene Bedeutung’ olmalıdır.

ıl- maddesinde (s. 87), Eski Uygurcada *ıl-* diye bir kelimenin olmadığı ifade edilmiştir. *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânu Lugâti't-Türk* ekseninde Eski Türkçede *ıl-* diye bir fiilin varlığından daha önce bahsedilmiştir (Erdal 2004: 54; Uçar 2017b: 128-144). Eski Uygurca mektuplar üzerine çıkan son neşirde U 5847 numaralı Uygurca parçada fiil *ılmak* ‘alçalmak’ olarak geçmektedir (Moriyasu 2019: 181). Dolayısıyla, yazarın Eski Uygurcada *ıl-* diye bir kelime yoktur hükmü geçerliliğini yitirmektedir.

ırgal- maddesindeki (s. 94) açıklamada Róna-Tas-Berta 2011/I: 469'daki etimolojik notun dikkate alınması faydalı olabilir.

Eski Uygurca *Daşakarmapathâvadânamâlâ* tercümesine ait U 1548 numaralı parçada (B/6) *ıtarlamak* şeklinde geçen ve neşirde ‘wiederholtes Stoßen’ anlamı verilen (Wilkens 2016/I: 11948 [864]) kelimeye sözlükte yer verilmemiştir. Sözlükte *ıtarla-* maddesinin bulunması ve kelimenin açıklanması gerekmektedir.

iç- maddesindeki (s. 97) açıklamada Róna-Tas-Berta 2011/I: 341'deki etimolojik notun dikkate alınması faydalı olabilir.

igele-'nin ‘yönetmek’ (s. 108) Eski Uygurcadaki farklı imlâları gerçekten ilgi çekicidir. Fiil, bazı metinlerde **AYALA-** ve **AY ALA-** şeklinde yazılmıştır. Yazar, bu tür imlâlara bakarak kelimenin *iele-* şeklinde, yani ikiz ünlülü olarak okunabileceğini düşünmektedir (s. 97). Belki de bu görüş Erdal 2004: 122'deki tespite dayanmaktadır. Aslında **AYALA-** imlâsı kelimenin *eyele-* şeklinde okunmasına da imkân tanımaktadır. Fiilin kökü *ige* ‘sahip’ kelimesi olup üzerine {+LA-} eki getirilerek *igele-* meydana getirilmiştir. Brāhmī harfli metinlerde kelimenin kökü olan *ige*'nin *iye* şekline rastlanır: *ev iyesi* ‘ev sahibi’ (Gabain 1954: 71). Üstelik Türkçede kelime ortasında /g/ > /y/ değişimi bilindik bir seslik olaydır. Krş. *Dîvânu Lugâti't-Türk eşgek* > *eşyek* (Erdal 2004: 124), Kıpçakça *egil-* > *eyil-*, vs. (Karamanlı-

oğlu 1994: 1994). Ayrıca, *eye* ve *eyele-* bugün Türkmencede de mevcuttur. Dolayısıyla Eski Türkçede fiilin *igele-* ve *iyele-* gibi iki biçiminin olduğu düşünülebilir. Bu kelimeyi *eyele-* olarak okuyunca kelime başındaki /ey/'in ikiz ünlü olup olmadığı konusunda kesin bir şey söylemek zor, zira Eski Türkçenin yazı sistemleri bize bu konuda kesin bir delil sunmaktan acizdir. Ancak yazarın kullandığı Doerfer 1971'de /ia/ ikiz ünlüsünün ilk Türkçe (Urtürkisch) için tasarlandığını (439a) söylemeliyim.

Sözlükte ve sözlüğün dayandığı *Xuanzang Biyografisi*'nin VIII. cildindeki (Röhrborn 1994: 132, 241) **AYALADAÇY**'nin *igele-* ile ilgisinin kesin olmadığı belirtilmiştir. Bence *Xuanzang Biyografisi*'nde de kelime *eyeledeçi* şeklinde okunmalıdır. Kelime şöyle bir bağlamda geçiyor: hanıg *eyeledeçi* balık[ıg] éñç kıltaçı yeu süñ [a]tlıg beg bitidi. Burada {-dAÇI} ekli *eyele-* fiili *Yeu Süñ*, yani 姚嵩 *Yaosong* isimli bir beyin unvanını oluşturmuştur. Bu anlamda *eyele-* [~ *igele-*] fiilinin metinde 'bir şeyi/kimseyi korumak' anlamında olduğu anlaşılmaktadır.

ig(i)dil- maddesinde (s. 114) vurgusuz orta hece ünlüsü /i/'nin düştüğü maddede zaten açıklanmıştır, bu nedenle maddenin *igdil-* şeklinde gösterilmesi daha doğrudur. Nitekim aslı **éştürüş-* olan kelime doğru olarak maddede *éstrüş-* olarak gösterilmiştir (s. 54).

il- maddesinde (s. 116) fiile şu anlamlar verilmiştir: 'mısra alıntı yapmak, örnek olarak alıntılanmak; 2. hacı notu olarak yazmak, yerleştirmek; 3. evlat edinilmiş çocuğu kendine çekmek'. Verilen bu anlamlar, *il-*'in gerçek anlamı olan 'bir şeyi bir şeye bağlamak, tutturmak' anlamından çıkan anlamlardır. Bugün Türk dillerinde fiil asıl anlamıyla yaşamaktadır. Ancak sözlükte *il-*'in gerçek anlamını gösteren bir tanık zikredilmemiştir. CLAUSON, *il-* için 'to catch something with hand, a hook, a noose etc.' (1972: 125b) anlamını vermiş ve bu anlam için iki tanık zikretmiştir. Yazar, CLAUSON'un zikrettiği anlamdaki tanıkları ya düzeltmiş ya da orijinal metindeki yerlerinin tahrip olduğunu söylemiştir. Bu nedenle *il-*'in 'bir şeyi bir şeye bağlamak, tutturmak' anlamıyla ilgili bir tanığa sözlükte rastlanmaz. Eski Uygurcada fiilin bu anlamına rastlanmaması oldukça tuhaftır. Ancak bu durum başka bir sorunu da beraberinde getirmiştir, zira *ilin-* maddesinde (s. 118) fiilin yapısı izah edilirken dönüşlü gövdenin *il-* 'alıntılanmak' köküne da-

yandığı ifade edilmiştir, ama *iliş-* maddesinde (s. 123) işteş gövdenin tanıklanmamış **asılmak, *tutunmak* anlamındaki *il-* fiiline dayandığı söylenmiştir. Hâlbuki *ilin-* ve *iliş-* fiillerinin ikisi de *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki *il-* 'bir şeyi bir şeye bağlamak, tutturmak' (Dankoff-Kelly 1982/I: 94 [178]) anlamındaki fiil köküne dayanmaktadır. Bu nedenle *il-*'in dönüşlü ve işteş gövdelerinin *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki *il-* ile ilişkilendirilmesi doğru olacaktır. Son olarak, *il-* için verilen 'evlat edinilmiş çocuğu kendine çekmek' anlamı yerine 'birinde istek uyandırarak kendisine ilgi, yakınlık duymasını sağlamak' veya 'birini kendine bağlamak, birini kendisine yaklaştırmak' karşılığının düşünülmesinin daha uygun olacağı söylenebilir.

ilgeysöklen- maddesinde (s. 117) fiilin kökü *ilgeysök*'ün yuvarlak ünlüsünün geniş mi dar mı olduğu belirsizdir. Maddeye bunun hakkında küçük bir açıklama eklenmelidir.

isi- maddesinde (s. 128) fiilin sadece ön damak ünlülü şekli gösterilmiştir, ama Eski Uygurcada arka damak ünlülü biçimi de olabilir. Kelimenin kökeni hakkında bir izah için bk. Róna-Tas-Berta 2011/I: 472.

iske- maddesinde (s. 131) fiilin yapısı "*iskeş-'in fiil kökü*" şeklinde açıklanmış ve Erdal 1991'deki *iskeş-*'e (558) bakılması söylenmiştir. Yazar, *iske-*'nin yapısına bir izah getirmek için fiilin işteş gövdesini zikretmiştir. CLAUSON da fiilin yapısı hakkında bir şey söylememiştir (1972: 246b). Yazar, sözlüğünde *ısr-* ~ *isir-* fiilinin tanıklanmamış bir **issi* 'sıcak, ısı' köküne dayandığını düşünmektedir (s. 95-96). Eğer *ısr-* ~ *isir-* fiilinin kökeni hakkındaki bu öneriyi doğru kabul edecek olursak, *iske-*'nin de *isig+e-* > **isige-* > *isge-* ~ *iske-* şeklinde izahı da pekiala mümkün olacaktır. Nitekim *iske-*'nin anlamlarına bakıldığında bunların *ısr-* ~ *isir-* ile büyük oranda benzeştiği görülmektedir: 'yırtmak, koparmak, vs.'. O hâlde, Eski Türkçede 'sıcak' anlamına gelen *isig* isminin üzerine isimleri fiilleştiren {+A-} ekinin getirilmesiyle *iske-*'nin türemiş olduğu tahmin edilebilir. Ancak bu köken önerisi kabul edildiğinde fiilin *isge-* şeklinde okunuşunun da mümkün olacağı hesaba katılmalıdır.

istet- maddesinde (s. 134-135) fiile verilen ikinci anlam olan 'pravāraṇa serenomisinde günahları ortaya çıkartmak' yerine 'günah çıkartmak, günah itiraf ettirmek' karşılığı daha anlaşılır olacaktır.

işleş- (s. 138-139) tanığında bazı sorunlar vardır. Fiile iki farklı anlam verilmiştir: ‘1. bir şey için, bir şeyde birlikte harekete geçmek, birlikte çalışmak’ ve ‘2. kehanette bulunmak, önceden haber vermek (?)’. İki anlam arasından herhangi bir münasebet görmek neredeyse imkansız gibidir. Maddede gösterilen bazı örnekleri bu anlamlarda düşünmek de epey zor. Mesela, *Xuanzang Biyografisi*’nin IX. cildindeki *teriñ nomta (...)* *artokrak teriñ işleş-* (1197) cümlesinin tercümesi şüphe işaretleriyle gösterilmiştir. Aynı şekilde, *Xuanzang Biyografisi*’nin VIII. cildindeki şu cümlenin tercümesi de yazar tarafından şüpheli bulunmuştur: *kizleqliğ yañı üze işlemiş ol ertiñü irak* (1240). Gösterilen iki cümlede de *işleş-* fiili Çince 期 *qi* (Giles 1964: 1030) karşılığındadır. Çince 期 *qi* karakteri ‘tanımlamak, tahmin etmek, ummak’ anlamındadır. Yukarıda şüpheli olarak gösterilen iki yerdeki *işleş-* fiili muhtemelen ‘birlikte bir şey üzerinde yoğunlaşmak, odaklanmak’ veya daha muhtemelen ‘bir şey/kişi üzerinde zihni teksif etmek’ gibi bir anlamda olmalıdır. Bugün Türkiye Türkçesinde ve bazı Türk dillerinde *işle-* fiilinin ‘içine girmek, nüfuz etmek’ anlamına geldiği bilinmektedir. Şüpheli cümlelerin bağlamlarına önerdiğim anlamın gayet uygun olduğu söylenebilir. Bununla beraber, *işle-*’ye tereddütle verilen ‘daimi yapmak, devamlı olarak yapmak, yoğun olarak yapmak, özenle yapmak (?)’ (s. 138) anlamının da ‘nüfuz etmek’ olarak düşünülmesinin mümkün olabileceğini söyleyebilirim.

Sonuç olarak, elimizdeki çalışma ile Eski Uygurca söz hazinesinin bir miktarı daha gün yüzüne çıkmıştır. Sözlüğün müteakip ciltlerini sahanın uzmanlarının merakla beklediği şüphesizdir.

Kaynakça

CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

DANKOFF, R. & J. KELLY (1982). *Mahmut el-Kāşgarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk) I*, Harvard: Harvard University Press.

DOERFER, G. (1965). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer Neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit II*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

DOERFER, G. (1971). “Gedanken zur Gestaltung eines idealen Türkischen Etymologischen Wörterbuchs”, *Orientalistische Literaturzeitung*, 66/9-10: 437a-454b.

DOERFER, G. (1981). “Materialien zu türk. h- (I)”, *Ural-altaische Jahrbücher Neue Folge*, 1: 93-141.

DOERFER, G. (1982). “Materialien zu türk. h- (II)”, *Ural-altaische Jahrbücher Neue Folge*, 2: 138-168.

ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon I-II*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: Brill.

GABAIN, A. von (1954). *Türkische Turfan-Texte VIII: Texte in Brāhmīschrift*, Berlin: Akademie Verlag.

GILES, A. H. (1964). *A Chinese-English Dictionary I-II, Second Edition (Revised & Enlarged)*. Shanghai-London 1912, Shanghai-London: Kelly and Walsh), Taipei: Literature House.

HAMILTON, J. (1986). *Manuscrits ouïgours du VIIIe-Xe siècle de Touen-Houang I-II*, Paris: Peeters.

HAMILTON, J. R. (1971). *Le conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouïgoure: manuscrits ouïgours de Touen-Houang*, Paris: Klincksieck.

KARAMANLIOĞLU, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

LIGETI, L. (1938). “Les voyelles longue en turc”, *Journal Asiatique*, 230: 177-204.

MORIYASU, T. (2019). *Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road*, Berliner Turfantexte 46, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

RADLOFF, W. (1893). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I*, St. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.

RAMSTEDT, G. R. (1916). “Zur Mongolisch-Türkischen Lautgeschichte III: der j-laut und damit zusammenhangende fragen”, *Keleti Szemle*, 16: 66-84.

RÖHRBORN, K. (1977). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung 1: a – agrig*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (1979). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung 2: agrıglan – anta, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (1981). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung 3: anta (Schluß) – asanke, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (1987). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung 4: asankelig – ayat-, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (1994). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung 5: ayatil- – ämgäklig, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (1996). Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII, nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

RÖHRBORN, K. (1998). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung 6: ämgäksin- – arnäk, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (2010). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien I/1: ab- äzüglä-, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (2015). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasie II/1: a-asvık, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (2017). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasie II/2: aš-äzüük, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RÓNA-TAS, A. & Á. BERTA (2011). West Old Turkic: TURKIC LOANWORDS in Hungarian I-II, Wiesbaden : Harrassowitz Verlag.

TEKİN, T. (1994). “Türk Dillerinde Önsese y- Türemesi”, Türk Dilleri Araştırmaları, 4: 51-66.

UÇAR, E. (2017a). “Altun Yaruk Sudur: VIII. Tegziñç, Yüce Sarasvatī (XV. Bölök, II. Kısım), Dede Korkut: Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 6/12: 100-150.

UÇAR, E. (2017b). “Kutadgu Bilig Dizinindeki Bir Kelime Hakkında I: İlmek <inmek> Üzerine”, *Journal of Old Turkic Studies*, 1/1: 128-144.

UÇAR, E. (2018a). “Kutadgu Bilig’in 221. Beyti Üzerine Düşünceler”, *Dede Korkut: Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 7/15: 107-112.

UÇAR, E. (2018b). “Klaus RÖHRBORN. Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, II. Nomina, Pronomina, Partikeln, Band 2: aš-äžük, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2017, XXX+359 S. ISBN: 978-3-515-11862-0”. *Journal of Old Turkic Studies*, 2/1: 141-144. (Tanıtma)

UÇAR, E. (2020). “Türkiye’deki Eski Uygurca Metin Neşirleri İçin Kullanılacak Harf-Çevrim ve Yazıçevrim Kılavuzu”, *Journal of Old Turkic Studies*, 4/1: 231-250.

WILKENS, J. (2016). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien, Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā I-III*, Berliner Turfantexte 37, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

Received: 27.01.2020

Accepted: 17.02.2020

Published: 14.06.2020

JOTS, 4/2, 2020: 778-782

**MORIYASU, T. Corpus of the Old Uighur Letters from the
Eastern Silk Road, Berliner Turfantexte XLVI, Brepols
Publishers, Turnhout (Belgium), 2019, 304 pp.+Plate XVII,
ISBN: 978-2-503-58708-0**

Erdem UÇAR

Friedrich-Schiller-Universität Jena (Jena/Germany)
E-mail: erdem.ucar@uni-jena.de

Berliner Turfantexte serisinin 46. cildi olan eser, sivil Uyгурca parçalar arasında önemli bir yer tutan Eski Uyғurca mektupların neşri üzerinedir. Kitapta neşredilen belgeler aslında yazarın daha önce Japonca ve İngilizce olarak yayımladığı makalelerine dayanmaktadır. Yazar, elimizdeki kitabında belgelerin tasnifini yeniden yapıp belgelerin okunuşlarını revize etmiş ve belgelerin paleografik özelliklerini incelemesine dâhil etmiştir.

Yazar, Uyғurca mektupların coğrafyasını “Eastern Silk Road” [Doğru İpek Yolu] olarak tespit etmektedir. Bu terimle modern dönem öncesi merkezî doğu Avrasya kast edilmektedir.

I. Introduction (s. 9-16) bölümünde I.1’de (s. 9) ilk olarak elimizdeki kitapla yazarın daha önceki çalışmaları arasındaki farka değinilmiş, sonra I.2’de (s. 9-10)

mektupların seçiminde kullanılan ölçütler kısaca açıklanmış ve ardından I.3'te (s. 10-11) mektupların tarihî dönemi ile ait oldukları dinî çevrelerden bahsedilmiştir. Yazar, Uygurların kullandığı yarı eğik ve tam eğik yazıya göre metinlerin tarihlendirilmesinin mümkün olduğunu düşünmektedir. Buna göre, yarı eğik yazı X.-XI. ve tam eğik yazı da XIII-XIV. yüzyıllarda kullanılmış olmalıdır. Uygurca mektuplar da buna göre erken döneme (X.-XI. yüzyıl) ve geç döneme (XIII-XIV. yüzyıl) aittir. Ayrıca yarı eğik yazının kullanıldığı Manici çevreye ait mektuplar Burkancı çevreye ait mektuplardan fazladır, ama tam eğik yazıyla yazılan geç dönemdeki mektuplar çoğunlukla Burkancı çevrenin ürünüdür. Sayısı fazla olmayan Hıristiyan Uygurlara ait mektupların iki dönemde de görülebileceği söylenmiştir.

I.4 numaralı kısımda (s. 11-13) mektuplar tasnif edilirken parçalardaki çeşitli anahtar terimler kullanılmıştır: *yarlıq, ötüg, söz, sav ve esengü*. Buna göre, Eski Uygurcadaki mektup tipleri şöyle tasnif edilmiştir:

1. Tip A: Alt düzeydeki birinin üst düzeydeki kişiye yazdığı mektup, *yarlıq* form (*yarlıqım, yarlıqımız, yarlıq bitigim, yarlıq bitigimiz*).

2. Tip B: Alt düzeydeki birinin üst düzeydeki kişiye yazdığı mektup, *ötüg* form (*ötügüm, ötügümüz, ötüg bitigim, ötüg bitigim*).

3. Tip C: Üst düzeydeki birinin alt düzeydeki kişiye yazdığı mektup, *esengü* form (*esengü, esengümüz, esengü bitigim, esengü bitigimiz*).

4. Tip D: Herhangi bir düzeydeki birinin herhangi bir düzeydeki kişiye yazdığı mektup, *sav/söz* form (*savım, savımız, sözüm, sözümüz*).

5. Tip E: Herhangi bir düzeydeki birinin herhangi bir düzeydeki kişiye yazdığı mektup, *bitig* form (*bitigim, bitigimiz*).

Yazar, I.5 numaralı kısımda (s. 13-15) mektupların bulunma yerleri hakkında kısaca bilgi verdikten sonra, I.6'da (s. 15) neşrindeki yazıçevrim sisteminde, I.7'de (16) neşrinde kullandığı işaretlerden ve I.8'de (s. 16) mektupların kâğıt özelliklerinden kısaca bahsetmiştir.

Kitapta uygulanan yazıçevrim sistemi üzerinde kısaca durmak istiyorum. Eserde, yazıçevrim sistemi için küçük değişikliklerle birlikte Berlin ekolünün benimsendiğini söylenmektedir. Açıkça söylemem gerekirse yazarın benimsediği yöntem okuyucunun gözünü yormakta ve metnin aslıyla irtibatını zorlaştırmaktadır. Mesela, “+” işareti birleşik yazılan, ama ayrı olması gereken ekler için, “-” işareti ise ayrı yazılan ekler için kullanılmıştır. Neşirde “+” ve “-” işaretini gören okuyucu ilk bakışta bunlara kolaylıkla anlam verememektedir. Diğer taraftan, orijinal metinde yazılmayan ünlüler ve ünsüzler yazıçevrimde altı çizili olarak gösterilmiştir, ancak bu uygulamada bazen tutarsızlıklar oluşmuştur. Mesela, *amrak* ve *teşri* kelimelerinde ilk hecedeki ünlülerin altı çizilmiştir. Bence iki imlâ aynı değildir, zira ilkinde /a/’nın tek *elif* ile yazımı sözkonusu iken, ikincisinde hiç yazılmayan bir ünlü sözkonusudur. Yazarın bu tür uygulamalara başvurusunun nedeni aslında harfçevrim ve yazıçevrimi birleştirerek neşirinde göstermek istemesinden kaynaklanmaktadır. Eğer parçaların harfçevrimi ve yazıçevrimi ayrı olarak verilebilmiş olunsaydı, bu tür karışık uygulamalara başvurulmasına belki gerek kalmayacaktı.

Eserin II. bölümünde (s. 19-203), tasnif sırasına göre mektupların yazıçevriminin yapıp açıklamalarla beraber İngilizceye tercüme edildiği görülmektedir.

Neşirdeki bazı noktalara kısaca dikkat çekmek istiyorum.

Bazı mektuplarda geçen *yini yinik* (sic!) *mü* ibaresinin “Is your (lit. his) body light (unburdened)?” (s. 31) şeklinde tercüme edildiği görülüyor. Yazar, *yénik*’e ‘hafif, yüksüz’ anlamı vermiştir. Ancak burada *yénik* ‘rahat, huzurlu’ gibi bir anlamda olmalıdır. İngilizcede mesela *easy* ‘kolay, hafif, rahat’ anlamlarına geliyor. Mektuplarda da *yénik*’in belki ‘easy’ ile tercüme edilmesi daha doğru olabilir.

COUL no 30/4’teki *yogunsıg bol-* ‘to be impudent’ ile anlamlandırılmıştır (s. 53). Bu anlamlandırmada, daha önce TEZCAN-ZIEME’nin *yogunsıg*’a verdiği ‘aufdringlich’ (1971: 456) anlamı etkili olmuştur, ancak Eski Türkçede *yogun* ~ *yogan* ‘thick’ anlamındadır (Clauson 1972: 904b). Mektup metninin bağlamına bakarak *ötügümüz savamız yogunsıg boltı* cümlesindeki *yogunsıg bol-*’un ‘fuzulî gibi olmak, fazlalık gibi olmak’ anlamında olabileceğini tahmin ediyorum, zira *yogun*’un

‘sık, yoğun’ anlamına bakarak *yogunsıg*’ın (< yogun+sıg) ‘fazlalık’ gibi bir anlama gelmesi mümkün gözükmemektedir.

COUL no. 38 r3’teki **AWXWL XY A LAR**¹ imlâsıyla yazılan kelime *oyul qy-alar* şeklinde okunmuş ve kelimenin *ogul*’dan farklı olarak ‘bir dine mensup talebe’ olabileceği söylenmiştir (s. 61). Eski Türkçe {+k(I)yA} küçültme ekinin ek olması münasebetiyle yazıçevrimde kelimedenden ayrılarak gösterilmesi okuyucunun kafasını karıştırmakta, naşirin {+k(I)yA}’yı bir edat gibi kabul etmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bu nedenle ekin kelimedenden ayrılmaması gerekiyor. Diğer taraftan kelimeye verilen ‘bir dine mensup talebe’ anlamı için ilave delillere ihtiyaç vardır, zira Uygurca *Daşakarmapathāvadānamālā* tercümesinde *ogulk(i)ya* ‘Kindchen, Foetus, kleiner Junge, oleine Sohn’ anlamlarıyla (Wilkens 2016/II: 1021b) kaydedilmiştir.

COUL no. 152 3’teki *erençü* hakkındaki notta (s. 161-162), kelimenin ‘erkeklerle özgü uzun bir ceket’ anlamında olduğu söylenmiştir. Yazar, RÖHRBORN’un ‘erkeklerle özgü pantolon’ anlamlandırmasına karşı çıkıp RÖHRBORN’un da fikrini değiştirerek kelimeyi *artçu* olarak kabul ettiğini ifade etmiştir. *Uigurisches Wörterbuch*’un isimler serisinin ilk cildinde sadece *Maitrisimit*’teki *erençü* değiştirilip *artçu* yapılmış (2015: 268), ama daha sonra *erençü* maddesinde bu fikirden vazgeçilip *artçu* diye bir kelimenin olmadığı söylenmiştir (2017: 224). Yani yazarın iddia ettiği gibi bir fikir değişikliği yoktur, çünkü *erençü* *Maitrisimit* dışında başka yerlerde de geçmektedir. Kelimenin ‘pantolon’ veya ‘ceket’ anlamında mı olduğu meselesine gelince, *Uigurisches Wörterbuch*’ta kelimenin Çince 褙 *mou* ‘the dress above the waist’ (Giles 1964: 8037) karşılığına dayanılarak ‘pantolon’ anlamı benimsenmişti. Üstelik *Xuanzang Biyografisi*’nin VI. cildinde *erençü ton* ifadesi geçer. Buna göre, *ton*’un bel üstü bir kıyafet olma olasılığı epey düşüktür. Dolayısıyla *Uigurisches Wörterbuch*’taki öneri daha kabul edilebilir durumdadır.

III. bölümde neşrin dizinli sözlüğü (s. 205-239), IV. bölümde şahıs adları dizini (s. 243-248) bulunmaktadır. V. bölümdeki *Appendix* (s. 249-251) kısmında Şahan isimli şahıs adı hakkında kısa bir açıklama yapılmıştır. VI. bölümde (s. 253-

¹ Harfçevrim işaretleri için bk. Uçar 2020.

258) eserdeki kısaltmaların ve VII. bölümde de (s. 259-276) kaynakların listesi verilmiştir. VIII. bölümde (s. 277-286) parçaların metin tekabül listesi, IX. bölümde (s. 287) birleştirilen parçaların listesi sunulmuş ve son bölüm olan X. bölümde de (s. 288-304) birleştirilen parçaların renkli resimleri verilmiştir.

Eski Uygurca mektuplar daha önce yazar veya başkaları tarafından neşredilmiş olsa da belgelerin bir kitapta topluca sunulması isabetli olmuştur. Eser, Eski Uygur filolojisine önemli bir katkı sunacaktır. Ayrıca, mektup metinlerinin neşrinin Uygurların sosyal ve kültürel tarihlerinin aydınlatılmasında çok işe yarayacağını da belirtmeliyiz.

Kaynakça

CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

GILES, A. H. (1964). *A Chinese-English Dictionary I-II, Second Edition (Revised & Enlarged)*. Shanghai-London 1912, Shanghai-London: Kelly and Walsh), Taipei: Literature House.

RÖHRBORN, K. (2015). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasie II/1: a-asvık*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (2017). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasie II/2: aš-äzüük*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

TEZCAN, S. & P. ZIEME (1971). "Uigurische Brieffragmente", *Studia Turcica*, Ed. L. Ligeti, Akadémia Kiadó, Budapest: 451-460.

UÇAR, E. (2020). "Türkiye'deki Eski Uygurca Metin Neşirleri İçin Kullanılacak Harfçevrim ve Yazıçevrim Kılavuzu", *Journal of Old Turkic Studies*, 4/1: 231-250.

WILKENS, J. (2016). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien, Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā I-II-III*, Berliner Turfantexte 37, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

Received: 06.06.2020

Accepted: 08.06.2020

Published: 14.06.2020

JOTS, 4/2, 2020: 783-789

RENTZSCH, J. & H. YILDIZ. The Uybat Inscriptions: a Group of Old Turkic Runic Texts from the Yenisei Area, De Gruyter, Berlin/Boston, 2020, 146 pp. ISBN: 978-3-11-067448-4

Erdem UÇAR

Friedrich-Schiller-Universität Jena (Jena/Germany)

E-mail: erdem.ucar@uni-jena.de

Bugün Tuva ve Hakasya cumhuriyetleri sınırları içerisinde (Sibiryada bölgede) yer alan Türk Runik harfli yazıtlar XVII. yüzyılın sonlarından itibaren bilinmektedir. Bu yazıtların Yenisey yazıtları adıyla daha geniş çevrede tanınım üzerinde araştırmalar yapılmaya başlanması XIX. yüzyılda mümkün olmuştur. Kağanlık yazıtlarından daha önce bulunup incelenmeye başlansa da Yenisey yazıtlarının araştırılması Kağanlık yazıtları kadar çok olamamıştır. Bunun nedeni muhtemelen yazıtların hiçbirinde tarih olmaması ve içerikleri bakımından Kağanlık yazıtlarına nazaran daha sivil karakterde olması gösterilebilir.

Elimizdeki çalışma, sayısı iki yüzü aşan Yenisey yazıtları envanterinden Uybat adıyla bilinen sekiz yazıt (VASILYEV'in numaralandırmasıyla E 30, E 31, E 32, E 33, E 34, E 98, E 83 ve E 132) üzerine yeni bir neşirdir. Yazıtlardan bazılarının ilk

nâşiri olan RADLOFF, bulunma yeri Uybat nehri olduğu için onlara bu adı koymuştur. Uybat VIII'de (E 132) taşın üzerinde herhangi bir metin yoktur, ama yazarlar yine de neşirlerine yazıtı dâhil etmiştir.

I. *Introduction* bölümünde (s. 1-8), sekiz taşın bulunma yeri ve neşir tarihi hakkında kısaca bilgi verilerek yazıtlar tanıtılmıştır. Yazıtların tarihlendirilmesiyle ilgili olarak, daha önceki araştırmacıların VII. yüzyılın ikinci yarısından başlayıp X. yüzyıla kadar varan çeşitli tarihler önerdiği söylenmiştir. Kitapta, sekiz yazıt üzerindeki 36 satırlık veya 743 ~ 745 *oyukluk* (harflik) metnin yeni bir neşrinin gerçekleştirildiğinden bahsedilmiştir. Yazarlar, sekiz yazıtta toplam 40 tane farklı *glyph* (= oyuk) veya işaret olduğunu düşünmektedir.

Eserde kullanılan, *glyph* (oyuk) teriminin biraz riskli olduğunu söylemeliyim. Mesela, yazarların <š> ve <ŝ> olarak gösterdiği iki harf aynı ünsüzü göstermektedir, yani yazıda ayırıcı bir vasma sahip değildir. Bu nedenle bunların iki farklı *glyph* olduğunu söylemek pek kolay değildir. Aynı şekilde, <n> ve <ñ> işaretleri de müstakil bir *glyph* değil, aynı işaretin bir varyantı gibidir. Bunların ayrı bir *glyph* olarak değerlendirilmesi ne kadar doğrudur emin değilim.

Kitapta kullanılan harfçevrim ve yazıçevrim işaretleri için A. BERTA'nın Kağanlık yazıtları neşrinde kullandığı işaretler esas alınmış, ama doğal olarak bazı harfler için yenilerinin eklenmesi zorunlu olmuştur. Runik işaretlerin harfçevriminde ön damak ve arka damak karşıtlığına sahip ünsüzler için küçük ve büyük harf kullanma ilkesi benimsenmiştir. Bu uygulama oldukça pratiktir, ancak ben pratikliğin arttırılması ve okuyucunun faydası adına bu konuda küçük bir değişiklik yapılması gerektiğine inanıyorum. Eserde, /o/ ve /u/ karşılığındaki harf için büyük **W**, /ö/ ve /ü/ karşılığındaki harf için de yine büyük **Ŵ** kullanılmıştır. Aynı şekilde ön damak /k/'si için küçük **k**, ama arka damak /k/'si için büyük **K** kullanılmıştır. Büyük ve küçük harf kullanma yönteminde böyle bir tercih tutarlılığı sağlamak için zorunludur. Ancak büyük **W** ve **Ŵ** yerine küçüklerini kullanmanın ve arka damak /k/'si için küçük **q** ve ön damak /k/'si için de küçük **k** harfi kullanmanın okuyucu açısından çok daha fazla yararlı olacağı aşikârdır.

Giriş bölümünün ardından her biri ayrı bir bölümde ele alınarak sekiz yazıtın neşri yapılmıştır: Uybat I (s. 9-21), Uybat II (s. 22-30), Uybat III (s. 31-69), Uybat

IV (s. 70-75), Uybat V (s. 76-80), Uybat VI (s. 81-93), Uybat VII (s. 94-96) ve Uybat VIII (s. 97).

Neşirde, her yazıt ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Buna göre, ilk olarak yazıt hakkında bilgi verilip neşir tarihinden kısaca bahsedilmiş, ardından yazıtta kullanılan *glyph*'ler listelenmiştir. Böylece hangi yazıtta hangi harf için özel bir işaret kullanıldığı görülebilmektedir. Neşirde, yazıttaki her satırın daha önceki neşirlerdeki harfçevriminin ve yazıçevriminin nasıl yapıldığı gösterilmiş ve farklılıklar açıklanmıştır. Bu anlamda neşirdeki paleografik incelemenin gayet başarılı olduğunu söyleyebilirim. Ancak eski neşirlerden Recebov-Memmedov 1993'ün çalışmada kullanılmadığı görülmektedir. Bu eserde Uybat yazıtları hakkında farklı okuma ve açıklama önerileri bulunmaktadır.

Yazarlar, her satırı bağımsız olarak incelerken daha önceki okuma önerilerini gösterdikten sonra kendi okuyuşlarını ve tercümelerini R-Y [Rentzsch-Yıldız] kısaltması kullanarak sunmuştur. Bununla beraber, satırlardaki sorunlu ibareler hakkında açıklamalar da yapılmıştır.

Yazıtların kopyasını veya harfçevrimini veren daha önceki çalışmalarda bazen her araştırmacı bir satırı tamamen farklı okuyup anlamlandırmıştır. Bunun nedeni yazıtlardaki oyukların yıpranmış olması ve farklı işaretlerin tanımlanmasındaki zorluktur. Bu nedenle, Yenisey yazıtları ile ilgili neşir işinin kolay olmadığını söylemeliyim. Kitapta, bu zorluğun bilincinde olunarak metne azamî dikkat gösterilmeye çalışılmıştır. Yazarlar, yazıtlardan bazılarının muhafaza edildiği Minusinsk müzesine gidip onların yeni bir kopyasını almamış, daha önceki kopyalardan yararlanarak yazıtları yorumlamayı tercih etmiştir.

Neşrin sunuluşunu daha iyi görebilmek adına neşirden örnek iki sayfanın resmini aşağıda paylaşmak istiyorum:

- (3) [FA(1); R2(F4+R1); M(4+11); V(IV+XI); K(8); BZ(1); AY(4+11)]
 [FA] I[l]⁴⁴m ... gn:TWKz:r ... d ... :tz:g ... AW ... :TN:rg ... Rr ... p[n]⁴⁵
 [R1] gnTWKz ... tzgl ... np: ... TN:rglg
 [R2] {(F4) gn:TWKn} {"R1"} ... tgzInp:TN:rglg ...}
 [O] {(F4) gn:TWKn} {"R1"} ... TWKz ... tgzInp:TN:rglg ...}
 [M] {(4) ...gn:TWKz} {(11) ... TWKz:tgzInp:TN:rglg ...}
 [V] {(IV) ... gn:TWKz} {(XI) TWKz ... tgzInp⁴⁶:TN:rglg}
 [K1] ilm ... gn:TWKz:rg ... tzn[dI]:TN:rg[TR] ...
 [K2] ilm ... gn:TWKz:rg ... tzn[dI]:TN:rg[TR] ...
 [BZ] ... gn:TWKz ... tzn ... :TN:rg
 [AY] {(4) ... gn:TWKz} {(11) ... gn:TWKz ... tzn ... :TN:rg}
 [R-Y] I[l]m••••gn:TWKz:r[g] [... 90 cm ...] tzn[n]•[Im]:TN:rg••••••••••

Uybat III/3. satırın harfçevrimi (s. 37)

- (3)
 [R2] <(F4) ... toquz> <("R1") tãzginip atin ärklig ...>
 [O] <(F4) ... gin toquz> <("R1") ... [toquz]⁹² ... tãzginip atin ärglig ...>
 [M] <(4) ...gn toquz> <(11) ... [toquz] tãzginip atin ärglig>
 [K1] ilim ... gn toquz ärig ... tãzgindi tan (?) ärig tar ...
 [K2] ilim ... gn toquz ärig ... tãzgindi tan (?) ärig tar ...
 [BZ] ... älim ... gn toquz ... tizgin ... atun ärig
 [US] ilim ... kn toquz ärig ... tãzgindi tan ärig tar ...
 [AY] <(4) ... gn toquz> <(11) [bã]gin toquz ... tãzgin[tim] atin ärig>
 [R-Y] e[l]im<dä> ...gXn toquz är[i]g ... tãzgi[n]<D>[im] atin ärig ...

Uybat III/3. satırın yazıçevrimi (s. 57)

Neşirdeki bazı okunuşlara ve yorumlamalara kısaca değinmem gerekiyor.

Uybat III/1. (s. 34, 53) ve 13. satırda (s. 48, 66) geçen **YwqLDI** imlâlı kelime CLAUSON'a dayanılarak *yokal-* olarak yorumlanmıştır (s. 55). Kelimenin imlâsı onun *yokladı* şeklinde okunmasına da uygundur. Fiil benzer imlâyla Oznaçennaya I (E 25) yazıtının 6. satırında (Aydın 2019: 97) geçmektedir. Yazarların tercih ettiği *yokal-*'ın fiil kökü **yoka-* Eski Türkçede şimdiye değin tanıklanmamıştır. Üs-

telik *yokal-* fiilinin Eski Türkçedeki en erken tanıkları (Clauson 1972: 902b) *Kutadgu Bilig*'in geç tarihli yazmalarında tespit edilmiştir. Bence Uybat/III'teki kelime *yokla-* 'yok olmak, kaybolmak' olmalıdır. Eski Türkçede Uygurcadan itibaren pek çok metinde *yokla-* fiiline rastlanmaktadır. ERDAL, 'yükselmek' ve 'yok olmak' anlamında iki farklı *yokla-* olduğunu düşünse de (1991: 452-453), aslında iki fiil de bence aynı olmalıdır.

Uybat III/7. satırda geçen *uruju* hakkındaki açıklamada (s. 61), *uruju* için KORMIŞIN gibi 'sancaktar' anlamında karar kılınmıştır. Eski Türkçede *uruju*'nun 'bayrak' anlamını sadece Orta Türkçe dönemindeki çift dilli kaynaklardan öğrenebiliyoruz (Clauson 1972: 236a-b). Türkçe, eğer erken dönemde Moğolcaya kelimeyi ödünç verdiyse, kelimenin 'sancak, bayrak' anlamını tekrar değerlendirmek faydalı olabilir. Nitekim GABAIN kitabında kelimeyi sadece 'alp' anlamında göstermiştir (1950: 347b). ERDAL'ın kelimeye verdiği 'general' anlamı kabul edilebilir gözüküyor, ama onun *orju* okuma önerisi (1991: 79-80) şüphelidir, zira kelimenin *ur-* fiili ile ilişkisi oldukça açıktır. Üstelik Eski Uygurcada *uruju*'un ikinci hecedeki yuvarlak ünlüsünün yazıldığı tanıklar bulunmaktadır. Bu durum kelimenin okunuşunun dahi yeniden değerlendirilmesi gerektiğini düşündürmektedir. Ayrıca yazıtta *uruju*'nun *ınançu* ile beraber kullanımına bakılırsa, *uruju*'nun 'alp' anlamında düşünülmesi daha muhtemel gözükmektedir.

Uybat III/15. satırda **w[ğw]rp** imlâsıyla geçen kelime için ö[gü]r(e)p okunuşu önerilmiş ve Eski Türkçede *ögüre-* (< ögür+e-) fiilinin ilk kez burada tanıklandığı iddia edilmiştir (s. 67). Kelimenin geçtiği yerdeki okunuş net değildir. Ayrıca, tarihî ve günümüz Türk dillerinde **ögüre-* 'bir araya gelmek, toplanmak' diye bir fiil başka bir yerde görülüyor. Bu nedenle böyle bir teklifin ilave delillere ihtiyacı olduğu açıktır.

Uybat VI/6. satırda geçen **BGw** imlâsına sahip kelime *bugu* 'erkek geyik' olarak düşünülmüş (s. 87, 91) ve *Drevnetyurkskiy Slovar*'a dayanılarak *bugu*'nun ilk kez *Oğuzname*'de görüldüğü söylenmiş ve kelimenin ilk geçtiği yerin artık Uybat VI yazıtı kabul edilebileceği iddia edilmiştir (s. 93). Yazarların bahsettiği *Oğuznâme*'nin, daha doğru bir ifadeyle *Pagan Oğuznamesi*'nin dili Orta Türkçedir ve orada geçen *bugu* Moğolcadan alıntıdır (Danka 2019: 280). Bu nedenle, yazıt-taki *bugu* için başka bir teklifin düşünülmesi gerekmektedir.

Uybat VII'de geçen **çwŋ** imlâsına sahip kelimenin Türk dillerindeki *çoŋ* 'büyük' ile ilgili olabileceği, ama bu kelimenin de en erken *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* görüldüğü söylenmiş, belki de ilk geçtiği yerin Uybat VII yazıtı olabileceği ifade edilmiştir (s. 95-96). CLAUSON, Kaşgarî'nin *çoŋ et* 'kemiksiz et' olarak kaydettiği *çoŋ*'u Çince 重 *zhong* 'yoğun' kökenli olarak tahmin etmiştir (1972: 424b). CLAUSON'un da belirttiği üzere bu sözcük Eski Türkçede tekörnek (hapax) özelliğindedir, bu nedenle kelimenin kökenine ve varlığına ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Diğer taraftan, yazarların *çoŋ* veya *çuŋ* diye Türk dillerinde olduğunu söyledikleri kelimenin *çōn* şekli de vardır ve onun da Eski Türkçe *yogun~yogan*'a dayandığı (Stachowski 1996: 219) tahmin edilmektedir. Bu nedenle yazıttaki **çwŋ** hakkında yorum yapmanın şimdilik zor olduğu söylenebilir.

Eserde, her yazıtın neşri ayrı bir bölüm halinde verildikten sonra, sekiz yazıtın kararlaştırılan harfçevrimi, yazıçevrimi ve İngilizce tercümesi toplu hâlde verilmiş (s. 98-106), bunun ardından sekiz yazıtın sözlüğü (s. 107-114) ve ekler dizini (s. 115-117) sunulmuştur. Son kısımda, eserin kaynakçası (s. 118-120) ile yazıtların resimleri (s. 121-146) bulunmaktadır.

Sekiz farklı yazıttaki 36 satırlık metnin başarılı bir paleografik incelemesini sunan eserin ileride yapılacak çalışmalara sağlam bir zemin oluşturduğu rahatlıkla söylenebilir. Yazarları kutlarken, diğer Yenisey yazıtlarının neşirlerini de merakla beklediğimi ifade etmek isterim.

Kaynakça

AYDIN, E. (2019). *Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları*, İstanbul: Kronik Kitap.

CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

DANKA, B. (2019). *The Pagan Oγuz-nāmā: a Philological and Linguistic Analysis*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon I-II*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

GABAIN, A. von (1950). *Altürkische Grammatik mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis auch neutürkisch*, 2. verbesserte Auflage, Leipzig: Harrassowitz Verlag.

RECEBOV, E. & Y. MEMMEDOV (1993). *Orhon-Yenisey Abideleri*, Bakı: Yazıçı.

STACHOWSKI, M. (1996). "Einige chakassische Etymologien", *Ural-Altäische Jahrbücher, Neue Folge*, 14: 218-230.